

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - 101
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Σύρος και Ερμούπολη

Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ός} αι.

ΑΘΗΝΑ 2008

Εικόνα εξωφύλλου:

Η Ερμούπολη στις αρχές της δεκαετίας
του 1860 (φωτογραφία Δ. Κωνσταντίνου,
Συλλογή Χ. Γιακουμή)

Σύρος και Ερμούπολη

Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ός} αι.

Η εκτύπωση του τόμου χρηματοδοτήθηκε από το έργο «Παραγωγή προϊόντων (επισημονικών εκδόσεων) βασικής έρευνας στο πεδίο σπουδής του νέου ελληνισμού και μερική αναβάθμιση τεχνολογικών υποδομών» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» –ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)».

Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρου έργου.

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554, FAX 210 72 46 212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN 978-960- 7916- 75-4

Σύρος και Ερμούπολη

Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ός} αι.

Επιμέλεια

Χριστίνα Αγριαντώνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη	9
Σημείωμα των επιμελητών	11
A. Ο χώρος - Οι άνθρωποι	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ, <i>Γύρω από έναν στίχο του Βιργίλιου.</i> <i>Η Σύρος στα Νησολόγια, 15^{ος}-17^{ος} αιώνας</i>	15
ΙΟΛΗ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Η Σύρος στους περιηγητές; Οι περιηγητές</i> <i>για τη Σύρο; Εξαιρέσεις και μικροϊστορίες</i>	39
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ένα Συριανό Κτηματολόγιο</i> <i>του 19^{ου} αιώνα</i>	55
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΦΕΝΕΡΛΗ, <i>Νέα στοιχεία για την πρώτη εγκατάσταση</i> <i>των προσφύγων στην Ερμούπολη</i>	77
ΘΩΜΑΣ ΔΡΙΚΟΣ, <i>Πολιτικές έριδες στην Ερμούπολη της Σύρου</i> <i>επί Δημαρχίας Δημητρίου Βαφιαδάκη</i>	87
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, <i>Μερικές επισημάνσεις για τους κατοίκους</i> <i>της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα: γεωγραφική προέλευση,</i> <i>εγκατάσταση στο χώρο, επαγγέλματα, κοινωνικές σχέσεις</i>	105
B. Οικονομικές λειτουργίες	
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, <i>Επικοινωνία και ταχυδρομεία</i> <i>στη Σύρο τον 19^ο αιώνα</i>	127
ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, <i>«Σύρος, το Λίβερπουλ</i> <i>της Ελλάδος». Συγκρότηση και ανάπτυξη δυο εμπορικών</i> <i>λιμανιών του 19^{ου} αιώνα</i>	135

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, <i>Προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα</i>	143
ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, <i>Το «πατρικό ενδιαφέρον» των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα (Ερμούπολη, πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα)</i>	155
ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, <i>Εισαγόμενη και εγχώρια τεχνολογία στη βιομηχανία της Ερμούπολης την περίοδο του Μεσοπόλεμου</i> ..	187
 Γ. Λογοτέχνες του τόπου - Ο τόπος στη λογοτεχνία	
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, <i>Ποίηση στην Ερμούπολη, 1830-1880. Από την ισχνή έξαρση στη σταδιακή εξαφάνιση</i>	201
ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, <i>Δημήτριος Βικέλας. Ένας Ερμούπολίτης; Σκέψεις για την πρώτη γενιά Ελλήνων πολιτών</i>	251
ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, <i>Όψεις της Ερμούπολης στην πεζογραφία. Ελληνικότητα ή κοσμοπολιτισμός;</i>	263

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το νησί της Σύρου και η πόλη της Ερμούπολης φιλοξενούν για σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα μια σημαντική ετήσια δραστηριότητα του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τα καλοκαιρινά «Σεμινάρια της Ερμούπολης». Αυτή η δράση επιστημονικής αποκέντρωσης κάθε Ιούλιο είναι για το ΙΝΕ κρίσιμη γιατί το καθιστά όντως εθνικό και όχι απλώς αθηναϊκό κέντρο έρευνας. Για ένα τέταρτο του αιώνα η Σύρος και η Ερμούπολη μας έχουν φιλοξενήσει αλλά και μας έχουν διδάξει πολλά για τα φαινόμενα που απαρτίζουν την κοινωνική και ιστορική εμπειρία του νησιωτικού κόσμου του Αιγαίου. Η Σύρος, αυτό το μικρό νησί στο κέντρο του Αιγαίου, με τις άλλες Κυκλάδες κυριολεκτικά να την κυκλώνουν, την Άνδρο στα βόρεια, την Τήνο και τη Μύκονο στα ανατολικά, την Κέα, τη Γυάρο, την Κύθνο, τη Σέριφο στα δυτικά, την Πάρο και τη Νάξο στα νότια, τη Δήλο κρυμμένη από τη Ρήνεια στα νοτιοανατολικά, κοντινά ή πιο αχνά περιγράμματα στον ορίζοντα την ημέρα, φωτισμένους όγκους γειτονικούς ή πιο απόμακρους το βράδυ, μας θυμίζουν και μας διδάσκουν με την πρόκληση που ασκούν στη φαντασία μας την ιστορία του Αιγαίου. Συγχρόνως ξυπνούν και καθιστούν ενεργά βιώματα τα συμβολικά μηνύματα αυτού του νησιωτικού κόσμου ως μια μακρά διάρκεια στο χρόνο από την προϊστορία με τις εξάισιες κυκλαδικές καλλιτεχνικές εκφάνσεις της ως τις πιο πρόσφατες εκδοχές του ιστορικού και κοινωνικού γίνεσθαι που καθορίζει η συνεχής αναμέτρηση των νησιωτών με τη θάλασσα, τον ήλιο, τους ανέμους και τους άλλους γεωγραφικούς παράγοντες που καθορίζουν τον φυσικό κόσμο του Αιγαίου.

Η Σύρος ανήκει σ' αυτόν τον νησιωτικό κόσμο οργανικά αλλά και ξεχωρίζει από αυτόν γιατί φιλοξενεί το καταπληκτικό ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο που ονομάζεται Ερμούπολη –έναν αστικό κοινωνικό και πολεοδομικό σχηματισμό τελείως δυσανάλογο προς την άμεση νησιωτική του ενδοχώρα. Το ίδιο το φαινόμενο Ερμούπολη είναι μια πρόκληση προς την ιστορική φαντασία που με τα χρόνια ο κύκλος των συνεργατών του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών που συμμετέχουν στα σεμινάρια έχουν αναδεχθεί και έχουν εγκαταστήσει στο επίκεντρο των ερευνών τους. Καρπός αυτής της ανταπόκρισης προς την πρόκληση του ελληνικού νησιωτισμού όπως αντιπροσωπεύεται από την Σύρο και την Ερμούπολη είναι αυτός ο

τόμος. Πρόκειται για ένα έργο συλλογικό στο οποίο έχουν συγκλίνει οι ερευνητικές αναζητήσεις και ευαισθησίες μιας σημαντικής ομάδας στελεχών του ΙΝΕ και άλλων συνεργατών που από χρόνια βρίσκονται στην τροχιά του Ινστιτούτου. Με την παρούσα έκδοση προσφέρουμε τη συγκομιδή των ερευνών τους ως αντίδωρο προς τη Σύρο και την Ερμούπολη για όσα η νήσος και η πόλη μας πρόσφεραν για ένα τέταρτο του αιώνα.

Ως οικοδεσπότης των Σεμιναρίων τα τελευταία οκτώ χρόνια αισθάνομαι ειλικρινή ικανοποίηση για την πραγματοποίηση αυτής της έκδοσης. Ακόμη μεγαλύτερη ικανοποίηση μου προκαλεί η σύνδεση των περιεχομένων του τόμου. Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας των συμβολών που απαρτίζουν την ανά χειράς έκδοση κατοπτρίζει τη θεμελιώδη φιλοσοφία των Σεμιναρίων της Ερμούπολης αλλά συγχρόνως αποτυπώνει τον πλούτο και την πολυμέρεια της ιστορικής εμπειρίας της νησιωτικής οντότητας η οποία συνιστά το αντικείμενο της διαπραγμάτευσης. Στις σελίδες που ακολουθούν η οικονομική ιστορία συναντάται με την ιστορία του χώρου και την ιστορική δημογραφία, η ιστορία των επιχειρήσεων και των επικοινωνιών συνομιλεί με την ιστορία της λογοτεχνίας. Η παρουσία της πολιτικής ιστορίας είναι μάλλον ισχνή. Η θεματολογία θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με πολλά άλλα κεφάλαια για να ανακτηθεί σε όλο της το εύρος και βάθος η ιστορική εμπειρία της Σύρου και της Ερμούπολης. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός, η συνύπαρξη των θρησκευμάτων και ο μικρόκοσμος της αγροτικής οικονομίας –όλα όσα μας θυμίζει μια απόδραση από το θέατρο της βιομηχανικής επανάστασης στον αστικό χώρο της Ερμούπολης προς τον ορεινό όγκο του Σαν Μιχάλη στο εσωτερικό συνιστούν προκλήσεις για ένα μελλοντικό αναβαθμό της έρευνας. Αυτή η πρώτη συγκομιδή πάντως από το «Συριανό εργαστήριο» των Σεμιναρίων της Ερμούπολης δεν είναι παρά ένα ξεκίνημα που ελπίζουμε ότι θα αποδώσει και άλλους καρπούς για την ιστορία της Σύρου και των Κυκλάδων συνολικότερα. Αρκεί να ευοδωθούν οι σχεδιασμοί μας και να υπάρξουν από το κοινωνικό περιβάλλον της έρευνας οι δεκτικότητες και διαδεσμότητες για να συνεχιστεί η προσπάθεια.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Διευθυντής ΙΝΕ/ΕΙΕ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Η Ερμούπολη βρέθηκε στο κέντρο του ενδιαφέροντος της ιστορικής κοινότητας από τη δεκαετία του 1980. Ο ξεχωριστός ρόλος που διαδραμάτισε στο εμπόριο και τη βιομηχανία τον 19^ο αιώνα την κατέστησε «αγαπημένη πόλη» των ελλήνων ιστορικών, ιδιαίτερα εκείνων όσοι ασχολούνταν τότε με την οικονομική και κοινωνική ιστορία. Το ενδιαφέρον για το πρώιμο αυτό αστικό μórφωμα του νεοελληνικού κράτους, δυναμικό και πρωτοποριακό για την εποχή, αναπόφευκτα συμπεριέλαβε και το νησί που το εγκολλώθηκε, και τη δική του ιστορία. Η νησιωτικότητα, το σαφές δηλαδή περίγραμμα του χώρου του νησιού, το καθιστά ελκυστικό ως αντικείμενο μελέτης, προκειμένου να συλληφθεί στην ολότητά του το πολυδιάστατο έργο της ιστορίας.

Η πρόσφατη, λοιπόν, «συριανή» βιβλιογραφία, αυτή δηλαδή που προέκυψε από τέτοια ενδιαφέροντα, υπερβαίνει τις τοπικές, ιστοριοδικού χαρακτήρα, αναζητήσεις, αλλά και τις συνήθεις μελέτες τοπικής ιστορίας, οι οποίες χρησιμοποιούν το μερικό ως παράδειγμα που επιχειρούν να εντάξουν στη γενική ιστορία. Η Ερμούπολη αντίθετα χρησιμοποιήθηκε ως προνομιακή πύλη εισόδου για να μελετηθούν κεντρικά ζητήματα της ιστορίας της Ελλάδας του 19^{ου} και 20^{ού} αιώνα. Ταυτόχρονα όμως οι μελέτες για την Ερμούπολη είναι σχετικά ολιγάριθμες, ή τουλάχιστον δεν είναι ποσοτικά ανάλογες με το ρόλο και τη σημασία της πόλης στη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας, ούτε είναι και αντίστοιχες με τον πλούτο και την πληρότητα του αρχαικού υλικού που έχει αποδοθεί στην ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια. Οι άοκνες προσπάθειες του Χρήστου Λούκου, και η συστηματική συγκέντρωση και ταξινόμηση νέων αρχαικών συλλογών που γίνεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, υπό τη διεύθυνση, τα τελευταία χρόνια, της Αγγελικής Ψιλοπούλου, έχουν δώσει καλούς καρπούς και έχουν δημιουργήσει ένα χώρο ανοικτό στην έρευνα και φιλικό σε όσους επιθυμούν να μελετήσουν την ιστορία του τόπου. Μέλει να αξιοποιηθεί περαιτέρω τόσο από τους φορείς που θεραπεύουν την ιστορική έρευνα, όσο και από τους ανθρώπους που ζουν στη Σύρο, αγαπούν τον τόπο τους και έχουν συνειδητοποιήσει ότι η κατανόηση και η αξιοποίηση του πλούτου της ιστορίας του, πέρα από την ανάγκη αυτογνωσίας, αποτελεί και το συγκριτικό πλεονέκτημα για τη μελλοντική του ανάπτυξη.

Τα κείμενα που φιλοξενούνται στον τόμο αυτό παρουσιάστηκαν στην αρχική τους μορφή στα Σεμινάρια της Ερμούπολης τον Ιούλιο του 2005 και 2006. Τα Σεμινάρια της Ερμούπολης ξεκίνησαν το καλοκαίρι 1984 με πρωτο-

βουλία και φροντίδα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, βρήκαν φιλόξενη υποδοχή στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και κατόρθωσαν τα 23 χρόνια της συνεχούς λειτουργίας τους να διατηρήσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους και τη ζωντάνια τους ως ένας χώρος διαλόγου και επικοινωνίας μεταξύ επιστημόνων που θεραπεύουν συγγενείς κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών. Η ιστορία της Σύρου και της Ερμούπολης - που άλλωστε αποτέλεσαν αντικείμενο ποικίλων δράσεων στο νησί, μία από τις οποίες υπήρξε και η ίδρυση του Κέντρου Τεχνικού Πολιτισμού και του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης- δεν μπορούσαν φυσικά να απουσιάζουν από τα Σεμινάρια της Ερμούπολης. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια αποφασίστηκε με πιο σταθερό συστηματικό τρόπο να παρουσιάζονται εργασίες που αφορούν τη Σύρο, σε μία προσπάθεια να αναδειχθεί και να διευρυνθεί η σχετική θεματολογία.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται 14 ιστορικές μελέτες για τη Σύρο και την Ερμούπολη. Το ανάπτυγμά τους καταγράφει τη διπλή τάση που παρατηρείται γενικότερα στην ελληνική ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια, δηλαδή τη διεύρυνση του θεματικού ορίζοντα αφενός και την αυξημένη ικανότητα διεξόδου σε επιμέρους πεδία αφετέρου. Χρονικά, οι μελέτες εντάσσονται σε μια περίοδο που εκτείνεται από τον 15^ο έως τον 20^ό αιώνα. Θεματικά, η ποικιλία τους προσδιορίστηκε από τις ετοιμότητες και τις πρόσφατες ενασχολήσεις των συγγραφέων, ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα επέτρεψε την οργάνωση της ύλης σε τρεις θεματικές ενότητες. Πρώτα, το ίδιο το νησί ως γεωγραφική ενότητα, ο χώρος του και η οικιστική του συγκρότηση, αλλά και οι άνθρωποι που έζησαν εδώ, πριν και μετά τη δημιουργία της Ερμούπολης, μέσα από πτυχές της κοινωνικής συγκρότησης και της πολιτικής ζωής. Ύστερα, πλευρές της οικονομικής ζωής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 20^ο, και προσεγγίσεις στις κοινωνικές σχέσεις και στις τεχνολογίες που τους αντιστοιχούν. Τέλος, η πνευματική ζωή και η λογοτεχνική παραγωγή της Σύρου και για τη Σύρο, στη συνάφειά τους με τα ευρύτερα ρεύματα και τις ταυτότητες της πόλης και των ανθρώπων της.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό σημείωμα θέλουμε να ευχαριστήσουμε θερμά τον Διευθυντή του ΙΝΕ/ΕΙΕ Πασχάλη Κιτρομηλίδη, που μας παρότρυνε στην έκδοση του τόμου αυτού και δέχθηκε να περιληφθεί στη σειρά εκδόσεων του Ινστιτούτου, τη Βάσω Αντωνίου που φρόντισε την τυπογραφική εικόνα του βιβλίου, καθώς και όλους τους συναδέλφους που τροφοδότησαν με κείμενά τους την παρούσα έκδοση.

Ο χώρος - Οι άνθρωποι

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΣΤΙΧΟ ΤΟΥ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ
Η ΣΥΡΟΣ ΣΤΑ ΝΗΣΟΛΟΓΙΑ, 15^{ος}-17^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

Αντικείμενο της σύντομης αυτής παρέμβασης είναι η παρουσίαση και η ερμηνεία των τρόπων με τους οποίους περιγράφεται η Σύρος στη δυτική νησιωτική γεωγραφική γραμματεία κατά τους πρώιμους νεώτερους χρόνους, με άλλα λόγια στα νησολόγια και τα έργα που αυτά ενέπνευσαν, από τον αρχόμενο 15^ο έως τον φθίνοντα 17^ο αιώνα. Γύρω από το περιορισμένο, και εν πολλοίς περιθωριακό παράδειγμα της Σύρου, επιχειρείται ο εντοπισμός των πηγών αφηγήσεων και χαρτογραφικών αναπαραστάσεων, η ανάδειξη των μεταξύ τους σχέσεων και, τέλος, η εκτίμηση των ιδεολογικών τους συνδηλώσεων.

Τα Νησολόγια είναι εγκυκλοπαιδικοί χαρτογραφημένοι άτλαντες αφιερωμένοι σχεδόν αποκλειστικά στα νησιά.¹ Τα έργα αυτά καλύπτουν άλλοτε μόνον τα ελληνικά νησιά, άλλοτε τα νησιά της Μεσογείου κι άλλοτε τα νησιά της οικουμένης. Αποτελούν ένα ιδιότυπο γεωγραφικό είδος, που άνηθε κατά τους πρώιμους νεώτερους χρόνους και αποσκοπούσε στην ενημέρωση του δυτικού κοινού για την ιστορία και την παρούσα κατάσταση των νησιών του παλαιού και του νέου κόσμου. Τα νησολόγια θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια από τις πρώτες εκφράσεις του ουμανισμού στην κοσμογραφία: επιχειρούν μια εγκυκλοπαιδική, ιστορική και γεωγραφική περιγραφή του νησιωτικού χώρου, θεωρώντας τον ως επιμέρους εναλλακτική ενότητα, παράλληλη με εκείνη που συγκροτεί ο ηπειρωτικός χώρος.

Γνωρίζουμε πλέον καλά ότι τα νησολόγια έχουν μια ουμανιστική αφετηρία, η οποία σημάδεψε όλη την περαιτέρω πορεία τους: γεννήθηκαν μέσα από την προσπάθεια του πρώιμου ουμανισμού να διερευνήσει την ιστορικότητα του χώρου, παραβάλλοντας τις γεωγραφικές γνώσεις της αρχαιότητας με την παρούσα κατάσταση των τόπων. Οι λόγοι που τα εξέδρεψαν είναι πολλοί. Τα έργα αυτά είναι προϊόντα της διεύρυνσης των οριζόντων που χαρακτηρίζει την έναρξη της νεωτερικότητας, αλλά και της διάθεσης του ουμανισμού να συνδέσει ανάμεσα στην αυθεντία των αρχαίων πηγών και τις συσσωρευμένες εμπειρικές γνώσεις των νεωτέρων. Παράλληλα, τα νησολόγια συνδέονται με

1. Βλ. George Tolias, «The Isolarii», στο David Woodward (επιμ.), *Cartography of the European Renaissance, The History of Cartography vol. 3*, τ. 1, Σικάγο και Λονδίνο 2007, σ. 263-284.

την επέκταση των δυνάμεων της αναδυόμενης Δύσης και τη διείσδυσή τους στην ανατολική Μεσόγειο αρχικά, κι έπειτα με την εμπορική και αποικιακή εξάπλωση της Δύσης στην Ασία, την Αφρική και τον Νέο Κόσμο. Τέλος, συνδέθηκαν με τον ανταγωνισμό των Χριστιανών και των Οθωμανών στη Μεσόγειο και τις ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Για τους λόγους αυτούς διαμορφώθηκαν επιμέρους παραδόσεις, εντός του είδους. Πολλά από τα έργα αυτά εντάσσονται στην λόγια εγκυκλοπαιδική γραμματεία, άλλα συνδέονται με την παραγωγή ναυτικών εγχειριδίων και βοηθημάτων ναυσιπλοΐας, ενώ δεν λείπουν και έργα επικαιρικού χαρακτήρα, που ενημερώνουν το κοινό για τις πολεμικές επιχειρήσεις στη Μεσόγειο. Ας παρακολουθήσουμε όμως το παράδειγμα της Σύρου.

Η Σύρος, παρά την κεντρική της θέση στις Κυκλάδες, δεν είναι από τους κύριους σταθμούς των νησολογίων. Κατέχει μια δευτερεύουσα θέση, σε ορισμένα μάλιστα από αυτά παραλείπεται ως ξεχωριστό λήμμα (όπως στα έργα των Bordone, Porcacchi, Boschini και Coronelli) και οι αναφορές σε αυτήν, αν δεν απουσιάζουν, ενσωματώνονται στις περιγραφές γειτονικών της νησιών. Η αναιμική αυτή παρουσία πρέπει να χρεωθεί στην πενία των αρχαίων αναφορών στο νησί, εκείνων της λατινικής ιδίως γραμματείας, η οποία στάθηκε η κύρια πηγή των νησολόγων. Οι λατινικές αναφορές στη Σύρο περιορίζονται σε μια θολή νύξη του Πλίνιου, που προκαλεί περισσότερη σύγχυση παρά ξεκαθαρίζει τα πράγματα: Στην *Historia Naturalis* το νησί αναφέρεται ως Sirios ή Sirnos,² εντοπίζεται στο Αιγαίο, ογδόντα χιλιάδες βήματα από τη Γυάρο. Ωστόσο, σε άλλο σημείο του κειμένου, η Σύρος συγχέεται με τη Σκύρο, με μια αναφορά στην χώρα που εξαγόταν από το νησί. Το σφάλμα αυτό (του Πλίνιου ή των αντιγραφών του), πρέπει να χρεωθεί στη συνήχηση των ονομάτων των δύο νησιών, καθώς, όπως γνωρίζουμε, δεν εξορυσσόταν χώρα στη Σύρο, παρά μόνον στη Σκύρο.³

Οι αρχαίες ελληνικές γεωγραφικές πηγές, μολοντί περισσότερο σαφείς είναι και αυτές ολιγοστές. Ο Στράβων την αναφέρει ως «Σύρο», πατρίδα

2. Plinius, *Historia Naturalis*, 4,69: «... nec deinde servari potest ordo; acervatim ergo ponentur reliquae. Scyros, Ios a Naxo XVIII, Homeri sepulchro veneranda, longitudine XXII, antea Phoenice appellata, Odis, Oletandros. Gyara cum oppido, circuitu XV p., abest ab Andro LXII, ab ea Syrnos LXXX, Cynethus, Telos unguento nobilis, a Callimacho Agathusa appellata, Donusa, Patmus circuitu XXX...».

3. Βλ. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά, ήτοι, Γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, Αθήνα 1874, σ. 51-52.

του Φερεκύδη και του Βαβύου, επιμένει στο γραμματικό ζήτημα του μακρού ύψιλον στη γραφή της και αναρωτιέται αν πρόκειται για την ομηρική Συρία.⁴ Ο Πτολεμαίος δίνει τις γεωγραφικές συντεταγμένες της πόλης Σύρου (54° 45', 37° 15') και δίνει ορθά την γραφή της («Σύρος»). Ωστόσο αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι μολονότι τα κείμενα αυτά εντάσσονται στην αναγεννησιακή παιδεία κατά τον 15^ο αιώνα, μέσω προβληματικών συνήδως μεταφράσεων, η αποκατάσταση και η ενσωμάτωσή τους πραγματοποιείται από τον 17^ο αιώνα και μετά. Το παράδειγμα της Σύρου είναι ενδεικτικό. Η εσφαλμένη απόδοση του Πλίνιου μεταφέρεται στο έργο του Πτολεμαίου: το νησί απογράφεται ως «Σκύρος» στα ελληνικά χειρόγραφα της *Γεωγραφίας* του Πτολεμαίου του 15^{ου} αιώνα, και ως «Scyros» στις λατινικές τους μεταφράσεις και στους πτολεμαϊκούς χάρτες έως τον 17^ο αιώνα (Εικ. 6α). Ο Νικόλαος Σοφιανός θα διορθώσει το σφάλμα στον χάρτη του της Ελλάδας (πρώτη έκδοση Ρώμη, 1540): θα αναγράψει το νησί ως «Syros», και στον συνοδευτικό πίνακα αρχαίων παραλλαγών και νεώτερων αντιστοιχιών θα δώσει την σύγχρονη εκφορά «Sytta» και την ομηρική «Syrie».⁵ Όσο για τους ελάσσονες έλληνες και βυζαντινούς γεωγράφους και σχολιαστές γεωγραφικών δεμάτων, όπως ο Στέφανος Βυζάντιος ή ο Ευστάδιος Θεσσαλονίκης, που διερευνούν ενδελεχώς τα ασαφή και σκοτεινά ζητήματα, η ενσωμάτωσή τους στη γεωγραφική δυτική παιδεία πραγματοποιείται αργότερα, και παραμένει υπόθεση των εξειδικευμένων ελληνιστών.

Άμεσος πρόγονος των νησολογίων είναι το έργο *De Insulis* του Domenico Silvestri, ένα ουμανιστικό αλφαθητικό ευρετήριο νησιών, χερσονήσων και ακρωτηρίων, που συντάχθηκε στη Φλωρεντία περί τα 1385, κατά το πρότυπο του *De Montibus* του Βοκκάκιου. Στο έργο αυτό η Σύρος εμφανίζεται ως δύο διαφορετικά νησιά, ως Sirios και ως Sirnos ενώ μια άλλη νήσος με το όνομα Sirus τοποθετείται στο Ικάριο Πέλαγος ή Πέλαγος της Παμφυλίας, γειτονικά της Ρόδου. Η περιγραφή του Silvestri στηρίζεται αποκλειστικά στον Πλίνιο: περιλαμβάνει μόνον την απλή αναφορά του ονό-

4. Στράβων, *Γεωγραφία*, 10, 5,6:8.

5. Nicolaos Sophianos, [*Totius Graeciae Descriptio*, Rome, Antonio Blado, 1540] και *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis, a N. Sophiano iam aeditae...*, [Rome, Antonio Blado?, 1540.], Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Τμήμα Χειρογράφων, Collection Dupuy, τ. 728, φ. 183. Βλ. George Toliás «Nikolaos Sophianos Totius Graeciae Descriptio: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece», *Imago Mundi* 58/2 (2006), 150-182 αρ. 71.1.1 και 71.Β.1 αντίστοιχα. Ας σημειωθεί ότι τόσο στους πτολεμαϊκούς χάρτες όσο και στον χάρτη του Σοφιανού παραλείπεται η νήσος Γυάρος.

ματος του νησιού («Sirnos») και την απόσταση που την χωρίζει από τη Γυάρο.⁶ Το πρώτο νησολόγιο, το παλαιότερο δηλαδή βιβλίο που περιλαμβάνει χάρτες και περιγραφές νησιών, είναι το *Liber Insularum Archipelagi* του φλωρεντινού ουμανιστή Cristoforo Buondelmonti (1420).

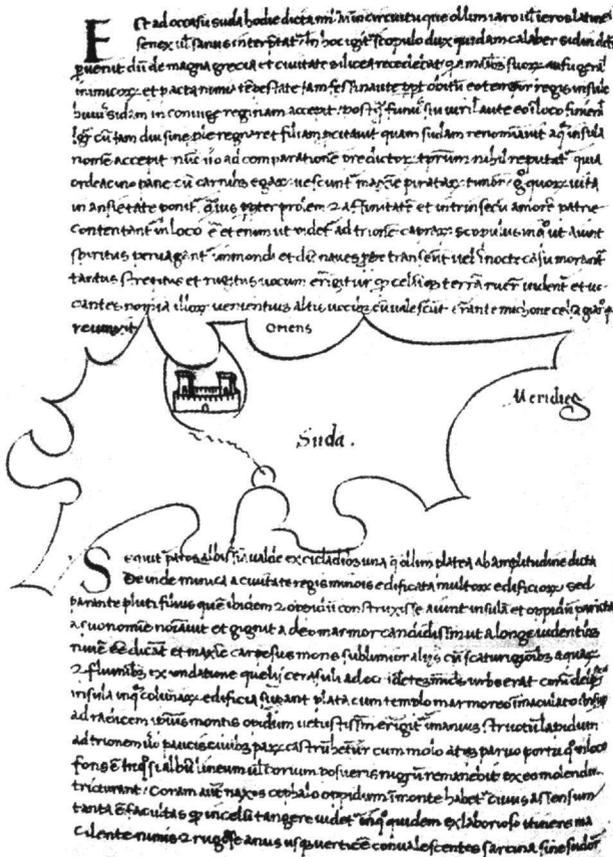
Οι πηγές του Buondelmonti είναι ολιγοστές. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κύρια πηγή του είναι ο Βιργίλιος, στίχους του οποίου συναφείς με τις περιοχές που περιγράφει, παραδέτει κάθε φορά που μπορεί. Δύσκολα μπορεί να κατανοήσει κανείς σήμερα, με τα στεγανά στα οποία χωρίζονται ο λόγιος και ο ποιητικός λόγος, τη γεωγραφική ανάγνωση ποιητών, όπως ο Όμηρος ή ο Βιργίλιος. Ωστόσο οι αρχαίοι επικοί ποιητές στάθηκαν στο κέντρο των γεωγραφικών αρχαιογνωστικών περιεργειών από τους αλεξανδρινούς ήδη χρόνους, και το έργο του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσειαν* (12^{ος} αι.), αποτελεί τη μνημειώδη ανακεφαλαίωσή τους. Οι Δυτικοί ουμανιστές ανέτρεχαν στα έργα του Βιργίλιου ήδη από τον καρό του Πετράρχη για να αντλήσουν πληροφορίες ιστορικού και γεωγραφικού χαρακτήρα.⁷ Ο σεβασμός στην αυθεντία του Λατίνου ποιητή διατρέχει τους αιώνες, και είναι γνωστό πώς η νύξη του γύρω από τη θέση της Τροίας («in conspectu Tenedos») αποπροσανατόλισε λόγιους και περιηγητές έως τον 18^ο αιώνα.⁸ Το ζήτημα της επίδρασης της αρχαίας ποίησης, της επικής ιδίως στη διαμόρφωση των νεώτερων αρχαιογνωστικών περιεργειών είναι σύνθετο, και δεν έχει ακόμη διερευνηθεί. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε εδώ είναι το γεγονός ότι ο Βιργίλιος αποτελεί αναμφισβήτητα αν όχι τον οδηγό, τουλάχιστον τον συχνότερα αναφερόμενο συγγραφέα στο έργο του Buondelmonti.⁹ Η παρουσία του διαπερνά την αφήγηση του Buondelmonti, και την αναδεικνύει ως περιήγηση που ακολουθεί την περιπλάνηση του Αινεία, και συνακόλουθα ως εξερεύνηση της λατινικής κληρονομιάς των τόπων.

6. «Sirnos insula est in Greco seu Egeo Mari sita. Distat, ut ait Plinius, a Iaro insula LXXX milia passum spatio». Βλ. José Manuel Montesdeoca Medina, *Los islarios de la época del humanismo: el De insulis de Domenico Silvestri, edición y traducción*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Universidad de La Laguna, 2000, σ. 587-589.

7. Για τη γεωγραφική ανάγνωση του Βιργίλιου από τον Πετράρχη, βλέπε Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, Turnhout, 2003, σ. 188-201.

8. Βλ. πρόσφατα Georges Toliaς, «À la recherche d'Homère: Les aventures de la géographie homérique au XVIIIe siècle», στο Roland Mortier (επιμ.), *L'écrivain voyageur: le pèlerinage littéraire*, *Revue de l'Institut de Sociologie* 1998/1-2, σ. 153-163.

9. Βλ. ενδεικτικά, για την περίπτωση της Κρήτης, Marie-Anne van Spitael, *Cristoforo Buondelmonti, Descriptio insule Crete et Liber Insularum, cap. XI: Creta*, Ηράκλειο 1981, σ. 61-62.

Εικ. 1. Χάρτης και περιγραφή της Σύρου από τον Cristoforo Buondelmonti (περί τα 1420), από το χειρόγραφο G 13 της Universitäts-und Landesbibliothek του Ντύσελ-τροφ (ο νότος δεξιά).

Ο Buondelmonti (εικ. 1) δεν φαίνεται να ανέτρεξε στον Πλίνιο, ούτε και στον Silvestri, προκειμένου να συντάξει την περιγραφή της Σύρου, ίσως επειδή την εποχή που ταξίδευε στα ελληνικά νησιά (δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα), οι Φράγκοι του Αιγαίου φαίνεται να αγνοούσαν το παλαιό ελληνικό όνομα του νησιού.¹⁰ Μοναδική πηγή του, πέραν της αυτοψίας του και των πληροφοριών που του μετέφεραν οι ντόπιοι, είναι ο Βιργίλιος. Ο Buondelmonti δίνει τη μεσαιωνική ονομασία του νησιού, Suda (ιταλική μεταφορά του ελληνικού Σούδα, όρου που σήμαινε όρυγμα, διάυλο ή κανά-

10. Το όνομα «Σύρα» δεν είχε χαθεί στην ελληνική παράδοση του 15ου και του 16ου αιώνα. Βλ. εδώ υποσημείωση 21 και εικ. 76.

λι,¹¹ και συνδεόταν με τη μορφολογία της εισόδου του λιμανιού της Σύρου), δίνοντας όμως μια διαφορετική ετυμολογία. Επιπλέον, ο Buondelmonti ταυτίζει τη Σύρο με την αρχαία Γυάρο, το μόνο «διαδέσιμο» (αταύτιστο) νησί στην περιοχή, που μνημονεύει ο Βιργίλιος.

Παραδέτω την περιγραφή του, καθώς αυτή θα αποτελέσει τη βάση των περιγραφών της Σύρου σε πολλά από τα νησολόγια που ακολούθησαν: (Το απόσπασμα από τη λόγια ελληνική μετάφραση του 16^{ου} αιώνα)

Ἔστι προς εσπέραν νήσος ονομαζομένη Σούδα, ἥς ἡ περίμετρος μιλίων ἐστὶ τεσσαράκοντα. Αὕτη καὶ Γέρος πάλαι, κατὰ τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον, ὅπερ λατινικῶς σένεξ ἐρμηνεύεται, ἐκαλείτο.

Εἰς τούτον τοῖνον τὸν σκόπελον καὶ δουξ τις ἐκ Καλαβρίας Σιδὶν λεγόμενος τὴν τῶν ἰδίων ἐχθρῶν ἐπιβουλὴν φεύγων, καὶ δια τούτο τὴν μεγάλην καλουμένην Ελλάδα καὶ ἅμα τὴν εαυτοῦ πατρίδα Σκυλακίαν καταλιπών, μετὰ πολλοὺς θαλασσίους κλύδωνας, οὖς ἐρχόμενος υπέστη, κατήντησε ἀπειπών. Ὅς δὴ τὸν τῆς νήσου βασιλέα νεωστὶ τεθνηκότα ευρῶν ἔλαβε αὐτὸς τὴν ἐκείνου γυναῖκα τὴν καλουμένην Σίδην, συναινεσάντων πρὸς τούτο καὶ τῶν ναυτῶν. Ἐπεὶ δὲ πολλοὺς βασιλεύων διετέλεσε χρόνους διαδοχῆς ἀνευ, οὐδένα γὰρ ἔσχεν ἐξ ἐκείνης παῖδα, μνηστεύεται δια τούτο τὴν αὐτῆς θυγατέρα, ἣν μετωνόμασε Σούδαν. Ἀφ' ἧς καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔσχεν ἡ νήσος. Ἦτις ἐν συγκρίσει τῶν παλαιῶν ἐκείνων καιρῶν, εἰς τὸ μῆδὲν νυν ἀπεκατέστη.

Ἐσθιοῦσι γὰρ οἱ κατοικοῦντες αὐτὴν ἄρτον ἐκ κριθῆς μετὰ αἰγείων κρεῶν, καὶ τούτ' ἴσως δια τὸν φόβον τῶν πειρατῶν. Ὡν χάριν ζῶσιν βίον ἐπώδυνον, ὄν δια τὰ τέκνα καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους συγγένειαν καὶ ἐτι τὸ τῆς πατρίδος φίλτρον γενναίως φέρουσι, τοῖς παρούσιν ἀρκούμενοι.

Ἔστιν ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ πρὸς ἄρκτον καὶ ὁ ονομαζόμενος Αἰγῶν σκόπελος, ἐν ᾧ, ὡς φασιν, ἀκάθαρτα πλανῶνται πνεύματα. Καὶ ὅταν αἱ πλέουσαι νῆες ἐγγὺς γένωνται ἢ καὶ ἀπὸ τύχης ἐκεῖ που τὴν νύκτα διαβιβάσῳσι, τοσοῦτος φωνῶν ἐγείρεται θόρυβος, ὡς δοκεῖν τὸν οὐρανὸν αὐτὸν καὶ τὴν γῆν καταπίπτειν. Ἐκφωνεῖν δὲ αὐτὰ φασι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐκεῖσε ἀφικνουμένων γεγωνοτέρᾳ φωνῇ.¹²

11. Βλ. Du Gange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Γκρατς 1958.

12. Η περιγραφή από την έκδοση της ανώνυμης ελληνικής μετάφρασης του 16ου αιώνα που εντόπισε ο Émile Legrand στη Βιβλιοθήκη του Σεραγιού στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Émile Legrand, *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du serail*, Παρίσι 1897, σ. 52-53. Το λατινικό κείμενο έχει ως εξής: «Est ad occasum Suda hodie dicta XL. Mi. In circuitu. Quae olim Iaro vel Geros, latine senex, vel sanus interpretatur. In hoc itaque scopulo dux quidam Calaber Sidim dictus pervenit, dum de magna Graecia et civitate Scyllacea recedebat, qui a minibus suorum aufugerat inimicorum; et peractus nimia tempestate, iam fessi nautae, propter obitum eo tempore Regis insulae huius, Sidim in coniugem reginam accepit, postquam funus sui viri laute eo in loco finierat. Igitur cum iam diu sine prole regnaret,

Ο ανώνυμος Έλληνας μεταφραστής δεν παραδέτει τον στίχο του Βιργίλιου που κλείνει την περιγραφή του Buondelmonti:

Errantem, Gyaro celsa Myconoque revinxit,

στίχο που αναφέρεται στα κακοποιά πνεύματα βρικόλακων που στοίχειωναν στην αρχαιότητα τη Γυάρο και τη Μύκονο.¹³ Πέραν αυτού, η μετάφραση είναι πιστή με ελάχιστες παρανοήσεις και παραλήψεις, όπως της αναφοράς στα χαρούπια που αποτελούσαν μέρος της φτωχικής διατροφής των Συριανών. Ο ανώνυμος Έλληνας μεταφραστής αποδίδει στα ελληνικά τα λατινικά τοπωνύμια του Buondelmonti: Σούδα (Suda), Γέρος (Iaro, Geros, Senex, vel sanus [= υγιής, γερός]) και, τέλος, ενισχύει τη σύγχυση Γυάρου και Σύρου, καθώς μεταφράζει τη μεσαιωνική ονομασία της Γυάρου (Capraria) την οποία παραδέτει εν αγνοία του ο Buondelmonti, σε «Αιγών σκόπελος».¹⁴

Από την περιγραφή του Buondelmonti συγκρατούμε τη σύγχυση της Σύρου με τη Γυάρο (σύγχυση που επιτρέπει στον Buondelmonti να παραδέσει έναν ακόμη στίχο του Βιργίλιου) και τη διάθεση ιστορικής νομιμοποίησης της λατινικής παρουσίας στο νησί, με την έμφαση στην ονοματοθεσία του από έναν μυθικό Λατίνο (Νορμανδό) ηγεμόνα και την παράκαμψη της προφανούς ναυτικής ετυμολογικής ρίζας. Δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί η ιστορική βάση του θρύλου που συνδέεται με την ονομασία του νησιού (Suda). Πρόκειται ενδεχομένως για μυθοποιημένη ανάμνηση της ανάμιξης του Narjaut de Toucy, απεσταλμένου του βασιλέα της Νεαπόλεως Καρόλου Β΄ του Ανδεγαυού, στη διένεξη του Μάρκου Β΄ Σανούδου και του Γκίζη,

filiam procreavit, quam Sudam denominavit, a qua insula nomen accepit. Nunc vero ad comparationem praeteritorum temporum nihil reputatur, quia ordeaceo pane cum carrubis et aegharun carnibus vescuntur, maximo piratarum timore. Ergo eorum vita in anxietate ponitur, quamvis propter prolem et affinitatem et intrinsecum amorem patriae contentantur in loco. Est etenim, ut videtur, ad trionem Capraria scopulus, in quo, ut aiunt, spiritus pervagantur immundi, et, dum naves prope transeunt, vel in nocte, casu morantur, tantus strepitus et rugitus vocum erigitur, quod coelumque terra ruere videtur, et vocantes nomina illorum venientium altis vocibus convalescunt. Virgilius: *Errantem Micoe celsa Gyaroque revinxit*». G. R. L. de Sinner (επιμ.), *Christoph. Buondelmontii, florentini, Librum Insularum Archipelagi...*, Λειψία και Βερολίνο 1824, σ. 93-94.

13. Βιργίλιος, *Αινειάδα* 3,76.

14. Η μεσαιωνική ονομασία της Γυάρου (Capraria ή Capra), συναντάται σε χειρόγραφους ναυτικούς χάρτες, όπως για παράδειγμα, στον χάρτη του Nicolo de' Pasqualin, έργο του αρχόμενου 15^{ου} αιώνα (βλ. εδώ εικόνα 7α). Ο Έλληνας μεταφραστής συγχέει το όνομα του Νορμανδού δούκα και της χήρας του άρχοντα της Σύρου. Σύμφωνα με τον Buondelmonti ο Νορμανδός δούκας ονομαζόταν Sidim και Souda η θυγατέρα που απέκτησε με τη χήρα του άρχοντα (βλ. το κείμενο στην υποσημείωση 12).

στα 1286. Το γραφικό επεισόδιο, που αφηγείται ο W. Miller, είναι ενδεικτικό των εσωτερικών εντάσεων που ταλάνιζαν για ασήμαντες αφορμές, τον μικρόκοσμο του λατινικού Αιγαίου.¹⁵

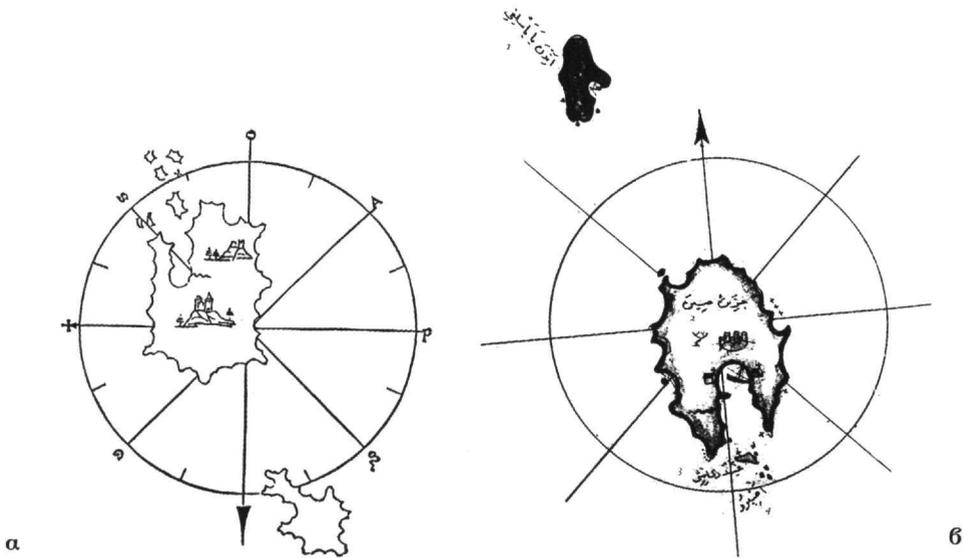
Τα ίδια με τον Buondelmonti θα επαναλάβει αυτολεξεί ο Henricus Martellus Germanus στο δικό του χειρόγραφο παγκόσμιο ησολόγιο (Φλωρεντία, 1480), και θα τα μεταφέρει έμμετρα ο Bartolomeo dalli Sonetti στο πρώτο έντυπο ησολόγιο του Αιγαίου (Βενετία, 1485, εικ. 2α). Ο Sonetti θα προσθέσει ότι το νησί διέθετε οχυρό οικισμό, χτισμένο σε ύψωμα και κατοικημένο από σκληροτράχηλους ανθρώπους.¹⁶ Στην ταύτιση Γύαρου και Σύρου θα επιμείνει και ο Ανώνυμος Φλωρεντίνος του 1500, που τιτλοφορεί τον χάρτη του (το ησολόγιο δεν έχει περιγραφικά κείμενα) «Giarus nunc Suda».¹⁷

Η περιγραφή του Buondelmonti θα διατηρηθεί σχεδόν σε όλα τα έντυπα ησολόγια του 16^{ου} αιώνα, όσα αφιερώνουν ξεχωριστό λήμμα στο νησί. Η Ανθολογία του είδους, το *Βιβλίο των Φημισμένων Νήσων του Κόσμου* του Αρετίνου Tomasso Porcacchi, δεν αναφέρεται στη Σύρο παρά στην τελική και επαυξημένη έκδοση του 1620, η οποία κυκλοφόρησε πολλά χρόνια μετά

15. «Ούτω τω 1286 κατά τινα τούτων των εκστρατειών πειραταί απήγαγον εξαίρετον όνον ανήκοντα εις ένα των Γκίζη και επώλησαν αυτόν εις τον υιόν του Μάρκου Β΄ Σανούδου Γουλιέλμον, όστις ήρχε της Σύρου. Και δεν ηπατάτο μεν ο αγοραστής περί του κυρίου του όνου, επειδή ούτος ήτο σεσημασμένος δια των αρχικών αυτού γραμμάτων, είχε δε τελείαν συνείδησιν, ότι είχεν αγοράσει ξένον κτήμα. Ιδών αυτά ο Γκίζης επέδραμεν την Σύρον και επολιόρκησε το κάστρον. Αλλά το επεισόδιον του όνου είχαν εξεγείρει μεγίστας συμπαθείας και είχε δέσει εις κίνησιν όλον τον μικρόκοσμον του Αιγαίου. Ακριβώς δε κατ' εκείνον τον χρόνον συνέοσε να καταπλεύσει εις Μήλον χάριν παραλήψεως τροφών [ο Narjaut de Troucy], ναύαρχος του βασιλέως της Νεαπόλεως Καρόλου Β΄ του Ανδηγαυού, όστις ήτο τότε επικυρίαρχος των Σανούδων. Και οι μεν φεουδαλικοί νόμοι ηνάγκασαν αυτόν να παράσχει βοήθειαν εις τον υιόν του υποτελούς του δεσπότου αυτού. Αι δε παρακλήσεις της ωραίας πυργοδοσποίνης της Μήλου, της Κασσάνδρας Σανούδου, διέλυσαν πάντα δισταγμόν, όν είχε τυχόν ο Narjaut. Ούτως έπλευσεν εις την Σύρον, και, βοηθούμενος υπό της στρατιάς του δουκός της Νάξου και Άνδρου, ηνάγκασε τον Γκίζην να λύσει την πολιορκίαν. Τότε το μέγα ζήτημα του όνου υπεδλήθη προς εκδίκασιν εις τον Βενετόν βάιλον της Ευβοίας, όστις συνδιήλαξε τους δύο μεγάλους οίκους του Αιγαίου και αποκατέστησε την ειρήνην του δουκάτου, αλλά μόνον αφ' ού ήδη "τριακοντακισχίλια θαρέα σόλδια και υπερέκεινα" είχαν δαπανηθή χάριν του κτήνους, όπερ δεν είναι απίδανον να εψόφησε εν τω μεταξύ...», Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφραση Σπυρ. Π. Λάμπρου, Αθήνα 1909-1910, τ. Β΄, σ. 346-347. Βλ. και Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, σ. 392-395.

16. «... a un castello supra una salita / habitato da gente molto arida...», [Bartolomeo dalli Sonetti], [Isolario], Βενετία, περί το 1485.

17. Ανώνυμος, *Insularum Mundi Chorographia*, χφ., British Library (Add. MS 23925), περιλαμβάνει σε 71 φύλλα 131 έγχρωμους χάρτες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής.

Εικ. 2. Χάρτες της Σύρου στα πρώιμα ναυτικά ηηολόγια:

- α. Bartolomeo dalli Sonetti (περί τα 1485). Αθήνα, Συλλογή Σύλθιας Ιωάννου.
 β. Piri Reis (1520-1526). Από την έκδοση Δ. Λούπηρ, *Ο Πιρί Ρεΐς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο*, Αθήνα, 1999, σ. 283.

τον θάνατο του συγγραφέα. Το κείμενο δεν περιλαμβάνει ξεχωριστή περιγραφή αφιερωμένη στη Σύρο, ωστόσο στη γενική περιγραφή του Αιγαίου, παραδέτει λίγα στοιχεία για το νησί. Το ονομάζει Sudda [sic], το ταυτίζει με την αρχαία Γυάρο, και παραδέτει τον δρύλο της ετυμολογίας της ονομασίας. Τέλος, αναφέρεται στα διπλά δεινά των συριανών: τις επιδρομές των πειρατών και την παρουσία των κακοποιών πνευμάτων, που πλανιόνταν στους ύφαλους, που ονομάζει «στενό της Καπραίας» (Colles Capraia).¹⁸

Τα χειρόγραφα ναυτικά ηηολόγια του 16^{ου} αιώνα στηρίζονται εξίσου στην παράδοση των ουμανιστικών ηηολογιών, όσο και στις εμπειρικές παρατηρήσεις των ναυτικών, που απογράφονται σε χάρτες και αφηγηματικά βοηθήματα. Στη δυτική ναυτική παράδοση η Σύρος δεν έχει σταθερή ονομασία. Τα παλαιότερα ναυτικά βοηθήματα, όπως το *Lider de existecia*

18. Tomasso Porcacchi, 1620, σ. 77. *L'isole piu famose del mondo descritte da Thomaso Porcacchi da Castiglione Arretino e intagliate da Girolamo Porro Padovano*, Βενετία, 1572. Οι επαυξημένες εκδόσεις συνεχίζουν το τίτλο: *Con l'Aggiunta di molte Isole...*, νεότερες εκδόσεις: 1576, 1590, 1604, 1620, 1686 και 1713.

riveriarum (12^{ος} αι.), δεν την αναφέρουν.¹⁹ Οι ιταλικοί αφηγηματικοί πορτολάνοι την αναφέρουν, από τον 15ο αιώνα και μετά, άλλοτε ως *Suda*, κι άλλοτε ως *Sira*.²⁰ Αντίθετα, στους περιγραφικούς ελληνικούς πορτολάνους όσο και στους χάρτες των ελλήνων κατασκευαστών, το νησί διατηρεί σταθερά την αρχαία ονομασία του, ελαφρά παραφθαρμένη, «Σύρα» ή «Sira». ²¹ Την ονομασία «Sira» κρατούν και αρκετοί δυτικοί κατασκευαστές ναυτικών χαρτών του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα.²²

Ο πρώτος που θα δώσει μια παραλλαγή της ονομασίας αυτής, είναι ο Οθωμανός ναύαρχος και χαρτογράφος Piri Reis, στο χειρόγραφο *kitab i bahriyye* («το βιβλίο της ναυσιπλοΐας») ένα ναυτικό μείγμα ηησολογίου και αφηγηματικού πορτολάνου (1520-1526). Ο Piri Reis δεν διαφοροποιείται απολύτως από την παράδοση των ουμανιστικών ηησολογίων. Αντιγράφει εν πολλοίς τον χάρτη του Bartolomeo dalli Sonetti (εικ. 26) και υιοθετεί εμμέσως την σύγχυση μεταξύ Σύρου και Γυάρου, δίνοντας ωστόσο τις παράλληλες ονομασίες του ηησιού: «Το ηησί Σίρε (στα οθωμανικά) ανήκει στη Βενετία. Έχει περίμετρο τριάντα μίλια. Οι Ευρωπαίοι το λένε Σούντα και οι Ρωμιοί Καπρίς. Έχει ένα καλοστεκούμενο κάστρο...». ²³ Ακολουθεί μια αναλυτική περιγραφή των λιμανιών του ηησιού, πλούσια σε βυθομετρικά στοιχεία, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Οθωμανός ναυτικός είχε επισκεφθεί ο ίδιος το ηησί, ή ότι ενημερώθηκε από τους καλά πληροφορημένους τούρκους ναυτικούς της περιοχής. Η ελληνική ονομασία που προτείνει ο Piri Reis («Καπρίς»), σχετίζεται προφανώς με τη μεσαιωνική ονομασία της γειτονικής Γυάρου (*Carparia* ή *Carpa*) και τη δυσοίωση περιοχή των ακαδάτων πνευμάτων. Ας σημειωθεί εδώ η ονομασία «Καπρίς» δεν εντοπίζεται στην ελληνική ναυτική ονοματολογία. Όσο για την περιοχή των υφάλων που παρούσαζαν ιδιαίτερους κινδύνους για τη

19. Patrick Gautier Dalché, *Carte Marine et Portulan au XIIe siècle; le Liber de existecia riveriarum et forma maris nostri mediterranei*, Ρώμη 1995.

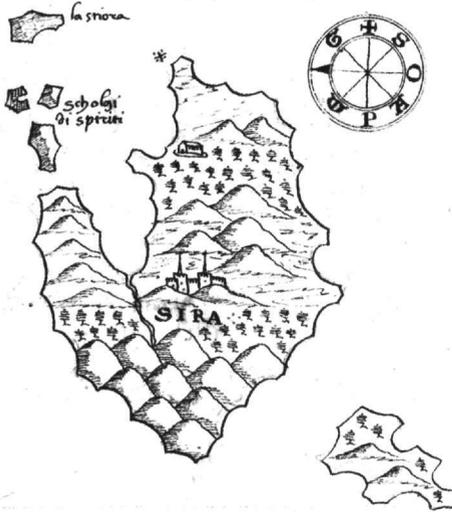
20. Konrad Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, (ανατύπωση της έκδοσης του Βερολίνου 1909), Hildesheim 1962. «Suda» αναφέρεται στις σ. 409 (Benincasa), και σ. 551 (Rizo). «Sira», στη σ. 322 (Parma - Magliabecchi).

21. «... να πας εις τον λιμάνον της Σύρας, κοστάριζε την Σύραν...», Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, Παρίσι και Λιέγη 1947, σ. 104: 7-8.

22. Βλέπε Adolf Erik Nordenskiöld, *Periplus: an Essay on the Early History of Charts and Sailing-Directions*, Νέα Υόρκη, 1967 [αναστατική επανέκδοση της πρώτης έκδοσης, Στοκχόλμη, 1897], σ. 39.

23. Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρείς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο: Η Οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα, 1999, σ. 282.

SIRA...: si è isola sulla montuosa et dirupata da tutte le parte con buonissimo porto da sirocco con alcuni scoglietti in bocca al sirocco à man dritta al entrar, ma di valor nullo. Ha detta isola un castello sopra d'un monte et sotto alla parte della marina è l'acqua da bere con assai carne et fan alla franca balfisandosi et hanno se non lingua greca. Et da detti scogli sino al scoglio della Piana per sirocco sono miglia _____ n° 8.
 Ne da detta si cava niuna mercantia.
 Da maestro è l'isola di Gijura miglia _____ n° 8.
 Gijura è disabitata et si dice piena di spiriti et circonda miglia _____ n° 10.
 Sira ha di circuito miglia _____ n° 90.
 Da Sira per tramontana è l'isola di Tino lontana miglia _____ n° 18.
 Da detta isola à quella di Fermentia per ponente sono miglia _____ n° 15.

Εικ. 3. Χάρτης και περιγραφή της Σύρου από τον Αντώνιο από τη Μήλο (1582). Χειρόγραφο, Αθήνα, Συλλογή Σύλβιας Ιωάννου.

ναυσιπλοΐα, αυτή σημειώνεται στους ελληνικούς πορτολάνους, και οι επικίνδυνες νησίδες ονομάζονται Ασπρονήσι και Γαΐδουρόνησος.²⁴

Τα πράγματα θα ξεκαθαρίσουν ακόμη περισσότερο στο χειρόγραφο ναυτικό ησολόγιο του Αντωνίου από τη Μήλο (1582), του έλληνα ναυτικού και κατασκευαστή πορτολάνων χαρτών, ναυτικών ατλάντων και ησολογίων (εικ. 3). Ο Αντώνιος υπήρξε ο ίδιος πιλότος και γνώριζε καλά τα νησιά του Αιγαίου. Η περιγραφή του είναι λιτή και σαφής, και διαχωρίζει σαφώς την Σύρο από την Γυάρο:

24. «... άφης δεξιά σου τα νησιά τα δύο οπού είναι αλάργο από την γήν μιλιν ένα. Ότι αν πας απέξω, ρεγουβερνάρεσαι εις τον λιμιόνα, μηδέν ρεγουβερνάρεσαι εις τα νησιά. Το ένα λέγουν Ασπρονήσιν και το άλλον λέγουν Γαδουρόνησον και μέσα τα β' έχει ξέρην και έχει απάνω της πιδαμαίς ζ' και φαίνεται από μακρέα και ασπρίζει...», Delatte, *Les Portulans Grecs*, σ. 104-105.

«Η Σύρα (Sira) είναι νησί γεμάτο βουνά και απόκρημνη από όλα τα μέρη με πολύ καλό λιμάνι προς τη μεριά του σιρόκου [=νοτιοανατολικά], με μερικούς μικρούς σκοπέλους στο άνοιγμά του, στα δεξιά μπαίνοντας, που δεν έχουν σημασία. Το νησί έχει ένα κάστρο στην κορυφή ενός βουνού και στην παραλία έχει πόσιμο νερό, αρκετό κρέας. [Οι κάτοικοι] βαπτίζονται καθολικοί μιλούν ωστόσο ελληνικά....

8 μίλια προς τον μαΐστρο [=βορειοδυτικά] είναι το νησί Γιούρα (Giura). Τα Γιούρα είναι ακατοίκητα και λένε ότι είναι γεμάτα πνεύματα...».²⁵

Δεν γνωρίζω αν η αναφορά στα πνεύματα αποτελεί έμμεση αναφορά στον Βιργίλιο αντλημένη από την ανάγνωση των προηγούμενων ουμανιστικών νησολογιών, ή αν αποτελεί μία ακόμα από τις πολλές σχετικές δοξασίες των ντόπιων πληθυσμών του Αιγαίου. Όπως και να έχει, η παραπομπή στην προηγούμενη λόγια παράδοση είναι εμφανής στον χάρτη που συνοδεύει την περιγραφή. Εκεί, οι νησίδες στην είσοδο του λιμανιού ονομάζονται «Σκόπελοι των Πνευμάτων» (Scholgi [sic] di Spiriti).

Ο 17^{ος} αιώνας είναι μια κρίσιμη περίοδος για τα ελληνικά πράγματα, τόσο στο επίπεδο της ιστορικής γεωγραφίας, όσο και για τις εξελίξεις στο Αιγαίο. Οι γεωγράφοι και οι χαρτογράφοι θα επιχειρήσουν τη συνολική κριτική αξιοποίηση του διαδέσιμου υλικού, αρχαίας, λόγιας ή εμπειρικής προέλευσης, πράγμα που θα περιπλέξει τα πράγματα. Ενισχύεται και παγιώνεται η διάκριση της Ελλάδας σε ξεχωριστή ιστορική γεωγραφική οντότητα, η αρχαιογνωστική γεωγραφία της οικοδομείται σε περισσότερο στέρεες βάσεις, ωστόσο τα νέφη που σκέπαζαν τις θέσεις και την εκφορά των αρχαίων τοπωνυμίων πυκνώνουν.

Παράλληλα, κατά τον 17^ο αιώνα σημειώνεται το τέλος της λατινικής παρουσίας στην Ελληνική Ανατολή. Οι τελευταίες ενετικές κτήσεις (πλην της Τήνου) ενσωματώνονται στον οθωμανικό κόσμο. Η μεταβατική αυτή περίοδος επιτρέπει την ανάδειξη μιας νέας τάξης ελλήνων εμπόρων και την επιστροφή στην ορθόδοξη εκκλησία των εδαφών όσα είχε κερδίσει η καθολική εκκλησία κατά την κυριαρχία των Λατίνων. Η εκκλησία της Ρώμης, αλλά και η Γαλλία, που επιθυμεί να αντικαταστήσει του Βενετούς στην Ανατολή, αντιδρούν, κυρίως με την εξάπλωση των καθολικών μοναχικών ταγμάτων στα νησιά. Η Σύρος, μαζί με την Τήνο, θα αποβούν τα σημαντικότερα προπύργια της καθολικής παρουσίας στο Αιγαίο.

25. Βλ. Antonio Millo, *Isolario*, Αθήνα 2006, σ. 156 (η μετάφραση δική μου, καθώς η μετάφραση που προτείνεται στην έκδοση εκσυγχρονίζει ορισμένα τοπωνύμια).

γιο του –ένα είδος πρωτόγονου περιηγητικού οδηγού– πρέπει να προσέφερε (να πουλούσε ή να «αντιδώριζε») στους ξένους ταξιδιώτες που φιλοξενούσε, καθώς οι περιγραφές του βρίσκονται σχεδόν αυτούσιες σε περιηγητικές εκδόσεις αφιερωμένες στην περιοχή, όπως του Thevenot ή του Randolph. Ο Lupazzolo θα ονομάσει το νησί «Sira» (εικ. 4), και θα αναφερθεί σχεδόν αποκλειστικά στην ευσέβεια των καθολικών κατοίκων της. Θα πληροφορήσει ότι αυτοί φτάνουν τις τρεις χιλιάδες ψυχές, με ποιμένα τους έναν επίσκοπο, Χιώτη στην καταγωγή. Θα αναφερθεί στους καπουτσίνους μοναχούς, που με τα προνόμιά τους προστατεύουν το νησί από τους Τούρκους και τους κουρσάρους. Θα μιλήσει ακόμη και για τον μεγάλο αριθμό των καλογραιών οι οποίες ωστόσο δεν ζούσαν σε μοναστήρι, αλλά ήσαν κλεισμένες στα σπίτια τους και κατά τις θρησκευτικές εορτές συγκεντρώνονταν στην εκκλησία της Παναγίας. Η περιγραφή του Lupazzolo κλείνει με λίγα στοιχεία σχετικά με τη μικρή αγροτική παραγωγή του νησιού.

Το έντυπο νησολόγιο του Marco Boschini (1558) δεν περιλαμβάνει ξεχωριστό λήμμα για τη Σύρο, ωστόσο στον συνοπτικό χάρτη του Αιγαίου που περιλαμβάνεται στην έκδοση, αποκαθίσταται η τάξη των ονομάτων. Η Σύρος εγγράφεται με τη «σύγχρονη» ονομασία της (Sira) και ξεχωρίζει από τη βορειότερή της Γυάρο (Iura).²⁷ Τα έντυπα νησολόγια που θα ακολουθήσουν, όσα περιλαμβάνουν περιγραφές της Σύρου, θα αναφέρονται πλέον στους καπουτσίνους, ως κύριους και προστάτες του νησιού. Ο Randolph θα ονομάσει το νησί «Cira», ωστόσο θα θεωρήσει ότι πρόκειται για την αρχαία Κύδνο, αγνοώντας ότι η σύγχρονη ονομασία της ήταν Fermentia.²⁸ Στο αφηγηματικό του νησολόγιο ο Randolph θα τονίσει την ασφάλεια των Συριανών και θα δώσει την εικόνα μιας ανθηρής οικονομίας:

«[Η Σύρα (Cira)] βρίσκεται 12 περίπου μίλια νοτιοδυτικά της Τήνου (σε ορισμένους χάρτες ονομάζεται *Suda*). Η πόλη βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του νησιού, είναι χτισμένη σε λόφο, και έχει έναν ωραίο κόλπο μπροστά της, και τρία μικρά νησιά όπου τα πλοία έρχονται να αράξουν. Οι κάτοικοι είναι Έλληνες, οι περισσότεροι όμως της Εκκλησίας της Ρώμης. Οι *Καπουτσίνιοι* έχουν μια εκκλησία κι ένα μοναστήρι. Είναι ασφαλείς από τους πειρατές στο ύψωμα των Καπουτσίνων. Το μεγαλύτερο μέρος από τα έσοδα του νησιού προέρχεται από τα οπωροκηπευτικά και από τις καλ-

27. Marco Boschini, *L'Arcipelago, con tutte le Isole, Scogli, Secche, e Bassi Fondi...*, in *Venetia, per Francesco Nicolini*, 1558.

28. Η αλλαγή αυτή του ονόματος της Κύδνου προέκυψε από το ελληνικό «Θέρμες» που αναφέρονταν στις πολλές θερμές πηγές που ανάβλυζαν στο νησί και την ιταλική παραφθορά του λόγω συνήχησης με το οικείο *fermo* = σταματώ.

λιέργειες. Μεγάλες ποσότητες καρπού εξάγονται στην Τήνο. Τα πεπόνια και τα καρπούζια αφθονούν. Το κρασί και το καλαμπόκι αρκούν για τις ανάγκες των ντόπιων».²⁹

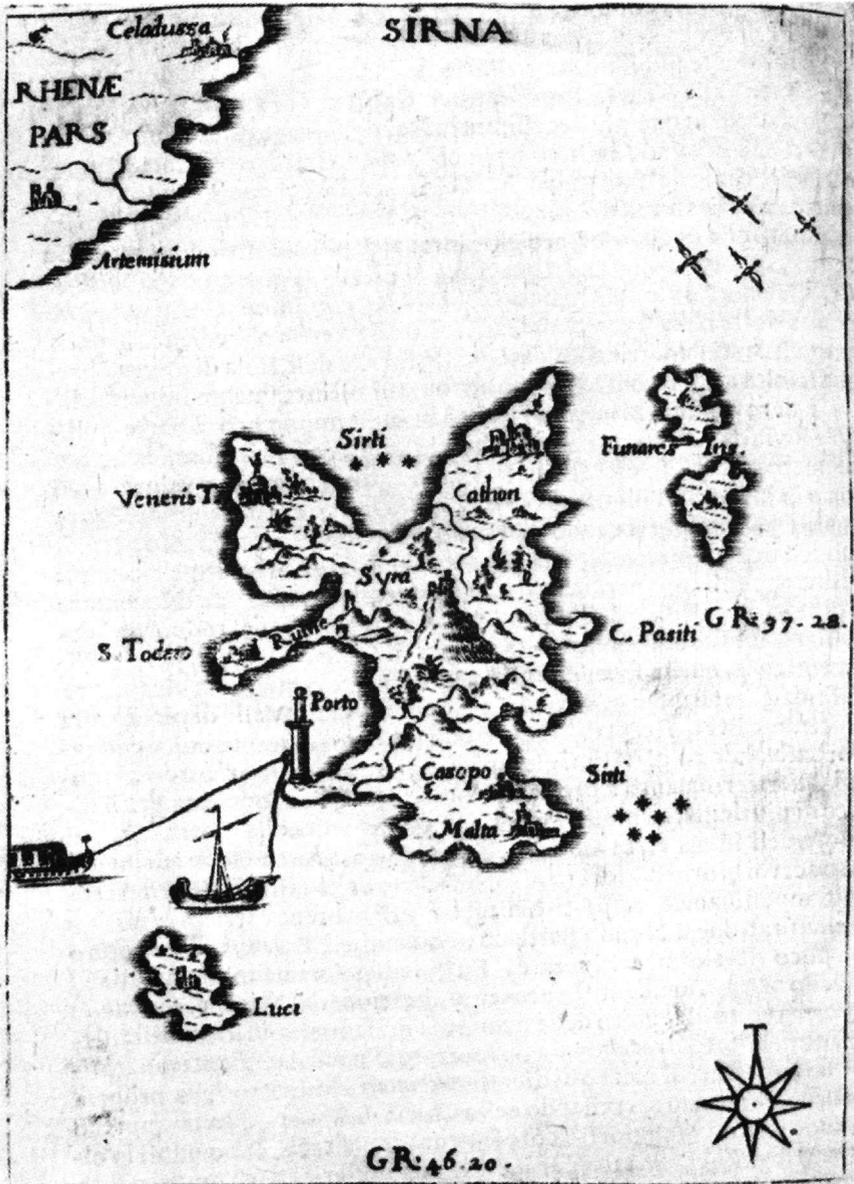
Ανάμεσα στα τελευταία έντυπα ηηολόγια είναι κι εκείνο του Ναπολιτάνου λόγιου Francesco Piaccenza, που ανακεφαλαιώνει κριτικά στα 1688 όλη την έως τότε παραγωγή του είδους. Οι πηγές του Piaccenza δεν περιορίζονται στην προηγούμενη ηησιωτική φιλολογία, καθώς ο συγγραφέας αξιοποιεί την αρχαιογνωστική γεωγραφία, η οποία, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, έχει ολοκληρώσει τις αναλυτικές επεξεργασίες της αρχαίας γραμματείας, ελληνικής και λατινικής. Έτσι ο Piaccenza παραθέτει όλες τις ονομασίες του ηησιού,³⁰ επιχειρεί να ξεκαθαρίσει παλαιότερες συγχύσεις ενώ θα εισάγει ορισμένες νέες. Ο Piaccenza υιοθετεί την ονομασία «Sirna» που έδινε ο Πλίνιος στο ηησί, και δηλώνει ότι δεν πρόκειται ούτε για την αρχαία Κύθνο, όπως διαβεβαίωνε ο Randolph, ούτε για την αρχαία Γυάρο, όπως διαβεβαίωνε ο Buondelmonti. Κατά τα λεγόμενά του πρόκειται για την αρχαία Cathon, που αναφέρει ο Πομπόνιος Μέλας. Ο Piaccenza παραβλέπει το γεγονός ότι ο Πομπόνιος ονομάζει τη νήσο «Cothon» ενώ απαριθμεί και τη Σύρο («Syros») στις Κυκλάδες. Παραβλέπει επίσης την διόρθωση του Πλίνιου, ο οποίος τοποθετεί τη νήσο Cothon στον Λακωνικό κόλπο.³¹

Η περιγραφή του Piaccenza επικεντρώνεται στην αρχαία Σύρο. Τονίζει την ύπαρξη πολλών ερειπίων, ιδίως ενός ναού της Αφροδίτης με το μαρμάρινο άγαλμα της θεάς και μνημονεύει ακόμη τον ιδιότυπο τρόπο προσάραξης στο λιμάνι του Φοίνικα («Porto»). Όταν ο καιρός δεν επέτρεπε να ρυμουλκη-

29. Bernard Randolph, *The present state of the islands in the archipelago, (or Arches) sea, of Constantinople, and gulph of Smyrna, with the islands of Candia and Rhodes*, Οξφόρδη 1687, σ. 42.

30. Οι άλλες ονομασίες που δίνει ο Piaccenza, είναι: Syrna στον Πλίνιο, Syra στον Νικόστρατο, καθώς και Sira, Syro, Sirno, Cyrno, Cirno, Cyrnos και Cyrimos. Βλ. Francesco Piaccenza, *L'Egeo redivivo, ossia, Chorographia dell'arcipelago, e dello stato primiero, & attuale di quell'isole, regni, città, popolazioni... con la breve descrizione particolare si del suo ambito littorale, che della Grecia, Morea, o Peloponnese, di Candia, e Cipri...*, Μοδένα 1688, σ. 360.

31. Francesco Piaccenza, *L'Egeo redivivo*, σ. 360-361. Για την νήσο Cothon, βλ. Pomponius Mela, *De situ Orbis* II, 7 («... At interius Melos, Olearos, Aegilia, Cothon, Ios, Thia, Thera, Gyaros, Hippuris, Dionysia, Cynthos, Chalcia, Icaria, Cinara Nisyros, Lebinthos, Calymnia, Syme. Hae, quia dispersae sunt, Sporades: ab eis Sicinos, Siphnos, Seriphos, Rhenea, Paros, Myconos, Syros, Tenos, Naxos, Delos, Andros, quia in orbem jacent, Cyclades dictae...») και Plinius, *Historia Naturalis*, IV 56: «... in Laconico Theganusa, Cothon, Cythera cum oppido...».

Εικ. 5. Χάρτης της Σύρου από τον Francesco Piacenza (1688). Αθήνα, Συλλογή Μαργαρίτας Σαμούρα.

θούν με βάρκες τα μεγάλα πλοία, χρησιμοποιούσαν μια ιδιότυπη διελκυστίδα: έδεναν τα πλοία με σκοινί, το τύλιγαν στη στεριά γύρω από έναν πύργο ή φάρο, κι ένα άλλο πλοίο τραβούσε το σκοινί προς τα ανοιχτά. Στον χάρτη που συνοδεύει την περιγραφή (εικ. 5), σημειώνονται η Cathon (στα βορειοανατολικά στη σημερινή θέση Καστρί) και ένας ναός της Αφροδίτης (Veneris T[emplum], στα βορειοδυτικά). Στο κέντρο και ανατολικά του νησιού σημειώνεται η θέση S. Todero (όπου αναφέρεται και η ύπαρξη ερειπίων, ενδεχομένως τα Γράμματα), ο Φοίνικας (Porto) με απεικόνιση ρυμουλκούμενου πλοίου με διελκυστίδα δεμένη στον πύργο του φάρου. Στα νοτιοανατολικά σημειώνεται οι θέσεις Casopo και Malta. Στα βορειοανατολικά του νησιού εικονίζονται οι νησίδες Funares και στα νοτιοδυτικά η νησίδα Luci (με κτίσμα). Τέλος, σημειώνονται οι ύφαλοι των πνευμάτων και στα δύο λιμάνια του νησιού, στα ανατολικά και τα δυτικά («Sirti»).

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα τα νησολόγια σβήνουν και το υλικό τους διοχετεύεται σε άλλες μορφές γεωγραφικής περιγραφής. Ανάμεσα σε αυτές, είναι και η ταξιδιωτική φιλολογία. Η περιηγητική αφήγηση του Joseph Pitton de Tournefort (*Relation d'un voyage au Levant*), κρατά πολλά στοιχεία από την κληρονομιά των νησολογίων, ιδίως στον πρώτο τόμο της έκδοσης, που είναι αφιερωμένος στα ελληνικά νησιά. Πέραν από την εμφανή επίδραση των νησολογίων στη δομή του έργου, ο Tournefort παραπέμπει συστηματικά στους προηγούμενους νησολόγους. Επιπλέον, είχε την τύχη να συναντήσει έναν από αυτούς, τον υπέργηρο Lupazzolo. Αυτός ήταν πλέον 107 ετών κι ακόμη εν ενεργεία πρόξενος στη Σμύρνη.³² «Εξοχότατε», γράφει ο Tournefort στον κόμη του Pontchartrain, υπουργό του Λουδοβίκου ΙΕ΄,

«βρισκόμαστε στη Σύρο, το πιο καθολικό νησί του Αιγαίου. Στις επτά ή οκτώ οικογένειες ορθοδόξων αντιστοιχούν περισσότερες από έξι χιλιάδες ψυχές καθολικών. Και όταν οι καθολικοί παντρεύονται ορθοδόξους, τα παιδιά βαπτίζονται ρωμαιοκαθολικά, αντίθετα από τη Νάξο, όπου τα αγόρια ακολουθούν το δόγμα του πατέρα και τα κορίτσια της μητέρας. Όλα αυτά τα καλά τα χρωστάμε στους γάλλους καπουτσίνους, ιεραπόστολους που όλοι αγαπούν στο νησί. Οι καπουτσίνοι φροντίζουν και εκπαιδεύουν έναν λαό με φυσική κλίση στην τιμιότητα, δηλωμένο εχθρό των κλεπτών, γεμάτο αισθήματα αγαθά και τόσο εργατικό, που είναι δύσκολο να ησυχάσει κανείς στη Σύρο: την νύχτα από τον αδιάκοπο θόρυβο των χειρόμυλων που δου-

32. Βλέπε, W. Hasluck, «Notes on Manuscripts in the British Museum, relating to Levant Geography and Topography», *The Annual of the British School at Athens* 12 (1905-1906), 341-345. Επίσης Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Οξφόρδη, 1989, σ. 50-52.

λεύουν όλοι για να αλέσουν το στάρι τους, και την ημέρα από τις ανέμες που γνέθουν τα βαμβακερά νήματα.

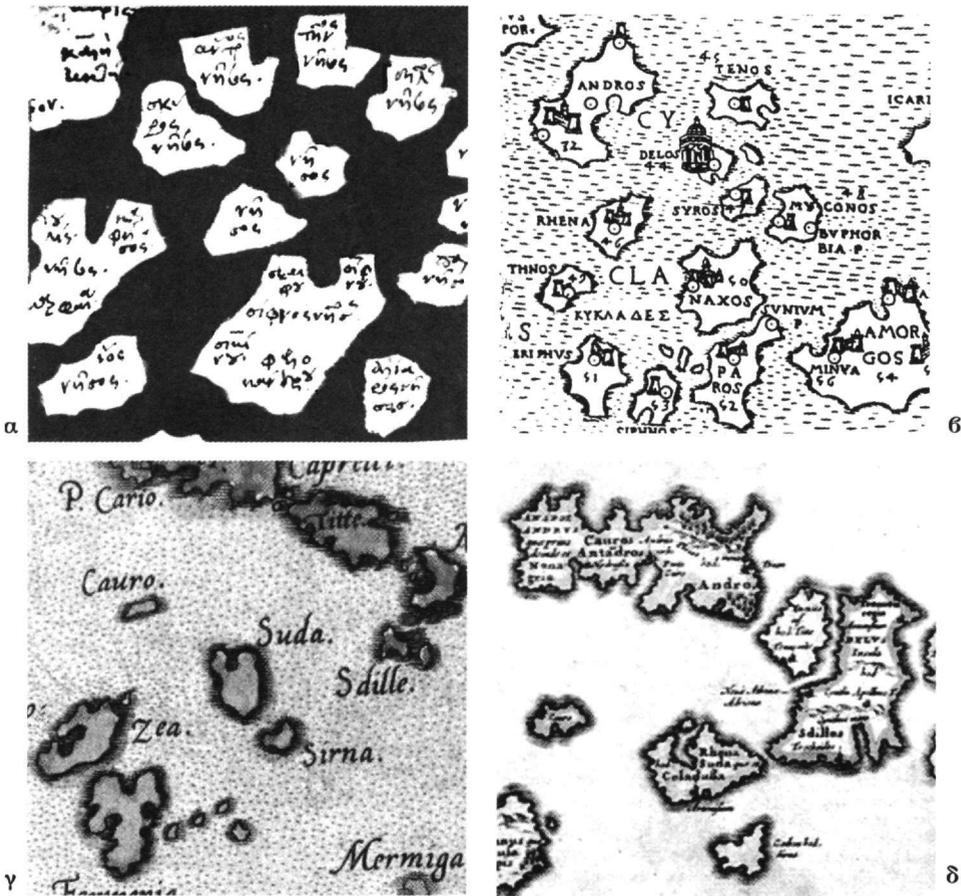
Το μοναστήρι και η εκκλησία των καπουτσίνων είναι αρκετά καλοφτιαγμένα κτήρια, η σημαία της Γαλλίας που κυμάτιζε στην άκρη της ταράτσας τους μας χαροποίησε, και ο πατήρ Υάκινθος από την Αμιένη, άνθρωπος πνευματώδης και αντιπρόσωπος του προξένου της Γαλλίας στην Τήνο, μας δέχτηκε με όλες τις δυνατές περιποιήσεις. Οι μοναχοί αυτοί έχουν την ευθύνη είκοσι πέντε καλογραιών του τρίτου τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου, κοπέλες που αν και δεν ζουν σε μοναστήρι, είναι εξαιρετικής αρετής. Οι Έλληνες έχουν μόνο δύο εκκλησίες στη Σύρο και έναν παπά. Τούρκος υπάρχει μόνον ένας, ο καδής, που κι αυτός καταφεύγει στους καπουτσίνους μόλις φανεί κουρσάρος στο νησί. Κάθε χρόνο εκλέγονται δύο τοπικοί άρχοντες. Στα 1700 ο κεφαλικός φόρος ανερχόταν στις 4.000 σκούδα...».³³

Το κείμενο του Tournefort ολοκληρώνεται με συνοπτικές πληροφορίες γύρω από τη θέση και την έκταση του νησιού, την χωρητικότητα του λιμανιού, τις καλλιέργειες και το κλίμα. Περιγράφει τέλος το σπίτι του λατινεπισκόπου, και τον καθεδρικό ναό που δεσπόζουν στην κορυφή του οικισμού. «Το εισόδημά του είναι μόλις 400 σκούδα», σημειώνει, «αλλά τον παρηγορεί που έχει την καλύτερη εκκλησία στο Λεβάντε, που αποτελείται από 40 κληρικούς».

Με τον Tournefort κλείνει ουσιαστικά ο κύκλος που άνοιξε ο Buondelmonti. Η ηγεμονική παρουσία των γάλλων μοναχών στο νησί καθιστούσε πλέον περιττές τις νορμανδικές γενεαλογικές αναμνήσεις και την αναφορά στα κακοποιά πνεύματα της Αινειάδας.³⁴ Μένει, πριν κλείσουμε αυτή την επιλεκτική επίσκεψη των ονομάτων και των περιγραφών της Σύρου στη νησιωτική γεωγραφική γραμματεία, να αναφερθούμε στους τρόπους με τους οποίους το υλικό αυτό εντάχθηκε στον κανόνα, με άλλα λόγια στους περιφερειακούς χάρτες του Αιγαίου, ιδίως σε εκείνους που αντιμετωπίσθηκαν ως χαρτογραφικά πρότυπα. Το διπλό ζήτημα που καλούντο να επιλύσουν οι χαρτογράφοι της Αναγέννησης ήταν εκείνο της σύγχρονης ονομασίας του νησιού και της ιστορίας του, την επιλογή με άλλα λόγια της αρχαίας και της σύγχρονης ονομασίας του. Παραδόξως, η σύγχυση του Πλίνιου μεταξύ Σύρου και Σκύρου, που επηρέασε την Πτολεμαϊκή χαρτογραφία του 15^{ου}

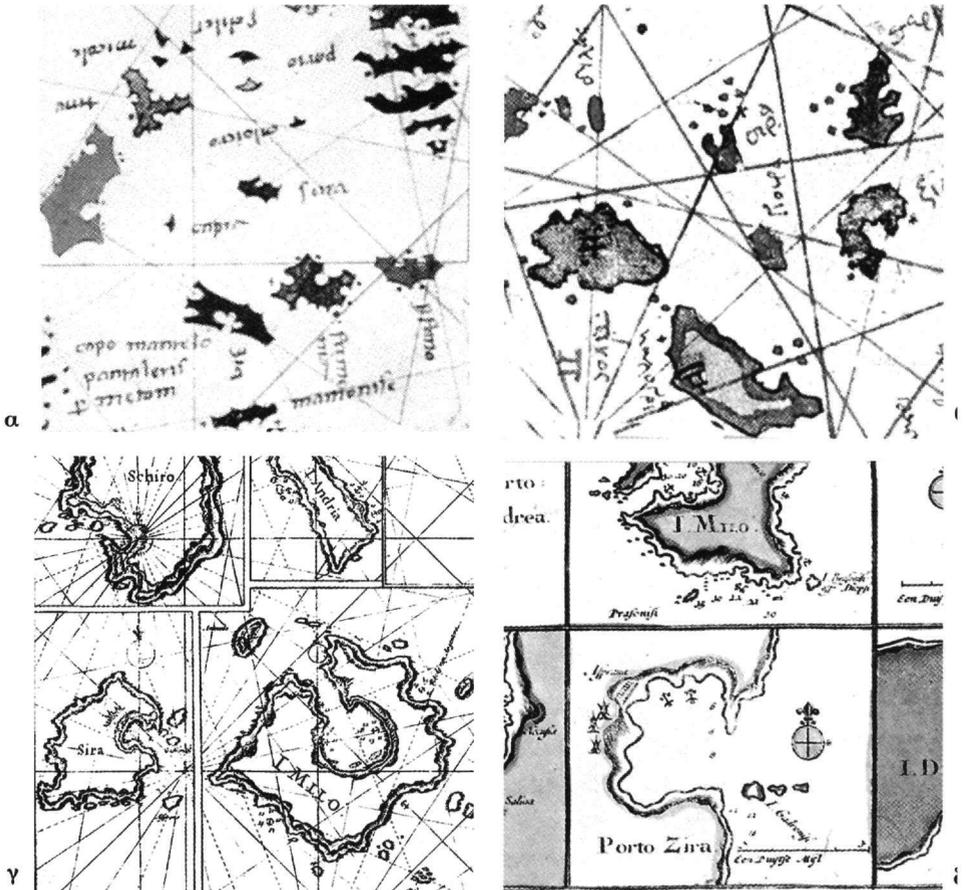
33. Βλ. Stephane Yerasimos (επιμ.), *Joseph Pitton de Tournefort, Voyage d'un botaniste*, τ. I., Παρίσι 1982, σ. 265-267.

34. Χωρίς να παραπέμψει στον Βιργίλιο, ο Tournefort θα αναφερθεί εκτενώς στους βρικόλακες και δη της Μυκόνου. Βλ. Yerasimos, *Joseph Pitton de Tournefort*, σ. 139-145.

Εικ. 6. Η Σύρος στη λόγια χαρτογραφία του Αιγαίου, 15^{ος}-17^{ος} αιώνας.

- α. Η Σύρος ως Σκύρος. Κλαύδιος Πτολεμαίος, λεπτομέρεια από τον 10^ο Πίνακα της Ευρώπης. Βενετία, Μαρκετινή Βιβλιοθήκη, ms Gr. Z. 388 (δευτέρο μισό του 15^{ου} αι.).
- β. Η Σύρος ως Syros. Λεπτομέρεια από τον χάρτη του Νικόλαου Σοφριανού, *Totius Graeciae Descriptio*, Ρώμη, 1552 [πρώτη έκδοση 1540]. Ο αριθμός παραπέμπει στον συνοδευτικό πίνακα αντιστοιχιών και παραλλαγών, όπου δίνεται το σύγχρονο «Syra» και το ομηρικό «Syrie». Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, Maps 200.57.
- γ. Η Σύρος ως δύο νησιά («Suda» και «Sirna») και η Γυάρος ως «Cauro». Λεπτομέρεια από τον χάρτη της Ελλάδας του Abraham Ortelius, Αμβέρσα, 1570. Αθήνα, Συλλογή Μαργαρίτας Σαμουρκα.
- δ. Η Σύρος ως δύο νησιά («Rhenia»-«Suda»-«Caledusa» και «Cathon»-«Sirna») Λεπτομέρεια από τον χάρτη του νοτίου Αιγαίου του Johannes Laurenberg, Άμστερνταμ 1638. Αθήνα, Συλλογή Μαργαρίτας Σαμουρκα.

Εικ. 7. Η Σύρος στη ναυτική χαρτογραφία του Αιγαίου, 15^{ος}-17^{ος} αιώνας.

- α. Η Σύρος αναφέρεται ως «Sirra» και ξεχωρίζει από την γειτονική Γυάρο («Carra»). Λεπτομέρεια από τον πορτολάνο χάρτη του Nicolo de' Pasqualin, αρχές 15^{ου} αιώνα. Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, MS Egerton 73,23 (ο νότος πάνω).
- β. Η Σύρος αναφέρεται ως «Sira» και ξεχωρίζει από την γειτονική Γυάρο («Gioura»). Λεπτομέρεια από τον πορτολάνο χάρτη του Αωνόμου της Λούκκα, μέσα του 16^{ου} αιώνα. Lucca, Κρατική Βιβλιοθήκη, MS 1898,8 (ο νότος πάνω).
- γ. Η Σύρος («Sira») σε ένθετο. Λεπτομέρεια από τον ναυτικό χάρτη του Αιγαίου του Jacob Aertz Colom, Άμστερνταμ, 1633. Αθήνα, Ιδιωτική Συλλογή.
- δ. Το λιμάνι της Σύρου («Porto Zira») σε ένθετο. Λεπτομέρεια από τον μωσαϊκό λιμενοδείκτη της Μεσογείου του Gerard van Keulen, Άμστερνταμ 1680. Αθήνα, Συλλογή Μαργαρίτας Σαμούρκα.

αίωνα, δεν απασχόλησε ούτε τους κατασκευαστές νησολογίων ούτε τους χαρτογράφους του Αιγαίου. Η κυριότερη εμπλοκή τους σχετίζεται με την ταύτιση της Σύρου με την Γυάρο, ταύτιση που πρέπει να χρεωθεί στον Buondelmonti και στην πίστη του στην γεωγραφική αυθεντία του Βιργίλιου. Στην σύγχυση αυτή θα προστεθούν και άλλες, καθώς οι νησολόγοι θα ταυτίσουν την Σύρο με την Κύθνο, ή και την Ρήνεια.

Οι λύσεις που προτάθηκαν ήσαν ποικίλες. Ο Νικόλαος Σοφιανός στον χάρτη του της αρχαίας και νεώτερης Ελλάδας (Ρώμη, 1540) δεν περιλαμβάνει την Γυάρο και ονομάζει το νησί «Syros» (εικ. 66). Ο Giacomo Gastaldi στον δικό του χάρτη της νεώτερης Ελλάδας (Βενετία, 1560), διατηρεί στοιχεία τόσο από τη λόγια αρχαιογνωστική παράδοση, όσο και από τη ναυτική εμπειρική. Έτσι εμφανίζει –πέραν της Γυάρου («Caura»)– δύο ακόμη νησιά, την «Suda», ερανισμένη από τους πορτολάνους και τον Buondelmonti, και την «Sirne», ερανισμένη από τον Πλίνιο. Η πρόταση του Gastaldi θα επιβληθεί στη λόγια χαρτογραφία του 17^{ου} αιώνα καθώς υιοθετήθηκε στους άτλαντες του Abraham Ortelius και του Gerhard Mercator, οι οποίοι θα κρατήσουν και τις δύο εκδοχές της Σύρου («Suda» και «Sirne») (εικ. 67). Η σύγχυση θα ενταθεί στην αρχαιογνωστική χαρτογραφία του 17^{ου} αιώνα. Στο έργο του ελληνιστή γεωγράφου Johannes Laurenberg (Άμστερνταμ, 1638), στον ήδη εκτενή κατάλογο των αρχαίων ονομασιών της Σύρου, θα προστεθούν εκείνα της Ρήνειας και της Caledusa, νησίδας μεταξύ Σικίνου και Φολεγάνδρου, σήμερα γνωστής με την ονομασία Καρδιώτισσα (εικ. 68).³⁵ Ο Laurenberg θα διατηρήσει νοτίως της Σύρου («Rhenia» - «Suda» - «Caledusa») και την «Sirna» του Πλίνιου, την οποία ταυτίζει με την «Cathon» του Πομπόνιου Μέλα. Οι συγχύσεις αυτές θα διατηρηθούν στην αρχαιογνωστική χαρτογραφία του Αιγαίου έως τον 18^ο αιώνα.

Αντίθετα, στη ναυτική χαρτογραφική παράδοση, τόσο την χειρόγραφη όσο και την έντυπη, την ελληνική ή την δυτική, το νησί εμφανίζεται συνήθως με την ονομασία «Sira» ή «Σίρα» (και σπανιότερα με την ονομασία «Suda»)³⁶ και ξεχωρίζει από τα γειτονικά «Caura» ή «Γιούρα» (Γυάρο) (εικ. 7α, β). Οι ναυτικοί χάρτες μαρτυρούν ακόμη ότι η εγκατάσταση των

35. Η νέα αυτή σύγχυση οφείλεται εν πολλοίς στην προηγούμενη. Η Σύρος ως Γυάρος (Cauraia) όφειλε να ήταν γεμάτη αιγοπρόβατα. Αναζητώντας νησιωτικούς βοσκότοπους στις αρχαίες Κυκλάδες οι αρχαιοδίφες χαρτογράφοι του 17^{ου} αιώνα εντοπίζουν την Ρήνεια και την Celadusa που αναφέρει ο Πλίνιος (l. 3. c. 26. l. 4. c. 12), ο Πομπόνιος Μέλας (l. 3. c. 1: ... *Bobus et capris abundant...*), και ο Hermolao Barbaro (...*Celadussae vero parva insula Delo proxima...*).

36. Όπως για παράδειγμα στους πορτολάνους χάρτες του Gratiioso Benincasa, έργα του φθίνοντος 15ου αιώνα.

Καπουτσίνων στο νησί φαίνεται να αναβαθμίζει τη θέση του στο ναυτικό και εμπορικό δίκτυο του Αιγαίου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την παρουσία ένδετων με τον χάρτη του νησιού ή του λιμανιού του σε ναυτικούς χάρτες και λιμενοδείκτες του 17^{ου} αιώνα (εικ. 7γ, δ).

Το παράδειγμά της Σύρου επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τους πάγιους τόπους της ποιητικής και της πολιτικής των νησολογίων. Οι νησολόγοι ουμανιστές της Αναγέννησης παραμένουν ηδελμημένα εγκλωβισμένοι στο λατινικό σύμπαν αναφορών, αναζητώντας την ιστορική νομιμοποίηση της φραγκικής κυριαρχίας στο Αιγαίο. Οι συντάκτες των νησολογίων παρακάμπτουν τις αρχαίες ελληνικές πηγές αλλά και τις εμπειρικές αυτοψίες των ναυτικών χαρτογράφων και εμμένουν στις πενιχρές και ασαφείς λατινικές πηγές της ιστορίας του νησιού. Χάνονται έτσι σε έναν διαρκή φιλολογικό ανασχολιασμό, που αλλάζει συνεχώς τα ονόματα του τόπου και την ιστορία του. Οι αναγνώσεις του Βιργίλιου –η αφανής κεντρική πηγή των νησολόγων– αφήνουν τα σημάδια τους στους χάρτες και τις περιγραφές του νησιού έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.

Οι γεωπολιτικές πραγματικότητες εκφράζονται με μια μεγάλη ποικιλία τρόπων και, αναμφισβήτητα, με αποκλειστική πηγή τα ουμανιστικά νησολόγια δεν θα φθάσει κανείς σε ολοκληρωμένα συμπεράσματα. Το γεγονός ωστόσο, ότι τα νησολόγια εμφανίζονται αρχικά επικεντρωμένα στον ελληνικό νησιωτικό χώρο, την περίοδο ακριβώς κατά την οποία οι διάσπαρτες και θραυσματικές ηγεμονίες των Λατίνων κατακτώνται και ενσωματώνονται στην οθωμανική αυτοκρατορία, επιτρέπει να προδούμε σε ορισμένες υποθέσεις και να αντιμετωπίσουμε τα νησολόγια ως έκφραση της νέας γεωπολιτικής δυναμικής στην περιοχή. Η λατινική κυριαρχία στο Αιγαίο καταλύεται και μεταμορφώνεται στην νεώτερη εκδοχή του φράγκικου Λεβάντε: ένα δίκτυο εμπορευόμενων καθολικών παροικιών σε οθωμανικό έδαφος, με προνομιακό καθεστώς, υπό την προστασία της Βενετίας και της Γαλλίας. Την έννοια αυτή του δικτύου των λεβαντίνικων εμπορικών παροικιών αποτύπωσε ήδη τον 16^ο αιώνα ο ανώνυμος έλληνας μεταφραστής του Buondelmonti: αδυνατώντας να αντιληφθεί την έμμεση αναφορά στον Δάντη,³⁷ μεταφράζει το

37. Στην αφιέρωση του έργου του στον καρδινάλιο Orsini, ο Buondelmonti αναφέρεται στο τέλος των περιπλανήσεών του στους ξένους τόπους («... finis animo esset meorum iam laborum et aliarum hinc inde scalarum ascendere...»), παραφράζοντας τους στίχους του Δάντη: «... Tu proverai sì come sa di sale / lo pane altrui, e come è duro calle / lo scendere 'l salir per l'altrui scale...» (*Divina Commedia, Paradiso, XVII, 58-60*). Για την υπόδειξη ευχαριστώ την Benedetta Bessi.

απόσπασμα που αφορά στην ολοκλήρωση της περιήγησης του Buondelmonti στα ελληνικά νησιά ως «το πέρας των εμών πόνων και των ένθεν κακείθεν εν διαφόροις εμπορίοις περιοδευμάτων».³⁸

38. Legrand, *Description des îles de l'Archipel*, ό.π., σ. 1.

ΙΟΛΗ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΡΟΣ ΣΤΟΥΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ; ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΡΟ;
ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΕΣ

Το ταξιδιωτικό ρεύμα προς τον ελληνικό κόσμο, μετά την «απλοϊκότητα» του 15^{ου} αιώνα οδηγήθηκε, μέσα από την «ακαταστασία» των θεωρητικών γνώσεων και τον βομβαρδισμό των εντυπώσεων του 16ου αιώνα, στην «αδημονία» και τον υποσχόμενο πλούτο του 17^{ου} αιώνα. Τον 18^ο αιώνα, μαζί με την απληστία και την παρόρμηση που εξακόντισαν, αφενός η αρχαιολατρία-αρχαιομανία-αρχαιοθηρία και, αφετέρου η «υπεροψία» της γνώσης του Διαφωτισμού, το ταξιδιωτικό ρεύμα, τον 19^ο αιώνα, κατέληξε στην επιστημονική και εξειδικευμένη κατάταξή του.¹

Η πρόσληψη του χώρου και των ανθρώπων των ελληνικών νήσων ακολούθησε πιστά το παλιτροϊκό κύμα όλων των πνευματικών, πολιτικών και πολιτιστικών ρευμάτων τα οποία από τον 15^ο έως τον 20^ό αιώνα παρέσυραν τους Ευρωπαίους στο μεγάλο παιχνίδι της Ιστορίας. Οι θεωρητικές γνώσεις των περιηγητών, τα οράματα ή οι ιδεολογίες τους συγκρούονταν με τις εμπειρίες και συνδέταν στερεότυπα με τα οποία αλληλοτροφοδοτούνταν τα ταξιδιωτικά κείμενα. Επιπλέον, λόγοι πολιτικοί, ιδεολογικοί, δρασκευτικοί ή προσωπικοί καθόριζαν πάντα το ταξίδι και την πορεία τους.

1. Για την πορεία του ταξιδιωτικού ρεύματος, τις συντεταγμένες που καθόρισαν το ταξίδι των Ευρωπαίων προς τον Ελληνικό κόσμο ενδεικτικά βλ. A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles, Essai de bibliographie*, Βουδαπέστη 1897· N. Jorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Παρίσι 1928· Ελένη Βουραζέλη, *Ο θίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη θάσει των περιηγητών*, Αθήνα 1939· Κ. Θ. Δημαράς, «Επιλεγόμενα» στο *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σελ. 145-152· T. Spencer, *Fair Greece Sad Relic*, Μπαθ, 1954· T. Webb, *English Romantic Hellenism, 1700-1824*, Μάντσεστερ 1982· D. Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Καίμπριτζ 1984· R. Stoneman, *Land of Lost Gods. The Search for Classical Greece*, Norman, University of Oklahoma Press 1987· R. Eisner, *Travelers to an antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, The University of Michigan Press, 1993· Olga Augoustinos, *French Odysseys. Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1994· «Περιηγητές. Εικόνες της Ελλάδος», *εφ. Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2 Απριλίου 2000, σ. 2-31 και Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών, 15^{ος}-20^{ός} αιώνας - Εισαγωγή» στο *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών, 15^{ος}-20^{ός} αιώνας - Ανθολόγιο από τη Συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2005, σ. 13-27.

Η επισκεψιμότητα ενός τόπου διαμορφώνεται είτε επειδή βρίσκεται πάνω στους χερσαίους ή θαλάσσιους δρόμους των εκάστοτε ιστορικών περιόδων είτε επειδή, λόγω του ιστορικού του παρελθόντος, έχει λόγους να προσελκύσει επισκέπτες. Έτσι η κινητικότητα των περιηγητών σε έναν τόπο οφείλεται αφενός στις εμπορικές ή πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή και αφετέρου σε πολιτιστικούς όρους, τόσο του παρελθόντος του τόπου όσο και του πνευματικών αποσκευών που φέρουν οι ίδιοι οι ταξιδιώτες. Στη συνέχεια η αναγνωσιμότητα προγενέστερων ταξιδιωτικών χρονικών πολλαπλασιάζει πιθανώς το ενδιαφέρον για έναν τόπο και οι προηγούμενες επισκέψεις και εμπειρίες ή και εκδοτικές επιτυχίες καλλιεργούν και άλλους λόγους έλξης ταξιδιωτών.

Τα περιηγητικά κείμενα για τη Σύρο ή και ειδικότερα για τη Ερμούπολη στάθηκαν ιδιαίτερα πλούσια κυρίως για τη μετα-επαναστατική περίοδο. Τα κείμενα των επισκεπτών που περπάτησαν αυτά τα μέρη και στη συνέχεια τα έκαναν διήγηση -θραύσματα ή και ψηφίδες στην ιστορία, την εικόνα, την ιδέα του τόπου- άλλοτε με την αυτοτέλειά τους και άλλοτε με τις αδυναμίες τους συνδέτουν κάτι από την αδέατη πλευρά τόσο του συγγραφέα τους αλλά και από την άπιαστη πια μορφή του χώρου.

Τα «τεκμήρια» των περιηγητών αποτέλεσαν πλούσιο αποθέτη τροφодότησης της ιστορικής αλλά και αρχαιολογικής, λογοτεχνικής ή και γεωλογικής έρευνας για το νησί και την πόλη και χάρις σε αυτές τις μαρτυρίες ζωντάνεψε η εικόνα αλλά και η «ιδέα» που σχημάτιζαν οι Ευρωπαίοι για τον τόπο.² Όμως το ενδιαφέρον μας στη μελέτη αυτή επικεντρώνεται στα εκα-

2. Ενδεικτικά στο Ιωάννη Τραυλού - Αγγελικής Κόκκου, *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1980, σποραδικά και όπου οι μαρτυρίες των περιηγητών συμπληρώνουν αδιαμφισβήτητα την ελληνική βιβλιογραφία στον ιστό της επιβεβαίωσης τόσο για την ιστορία και την οργάνωση του οικισμού όσο και για την ναυτιλία, το εμπόριο, την πολιτιστική κίνηση αλλά και τα δημόσια κτίρια, το λιμάνι και τους ανθρώπους. Πρβλ. επίσης Αγγελική Κόκκου, «Les Voyageurs à Syros: une source de renseignements aux XVIIIe-XIXe siècle», *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, Επιμέλεια: Loukia Droulia, Vasso Mentzou, χ.τ., Klincksiek, 1993, σ. 13-19. Περί τους είκοσι πέντε περιηγητές παρουσιάζονται με τη μέχρι τότε δόκιμη προσέγγιση: οι διάφοροι τομείς που απαρτίζουν την ζωή και την ιδιαιτερότητα της νήσου (η οικονομική ζωή, οι αρχαιότητες, η ιδιαίτερη εκκλησιαστική και διοικητική κατάσταση της νήσου, τα έθιμα κ.λπ.) ταξινομούν τους περιηγητές σε ομάδες πηγών πληροφόρησης. Οι περισσότεροι «πληροφοριοδότες», με σηματοδότη τον Tournefort, συγκεντρώνονται βέβαια στα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια και ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Η πρόσφατη μελέτη του Δ. Δημητρόπουλου, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ 27, Αθήνα 2004, σ. 227-238 ταξινομήσε στις πηγές για τη Σύρο είκοσι ονόματα (που συμπεριλαμβάνουν λόγιους, ταξιδευτές και άλλες αναφορές) πριν από

τόν είκοσι καινούργια ονόματα και έργα τα οποία η έρευνα μας συγκέντρωσε για την περίοδο από το 1829 έως το 1930· ονόματα που πιθανόν δεν θα αλλοιώσουν ποιοτικά τα συμπεράσματά μας για τη νήσο και την Ερμούπολη αλλά αδιαμφισβήτητα ποσοτικά και μόνο φέρνουν πιθανώς και πολλές ουσιώδεις αλλά και επουσιώδεις καταγραφές, όλες όμως απαραίτητες για τη συνολική σφαιρική εικόνα που επιδιώκουμε να παραδώσουμε όσον αφορά τη Σύρο κατά την περίοδο αυτή.

Πριν αναφερθούμε σε κάποιες αξιοσημείωτες περιπτώσεις ταξιδευτών του ύστερου 19ου αιώνα θα εστιάσουμε σε μία «εξαίρεση» περιηγητικού έργου, το οποίο παραμένει άκρως ενδιαφέρον και γνωστό μεν, ξεχασμένο δε ή μάλλον όχι τόσο αξιοποιημένο. Πρόκειται, για την ειλικρινή ως προς τον τίτλο της αλλά συνάμα και αξιοσημείωτα πλούσια και σε άλλου τύπου πληροφορίες τρίτομη: *Πραγματεία για τις μέλισσες του αββά Della Rocca, vicaire-général de Syra*.³

Ο Della Rocca, λεβαντίνος γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, παρέμεινε δέκα επτά χρόνια στο Αρχιπέλαγος του Αιγαίου και επί μακρόν στη Σύρο ως εφημέριος. Διακρινόταν από μία βαθιά κλίση για τις αγροτικές και δη τις μελισσοκομικές εργασίες για τις οποίες ως γράφει: «Διάβασα, συμβουλευτήκα τους γέροντες, και στη Σύρο μπόρεσα να τελειοποιηθώ». Πέρασε δύο φορές από την Ιταλία· την πρώτη, για σπουδές στη νεότητά του για οκτώ με εννέα χρόνια. Στη Γαλλία έπειτα μελέτησε πάνω από δέκα σχετικά με τη μελισσοκομία εγχειρίδια γάλλων, γερμανών και τις εγκυκλοπαίδειες αρχαίες και νέες, (εκδόσεις 1747, 1761, 1783) και τελικά στη Σύρο:

«έχουμε» γράφει «μία προτιμητέα μέθοδο πέραν από τις προτεινόμενες από τους συγγραφείς, τόσο ανεφάρμοστες, λανθασμένα κατανοητές και λανθασμένα εφηρμοσμένες, που σε κάνουν να χάσεις την επιθυμία να εκτρέφεις μέλισσες... η κλίση μου προς την εκτροφή των

το ρηξικέλευδο ταξίδι και έργο του Tournefort –ο οποίος είναι αυτός που έδωσε «ταξιδιωτική υπόσταση» στα νησιά του Αρχιπελάγους προσφέροντας όχι μόνο υλικό που καλλιέργησε την αναζήτηση αλλά και αναδεικνύοντας τον αστείρευτο πλούτο και την ιδιαιτερότητα του κάθε τόπου. Στα ονόματα αυτά καταθέτουμε απλά δύο ακόμα νέες μαρτυρίες: μία στα 1610 του George Sandys και, μία του Pietro Della Valle στα 1625. Στη μετα-Tournefort εποχή και ως την *Expédition Scientifique de Morée* (1829) έχουμε συγκεντρώσει περί τους τριάντα πέντε τίτλους περιηγητικών έργων.

3. G. Della Rocca (Abbé), *Traité Complet sur les abeilles avec une méthode de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel, précédé d'un Précis historique et économique de cette île, dédié à Madame par M. l'...*, Παρίσι 1790 [στο εξής Della Rocca, *Traité*].

μελισσών, η αγάπη μου για την αλήθεια και ο ζήλος μου για το αξιόλογο κοινό με οδηγούν στη συγγραφή αυτού του έργου... Γνωρίζω ότι το κείμενο δεν έχει καμμία χάρη... έχω επαναλήψεις... συγγνώμη επειδή μιλώ για μια καινούργια μέθοδο θα έπρεπε να επιχειρηματολογήσω και να είμαι σαφής...».

Αλλά όπως τονίζει ο ίδιος με πλήρη αυτογνωσία για τις αδυναμίες του:

«Έγραψα σε μία ξένη για μένα γλώσσα, συνεπώς αναγκάστηκα να έχω τις υπηρεσίες ενός διερμηνέα».⁴

Το τρίτομο έργο με τις 1.320 σελίδες εμπεριέχει 290 σελίδες αφιερωμένες στη Σύρο και δύο εξαιρετικά χαρακτηριστικά, ένα με το λιμάνι και ένα με την όψη της πόλης από τη μεριά της θάλασσας (εικ. 1, 2). Σε δώδεκα κεφάλαια πραγματεύεται θέματα ιστορίας, διοίκησης και οικονομίας της νήσου. Το δοκίμιο ξεκινά με ερμηνευτικές προσεγγίσεις τόσο για το πνεύμα όσο και για τη μεγαλοφυΐα των Ελλήνων,⁵ καθώς και μια γενική εισαγωγή για τις Κυκλάδες (κλίμα, χλωρίδα, πανίδα και φημισμένα προϊόντα)⁶ για να καταλήξει στις ιδιαίτερες κλίσεις των κατοίκων.⁷ Ακολουθούν τα γεωγραφικά δεδομένα της νήσου Σύρου και μια ιστορική αναδρομή που αποδεικνύει την επιμελημένη παιδεία του και όπου συνδυάζονται οι μαρτυρίες από τις αρχαίες πηγές με τα σύγχρονά του δεδομένα (τοπωνύμια, αρχαιότητες, προϊόντα, μακροβιότητα κατοίκων, δρύλοι κ.λπ.)⁸ για να αφιερώσει ένα ολόκληρο κεφάλαιο «sur un ancien monument astronomique de l'île».⁹

4. Della Rocca, *Traité*, Préface. Μια πρώτη παρουσίαση για τη γενική επισκόπηση της ιστορίας και της οικονομικής ζωής των Κυκλάδων και ιδιαίτερα της Σύρου μέσα από το έργο του Della Rocca βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 558-567.

5. Della Rocca, *Traité*, σ. 1-6.

6. Della Rocca, *Traité*, σ. 7-9. Αναφέρεται στα είκοσι είδη σταφυλιών που καλλιεργούνται στα νησιά και ξεχωρίζει από τα προϊόντα τα σύκα, τα ρόδια, τα πορτοκάλια, τις ελιές, από την πανίδα τα περιστέρια, τους αετούς και τα ορτύκια και ως χαρακτηριστικότερα προϊόντα στέκεται στα θαμβακερά της Σύρου, τα θελανίδια της Κέας και το σιτάρι της Σίφνου.

7. Della Rocca, *Traité*, σ. 10-27. Τονίζει την επάρκεια όλων των νήσων και τα ιδιαίτερα προνόμια που απολαμβάνουν. Ενώ χαρακτηρίζει την ορθόδοξη πίστη τους πλήρη χρηστότητας τονίζει ότι οι γυναίκες έχουν ένα ιδιαίτερο πάθος για τον χορό.

8. Della Rocca, *Traité*, σ. 29-34.

9. Della Rocca, *Traité*, σ. 36-57. Σχετικά με τον αρχαίο φιλόσοφο και αστρολόγο Φερεκύδη (6ος π.Χ.) και τον μηχανισμό που κατασκεύασε βλ. Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ'ημάς*, Ερμούπολη 1874 (φωτομηχανική επανέκδοση 1998), σ. 115-155.

Ακολουθεί η παρουσίαση της σύγχρονης κατάστασης της νήσου όπου παρατίθενται, σχολιάζονται και συζητώνται αποσπάσματα και από το έργο του J. Pitton de Tournefort,¹⁰ και ξεδιπλώνεται με έναν προσεγμένο αφηγηματικό λόγο μία σφαιρική εικόνα της νήσου, γνήσια βιωματική, όπου οι περιγραφικές λεπτομέρειες εναλλάσσονται με προσωπικές εκτιμήσεις και απόψεις, όπου πραγματικότητες και συμπεριφορές «εικονογραφούνται» θα λέγαμε στο κυκλαδίτικο τοπίο. Ζωντανεύει, όπως κανένα άλλο παρόμοιο κείμενο της εποχής του, κυρίως την αγροτική ζωή: το δάσος με τους κέδρους· οι ξυλόφουρνοι, που ψήνουν μόνο κάθε Σάββατο και μοσχοβολούν θυμάρι και σχίνο·¹¹ οι οικογενειακοί μύλοι που αλέθουν καλύτερα από τους ανεμόμυλους στην άκρη του οικισμού·¹² οι εσπερινοί και τα πανηγύρια στα εκκλησάκια·¹³ τα θαυμαστά σύκα στεγνωμένα και ψημένα με δαφνόφυλλα, τα φορτωμένα μέχρι εκατόν τριάντα τσαμπιά αμπέλια·¹⁴ οι αγροί του κρόκου στα βόρεια στην Όξω Μεριά·¹⁵ τα ζιζάνια στους αγρούς που ήρθαν ως ισχυρίζονται οι ντόπιοι με τα μοσχάρια της Άνδρου·¹⁶ οι δε γυναίκες, που διέμειναν λίγο καιρό στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη τις περιγράφει ως: «ni deformées, ni eruisées... d'une vie douce et tranquille... ses si belles femmes».¹⁷

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση του νησιού, προσδιορίζοντας ακόμη και λεπτομέρειες σε θέματα κληρονομικά και παρέχοντας επιπλέον παραδείγματα περιπτώσεων που είναι ολοφάνερο ότι γνώριζε από προσωπικές του εμπειρίες. Στέκεται αρκετά στις δικαιοδοσίες των επισκόπων, αλλά και των επιτρόπων, καθώς φυσικά και στην ιδιαίτερη εύνοια του βασιλιά της Γαλλίας προς τους κατοίκους και φυσικά όλα αυτά με πλήθος παραδειγμάτων, επεισοδίων και περιπετειών που είναι δοσμένα με γλαφυρό και έντονα φορτισμένο λόγο.¹⁸ Αντιπαρέ-

10. Della Rocca, *Traité*, σ. 57-60.

11. Della Rocca, *Traité*, σ. 61-62. Πρόκειται για τα δέντρα aresties ή fidhes, ενώ κέδρους, με φύλλα σαν αυτά στη Κύπρο, τα ονομάζει ο Tournefort.

12. Della Rocca, *Traité*, σ. 61-62. Οι ανεμόμυλοι ανέρχονταν σε έξι με οκτώ.

13. Della Rocca, *Traité*, σ. 63-64.

14. Della Rocca, *Traité*, σ. 61-62.

15. Della Rocca, *Traité*, σ. 65.

16. Della Rocca, *Traité*, σ. 66-67. Πρόκειται για το ζιζάνιο alouidha, το οποίο εμφανίστηκε στο νησί από τα περιττώματα των ζώων που είχαν έρθει από το γειτονικό νησί.

17. Della Rocca, *Traité*, σ. 71. Όπως γράφει: «Sous le ciel le plus beau, sous le climat le plus pur et le plus sain, au milieu de toutes les richesses de la nature, l'espèce humaine doit être la plus parfaite de ses productions».

18. Della Rocca, *Traité*, σ. 73-90. Αναφέρει ότι στο νησί υπάρχουν 4.000 καθολικοί, πάρα

χεται τις κατηγορίες του Κορνήλιου De Pauw,¹⁹ επιχειρηματολογεί για την ιδιοφυΐα των νησιωτών και τις ιδιαίτερες κλίσεις τους,²⁰ θαυμάζει συμπεριφορές, μνημονεύει περιπτώσεις.²¹ Υπερτονίζει τα χαρίσματα των συγχωριανών του, τη γενναιότητά τους, τη φιλοξενία τους, την πολυμάθεια τους σε ξένες γλώσσες. Ανάμεσα στα άλλα γράφει έχουν και «une grande suptilité dans les organes optiques» (βλέπουν στην Τήνο τους αγρότες, και παντού τα ορτύκια) γιατί από τους Εσκιμώους ως τη Γη του Πυρός δεν υπάρχει, καθώς λέει, λαός με τόσο μεγάλα και υπέροχα μάτια²² και φυσικά αφιερώνει ένα μεγάλο κεφάλαιο για τη γλώσσα και τις ιδιομορφίες της, εμμένοντας σε συγκρίσεις, διαφορές, ομοιότητες, παραλλαγές, στη προφορά και στον δεινό ρητορικό λόγο των κατοίκων.²³

Ολοκληρώνει με τις ιδιαίτερες τεχνικές τις σχετικές με τη γεωργία και την οικονομία της νήσου: προετοιμασία & καλλιέργειες των αγρών· τρόποι αποθήκευσης των σιτηρών σε υπόγειους σιρούς [σιταποθήκες]· πως στεγάζονται οι κατοικίες με βούρλα και φύκια, καλάμια ασβέστη και άμμο χωρίς καθόλου χρήση σιδήρου ή άλλου μεταλλικού στοιχείου· φροντίδες στα χαμηλά αμπέλια· οινοπαρασκευή και μεταφορά του κρασιού· επώσεις πτηνών (όρνιδες και περιστέρια)· τρόποι θήρας ορτυκιών και των λευκών περδικών· διάγνωση εξαρθρώσεων σε παιδικά μέλη και θεραπεία ερυσίπελων (στρεπτόκοκκοι) και ίκτερου· τρόποι παρασκευής προζύμης από ρεβίθια· ερινασμός των σύκων.²⁴ Ακολουθεί σε επτά διβλία και περίπου χίλιες σελίδες η πραγματεία για τις μέλισσες.

πολλά επίθετα γαλλικά και βενετσιάνικα ανάμεσα στα οποία τα Damiraglia, Damosti, Durazzo, Privilegio, Roussaux, Capello, Della Rocca, Dapola, De la Croix, La Pierre, Bridesi, Marinelli, Dafegio, Rossi, Vacontio κ.ά. Σημειώνει επίσης ότι ο κάθε καινούργιος γάλλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη πληρώνει 40 πιάστρα για κάθε επίσκοπο στον κάθε νέο Σουλτάνο.

19. Della Rocca, *Traité*, σ. 11, 135. Πρόκειται για το έργο του C. de Pauw, *Recherches Philosophiques sur les Grecs*, Βερολίνο 1788. Στο σημείο αυτό αναφέρει ότι οι κατηγορίες προέρχονται από κακώς πληροφορημένους περιηγητές ενώ από τους οξύνοες παρατηρητές του ελληνικού έθνους στέκεται στους Peysonnel, Volney, Guys, Sestini και Choiseul-Gouffier.

20. Della Rocca, *Traité*, σ. 122. Με εξαιρετικές ικανότητες στις τέχνες και στη μικροτεχνία οι Συριανοί είναι γνωστοί σε όλη την Ανατολή και με μοναδικές επιδόσεις και στον χορό με χαρακτηριστικά έγχορδα.

21. Della Rocca, *Traité*, σ. 110-130.

22. Della Rocca, *Traité*, σ. 131-133.

23. Della Rocca, *Traité*, σ. 154-165. Η γλώσσα των Συριανών, σημειώνει, «μιλιέται από τον Νείλο ως την Τραπεζούντα και από την Αδριατική ως την Κριμαία»!

24. Della Rocca, *Traité*, σ. 195 κ.εξ. Αναφέρει λεπτομερικά δέκα έξι ιδιαιτερότητες σε αγροτικές διαδικασίες καλλιέργειας και παραγωγής, καθώς και τεχνικές και μεθόδους του αγροτικού καθημερινού βίου.

Ανάμεσα στην ευρυμάθεια και τον φανατισμό, την αφέλεια και τον τοπικισμό ο Della Rocca παραδίδει ένα δοκίμιο χρήσιμο όχι μόνο για τους μελισσοκόμους αλλά για όλους τους μελετητές της ιστορίας της Σύρου. Παρέμεινε όμως παντελώς αχρησιμοποίητος από όλους τους επόμενους ταξιδιώτες-συγγραφείς.²⁵ Ίσως γιατί ο τίτλος ήταν αποτρεπτικός και εξειδικευμένος, απευθυνόμενος μόνο στους έχοντες ιδιαίτερα κλίση προς την μελισσοκομία· φαινόμενο ή «επιδημία» μάλλον σπάνιο να εμφανιστεί σε ταξιδιώτη των μεταγενέστερων δεκαετιών.

Με την είσοδο του 19^{ου} αιώνα ανατρέπονται τα στερεότυπα στα περιηγητικά κείμενα. Κατ' αρχάς, άλλοτε πήγαινε ο άνθρωπος προς τις ειδήσεις, τώρα είναι η εποχή που οι ειδήσεις έρχονται σ' αυτόν.²⁶ Τώρα οι συνθήκες έχουν ωριμάσει. Δεν υπάρχει μόνο ο περιηγητής-συγγραφέας και το θεωρητικό-ιστορικό παρελθόν ή το μνημειακό παρόν των Ελλήνων. Τώρα συναντώνται ο περιηγητής-συγγραφέας και το κοινό του. Η μαζική μετακίνηση εισβάλλει, χάνεται η προσωπική περιπέτεια, η αρχαία σοφία διαδλάται στην καθημερινότητα και η Ανατολή γίνεται ψυχαγωγία.²⁷

Έτσι λοιπόν τον 19^ο αιώνα η βαθμιαία, λάβρα, εισόρμηση των ταξιδιωτών στην Ανατολική Μεσόγειο και στον εδαφικό χώρο του νέου Ελληνισμού, κληροδότησε έναν τεράστιο όγκο έργων,²⁸ των οποίων η γοητεία βρίσκεται σε αυτήν ακριβώς την ατομικότητα των ταξιδιωτών, στην προσωπική περι-

25. Η μεγαλύτερη παραγωγή στην ταξιδιωτική γραμματεία και όλα τα στερεότυπα που αναπαρήχθησαν προέρχονται ακριβώς από την αντίθετη τακτική, δηλαδή από την απλή έμπνευση που προέρχεται από την ανάγνωση προγενέστερου ταξιδιωτικού χρονικού ως τις μιμήσεις, αντιγραφές και λογοκλοπές.

26. Κ. Θ. Δημαράς, «Αίσιος αιώνας», *Τόπος και Εικόνα*, τ. Δ', Αθήνα 1982, σ. 5-16.

27. Για τον περιηγητισμό τον 19ο αιώνα από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: S. H. Weber, *Voyages and Travels in the Near East made during the XIX century... in the Gennadius Library*, Πρίνστον, 1952· Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα, Ζωγράφοι και Περιηγητές του 19^{ου} αι.*, Αθήνα 1981· Αλκ. Αγγέλου, «Περιηγητικός Οργανισμός», *Τόπος και Εικόνα*, τ. Ε', Αθήνα 1983, σ. 9-41· J.-Cl. Berchet, *Le Voyage en Orient. Anthologie des Voyageurs Français dans le Levant au XIXe siècle*, [Παρίσι] 1985· G. Barthèlemey, *Images de l'Orient au XIXe siècle*, Παρίσι 1992· *Vers l'Orient par la Grèce*, ό.π. και Ιόλη Βιγγοπούλου, «Οι ταξιδιώτες το 19^ο αιώνα. Ένα πολυμορφικό αφήγημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 5, Αθήνα 2003, σ. 381-402.

28. Ποτέ άλλοτε δεν βρέθηκαν συγχρόνως τόσο σημαντικοί και τόσο δραστήριοι ταξιδιώτες στον ελληνικό χώρο, όσο το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν και τα πολλαπλά πρόσωπα του ταξιδιωτισμού. Για την περίοδο αυτή ενδεικτικά στο Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ο ελληνικός κόσμος ιδωμένος από τους περιηγητές, 15^{ος}-20^{ος} αιώνας» *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars from the Collection of Dimitris Contominas*, Επιμέλεια: Leonara Navari, Αθήνα 2003, σ. XLVII-LI.

πέτεια, στην αμηχανία τους να προσλαμβάνουν τον χώρο και τα συμβάντα, αλλά και στην ένδερμη συμμετοχή τους στις εκφάνσεις του δημόσιου / πολιτικού και / ιδιωτικού βίου του ελληνικού κόσμου.

Το χρονικό άλμα από το έργο του Della Rocca ως τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα είναι και το άλμα της νήσου ως προς τον βαθμό επισκεψιμότητάς της. Για τη Σύρο η ανατροπή του πλαισίου εξουσίας που συντελείται με τα γεγονότα της Επανάστασης φέρνει –για όλους τους πολύ γνωστούς ιστορικούς λόγους που δεν επιτρέπεται και να τους δίσουμε άλλη μία φορά– ένα νέο ρεύμα ταξιδιωτών άλλου τύπου που γυρνά-τριγυρνά-περνά και προσπερνά το νησί. Ανάμεσά τους μισσιονάριοι, στρατιωτικοί, γερμανοί επιστήμονες, γεωλόγοι, αρχαιολόγοι, καλλιτέχνες, δοκιμιογράφοι και πολιτικοί ανταποκριτές αλλά και αυλικός περίγυρος. Είναι πραγματικά εντυπωσιακός ο αριθμός των επισκεπτών και η αυθόρμητη ανάγκη τους να περιγράψουν όσο το δυνατόν λεπτομερέστερα τη νέα εικόνα που τους παραδίδει ο χώρος. Διάλογοι ζωντανοί φωτογραφίζουν με αμεσότητα τα στιγμιότυπα και τις περισσότερες φορές υπάρχει σύγχυση αν είναι δικά τους σχόλια ή απόψεις των εντοπίων. Στα κείμενά τους διαγράφεται μία αστείρευτη φλυαρία που αγωνίζεται να διαφοροποιηθεί κάθε φορά σε προσωπικό λογοτεχνικό ύφος, ενώ προσπαθούν να φέρουν στην επιφάνεια εικόνες του περιγύρου αλλά και του συναισθηματικού τους κόσμου. Η ζωή στο σφριγηλό λιμάνι καταγράφεται με διεισδυτικές λεπτομέρειες, τα ψυχογραφήματα συμπεριφορών αναμειγνύουν πολιτική και εθνογραφία ενώ το φυσικό περιβάλλον υπερισχύει και μεγαλουργεί στους εντυπωσιασμούς τους.

Ενδεικτικά θα αναφερθούμε σε μερικά από τα εκατόν είκοσι παραδείγματα επισκεπτών στην Ερμούπολη, και στο νησί κατ' επέκταση, του 19ου αιώνα.²⁹ Η εφαρμογή του ατμού στα μέσα μεταφοράς μετέλλαξε τους πλάνητες ταξιδιώτες βαθμιαία σε μετακινούμενους τουρίστες. Η δυναμική αυτή μετατροπή «πλέχει» μεγάλωπρεπα την είσοδο της πρώτης ατμοκίνητης θαλαμηγού στα ύδατα της Ανατολής που οργανώθηκε από τον Marchebeus και καταγράφηκε από τον ίδιο και τον J. Giraudeau (1833).³⁰ Στην Σύρο,

29. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και για έναν επόμενο αιώνα έχουμε έως τώρα συγκεντρώσει: για τη δεκαετία 1830-1840 τουλάχιστον 32 τίτλους ταξιδιωτικών έργων που αναφέρονται στη Σύρο και ισάριθμους για τη δεκαετία 1840-1850. Από το 1850-1860 αριθμούμε περίπου 20 τίτλους, ενώ την εικοσαετία 1860-1880 μας είναι γνωστοί μόνο περί τους 18 τίτλους. Περί τους 10 τίτλους μας είναι γνωστοί για την περίοδο 1880-1890 και υπολογίζουμε περίπου άλλους 15 τίτλους έργων που αναφέρονται σε ταξίδι στο νησί.

30. Marchebeus, *Voyage de Paris à Constantinople par bateau*, Παρίσι 1839. Για το ταξί-

που λαμπυρίζει όπως πάντα από τη μεριά της θάλασσας αναγιγνώσκουμε τον ίδιο ονειρικό εξωτισμό που διαπνέει όλα τα παρόμοια κείμενα της εποχής. Παρά την επιβεβλημένη καραντίνα την οποία υπέστησαν, το βουητό και τον απόηχο από τη φρενιτίδα των κατοίκων με τον εορτασμό για τον νέο ηγεμόνα, η θερμοκρασία του ενθουσιασμού έπεσε απότομα με τον πρώτο περίπατο στα στενά δρομάκια χωρίς πλακόστρωτα, με τα μικρά σπίτια χωρίς τάξη³¹ (εικ. 3). Όμως ο πληθυσμός των 30.000 ψυχών ξαφνιάζει [Hervé (1835)]³² και, σε άλλη περίπτωση, ένας περίπλους στην Ανατολή [Goupil-Fesquet, Vernet (1839-1840)] με σκοπό να αποκτηθούν απόψεις με δαγκεροτυπίες, αφήνει ένα κείμενο γεμάτο γοητευτικές σκηνές με γλαφυρές περιγραφές από τον καθημερινό βίο αλλά και προσωπικές εμπειρίες. Ο συγγραφέας εδώ, καταφέρνει να εντυπωσιάσει, ισορροπώντας τον λόγο με τις ανατολιζουσες εικόνες, του συνοδοιπόρου του, που κοσμούν το βιβλίο.³³ Στη Σύρο της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα και αυτοί οι ταξιδιώτες εντυπωσιάζονται από τη ζωηρή κίνηση στο λιμάνι, τις αγορές, το πλήθος, τα καφενεία και έτσι η πένα του Goupil-Fesquet και το πινέλο του Vernet στέκονται στη «γενναία» μορφή ενός «palicar» για την οποία, συγγραφέας και ζωγράφος, συναγωνίζονται την περιγραφή (εικ. 5).

Έτσι και ο Θεόφιλος Gautier (1852) εντυπωσιασμένος ήδη κατά τη διάρκεια της αποβίβασής του με τους «ευκνήμιδες Αχαιοούς», την οχλαγωγία της αγοράς, τα ανάκλιντρα στα καφενεία, την πανσπερμία λαών, τη ζωντάνια των γυναικών που είναι «πλήρεις χάριτος και αξιοπρεπειάς», αποσβολωμένος από το αγνάντι της θάλασσας ψηλά στους λόφους, «σε αυτήν την πόλη υπό κατάρρευση, σε αυτή την πόλη υπό κατασκευή», φεύγει ξεθεω-

δι αυτό αναλυτικότερα βλ. Έλλη Δρούλια, «Ένα πρώιμο οργανωμένο ταξίδι αναψυχής και εξερεύνησης στα Επτάνησα, την Ελλάδα και την Τουρκία, στα 1833», *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα*, 2006 (υπό έκδοση) και J. Giraudeau de St-Gervais, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce, l' Archipel...*, Παρίσι 1835.

31. Marchebeus, *Voyage*, σ. 187-188. Εντυπωσιακό παραμένει το χαρακτηριστικό σε σχέδιο του ίδιου του Marchebeus το οποίο αναπαριστά μία όψη της πολιτείας όπως φαίνεται από το ατμόπλοιο («Vue de Syra prise du bareau à vareur») με μια ιδιόμορφη και ογκώδη ομοιομορφία όλων των κτισμάτων στην Ερμούπολη αντιγράφοντας ενδεχομένως την εικονιστική αντίληψη για την Σύρο του 18^{ου} αιώνα όπως στα προγενέστερα έργα, των Tournefort (1700) και Choiseul-Gouffier (1776).

32. Fr. Hervé, *A Residence in Greece and Turkey; with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, Λονδίνο 1837, σ. 289-302.

33. Frederic Auguste Antoine Goupil-Fesquet, *Voyage d'Horace Vernet en Orient rédigé par M. Goupil Fesquet*, Παρίσι [1843], σ. 10-16.

μένος και εκστατικός από την εισβολή αυτή της Ανατολής στην αχλύ των κλασικών ποιητικών του ονείρων.³⁴

Για τον πολύ γνωστό δανό συγγραφέα Andersen (1841), η Σύρος, με ένα πολύ ενδιαφέρον ιχνογράφημα (εικ. 4), γίνεται ο χώρος υποδοχής στα ελληνικά χρώματα και παρά τις περιπέτειες, μια χαρά και μια μοναξιά τον πλημμυρίζει, όπως συμβαίνει όταν συναντάς τα οράματά σου.³⁵ Η Christiane Lüth, σύζυγος του προσωπικού ιερέα της βασίλισσας Αμαλίας, στο διάστημα της δεκαεπταετίας παραμονής της στην Αθήνα, ταξίδεψε και περιηγήθηκε και τη Σύρο. Στο κείμενό της με το δροσερό ύφος, αποποιείται λόγια στοιχειά, και με καλοπροαίρετη αντικειμενικότητα, σκιαγραφεί απλά και με σαφήνεια τους ανθρώπους του χώρου.³⁶ Ενώ ο Paul Eudel (1872) σε ένα προσκύνημα στις γοητευτικές κοσμοπολίτισσες πόλεις της Ανατολής, μια ημέρα Κυριακή, αποβιβάζεται, με έναν αφόρητο καύσωνα, σε ένα λιμάνι, χωρίς μιναρέδες στον ορίζοντα και όπου πλήθος κόσμου σουλατσάει. Ο ίδιος πίνει λεμονάδες, επισκέπτεται το Καζίνο (: Λέσχη) και την ανοιχτή παραγορά, τρώει ραχάτ λουκούμια, και παρακολουθεί το προεόρτια της Πρωτομαγιάς με πολύχρωμα πυροτεχνήματα.³⁷ Στιγμιαίες λεπτομέρειες που συνδέτουν μια επιπόλαιη διάθεση και όπου μέσα από τις περιγραφές του διαφαίνεται ότι στη Σύρο και μάλιστα στην Ερμούπολη, το άλμα δεν ολοκληρώθηκε προς τον κοσμοπολιτισμό αλλά ολοφάνερα σε μια προσπάθεια να συνεχιστεί ο «ευρωπαϊσμός» της πολιτείας ο οποίος παρακολουδούσε ισότονα τον, παρόμοιο προς τον ευρωπαϊσμό, ρυθμό της Αθήνας. Στην Ανατολική Μεσόγειο, κοσμοπολίτισσες πολιτείες τον 19^ο αιώνα, παρέμειναν για τους περιηγητές: η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη ακόμα και η Αλεξάνδρεια.³⁸

34. Théophile Gautier, *Constantinople*, Παρίσι 1855, σ. 34-47.

35. Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, μετάφραση: Allan Lund, Αθήνα χ.χ., σ. 25-31.

36. Χριστίνα Λυτ, *Αρμενίζοντας, Πέντε ταξίδια στο Αιγαίο, 1845-1851*, μετάφραση: Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα 1999, σ. 78-82.

37. Paul Eudel, *Constantinople, Smyrne, et Athènes. Journal d'un Voyage*, Παρίσι 1885, σ. 333-335. Στη σειρά των επιμελημένων ανθολογήσεων οι οποίες πρόσφατα κυκλοφορούν στο *Ερμούπολη, μια πόλη στη λογοτεχνία*, Επιμέλεια: Μ. Ελευθερίου, Αθήνα 2003, παρακολουθούμε ακριβώς, τόσο μέσα από μαρτυρίες ταξιδιωτών όσο και ελλήνων πεζογράφων, το κύμα του ευρωπαϊσμού σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των κατοίκων της Σύρου το οποίο σε τίποτα δεν θυμίζει τον κοσμοπολιτισμό των άλλων πολυ-πολιτισμικών λιμένων της Ανατολικής Μεσογείου.

38. Ενδεικτικά από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα μία εκ των ένδον εικόνα της Ερμούπολης για τα σαράντα περίπου χρόνια από την απελευθέρωση και μετέπειτα, Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, σ. 649-726.

Ο πρώτος όμως που πραγματικά εισχωρεί στο νησί είναι ο Theodore Bent που έναν λαμπερό Νοέμβριο το 1885 επισκέφτηκε για πρώτη φορά τη Σύρο.³⁹ Η οδοιοπρία του καλύπτει τον χώρο αλλά ουσιαστικά διεισδύει και στη συνολική έκφραση της ζωής των κατοίκων. Η συνάντησή του με αυτόν τον ιδιαίτερο δυϊσμό της Σύρου -αυτή η ακριβή χάρη της ελληνικής νησιωτικής ταυτότητας, σε συνδυασμό με μια αξιοσημείωτη σύγχρονη ανάπτυξη η οποία δεν ορίστηκε από προνομιούχα δέση, δεν επιλέχτηκε αλλά αυθόρμητα ανθοφόρησε- μετουσιώνεται σε ένα κείμενο που αποδεικνύει, ότι ο ιδιάζων κυκλαδίτικος νησιωτισμός συμπορευόμενος με τη ζωηρότητα και την κινητικότητα που διακρίνει τα εμπορικά λιμάνια δεν εξαλείφθηκε, τουλάχιστον ώσπου «έγειρε» ο 19^{ος} αιώνας. Με ένα χαρακτηριστικό αιγαιακό ύφος, ξετυλίγονται σκηνές του απλού βίου των κατοίκων, ιστορικές αναδρομές, γεγονότα και τεκμήρια από το επαναστατικό παρελθόν, προσπάθεια ερμηνείας της άφιξης και συγχώνευσης των προσφύγων, σχόλια για παρατηρήσεις προγενέστερων ταξιδιωτικών χρονικών, και φυσικά απορία και θαυμασμός για αυτή τη «μαγική» ανάπτυξη την οποία ταυτίζει με το αναγεννημένο εμπορικό πνεύμα των Ελλήνων. Ο περίπατός του στην πλατεία, η επίσκεψή του στις σχολικές τάξεις και στην επισκοπική οικία, η τοπική εφημερίδα, τα μαρμαροδετημένα αρχοντόσπιτα, τα ίχνη της αρχαιότητας, και η θεατρική επιθεωρησιακή παράσταση *οι Πειρατές* -λίγο χρόνια μετά από τότε που οι άλλοι *πειρατές* αποτελούσαν σοβαρότερο θέμα συζητήσεων- όλα τον ξαφνιάζουν και τον εντυπωσιάζουν. Τη νησιωτική μοναδικότητα ανακαλύπτει και πάλι όταν μετά από τετράωρη οδοιοπρία προσεγγίζει στα βόρεια του νησιού την τοποθεσία Γράμματα -ίσως ο πρώτος που πραγματικά περιγράφει τον ορμίσκο από προσωπική εμπειρία και του αφιερώνει αξιοσημείωτο κείμενο. Πολύβουη και πολυπληθής η Ερμούπολη τον προσγειώνει στον αντίποδα μετά από το άγριο αιγαιακό τοπίο και τη ρωμαλέα ησυχία στην Πάνω Μεριά.

Όταν το κράτος περνάει πια από την «εφηβεία» στην ωρίμανση και την πάλη για τις νέες εδαφικές του διεκδικήσεις, ο εξευρωπαϊσμός του αντιμετωπίζεται άλλοτε ειρωνικά, άλλοτε με επιείκεια και η χώρα των ηρώων γίνεται για τους περιηγητές η χώρα των πολιτικών. Τότε είναι που η τελευταία δεκαετία αναδεικνύει έναν ανθρωπιστή, τον Gustave Deschamps (1885-1890), βαδύτατα παρατηρητικό που αντιλαμβάνεται πόσο σύνθετος είναι ο

39. Theodore Bent, *The Cyclades or life among the insular Greeks*, Οξφόρδη 2002, σ. 148-159.

Ελληνισμός, «συνάμα αρχαίος, βυζαντινός και σύγχρονος».⁴⁰ Ο ίδιος και οι παρατηρήσεις του εκπροσωπούν το νέο είδος Ευρωπαίου που έλκεται μεν στον χώρο από τη λάμψη της αρχαιότητας, έχει όμως την εξυπνάδα να μην παρασυρθεί από αυτήν και εγκαταλείποντας το θεωρητικό περίγυρο της επιστήμης να αφοσιωθεί μόνο στην απομόνωση των αρχαιολογικών ανασκαφών. Ο Deschamps τριγυρνάει στα προξενικά σαλόνια, πίνει ρακί στα καφενεία, δίπλα στα θαρέλια με τη σαλαμούρα και τα παστά ψάρια, ψωνίζει μαντήλια του Μάντσεστερ, συρματοκεντημένα γιλέκα και φέσια με μπλε φούντα, παρακολουθεί *Κάρμεν* στο Δημοτικό θέατρο, συναναστρέφεται τον δηλιγιαννικό νομάρχη, πάμπλουτους εφοπλιστές και πολύ φτωχούς θαρκάρηδες, σέρνεται με τον καυτό ήλιο στα πυρωμένα δρομάκια στα άδλια χαμόσπιτα, συνομιλεί με όλους για την πολιτική στις αποβάδρες και στα σταυροδρόμια και ξαναβρίσκει «στα στενά της σύγχρονης κωμόπολης την παλιά Ελλάδα, εκείνη που συνδέει τούρκικες λέξεις με ομηρικές εκφράσεις, την επίμονη φυλή που, αιώνες ολόκληρους περίμενε υπομονετικά, γύρω από την εκκλησία της, την επιστροφή της ελευθερίας».

Ο τελευταίος Ευρωπαίος που φέρει τον επενδύτη του περιηγητή, ο Scott O'Connor (c. 1927), με αισθήματα θαυμασμού, νοσταλγίας, δάμπους και θλίψης, κατά ένα μαγικό και τυχερό τρόπο βιώνει ψιχία του παρελθόντος στην εμπειρία του.⁴¹ Στις αποσκευές του, αλλά και ωσάν θάρος γνώσης, φέρει τα ταξιδιωτικά κείμενα των τελευταίων εκατόν πενήντα χρόνων. Πρόκειται για ένα πλούσιο κείμενο, με τις μνήμες του συγγραφέας ισάριθμες με τα διώματα του, κείμενο όμως που εμπεριέχει και τον εντυπωσιασμό του επισκέπτη από το τοπίο και την παρακμιακή ιδιαιτερότητα που τον καθηλώνει: «η Αθήνα κατάπτε την Ερμούπολη», ως λέει. Προβάλλονται επίσης, με απρόσμενη έκσταση ο ορθόδοξος μυστικισμός, το καθολικό λαμπρό παρελθόν και τα κατάλοιπά του στους εκπροσώπους του –οι καθολικοί τονίζει είναι «πάντα λίγο εκτός τόπου». Η απλή και γνήσια φιλοξενία που του προσφέρεται από μια οικογένεια μικρασιατών προσφύγων, η επίσκεψή του στο ορφανοτροφείο, ο θαυμασμός του για την απίστευτη εργασία των κατοίκων στις αιμασιές (κόπος και μόχθος ανθρώπινος από την προϊστορία ως το μέλλον) αναδεικνύονται στο κείμενό του. Παράλληλα βήμα-βήμα με τον ταξιδιώτη αναγιγνώσκουμε τις ιστορικές αναμνήσεις της νήσου, τα

40. Gaston Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui*, Παρίσι 1892 και στην ελληνική μετάφραση: Α. Δαούτη, *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαρίλαου Τρικούπη*, Αθήνα 1992, σ. 217-222.

41. V. C. Scott O'Connor, *Isles of the Aegean*, Λονδίνο, χ.χ. σ. 62-88.

εύγλωττα ερείπια, τη σιωπηλή συνενοχή όσων επιβιώνουν απομονωμένοι και, την ώρα της καλησπέρας με θέα προς την αιώνια συντροφιά των τριγύρω νήσων —«αυτά που βαλσαμωμένα και στατικά ανήκουν σε έναν άλλο κόσμο»— τροφοδοτούν τον ταξιδιώτη με σκέψεις που επισφραγίζουν ότι αυτή η αρχέγονη ομορφιά των απολύτως αναγκαίων, δεν εξανεμίστηκε: «μόνο τα αντοχής [στοιχεία] επιβιώνουν: όπως η θάλασσα, η γη, ο ουρανός και από τους ανθρώπους, οι ταπεινοί... όλα τα άλλα, σκιές».

Έτσι λοιπόν μέσα σε έναν αιώνα, 1829-1929, η καμπύλη της Ερμούπολης στα ταξιδιωτικά κείμενα ήταν φαντασμαγορική και απότομη, σύστοιχη με την ιστορία της. Στην αρχή ένα λιμάνι, πύλη εισαγωγής σε έναν απρόσμενο τόπο με την απίστευτη αναζωογόνο δύναμη του επαναπροσδιορισμού, πύλη ακόμα στην Ανατολή των οραμάτων και των αναζητήσεών τους, κρίκος συνδυετικός ως είναι το ίδιο το Αιγαίο ανάμεσα στον δυτικό ορθολογισμό και τον ανατολίτικο σκεπτικισμό. Οι ταξιδιώτες ήρθαν με την αναζήτηση *in situ* της θεωρητικής τους γνώσης. Πέρασαν από την καταγραφή των οικονομικών, διοικητικών στοιχείων στον καθημερινό βίο που αποδίδεται σχεδόν ανάγλυφος με πλήθος πραγματολογικών στοιχείων. Και όταν όλοι τα έχουν πει πια όλα για την πόλη, για το λιμάνι της, για την οικονομική και πνευματική ζωή της, για το τοπίο και την καθημερινότητά της, δεν μένει παρά η προσωπική αφήγηση των οποιωνδήποτε σκέψεων και συναισθημάτων ή οι φευγαλέες εικόνες στις αποβάθρες, στα δρομάκια, στους λόφους ψηλά. Είναι ύστερα ο τόπος, το τοπίο, η γη, η δύναμη της γης και η μνήμη που οδηγούν τις σκέψεις. Δεν υπάρχει προετοιμασία, προδιαγραμμένα δρομολόγια, αναζητήσεις. Είναι ο χώρος που γράφει ανεμπόδιστα στο λευκό χαρτί της ψυχής, στον λευκό χάρτη της σκέψης. Τέλος με τη δύναμη του γραπτού λόγου αποκαλύπτεται ότι τώρα πια δεν συγκροτείται, από τη μεριά των επισκεπτών, μια συνολική «στάση» αλλά προβάλλεται περισσότερο μία «διάσταση» των θεμάτων που συγκροτούν τη μαγική ιδιομορφία του Αιγαϊακού Αρχιπελάγους, της Σύρου και της Ερμούπολης φυσικά.

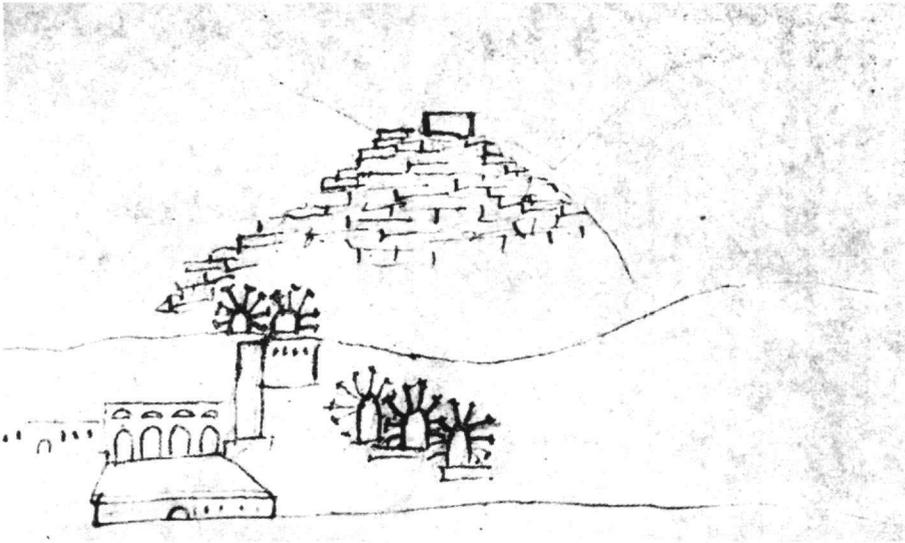
Εικ. 1 «Συριοί αποκρούουν πειρατική επιδρομή», χαλκογραφία, δημοσιεύεται στο G. Della Rocca (Abbé), *Traité complet sur les abeilles...*, Παρίσι 1790.

Εικ. 2 «Το λιμάνι και η Άνω Σύρος», χαλκογραφία, δημοσιεύεται στο G. Della Rocca (Abbé), *Traité complet sur les abeilles...*, Παρίσι 1790.

Εικ. 3 «Άποψη της Ερμούπολης», λιθογραφία, δημοσιεύεται στο *Marchebeus, Voyage de Paris à Constantinople par bateau*, Παρίσι 1839.

Εικ. 4. «Η πόλη της Σύρας», σχέδιο, δημοσιεύεται στο Χ. Κ. Άντερσεν, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, μετάφραση: Allan Lund, Αθήνα χ.χ.

Εικ. 5. «Έλλην πειρατής του Αρχιπελάγους και Παλικάρι», επιχρωματισμένη λιθογραφία, δημοσιεύεται στο Fr. A. Antoine Goupil-Fesquet, *Voyage d'Horace Vernet en Orient rédigé par M. Goupil Fesquet*, Παρίσι, Challamel [1843].

ΕΝΑ ΣΥΡΙΑΝΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Το Αρχείο του Δήμου Άνω Σύρου περιέχει μια πλούσια συλλογή κοινοτικών, νοταριακών και άλλων τεκμηρίων της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας. Ανάμεσα στα υλικά αυτά περιλαμβάνονται και δύο κτηματολόγια του νησιού, πολύτιμες πηγές γνώσης για τη συγκρότηση της συριανής κοινωνίας. Εδώ θα μας απασχολήσει το ένα από αυτά –το ύστερο χρονικά– και οι πληροφορίες που παρέχει για τα τοπωνύμια της Σύρου, τους ανθρώπους της και τις περιουσίες τους στο πέρασμα από τον 18^ο στο 19^ο αιώνα και μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης.¹

Καταρχήν δυο λόγια για την ίδια την πηγή. Πρόκειται για έναν ογκώδη χειρόγραφο κώδικα, 280 πυκνογραμμένων μεγάλου μεγέθους φύλλων, στον οποίο καταγράφεται το σύνολο των κατοίκων της Σύρου που διαδέχονται φορολογητέα ακίνητη περιουσία. Ο κώδικας δεν φέρει μια συγκεκριμένη ημερομηνία σύνταξης, διότι αποτελούσε για μακρό διάστημα ένα εν συνεχή χρήσει κοινοτικό κατάστιχο. Το χρονικό ανάπτυγμα του καταστίχου εκτείνεται από τη δεκαετία του 1790 μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης του 1821, οι πιο πρόσφατες δε εγγραφές εντοπίζονται στα έτη 1830-1831. Συνεπώς, το κατάστιχο καλύπτοντας διάστημα σαράντα περίπου χρόνων, σταματά ακριβώς στην κρίσιμη φάση της μαζικής έλευσης προσφύγων στη Σύρο και των απαρχών της Ερμούπολης. Απαριθμεί λοιπόν τους προ των γεγονότων της Επανάστασης κατοίκους του νησιού, δεν ενσωματώνει όμως το κύμα των νέων κατοίκων στις σελίδες του, καθώς οι εγγραφές που αφορούν τους τελευταίους είναι λιγιστές και σποραδικές. Ας σημειωθεί ότι ο παλαιότερος συριανός κώδικας που αναφέρθηκε παραπάνω φέρει εγγραφές που χρονολογούνται στην περίοδο 1755-1775, καθώς όμως έχουν απολεσθεί αρκετά φύλλα του, δεν γνωρίζουμε εάν ήταν ο αμέσως πριν χρησιμοποιούμενος από τις κοινοτικές αρχές.²

1. Την ύπαρξη του κτηματολογίου εντόπισα από τον κατάλογο του Αγ. Τσελίκα, «Κατάλογοι και αναγραφές χειρογράφων και αρχείων. 1 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, τ. Δ', Αθήνα 1988, σ. 71 (χειρόγραφο αρ. 157). Τον ευχαριστώ και από εδώ θερμά για την παραχώρηση για μελέτη του σχετικού μικροφίλμ, που βρίσκεται στο Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος.

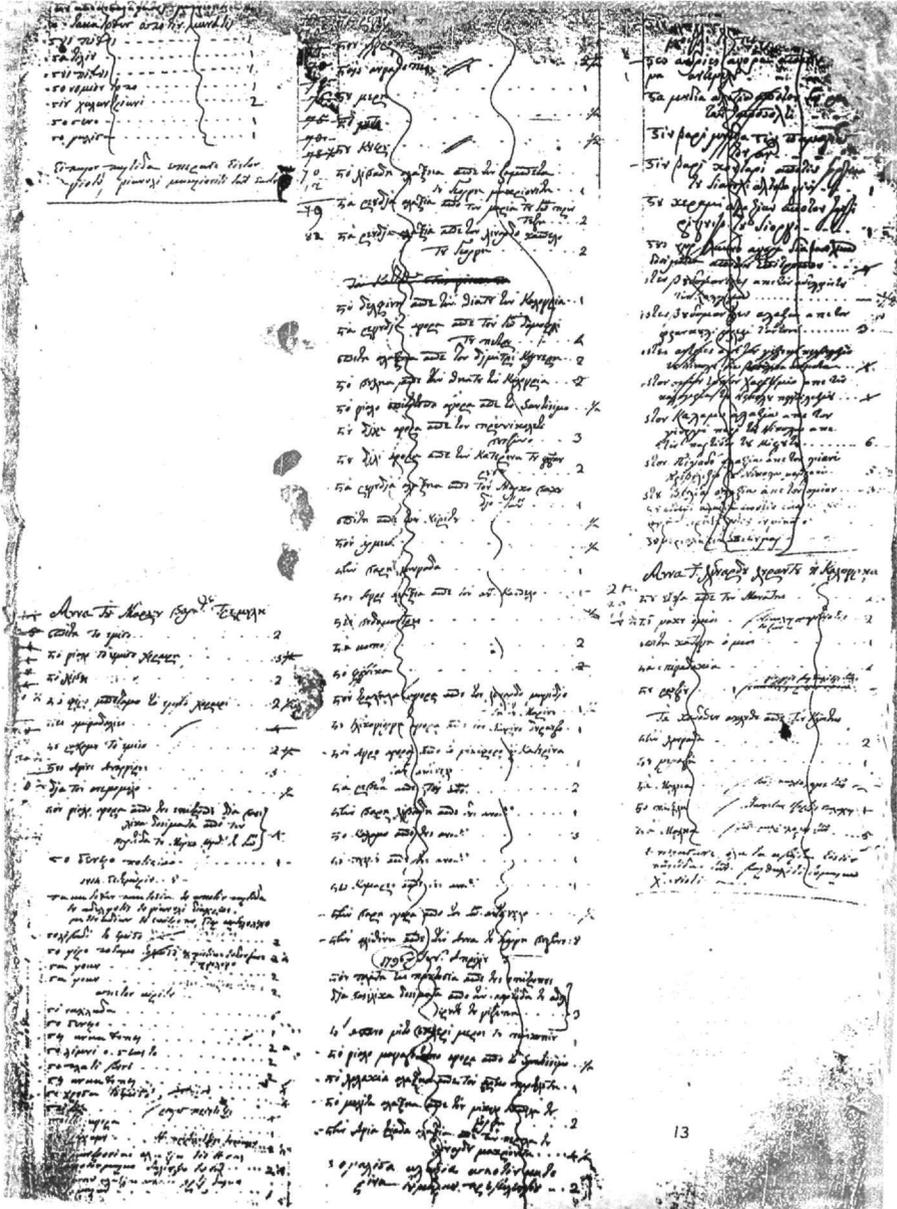
2. Τον κώδικα αυτό μελέτησε η Ελένη Παπαμακαρίου στο πλαίσιο μεταπτυχιακής εργα-

Ο τρόπος που έχει συνταχθεί ο κώδικας είναι ο ακόλουθος. Οι συντάκτες του καταστίχου –και λέγω συντάκτες διότι εμφανώς διακρίνονται περισσότερα του ενός χέρια– είχαν ανοίξει για κάθε καταγεγραμμένο Συριανό μία μερίδα ακίνητης περιουσίας, στην οποία δηλώνονταν όσα ακίνητα είχε τη στιγμή εγγραφής του, κατόπιν δε συμπληρώνονταν σταδιακά οι ενδεχόμενες νέες προσκτήσεις. Τα ακίνητα αγαθά προσδιορίζονται μόνον μέσω του τόπου που βρίσκονταν. Η κάθε εγγραφή ακινήτου συνοδεύεται από έναν αριθμό, που αντιστοιχεί στη φορολογική υποχρέωση του ακινήτου, χωρίς όμως να συνιστά χρηματικό ποσό. Αποτελεί μάλλον μια φορολογική μονάδα, έναν αριθμό που επέτρεπε ευκολότερα τον προσδιορισμό του φόρου σε χρήμα.

Η κάθε μερίδα είναι χρωμένη σε ένα πρόσωπο, τον αρχηγό του νοικοκυριού. Τα πρόσωπα καταγράφονται με αλφαθητική σειρά με βάση το βαπτιστικό τους όνομα. Μετά το πέρας των λαϊκών, έπονται 63 ιερείς του νησιού. Ακόμη 25 μερίδες ανήκουν σε ναούς ή άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα, τα οποία στη Σύρο –με εξαίρεση την Καθολική Επισκοπή– φέρονται κάτοχοι σχετικά ολιγάριθμων περιουσιακών στοιχείων. Δεν εντοπίζεται επίσης στο κτηματολόγιο η ύπαρξη κάποιας πλούσιας, με εκτεταμένη περιουσία μονής, όπως συμβαίνει σε άλλες υπό οθωμανική κατοχή περιοχές. Οι μερίδες που είναι χρωμένες σε γυναίκες ανέρχονται σε 158, ξεπερνώντας το 10% του συνόλου, περιλαμβάνουν όμως κατά μέσο όρο λιγότερα ακίνητα από εκείνες των ανδρών.

Στο τέλος του καταστίχου μια σειρά από φύλλα είναι αφιερωμένα και πάλι σε εγγραφές λαϊκών, με διαταραγμένη όμως αλφαθητική σειρά και με έντονα τα σημάδια ότι πρόκειται για νεώτερες προσθήκες ή συμπληρώσεις. Ας σημειωθεί ότι η αποκατάσταση των μερίδων που περιλαμβάνονται στο κατάστιχο παρουσιάζει αρκετές δυσχέρειες που οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι αποτελούσε ένα εργαλείο καθημερινής χρήσης για τις κοινοτικές αρχές. Οι συνεχείς μεταβολές και προσθήκες στις οικογενειακές μερίδες ανάγκαζαν λοιπόν συχνά τους συντάκτες του είτε να στριμώχνουν τα γράμματά τους σε μικρές επιφάνειες χαρτιού είτε να συνεχίζουν τη μερίδα κάποιων προσώπων σε επόμενα ή και προηγούμενα φύλλα, όπου μπορούσαν να εξοικονομήσουν λίγο χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η συγκρότηση του τελικού σώματος των οικογενειακών μερίδων να προκύπτει από

σίας που πραγματοποίησε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με τίτλο «Βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα της Σύρου, μέσα από ένα κτηματολόγιο του 18ου αιώνα», δακτυλ. εργασία, Ρέθυμνο 2007.

Φύλλο του Κτηματολογίου της Σύρου.

συμπτύξεις και ταυτίσεις προσώπων, οι οποίες θα ήταν δύσκολο να επιτευχθούν χωρίς τη βοήθεια που παρέχει πλέον η χρήση ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων. Κλείνοντας την περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα να σημειώσουμε ότι ανάλογου χαρακτήρα και χρήσης κοινοτικά τεκμήρια έχουν διασωθεί και από άλλα νησιά των Κυκλάδων. Έχουν παρουσιαστεί και μελετηθεί για παράδειγμα ομόλογα κατάστιχα του 6' μισού του 18^{ου} αιώνα από τη Σέριφο, του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα από τη Μύκονο, των αρχών του 19^{ου} αιώνα από την Άνδρο, της ίδιας εποχής από την Τήνο.³ Τα κατάστιχα αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφορές τόσο στη μέθοδο καταγραφής όσο και στον πλούτο πληροφοριών που παρέχουν.

Νομίζω όμως ότι μια σημαντική διάκριση αφορά τον τρόπο που διαχειρίζονται τον χρόνο. Υπάρχουν έτσι κατάστιχα που αποτελούν καταγραφές της ακίνητης περιουσίας των νοικοκυριών ενός νησιού σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Τα κατάστιχα αυτά θα λέγαμε ότι με ένα τρόπο «παγώνουν» το χρόνο σε ένα χρονικό σημείο και δεν παρακολουθούν τις μεταγενέστερες μεταβολές που οφείλονται είτε στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ακινήτων είτε στο θάνατο κάποιων από τα πρόσωπα που περιλαμβάνονται.⁴ Σε δεύτερη ομάδα καταστίχων –στην οποία ανήκει και αυτό της Σύρου που μας απασχολεί εδώ– οι συντάκτες τους προσπαθούν να παρακολουθήσουν τις μεταβολές στις ιδιοκτησίες των εγγεγραμμένων, εκκινώντας από ένα χρονικό σημείο που εκλαμβάνεται ως αφετηρία.⁵ Το σημείο αυτό όμως δεν είναι κοινό για όλους τους εγγεγραμμένους, καθώς νέοι φορολο-

3. Βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987. Sevasti Lazari, *Economies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Myconos*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Paris I Pantheon-Sorbonne, Παρίσι 1989· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997· Δ. Πολέμης, «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Άνδρου», Πέταλον 3 (1982), 229-232· Δ. Σοφιανός, «Κτηματολογικό και φορολογικό κατάστιχο της Τήνου του Α' μισού του 18^{ου} αιώνα (ΚΩΔ. ΕΒΕ 1361). Η σημασία του ως πηγής ιστορικών και άλλων πληροφοριών», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 17 (2000), 30-108.

4. Τον τύπο αυτό σύνταξης ακολουθούν κατάστιχα κεφαλικού φόρου ή κατάστιχα καταγραφής φόρου των ακινήτων, των προβάτων ή άλλων υποχρεώσεων όπως των μελαχικών. Σημαντικός αριθμός τέτοιων καταστίχων έχουν σωθεί από τα νησιά Μύκονο και Πάτμο (βλ. αντιστοίχως τους καταλόγους των σχετικών αρχείων: Κ. Διαμάντης, «Κατάλογος της αρχαικής συλλογής Μυκόνου», *Επετηρίς Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 16, Αθήνα 1977, σ. 100-120· Β. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Εραμιστής* 3 (1965), 145-156.

5. Βλ. για την ανάλογη περίπτωση ενός μυκονιάτικου καταστίχου με όμοια χαρακτηριστικά Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, σ. 41-82.

γούμενοι –παιδιά των προγενέστερων ή νέοι κάτοικοι– προστίθενται σε αυτό, κατά τα χρόνια που οι κοινοτικές αρχές το διατηρούσαν σε ισχύ.

Το τεκμήριο αυτό –όπως βέβαια και άλλα προγενέστερα συριανά φορολογικά κατάστιχα– προσφέρεται για τη μελέτη πολλών θεμάτων που σχετίζονται με τη συγκρότηση της προεπαναστατικής κοινωνίας της Σύρου. Στο κείμενο αυτό θα ήθελα να παρουσιάσω κάποιες σκέψεις που δημιουργούνται από την αποδελτίωσή του, οι οποίες όμως βρίσκονται από υπό διαμόρφωση καθώς η επεξεργασία και η μελέτη του απέχει από την ολοκλήρωσή της.

Τα πρόσωπα

Στο κατάστιχο περιλαμβάνονται συνολικά 1.443 οικογενειακές μερίδες. Ο αριθμός αυτός αφορά το σύνολο των μερίδων που δημιουργήθηκαν κατά τα σαράντα περίπου χρόνια που ήταν εν χρήσει, δηλαδή περιλαμβάνει όσα πρόσωπα καταγράφηκαν κατά την έναρξη ισχύος του, όσα προστέθηκαν στην πορεία, και όσα διαγράφηκαν στα χρόνια που μεσολάβησαν. Συνεπώς ο αριθμός αυτός δεν προσφέρεται για αναγωγές στον πληθυσμό του νησιού, μέσω πολλαπλασιασμού του με κάποιον οικογενειακό συντελεστή. Από την άλλη πλευρά όμως δεν έρχεται και σε σύγκρουση με άλλες μαρτυρίες του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τις οποίες ο πληθυσμός μεν του νησιού ανερχόταν σε 4.000 με 4.500 χιλιάδες κατοίκους, ενώ οι φορολογικές μονάδες που καταμετρώνται από κατάστιχα κεφαλικού φόρου ή άλλα φορολογικά τεκμήρια που καταγράφουν τους υπόχρεους καταβολής φόρου σε μια δεδομένη χρονιά, φαίνεται να κινούνται περί τις 750.⁶

Η εξέταση των οικογενειακών ονομάτων των προσώπων που ήταν χρεωμένα με φορολογικές μερίδες δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία. Συνολικά στο κατάστιχο εντοπίστηκαν 145 επώνυμα Συριανών, από τα οποία τα 81 εμφανίζονται μόνο μία φορά (βλ. *εδώ*, παράρτημα Α και Β). Κάποια από αυτά τα τελευταία παρουσιάζουν προβλήματα ανάγνωσης και συνήθως πρόκειται για κατόχους μικρού αριθμού ακινήτων. Υπάρχουν επίσης λίγα πρόσωπα που έχουν έλθει στη διάρκεια της Επανάστασης, σε αυτούς όμως θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε.

Επιστρέφουμε λοιπόν στους προ της Επανάστασης κατοίκους του νησιού. Καταρχήν στη Σύρο, σε αντίθεση με άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου την ίδια αυτή εποχή, τα επώνυμα εμφανίζονται διαμορφωμένα και

6. Βλ. τα σχετικά στοιχεία Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 27, Αθήνα 2004, σ. 227-231.

σταθερά. Γενικά θα λέγαμε ότι είναι οικογενειακά ονόματα ιδιότυπα και μάλλον σπανίως εντοπιζόμενα στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, ικανός αριθμός από τα οποία έχει λατινική ρίζα, απηχώντας παλαιότερη εγκατάσταση εποίκων από τη Δυτική Ευρώπη, την εποχή της Λατινικής κυριαρχίας (μια μικρή γεύση τους παρέχει το γράφημα 1, ενώ το σύνολο των ονομάτων καταγράφεται στον κατάλογο ονομάτων του παραρτήματος Α).⁷ Πρόκειται μάλιστα για επώνυμα που δεν προέρχονται από βαπτιστικά ονόματα –πρακτική συνήθης σε περιοχές με χαλαρή οικογενειακή μνήμη, όπως οι ελληνικές.⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ για παράδειγμα σε ένα άλλο νησί, την Πάτμο, τα οικογενειακά ονόματα που προέρχονται από βαπτιστικά αποτελούν την πλειονότητα,⁹ στο κατάστιχο της Σύρου περιορίζονται σε τριάντεσσερα, τα οποία μάλιστα έχουν ασθενική παρουσία (πρόκειται για επώνυμα όπως: Περής, Χριστόδουλος, Βλάσης κ.ά.). Ας σημειωθεί επίσης ότι ορισμένα επώνυμα, που φαινομενικά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πατρωνυμικά, δεν εντάσσονται στην κατηγορία αυτή. Παραδείγματος χάρη το σύννηδες επώνυμο «Στέφανος», έχει συνεχή παρουσία στη Σύρο τουλάχιστον από τον 16^ο αιώνα.¹⁰

Μικρή είναι και η παρουσία δύο άλλων κατηγοριών επωνύμων που βρίθουν στο ονοματολογικό υλικό άλλων νησιών. Πρόκειται για τα δηλωτικά τύπου καταγωγής ή προέλευσης επώνυμα και εκείνα που δηλώνουν επαγγελματικές ενασχολήσεις. Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται τα αριθμητικά στοιχεία που προκύπτουν από νησιωτικές πηγές του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα για τη Σύρο και μια σειρά άλλων νησιών. Εκεί διακρίνεται η συγκριτικά μικρότερη συμμετοχή των δηλωτικών πρόσφατης καταγωγής ή προέλευσης επωνύμων στο συριανό κατάστιχο, αφού στο τελευταίο περιορίζεται στο 3,4%, ενώ στα τεκμήρια των άλλων νησιών κινείται μεταξύ 7,5 και 12,5%. Η περιο-

7. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στο θέμα της «φραγκικής» προέλευσης πολλών επωνύμων των Συριανών ή άλλων Κυκλαδιδιών. Ας σημειωθεί πάντως ότι συχνά σε καταλόγους «φραγκικών οικογενειακών ονομάτων» εντάσσονται συχνά ποικίλης προέλευσης και τύπων ονόματα, τα οποία νομίζω δεν απηχούν με βεβαιότητα φραγκική εποίκιση, βλ. σχετικό πρόχειρο κατάλογο συριανών ονομάτων που δημοσίευσε ο Ι. Α. Θωμόπουλος, «Φραγκικά επώνυμα στις Κυκλάδες», *Κυκλαδικά Θέματα* 14 (1986), 89-90.

8. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνδεση της οικογένειας γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά* 1 (1983), 6.

9. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αικατερίνη Ασδραχάς, «Βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μια νησιωτική κοινωνία: Πάτμος (1Α΄-1Θ΄, αιώνας)», *Οικονομία και νοστρωπίες*, Αθήνα 1988, σ. 216-217.

10. Βλ. Ανδρ. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948, σ. 87.

ρισμένη επίσης παρουσία στη Σύρο προσώπων προερχόμενων από άλλους τόπους αναδεικνύεται από τον ελάχιστο και μάλλον περιθωριακό αριθμό μερίδων που φέρουν κάποια ένδειξη ότι οι ιδιοκτήτες τους είχαν άλλη καταγωγή. Τα πρόσωπα αυτά απαντούν μία μόνο φορά στο κατάστιχο και είτε το όνομά τους συνοδεύεται με προσδιοριστικά του τύπου Ανδριώτης, Τηνιακός, ή Σιφουνιός είτε φέρουν δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης οικογενειακά ονόματα όπως: Βίτζι, Λαντινόβικ, Μαρτίν, Νταπέι, Πιάτζο κ.λπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΠΩΝΥΜΑ ΔΗΛΩΤΙΚΑ ΤΟΠΟΥ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ Ή ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ
ΣΕ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ 18^{ου} - 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Νησιά	Έτος	Επώνυμα	%	Σύνολο
Μύκονος	1700	31	12,4	249
Σέριφος	1790	11	11,2	98
Πάτμος	1811	29	9,0	323
Ίος	1829	24	10,5	229
Μήλος	1829	13	9,1	142
Κίμωλος	1829	3	7,5	40
Αμοργός	1829	14	7,9	178
Σύρος	1790-1830	5	3,4	145

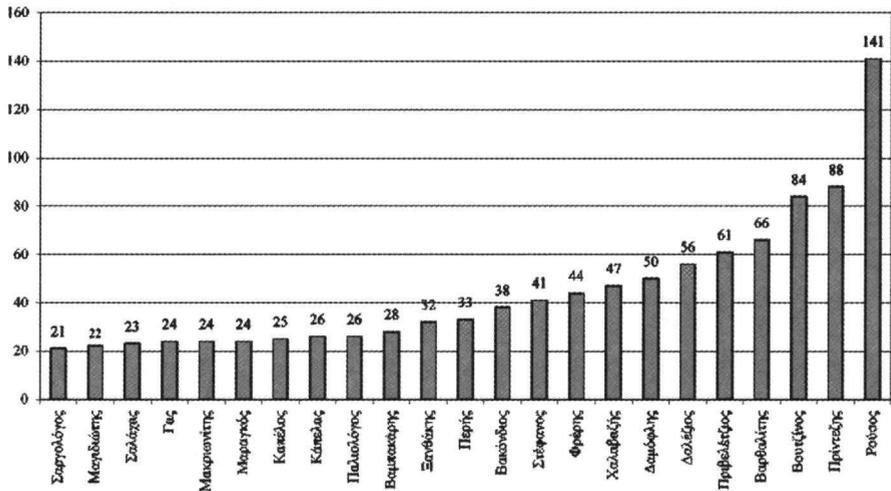
Πηγές:

Για τη Σύρο: Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Κτηματολόγιο Σύρου χφ. 157.

Για τα υπόλοιπα νησιά: Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, σ. 130.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο αφορά τη μεγάλη διάδοση ορισμένων οικογενειακών ονομάτων, ονομάτων, τέτοιων μάλιστα που, καθώς δεν αποδίδουν φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ή άλλα κοινά γνωρίσματα, νομίζω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από την ίδια οικογενειακή ρίζα. Στο γράφημα 1 έχουν περιληφθεί 23 οικογενειακά ονόματα, τα οποία εντοπίστηκαν ότι απαντούν το καθένα σε περισσότερες από 20 φορολογικές μερίδες. Είναι αξιοσημείωτο νομίζω ότι από τις 1.443 μερίδες του καταστίχου οι 141 –δηλαδή το 1/10 του συνόλου– χρεώνονται στο επώνυμο Ρούσος, ενώ υπάρχουν επίσης και άλλα επώνυμα με πολύ ισχυρή παρουσία, όπως το Πρίντεζης με 88 μερίδες, το Βουτζίνος με 84, το Βαρδαλίτης με 66, το Πριβελέτζιος με 61 κλπ.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΠΟΥ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΝΟΥΝ
ΠΑΝΩ ΑΠΟ 20 ΜΕΡΙΔΕΣ

Επισημαίνεται ότι οι συντάκτες του καταστίχου, έχοντας επίγνωση της σύγχυσης που δημιουργούσε η παρουσία τόσων πολλών συνεπωνύμων προσώπων, εφάρμοζαν ορισμένους κανόνες, με συστηματικότητα που δεν παρατηρείται συχνά σε ανάλογα τεκμήρια της ίδιας εποχής από άλλες περιοχές. Έτσι αναγράφουν το πατρώνυμο όλων σχεδόν των προσώπων, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις δίνουν και το βαπτιστικό όνομα του πάππου. Επίσης σε κάποιες πολύκλαδες οικογένειες καταγράφουν κάποιο παρωνύμιο, που φαίνεται ενδεχομένως ότι δεν ήταν ατομικό αλλά προσδιοριστικό κλάδου (για παράδειγμα κλάδοι των Ρούσων φέρουν τα παρωνύμια Φούρλας ή Φουρλάκος, Συκαλάς ή Συκαλάκης, Ξύλενος ή Ξυλένιος, Σολάκης, Μαραγαριτίνης, Τουλούπης κ.ά.). Επιπροσθέτως, στις περιπτώσεις που οι γραφείς βρίσκονταν αντιμέτωποι με δύο πρόσωπα με κοινό βαπτιστικό, επώνυμο και πατρώνυμο πρόσθεταν λέξεις όπως «μικρός» ή «τρανός», προκειμένου να επικαλεστούν πλέον την ηλικία ως διακριτικό γνώρισμα. Τέλος, φαίνεται ότι οι συντάκτες των καταστίχων είχαν υιοθετήσει τη διαδεδομένη στη Σύρο οικογενειακή πρακτική, της χρήσης του ξένου και του ελληνικού τύπου ενός βαπτιστικού ονόματος (π.χ. Γεώργης και Τζώρτζης) ή παραλλα-

γών του ίδιου ονόματος (π.χ. Φρατζέσκος, Φραγκίσκος) προκειμένου να διακριθούν μέλη της οικογένειας με ίδιο όνομα.¹¹

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι η σταθερότητα των επωνύμων, η ύπαρξη λίγων αλλά πολύκλαδων και με μακραινώνη παρουσία οικογενειών, και η απουσία σχεδόν, των πρόσφατα εγκατεστημένων μη συριακής καταγωγής κατοίκων, συνιστούν ισχυρές ενδείξεις ότι η κοινωνία της Σύρου πριν την Επανάσταση του 1821 ήταν μια κοινωνία αυστηρά διαρθρωμένη με βάση τις ντόπιες οικογένειες, κλειστή όμως και αρκετά απομονωμένη από τον περίγυρό της. Επίσης, παρότι αρκετοί από τους κατοίκους της είχαν σε μόνιμη ή πρόσκαιρη βάση μεταναστεύσει στην Κωνσταντινούπολη,¹² φαίνεται ότι αντιστρόφως οι εισδοχές νέων κατοίκων και οι μετακινήσεις προς τη Σύρο από άλλα νησιά ήταν ελάχιστες.

Η «ιδιοτυπία» αυτή της Σύρου νομίζω ότι δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από το γεγονός ότι στον φθίνοντα 18^ο αιώνα και στις απαρχές του 19^{ου}, σε μία περίοδο δηλαδή ραγδαίας υποχώρησης του καθολικισμού στο Αιγαίο, στη Σύρο το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού παρέμεναν καθολικοί, ενώ οι ορθόδοξοι κάτοικοι αποτελούσαν μια ολιγάριθμη μειονότητα.¹³ Άραγε η απόλυτη κυριαρχία της καθολικής εκκλησίας σε ένα νησί που βρισκόταν σε ορθόδοξο περίγυρο, ευνόησε ή και επέβαλλε αυτήν την απομόνωση; Ή μήπως αντιστρόφως, χάρη στη σφικτά δομημένη και κλειστή κοινωνία που είχε διαμορφωθεί στη Σύρο, έγινε εφικτό να διασωθεί μία καθολική νησίδα στο κέντρο ενός ορθόδοξου πελάγους. Η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι εύκολη, νομίζω όμως ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα που συντάσσεται το κτηματολόγιο έχουμε πλέον να κάνουμε με δύο διαδικασίες αλληλοτροφοδοτούμενες.

Η πλημμυρίδα των προσφύγων που εγκαταστάθηκε στη Σύρο μετά την Επανάσταση του 1821 έχει αφήσει επίσης κάποια, ελάχιστα αναλογικά με το μέγεθος της πληθυσμιακής μετακίνησης, ίχνη στο κτηματολόγιο. Πρόκει-

11. Για τη συνήθεια αυτή βλ. Α. Σιγάλας, «Συρίων βαπτιστικά - παρωνύμια - επωνύμια», ανάτυπο από τον τόμο 6 του *Λεξικογραφικού Αρχείου*, Αθήνα 1921, σ. 173.

12. Βλ. σχετικά Ιω. Καραχρήστος, «Μετανάστευση Συριανών στην Κωνσταντινούπολη (1759-1818)», Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου: *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, τ. 2, Αθήνα 2004, σ. 161-171.

13. Βλ. συγκεντρωμένες μαρτυρίες για τον αριθμό των καθολικών και των ορθόδοξων κατοίκων του νησιού Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, σ. 62-63, 227-231. Οι λόγοι επικράτησης και του καθολικού δόγματος στη Σύρο αποτελούν νομίζω ανοικτό ερώτημα για την ιστορική έρευνα. Πρόσφατα το θέμα έδιξε σε ανακοίνωσή του ο Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, «Λόγοι επικράτησης του ρωμαιοκαθολικού τυπικού και δόγματος στη Σύρο κατά τη μεταβατική από την Ενετοκρατία στην Τουρκοκρατία περίοδο, 1537-1637», *Η Ελλάδα των νησιών*, τ. 2, σ. 447-455.

ται για πρόσωπα που έχουν ενσωματωθεί στις τελευταίες σελίδες του και φέρουν επώνυμα νεοπαγή για το μέχρι τότε ονομαστικό της Σύρου. Σύμφωνα με τις εγγραφές του κτηματολογίου η περιουσία τους, παρότι πρόκειται για πρόσωπα που λίγα χρόνια μετά θα διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στη δημιουργία και την ιλιγγιώδη ανάπτυξη της Ερμούπολης, περιορίζεται σε ένα με δύο ακίνητα (ενδεικτικά σημειώνονται οι: Ιάκωβος και Λουκάς Ράλλης, Νικόλαος και Μανώλης Πρασακάκης, Αθανάσιος Λαδόπουλος κ.ά.).¹⁴ Συνολικά εντοπίστηκαν 31 πρόσωπα που πιθανολογείται ότι είναι νέοι κάτοικοι του νησιού –τα οικογενειακά τους ονόματα αναγράφονται στο παράρτημα Γ–¹⁵ μια πιο ενδελεχής έρευνα όμως θα μπορούσε ίσως να αποφέρει την προσθήκη λίγων ακόμη.¹⁶

Οι περιουσίες

Όπως αναφέρθηκε ήδη στο κτηματολόγιο καταγράφονται τα ακίνητα που αποτέλεσαν την αρχική μερίδα κάθε νοικοκυριού ή όσα εντάχθηκαν κατόπιν σε αυτήν. Παρέχονται πληροφορίες για τα πρόσωπα που συνεισέφεραν να σχηματιστεί η περιουσία του νοικοκυριού (ατομική περιουσία του αρχηγού του νοικοκυριού, της συζύγου του ή άλλων συνοικούντων συγγενικών προσώπων), τα περιουσιακά στοιχεία που ενεγράφησαν στη μερίδα λόγω κληρονομιών ή δωρεών, καθώς και τα ακίνητα που αποκτήθηκαν από άλλες πηγές (κυρίως αγορές ή ανταλλαγές). Συχνά επίσης δίνονται και κάποιες πληροφορίες για την τύχη όσων ακινήτων αφαιρέθηκαν από μια μερίδα στα χρόνια που παρέμεινε το κατάστιχο εν χρήσει, είτε με τη μορφή απλών διαγραφών χωρίς σχόλια είτε με τη σημείωση ότι η μερίδα κλείνει και περνά

14. Βλ. ενδεικτικά για την παρουσία τους στην Ερμούπολη τα σχετικά λήμματα στα Ευρετήρια του έργου του Ανδρ. Δρακάκη, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης*, τ. 1 (1821-1825), Αθήνα 1979, και τ. 2 (1826-1827), Αθήνα 1983.

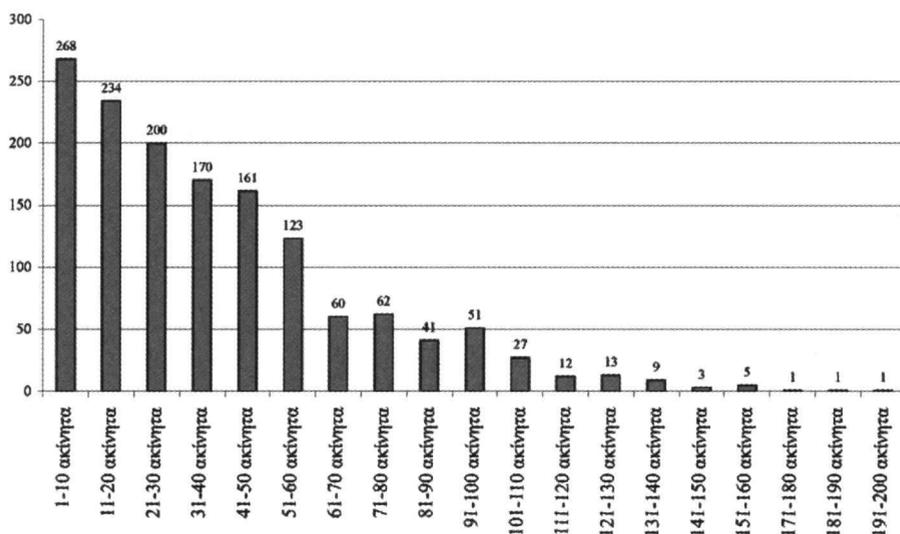
15. Στο παράρτημα αναφέρονται 27 οικογενειακά ονόματα, δύο-τρία εκ των οποίων δεν έχουν διαβαστεί με ασφάλεια. Τα επώνυμα Νερομυλιώτης και Πρασακάκης εμφανίζονται από δύο φορές, ενώ δύο ακόμη προσώπων είναι γνωστό μόνο το βαπτιστικό όνομα.

16. Μια περαιτέρω ένδειξη ότι τα πρόσωπα αυτά δεν είναι παλαιοί κάτοικοι του νησιού παρέχει η απουσία τους από το παλαιότερο κτηματολόγιο της Σύρου, τα ονόματα του οποίου αποδελτίωσε η Ελένη Παπαμακαρίου στο πλαίσιο της μελέτης της που αναφέρθηκε παραπάνω (σημ. 2). Επίσης δεν περιλαμβάνονται σε οθωμανικό κατάστιχο του έτους 1753 το οποίο μελέτησε ο Γ. Βίδρας στη μεταπτυχιακή εργασία του με τίτλο, «Φορολογικές λειτουργίες μιας νησιωτικής κοινότητας κάτω από την οθωμανική κυριαρχία. Η περίπτωση της Σύρου μέσα από τη μελέτη του καταστίχου του κεφαλικού φόρου του έτους 1753», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2007.

πλέον σε κάποιο συγγενή –κατά κανόνα τέκνο– του καταγεγραμμένου. Η αποδελτίωση του πλούτου αυτού πληροφοριών και η επίπονη προσπάθεια να εντοπιστεί η διαδρομή κάθε ακινήτου μετά τη διαγραφή του από μία μερίδα και την εγγραφή του σε μία άλλη απαιτεί περαιτέρω έρευνα. Στη φάση αυτή της επεξεργασίας των στοιχείων μπορεί να επιχειρηθεί ένα σχόλιο για τον αριθμό των ακινήτων που φέρονται εγγεγραμμένα στις οικογενειακές μερίδες, ανεξαρτήτως από την περαιτέρω τύχη τους.

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΡΙΔΩΝ ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΑΡΙΘΜΟΥ ΤΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΠΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΣΕ ΑΥΤΕΣ

Σημειώσεις

- Υπάρχουν ακόμη τρεις μερίδες: μια με 214 ακίνητα, μια με 224 και μια με 281.
- Σύνολο μερίδων 1443.

Στο γράφημα 2 έχουν κατανεμηθεί οι μερίδες του κτηματολογίου με βάση τον αριθμό των ακινήτων που φέρονται να διήλθαν από τα χέρια των προσώπων στα οποία είχαν χρεωθεί. Βλέπουμε έτσι ότι σε 268 προσωπικές μερίδες είχαν χρεωθεί 1-10 ακίνητα, σε 234 11-20 κ.ο.κ. Χονδρικά θα λέγαμε ότι στις μισές περίπου από τις 1.443 μερίδες του κτηματολογίου είχαν χρεωθεί από 1 έως 30 ακίνητα. Όπως φαίνεται στο γράφημα 2, όσο αυξά-

νεται ο αριθμός των ακινήτων τόσο μειώνεται ο αριθμός των κατόχων τέτοιων μεγάλων μερίδων, για να καταλήξουμε σε τρία πρόσωπα, στα οποία έχουν εγγραφεί από 170 έως 200 ακίνητα και σε τρία ακόμη που κατέχουν περισσότερα από 200 ακίνητα. Το πυραμιδικό αυτό σχήμα των ιδιοκτητών ακινήτων είναι βεβαίως εν πολλοίς αναμενόμενο και με κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις κοινό σε όσες περιοχές επιχειρήθηκε κάποια ανάλογου τύπου καταμέτρηση. Το στοιχείο που προξενεί έκπληξη είναι, νομίζω, ο μεγάλος αριθμός ακινήτων που εγγράφονται στις μερίδες. Και δεν αναφερόμαστε τόσο στα 11 πρόσωπα που κατέχουν περισσότερα από 150 ακίνητα, καθώς λίγο ως πολύ παντού υπήρχαν κάποιοι τοπικοί πρόκριτοι με ξεχωριστά μεγάλη περιουσία. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι κυρίως το φαινόμενο της κατοχής μεγάλου αριθμού ακινήτων σε όλες σχεδόν τις βαθμίδες της κλίμακας, εις τρόπον ώστε 621 νοικοκυριά –δηλαδή το 43% του συνόλου– κατείχαν το καθένα από 31 έως 150 ακίνητα.

Ήταν επομένως η ύπαρξη μεγάλων ακινήτων περιουσιών τόσο εκτεταμένη στη συριανή προεπαναστατική κοινωνία όσο υποδεικνύουν τα αριθμητικά αυτά στοιχεία; Νομίζω ότι εδώ η πρώτη εντύπωση που δημιουργούν οι αριθμοί είναι παραπλανητική. Καταρχήν, τον αριθμό των ανά μερίδα ακινήτων, ενισχύει η πρακτική να περιλαμβάνουν σε αυτήν και ακίνητα των συνοικούντων μελών, κυρίως άγαμων τέκνων. Η πιο σημαντική όμως αιτία της ύπαρξης πολλών ακινήτων είναι ότι στην πραγματικότητα δεν έχουμε να κάνουμε με κατόχους μεγάλων περιουσιών αλλά με πρόσωπα που κατέχουν πολυδιασπασμένες, κομματιασμένες σε πολλά μικρά τμήματα, αγροτικές ιδιοκτησίες. Μία ένδειξη του μικρού μεγέθους των ακινήτων αυτών είναι ότι στη μεγάλη πλειονότητα ο φόρος που τους καταλογίζεται δεν ξεπερνάει τη μισή ή τη μία μονάδα.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά στο φαινόμενο του κατακερματισμού της αγροτικής ιδιοκτησίας που έχει παρατηρηθεί κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και σε άλλα νησιά του Αιγαίου.¹⁷ Στη Σύρο φαίνεται ότι είχε πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις. Το εθιμικό κληρονομικό δίκαιο, που επέβαλλε τη διατήρηση της προικώας περιουσίας στην κατοχή της συζύγου

17. Βλ. για το θέμα Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας το παράδειγμα της Πάτμου», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 65-78· ο ίδιος, «Νησιωτικές λειψότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά* 8 (1988), 35· Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία. Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη το 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (1986), 293-299· Λιάτα, *Η Σέριφος*, σ. 169· Ελευθερία Ζέη, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: Πρώτες προσεγγίσεις», *Τα Ιστορικά* 20 (1994), 65· Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, σ. 47-48.

και κυρίως, την προίκιση όλων των τέκνων, αρρένων και θηλέων,¹⁸ αποτέλεσε νομίζω έναν σταθερό παράγοντα τροφοδότησης της διάσπασης της οικογενειακής περιουσίας σε όλο και μικρότερα μερίδια.

Ο μηχανισμός ανάσχεσης του κατακερματισμού που είχε δημιουργηθεί με το δεσμό της προτίμησης των συγγενών καταρχήν και των γειτόνων κατά δεύτερο λόγο, στις διενεργούμενες μεταβιβάσεις ακινήτων φαίνεται ότι δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Αντίθετα μάλιστα η αυστηρή τήρηση της προτίμησης σε ένα περιβάλλον ήδη κατακερματισμένης και συνεχώς περαιτέρω διασπώμενης λόγω των κληρονομιών, γης, σε συνδυασμό με την προνομιακή προστασία των συγγενών έναντι των γειτόνων, ενδέχεται να λειτούργησε προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη για την οποία θεσπίστηκε. Αποτελούσε δηλαδή τροχοπέδη στη συγκέντρωση και ενοποίηση, μέσω αγορών, των κλήρων και εμπόδιο στο σχηματισμό μεγαλύτερων ενιαίων ιδιοκτησιών. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει ίσως να ενταχθεί η τροποποίηση του δεσμού της προτίμησης που επιχειρεί στα 1812 η κοινότητα της Σύρου, μεταβάλλοντας παλαιότερη απόφασή της του 1695.¹⁹

Προσπαθώντας να αποκτήσουμε μια πιο καθαρή εικόνα της διάσπασης της περιουσίας των Συριανών την εποχή αυτή θελήσαμε να εστιάσουμε σε ένα-δυο τυχαία παραδείγματα και να παρακολουθήσουμε από πιο κοντά τον τρόπο που συγκροτήθηκαν οι φορολογικές αυτές μερίδες, την προέλευση των ακινήτων και τις περιοχές που βρίσκονταν. Και τα δύο παραδείγματα αποτελούν μεσαίου μεγέθους μερίδες, δεν γνωρίζουμε όμως αν συνιστούν απολύτως αντιπροσωπευτικά δείγματα, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε ανάλογη ανάλυση σε μεγάλο αριθμό μερίδων ή καλύτερα στο σύνολό τους, η οποία δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί.

Το πρώτο παράδειγμα αφορά τη μερίδα του Νικόλα Βαρδαλίτη του Μαρίνου, στην οποία είχαν εγγραφεί συνολικά 30 ακίνητα. Η προέλευσή τους ήταν η ακόλουθη: 10 ακίνητα στην αρχή της μερίδας, χωρίς κάποια ένδειξη, κατά πάσα πιθανότητα από δικούς του πόρους, 9 της συζύγου του, 3 από τη μητέρα της συζύγου του, 1 δωρεά στο παιδί του από έναν θείο του,

18. Βλ. Ανδρ. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 6 (1967), 127-128, 239-256· I. Karachristos, *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumsübertragungen. Das Beispiel der griechischen Insel Syros (1750-1820)*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Universität Wien, Βιέννη 1998, σ. 173-179.

19. Βλ. σχετικά Δ. Δημητρόπουλος, «Το δικαίωμα προτίμησης στα νησιά του Αιγαίου: επιπτώσεις και προσαρμογές κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου», *Τα Ιστορικά* 33 (2000), 221-228.

1 δωρεά από κάποιο πρόσωπο για το οποίο δεν δηλώνεται συγγένεια, 4 από αγορές και 2 από ανταλλαγές. Στη μερίδα του περιλαμβάνονταν 3 σπίτια από τα οποία δηλώνεται η θέση μόνο του ενός (στο Γιαλό), προφανώς τα δύο άλλα βρίσκονταν στη Χώρα και κατά τη συνήδη πρακτική που ακολουθείται στο κατάστιχο δεν αναγράφεται η ακριβής τους θέση. Τα υπόλοιπα 27 ακίνητα βρίσκονταν διάσπαρτα σε 18 διαφορετικές περιοχές, όπως φαίνεται και στο χάρτη 1.

Ο δεύτερος είναι ο Αντώνης Μακρυνιώτης του Γιαννούλη στη μερίδα του οποίου είχαν εγγραφεί συνολικά 50 ακίνητα. Η προέλευσή τους ήταν η ακόλουθη: 3 ακίνητα, όπως και στον Νικόλα Βαρδαλίτη, χωρίς ένδειξη στην αρχή της μερίδας τα οποία τα θεωρούμε δικά του αποκτήματα, 11 της συζύγου του, 10 από την μητέρα του, 6 από έναν θείο του, 7 από την πεθερά του, 7 από ανταλλαγές, 6 από αγορές. Σημειώνεται ότι από τις ανταλλαγές μία συνήψε με τον πατέρα του και μία με τον πεθερό του. Η μερίδα φέρει κάθετες γραμμές και στο τέλος έχει τεθεί σημείωση ότι πέρασε στο γιο του. Τα 50 ακίνητα βρίσκονταν σε 31 διαφορετικές περιοχές, όπως φαίνεται στο χάρτη 2.

Στις δύο αυτές περιπτώσεις που εξετάσαμε έχουμε μια σχετικά ισόρροπη προέλευση της περιουσίας από αγορές ή ανταλλαγές και κυρίως από οικογενειακές πηγές μέσω κληρονομιών ή δωρεών, σημαντικό τμήμα των οποίων προέρχεται από το στενό συγγενικό κύκλο και κυρίως από θείους.²⁰ Οι ανταλλαγές απαντούν με μεγάλη συχνότητα στο κτηματολόγιο, προφανώς αποτυπώνοντας την προσπάθεια των κατοίκων αν όχι να συνενώσουν τα νέα ακίνητα με τα υπάρχοντα, τουλάχιστον να συγκεντρώσουν κατά το δυνατόν την περιουσία τους σε κοντινές περιοχές.

Οι ονομασίες των θέσεων που αναφέραμε με αφορμή τα δύο αυτά παραδείγματα μας φέρνουν σε μια ακόμη σπουδαία δεξαμενή τεκμηριωτικού υλικού που παρέχει το συριανό κτηματολόγιο. Ο πλούτος τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων που περιλαμβάνει στις σελίδες του μπορεί να συμβάλει στην αποκατάσταση του ιστορικού τοπωνυμικού χάρτη του νησιού, ενώ επιτρέπει τη σκιαγράφηση των περιοχών στις οποίες πύκνωναν οι αγροτικές περιουσίες και επομένως και η αγροτική δραστηριότητα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα, η αποδελτίωση του ονοματολογικού του υλικού προ-

20. Συχνό είναι το φαινόμενο δωρεών από θείους σε ανίψια και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων που έχουν γίνει σχετικές έρευνες βλ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, σ. 226-227. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία. Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παν. Κρήτης, Ρέθυμνο 2005, σ. 360-361.

σφέρεται για τη μελέτη και σειράς άλλων ζητημάτων. Ας σημειώσουμε εδώ, κλείνοντας την περιδιάβασή μας στο κτηματολόγιο, ένα μόνο στοιχείο: την ισχυρή αντοχή των συριανών τοπωνυμίων στον χρόνο. Η απόπειρα εντοπισμού στο κτηματολόγιο 67 ονομασιών θέσεων που μνημονεύονταν σε τρία δικαιοπρακτικά έγγραφα του τέλους του 16^{ου} αιώνα απέδωσε την ταύτιση 62 ονομασιών,²¹ δείχνοντας την αδιάκοπη χρήση των συριανών τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων στο μακρό διάστημα των δυόμισι περίπου αιώνων που χωρίζει τα τεκμήρια αυτά.

21. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια στα νησιά του Αιγαίου: Όψεις της αντοχής της σήμανσης του τόπου στο χρόνο», *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003, σ. 54-57.

Προέλευση ακινήτων
Νικόλα Βαρδαλίτη

- 10 χωρίς ένδειξη στην αρχή της μερίδας
- 9 της συζύγου
- 3 από τη μητέρα της συζύγου
- 1 δωρεά σε τέκνο του από θείο
- 1 δωρεά από πρόσωπο που δεν δηλώνεται συγγενής
- 4 αγορές
- 2 ανταλλαγές
- 30 ακίνητα συνολικά

Χάρτης 1: Οικογενειακή μερίδα Νικόλα Βαρδαλίτη του Μαρίνου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΚΑΤΑΣΤΙΧΟ

ΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Αλτουβάς	6		6
Αρχάγγελος	6		6
Βακόνδιος	36	2	38
Βαμπακάρης	27	1	28
Βαρδαλίτης	60	6	66
Βαρόπουλος	6	2	8
Βελής	4	0	4
Βιτάλης*	9		9
Βουτζίνος	75	9	84
Γαδ	22	2	24
Γιουστινιάνης	5		5
Δαλέζιος	49	7	56
Δαμουλής	3	2	5
Δαμόφλης	50		50
Δαπόλας	13		13
Δάσκος	10		10
Δελασούδας	5		5
Δούναθης	12		12
Δουράτζος	17	2	19
Καννέλος	2		2
Κάπελας	17	9	26
Καπέλος	23	2	25
Καρνέρης	7		7
Κομνηνός	3		3
Κουκουλάς	5		5
Λαλαξανής	2		2
Λαπιέρας	4		4
Λαρέντζος	2		2
Λέχος	2		2
Λούβαρης	16	1	17
Λουράντος	2	1	3
Μαγιδιώτης	20	2	22
Μακρωνίτης	17	7	24
Μαμάης	2		2
Μανιβάρδας	2		2
Μαραγκός	24	1	24
Μαρινέλος	6	1	7
Νταμιράλιας	4		4

ΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Ντελαρόκας	3		3
Ξανθάκης	24	8	32
Ξεστρίνης	5	1	6
Παλαμάρης	3		3
Παλιολόγος	24	2	26
Παπαμανόλης	5	1	6
Περής	28	5	33
Πολυκρέτης	5		5
Πουσκαγίνος	3	1	4
Πριβελέτζιος	47	14	61
Πρίντζης	75	13	88
Ραγουζέος	12		12
Ραϊμόνδος	2		2
Ρίγγος	2		2
Ριγούτζος	15		15
Ρόσης	2		2
Ροσολάτος	18		18
Ρούσος	124	17	141
Σαλάχας	18	5	23
Σαργολόγος	21		21
Σιγάλας	8		8
Στέφανος	36	5	41
Τούντας	7		7
Φέρρης	38	6	44
Χαλαβαζής	40	7	47
Χάλκαρης	2	1	3

* Δεν ανήκουν όλοι στην ίδια οικογένεια, καθώς ένας αναφέρεται ως Ανδριώτης και άλλος ως Τηνιακός. Το οικογενειακό όνομα Βιτάλης απαντά, όπως είναι γνωστό, στα νησιά αυτά.

Β. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΠΑΛΑΙΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
ΠΟΥ ΑΠΑΝΤΟΥΝ ΜΙΑ ΦΟΡΑ ΣΤΟ ΚΑΤΑΣΤΙΧΟ

1. Αββάτε	42. Μυτιληνίος
2. Απερή(;))	43. Νεγρεπόντε
3. Απιέτο	44. Νταελί
4. Ατίστης	45. Νταπέι
5. Βικέ(;))	46. Ντε Φίλιππο
6. Βίτζι, Καπιτάνο	47. Ντελίνης
7. Βλάντζις	48. Ξενόπουλος
8. Βλάσης	49. Παλακίνη (;)
9. Βλάχης	50. Παπαλουκά
10. Βούργαρης	51. Παπάς
11. Γάρδαβος(;))	52. Παρόκης
12. Γαρδανά	53. Πιάτζο
13. Γρανάρολο	54. Πινιάνο Ριβολάτο
14. Γρυπάρη	55. Πινιόλ
15. Δακρότζες	56. Πλατής
16. Δαπόντες	57. Πόσο
17. Δορόπουλος(;))	58. Ραπέτη(;))
18. Δρίτζης / Τρίτζης	59. Ρετζίνας
19. Ζιώτης	60. Ριβολάτος
20. Θεοχάρης	61. Ριμόντο
21. Καλόμενος	62. Ρουπής
22. Καρδαμίτζης	63. Σακραμέντο
23. Καρούστιος(;))	64. Σαρδάμης(;))
24. Κεφάλας	65. Σάρτου(;))
25. Κλιδά	66. Σκαπερές
26. Κοντίλας	67. Σορτιπερτ(;))
27. Κορέ	68. Στειζάνο(;))
28. Κουντουράς	69. Τούλου
29. Λάζας	70. Τούχας(;))
30. Λαλέζιου	71. Τρόφιμωφ
31. Λαντινόβικ	72. Φαλιέρος
32. Λεβάλες	73. Φαντασίας(;))
33. Λιβαδάρας	74. Φιλιππούτζος
34. Λιπάριος	75. Φόσης
35. Μαζινό	76. Φούκας
36. Μακρονικόλα	77. Φρανκιάς
37. Μαρτίν	78. Χαδουμής
38. Μεράνκος	79. Χαρνέρης
39. Μουλιέρης	80. Χατζηανδρέας
40. Μπακίρης	81. Χριστόδουλος
41. Μπαρότζης	

Γ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΠΟΥ ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΕΙΤΑΙ
ΟΤΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΘΗΚΑΝ ΠΡΟΣΦΑΤΑ ΣΤΗ ΣΥΡΟ

Ασλάν
Αυγερινός
Βαρότσης
Γλαράς
Ζαραχάτης
Ζέη
Κατινάκης
Κλης
Κολάκης
Κοντός
Κοσμάς
Λαδόπουλος
Μαρσέλος
Μάστορης

Μηνάς
Μπέλος
Νερομυλιώτης (2 πρόσωπα)
Παπαδούκα
Πατούσας
Πρασακάκης (2 πρόσωπα)
Ράλλης
Σαριγιάννης
Σκαντάλης
Τζένιος
Τζιανή
Φολανού;
Χαιδούσης

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ

Η ανακοίνωση περιλαμβάνει σύντομη περιγραφή εκτεταμένης εργασίας μου, που αργότερα θα ακολουθήσει η έκδοσή της. Η έκδοση θα περιέχει όσα σχεδιαγράμματα και ιστορικές πληροφορίες συγκέντρωσα κατά τις έρευνές μου στα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Κυκλάδων (ΓΑΚ-ΑΝΚ) από το 1986 ως σήμερα.

Βέβαια είναι ενδεχόμενο πολλά σχέδια να μη εκτελέστηκαν, αλλά να έγιναν με την προοπτική έγκρισης από το Δημοτικό Συμβούλιο ή τη Νομαρχία και να απορρίφθηκαν εν όψει κάποιου νεωτέρου σχεδίου οικονομικότερου ίσως, το οποίο υπέβαλαν είτε ο ίδιος ο αρχιτέκτονας-μηχανικός είτε οι μεταγενέστεροι αντικαταστάτες του στο Δήμο. Σε γενικές γραμμές πάντως θα έπρεπε να τονιστεί εδώ ότι η εκτέλεση των έργων για την εφαρμογή του σχεδίου πόλης ακολούθησε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. τον αρχικό σχεδιασμό του W. von Weiler με κάποιες ενδεχόμενες τροποποιήσεις. Το ίδιο ισχύει και για τα αρχιτεκτονικά σχέδια, πράγμα που αποδεικνύει ότι ο Δήμος και οι νεώτερες γενιές των μηχανικών ή αρχιτεκτόνων επέδειξαν συμπεριφορές συνέχειας της εργασίας απέναντι σε όσους προηγήθηκαν. Η προσεχής έκδοση θα περιλαμβάνει σχέδια Δημοσίων, Δημοτικών καταστημάτων, αποσπάσματα της υπάρχουσας πόλης ως την εφαρμογή του σχεδίου Πόλεως, σχέδια από τα Δημοτικά Έργα, του σχεδίου πόλεως, τα δικαστικά, σχεδιαγράμματα τοπογραφικά, σχεδιαγράμματα υπονόμων, λιθόστρωτων οδών κ.λπ., εκτεινόμενα χρονικά από το 1837 (χρονιά χάραξης του σχεδίου πόλεως) ως το 1949.

Τη διάσωση και ταξινόμηση μέρους του σχεδιαστικού υλικού, κυρίως όμως του μη ενσωματωμένου σε φακέλους, επεχείρησε το 1974 μια ομάδα σπουδαστών της Αρχιτεκτονικής από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπό την αιγίδα του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου. Από την προσπάθεια αυτή διατηρούνται ακόμη στα ΑΝΚ δύο πρόχειροι πολυγραφημένοι κατάλογοι: α) τα αρχιτεκτονικά σχέδια με αύξοντες αριθμούς 1-124 και β) τα τοπογραφικά σχέδια με αύξοντες αριθμούς 1-122. Ωστόσο η αρίθμηση των τελευταίων, δηλαδή των τοπογραφικών, δεν διατηρήθηκε παντού πάνω στα ίδια τα σχέδια ούτε έγινε φαίνεται κάποιος λεπτομερής κατάλογος· το τμήμα αυτό λοιπόν έμεινε σε αχρηστία, που για πολλούς λόγους ίσως, κρίθηκε μη επιδείξιμο. Αντίθετα τα ίδια τα αρχιτεκτονικά σχέδια καταλογρα-

φήθηκαν, τακτοποιήθηκαν σε ειδική σχεδιοθήκη και είναι επιδείξιμα ως σήμερα, μερικά από αυτά μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς σε επιτόπιες εκθέσεις ως μαρτυρίες ιστορικής και αισθητικής σημασίας. Πολλά από τα σχέδια είχαν υποστεί φθορές, ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους έγινε η συντήρησή τους με την ευκαιρία έκθεσής τους στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης.

Έξω όμως από το ως τότε γνωστό στο ευρύ κοινό υλικό των σχεδιαγραμμάτων στους φακέλους των Δημοτικών Έργων του Σχεδίου Πόλεως υπάρχει κανός αριθμός σχεδιαγραμμάτων συνοδευόμενος συχνά από προϋπολογισμούς, όρους συμφωνιών, ονόματα εργολάβων κ.λπ. Τα σχεδιαγράμματα αυτά είναι διπλωμένα σε μικρότερο σχήμα από το μέγεθος των νεωτέρων φακέλων, έτσι και χώρεσαν σε εκείνους της ταξινόμησης. Μεγαλύτερη δυσκολία σχολιασμού των σχεδιαγραμμάτων αποτέλεσαν όσα τοπογραφικά σχέδια ανήκαν στο δευτέρου κατάλογο του 1974 (Ν. Μουτσόπουλος) για τα οποία προκειμένου να ταυτιστούν απαιτήθηκε από μένα εκτενέστερη έρευνα σε ποικίλους φακέλους των Δημοτικών έργων, του Σχεδίου πόλεως, τα Πρακτικά, τα Ψηφίσματα του Δημοτικού Συμβουλίου, τα Βιομηχανικά Καταστήματα, τα Δικαστικά κ.λπ. όπως και σε έντυπες ιστοριογραφίες ή μελέτες της Ερμούπολης.

Χωρίς να μπορέσω να εξαντλήσω το σύνολο των σχεδίων που περιλαμβάνει το Δημοτικό αρχείο Ερμούπολης κατόρθωσα να προσεγγίσω γύρω στα τετρακόσια σχέδιά του (439 για την ακρίβεια). Η δημοσίευσή τους κρίθηκε απαραίτητη, αφού το έγγραφο αυτό τεχνικό υλικό, αλλά και τα επεξηγηματικά έγγραφα που το συνόδευαν περιείχαν μια σειρά ιστορικών πληροφοριών σχετικών με την ανοικοδόμηση της Ερμούπολης και την οδική σύνδεσή της με την υπόλοιπη Σύρο.

Εκτός από την εγκατάσταση των πρώτων οικιστών στον παράλιο του λιμανιού της Σύρας χώρο, στην οποία θα αναφερθώ εκτενώς εδώ, στα περισσότερα από τα πρώτα τοπογραφικά σχέδια μπορούμε να διακρίνουμε τον οικοδομικό ιστό της πόλης, ο οποίος αρχικά διαμορφώθηκε ακατάστατα γύρω από τις δύο εκκλησίες τη Μεταμόρφωση και την Κοίμηση, από όπου άλλωστε εξαπλώθηκε προς τα άλλα σημεία του κατοικηθέντος χώρου, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν την πόλη, που από το 1824 ονομάστηκε Ερμούπολη.¹

Ωστόσο τα πρώτα κύματα προσφύγων που ήρθαν εδώ έδωσαν στους μεταγενέστερους την εντύπωση ότι υπήρχε μια παρατεταμένης διάρκειας

1. Τιμολέων Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, επανέκδοση 1998, σ. 514.

προσφυγιά, πρόχειρες εγκαταστάσεις της σε καλύβες, σε παράγκες που κράτησε ως τη δεκαετία του 1860. Αντίθετα από τη δεκαετία αυτή και μετά η πόλη σε όλους σχεδόν τους τομείς, φαίνεται σα να ακολουθεί μια πορεία ανοδική, μια πορεία λάμψης. Κι όμως, η άνοδος της πόλης αυτής ακολούθησε μια σταδιακή πορεία βελτιώσεων, που βασίστηκε στο αρχικό σχέδιο πόλεως (1837) και φυσικά στις επιδιώξεις των ηγετικών κοινωνικών ομάδων της για την ολοκλήρωση του κράτους. Αυτά για το αρχαιακό σχεδιαστικό υλικό.

Η εγκατάσταση στο πρόχωμα

Από την περίοδο εγκατάστασης των πρώτων οικιστών -εκτός από τις διάχυτες πληροφορίες που παρέχουν οι διάφορες πηγές- στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ διασώθηκε ένας πολύ σημαντικός κατάλογος εγκαταστάσεων των προσφύγων στο πρόχωμα. Έτσι το έγγραφο αυτό δίνει την ευκαιρία εξερεύνησης όσων αναφέρθηκαν παραπάνω. Η λέξη πρόχωμα μας μεταφέρει και πάλι στον πρώτο τόπο οικισμού των προσφύγων κυρίως σε εκείνον άσκησης των εργασιών τους από την περίοδο της άφιξης ως την καταγραφή, το 1834, των ιδιοκτησιών τους. Ο χώρος αυτός υπήρξε τότε όχι τόσο αντικείμενο αποτύπωσης, αλλά κυρίως καταγραφής των διαστάσεων κάθε «κτήματος», με ενδείξεις το «ετήσιον εισόδημα», τα «έξοδα οικοδομής», προκειμένου οι δικαιούχοι να εξαγοράσουν από το Δημόσιο τη γη, που είχαν ήδη καταλάβει. Το έγγραφο φέρει χρονολογία 20 Ιουνίου 1834, Τ.Σ.² και υπογραφή του Γενικού Εφόρου Κυκλάδων Α. Αλεξόπουλου, αναφορά ότι αντιγράφηκε στις 10 Αυγούστου 1851 και υπογράφηκε από τον υπουργικό γραμματέα του Υπουργείου Οικονομικών Ευθύμιο Δεληγιάννη.³

Ανεξάρτητα προς τον παραπάνω πίνακα, στο αρχείο του Λιμενικού Ταμείου Ερμούπολης, την τότε Λιμενική επιτροπή⁴ διασώζεται σχεδιάγραμμα,⁵ το οποίο περιλαμβάνει μόνο την παράκτια ζώνη της Ερμούπολης. Πρό-

2. Τ.Σ.: Τα αρχικά αυτά αντιστοιχούν στις λέξεις Τύπος Σφραγίδος.

3. ΓΑΚ-Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ.), Υπουργείο Εσωτερικών, Σχέδιο Πόλεως, Νομός Κυκλάδων, Ερμούπολις, φ. 51, αριθ. 212. Το έγγραφο περιέχεται μέσα σε γράμμα του Γ. Μεταξά της 7ης Ιουλίου 1853.

4. Η Λιμενική Επιτροπή ασχολείται τότε, όπως και η επιτροπή του «Μολικού Ταμείου» στον Πειραιά με τη διαχείριση των εσόδων του λιμανιού για την εκτέλεση των αναγκαίων λιμενικών έργων, Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων*, Πειραιάς 41996, σ. 103.

5. Το σχέδιο αυτό δημοσιεύεται από τους Ι. Τραυλό - Αγγελική Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, σ. 67.

κειται για ένα σχέδιο αποτύπωσης της περιοχής του προχώματος με την ίδια χρονολογική ένδειξη, που φέρει και το σχέδιο όλης της πόλης (1837). Το σχεδιάγραμμα αυτό εικονογραφεί σχεδιαστικά τις ιδιοκτησίες του προχώματος, όσες αντιστοιχούσαν χονδρικά στα ονόματα του πίνακα. Αποτελεί σε τελευταία ανάλυση για μας, μέρος τουλάχιστον από την κατάσταση εγκατάστασης των προσφύγων του 1834 στην Ερμούπολη. Σκοπός του πίνακα όμως, δεν ήταν παρά η εξαγορά των οικοπέδων από το Δημόσιο.⁶

Εντούτοις, το σχεδιάγραμμα του λιμενικού ταμείου φέρει την ίδια επιγραφή με το σχέδιο πόλεως «Plan de la ville d'Hermeupolis... 1837», πράγμα που θα υποστήριζε κανείς, ότι αποτελεί αντίγραφο του και ανήκει στο εγκεκριμένο σχέδιο όλης της πόλης του Weiler. Υπάρχει όμως ένα σημαντικό στοιχείο που λείπει τόσο από το σχεδιάγραμμα του Λιμενικού Ταμείου όσο και από το σχέδιο πόλεως, το σχέδιο του μόλου. Στο σχέδιο πόλεως μάλιστα, σημειώνεται «Direction du môle projeté», ενώ στο σχέδιο του Λιμενικού Ταμείου δεν υπάρχει. Ο μόλος άρχισε να κατασκευάζεται τον Οκτώβριο του 1834,⁷ και ο πίνακας της καταγραφής ιδιοκτησιών φέρει χρονολογία 20 Ιουνίου 1834. Επομένως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το σχεδιάγραμμα του Λιμενικού Ταμείου έχει γίνει την ίδια χρονιά με την καταγραφή του πίνακα, αλλά τέσσαρις μήνες μετά την σύνταξη του πίνακα, και βέβαια πριν αρχίσει η κατασκευή του μόλου. Επειδή όμως το κομμάτι αυτό ήταν η βασική περιοχή εκκίνησης για την αποτύπωση ολόκληρης της πόλης, ενσωματώθηκε στο γενικό πλάνο του σχεδίου πόλεως και έλαβε κοινό τίτλο και χρονολογία. Με μια δεύτερη σκέψη θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η αποτύπωση του προχώματος, εφόσον ήδη υπήρχε, ήταν εύλογο να χρησιμοποιηθεί ακόμη και για λόγους στενά πρακτικούς· έτσι ο Weiler το ενέταξε στην αποτύπωση ολόκληρης της πόλης, το ενοποίησε και τράβηξε κι εδώ τις ρυμοτομικές γραμμές σχηματισμού του σχεδίου πόλης, που κατοχυρώθηκε με το βασιλικό διάταγμα του 1837.⁸

Ωστόσο το έργο αποτύπωσης στην παράκτια περιοχή δεν ήταν εύκολο, ιδιαίτερα προβλήματα παρουσίαζε η καταμέτρηση των ιδιοκτησιών, μια και αυτές αποτελούντο από κάποια ξύλινα ή ίσως και πέτρινα οικοδομήματα,

6. ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Εσωτερικών, Σχέδιο Πόλεως, Νομός Κυκλάδων, φ. 51, έγγρ. Γερ. Μεταξά, Σύρα 7 Ιουλίου 1853.

7. Τραυλός – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 69 και 81.

8. Τραυλός – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 67, όπου και η γραφική αποτύπωση του προχώματος. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Φ. 228, σχέδιο Β. Διατάγματος του 1837. Σχετικά με τα διατάγματα του σχεδίου πόλεως βλ. Μάριος Κατσουρός, *Τα ρυμοτομικά Διατάγματα της Ερμούπολης*, Αθήνα 2000 σ. 49-61.

αλλά και από ακάλυπτους χώρους.⁹ Στον πίνακα υπάρχουν οι μετρήσεις όλων των οικοδομηθέντων «κτημάτων», διαστάσεις, χρήσεις, ονόματα κατόχων ή ενοικιαστών κ.λπ. που φτιάχτηκαν από την αρχή της Επανάστασης ως την άφιξη του Όθωνα.¹⁰ Πολλά από αυτά δεν εξακολουθούσαν να ανήκουν στους αρχικούς τους ιδιοκτήτες αλλά είχαν ήδη πουληθεί.

Τα ονόματα όσων κατέστρωσαν τον πίνακα δεν μας είναι γνωστά! Αν όμως, συνδυάζαμε τον πίνακα αυτόν με την παραμονή του Weber στην Ερμούπολη, δηλαδή κατά τον Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1834,¹¹ εύκολα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι ο Weber ήταν πράγματι αυτός, που σχεδίασε το πρόγραμμα, δηλαδή το σχεδιάγραμμα του Λιμενικού Ταμείου, βάσει των μετρήσεων που είχαν ήδη γίνει για λόγους εξαγοράς των ιδιοκτησιών, εφόσον στον πίνακα σημειώνεται η ημερομηνία και το έτος, 20 Ιουνίου 1834.¹²

Αλλά ας δούμε πως παρουσιάζεται το παραπάνω έγγραφο: το έγγραφο της κεντρικής υπηρεσίας των ΓΑΚ φέρει ως επικεφαλίδα «Πίναξ των επί προχώματι οικοδομηθέντων οικημάτων εντός του λιμένος της Ν[ήσου] Σύρας απ' αρχής της Επαναστάσεως μέχρι της ελεύσεως της Α.Μ.». Περιέχονται επίσης: Όνομα-επώνυμο, Εμβαδόν, Είδος κτήματος, Υποδιαιρέσεις, Ετήσιο

9. Για την εικόνα της αποτύπωσης του Weber από το ρυμοτομικό του Weiler και για το ιστορικό του σχεδίου Ερμούπολεως γενικότερα βλ. Τραυλός – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 67, σ. 65, και υποσ. 4.

10. ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Εσωτερικών, Νομός Κυκλάδων, φ. 51, όπου στο τέλος του πίνακα αναφέρεται επί λέξει: «Όλα ταύτα οικοδομήθησαν βαθμηδόν από την αρχήν της Επαναστάσεως άνευ αδείας της Κυβερνήσεως προ της ελεύσεως της Α.Μ.». Ο πίνακας αναφέρεται και στη μελέτη για την Ερμούπολη των Τραυλού – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 64.

11. ΓΑΚ-Κ.Υ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 227, έγγραφο του Secrétaire d'Etat pour l'Intérieur à sa Majesté le Roi της 11/3 Απριλίου 1836. Σύμφωνα με το έγγραφο ο Weber αναγκάστηκε να επαναλάβει τις μετρήσεις του το 1835, διότι το 1834 «ο αποστασιομέτρης» παρουσίαζε βλάβη. Στη μελέτη των Τραυλού – Κόκκου ως έναρξη των εργασιών του Weber τοποθετείται το 1835 (*ό.π.*, σ. 65). Η τελευταία πληροφορία έρχεται σε αντίφαση με την επάνοδο του Weber λόγω βλάβης του αποστασιομέτρη. Η εργασία τοπογράφησης του Weber, που περιελάμβανε την πόλη και το μόλο τελείωσε τον Οκτώβριο του 1835 και στο τέλος Δεκεμβρίου ο Weber επέστρεψε στην Αθήνα, όπου υπέβαλε την αποτύπωση στο οικοδομικό τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών (ΓΑΚ-Κ.Υ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 227, έγγραφο, Le Secrétaire d'Etat à sa Majesté le Roi, της 29ης Ιανουαρίου / 10^{ης} Φεβρουαρίου 1836).

12. Στην ίδια σκέψη οδηγεί και η σημείωση του Ανδρ. Δρακάκη που αναφέρει ότι «το πρώτον του λιμένος συνταχθέν υπό του Βαυαρού λιμενολόγου Weber», Ανδρέας Θ. Δρακάκης *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. Α', Αθήνα 1979, σ. 117 υποσ. 1.

εισόδημα (σε δραχμές). Ο πίνακας αυτός είναι ακριβής ως προς τα ονόματα, ασαφής ως προς τα είδη των ιδιοκτησιών, ακριβής ίσως ως προς την ολική «ποσότητα» σε πήχεις, η οποία μερικές φορές περιλαμβάνει και κάποιους ελεύθερους χώρους που δεν καταμετρήθηκαν. Ο ίδιος πίνακας αναφέρει ότι η «ολική ποσότης» ανερχόταν σε «πήχεις 23080,5».¹³

Από την καταγραφή αυτή πάντως προκύπτει η εικόνα που έχει διαμορφωθεί ως το 1834 σε ένα ορισμένο σημείο της Ερμούπολης, το επονομαζόμενο, πρόχωμα. Η λέξη σημαίνει για τη σημερινή ορολογία επιχωμάτωση, μπάζωμα αβαθούς θαλάσσιας περιοχής. Το πρόχωμα περιελάμβανε την περιοχή του Υγειονομείου, σημερινή πλατεία Κανάρη και τμήμα της σημερινής αγοράς. Τα επί μέρους στοιχεία του εγγράφου δεν είναι εκ πρώτης όψεως κατανοητά, παρόλα αυτά έκανα μια προσπάθεια κατάταξης σε σχέση με τις διαστάσεις τους και με τις λειτουργίες τους, όπου αναφέρονται φυσικά.

Για μεγαλύτερη διευκόλυνση της έρευνας οι εγκαταστάσεις χωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες σε σχέση με την έκτασή τους σε τετραγωνικούς πήχεις, η οποία και καταγράφεται στον πίνακα. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τις ιδιοκτησίες εμβαδού από 6-100 τετραγωνικούς πήχεις που αντιστοιχούν σε 63 ονόματα. Η δεύτερη από 100-200 τ.π. αναφέρεται σε 71 ονόματα και η τελευταία από 200-1637 τ.π. αναφέρεται σε 20 ονόματα, καθώς και σε 2 μεγάλους άκτιστους τόπους, από τους οποίους η πρώτη αντιστοιχεί σε 1637,5 τ.π. διεκδικούμενους από τη Δημογεροντία και η δεύτερη 330 τ.π., ανήκοντες στους Ορλάνδο και Γιουρδή. Το σύνολο των ιδιοκτησιών αντιστοιχεί σε 156 ονόματα.¹⁴

Πρόκειται ουσιαστικά για μια εικόνα περιοχής επαγγελματικών λειτουργιών και όχι κατοικίας, η οποία απεικονίζει την εποχή της εγκατάστασης των παροίκων αλλά και την επαγγελματική λειτουργία της πόλης το 1834. Σχε-

13. ΓΑΚ-ANK, Δημογεροντία, βιβλ. 3, Πρωτόκολλο εξερχομένων, έγγραφο Δημογεροντίας της 1ης Νοεμβρίου 1834, κοινοποίηση προς τους εμπόρους για το περιεχόμενο αναφοράς του υπολογαγού Βέμπερ. ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Εσωτερικών, Νομός Κυκλάδων, φ. 51, έγγραφο Γ. Μεταξά προς το επί των Εσωτερικών Υπουργείον της 7ης Ιουλίου 1853. ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Εσωτερικών, Σχέδιο Πόλεως, Νομός Κυκλάδων, φ. 51, Καταμέτρηση του 1852, έγγραφο Γ. Μεταξά της 7ης Ιουλίου 1853 προς το επί των Εσωτερικών Υπουργείο. Ο πήχυς αντιστοιχούσε σε 0,914 του μέτρου, Τρ. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται, 1800-1830*, Αθήνα 1954, σ. 124

14. Στη μελέτη των Τραυλού – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 64, αναφέρονται πάνω από 160 ιδιοκτησίες. Κατά τη δική μου μέτρηση οι ιδιοκτησίες αντιστοιχούν σε 156 ονόματα. Ως προς την αντιστοιχία των πήχων θα πρέπει να υπολογίσουμε, ότι αν επρόκειτο για τον τουρκικό τεκτονικό πήχυ τότε η ποσότητα ανερχόταν σε 12.982,5 τ.μ. Από το 1836 με Β. Διάταγμα καθιερώθηκαν τα μέτρα-σταθμά, οπότε ο τ.π. έγινε τ.μ.

τικά με την επαγγελματική λειτουργία της περιοχής αυτής θα πρέπει να υπενθυμίσω εδώ, ότι είναι ήδη γνωστό πως οι οικογένειες των πρώτων οικιστών αρχικά στεγάστηκαν στη Άνω Σύρο και σιγά-σιγά απέκτησαν σπίτια στην περιοχή της Ερμούπολης, ενοικιάζοντας τη γη θεμελιώσής τους.

Πολλά από τα σημειούμενα «μαγαζεία» ή εργαστήρια είναι ενοικιασμένα, σε άλλα πάλι εργάζονται και διαμένουν και οι ιδιοκτήτες τους. Από τα «μαγαζεία» αυτά αρκετά είναι εκείνα που καταλαμβάνουν μεγάλους χώρους διηρημένα σε μικρότερα ή σε διάφορες εσωτερικές «δέσεις» έτσι, ώστε να νοικιάζονται σε διαφορετικούς εμπόρους ή και να αποθηκεύουν διαφορετικής ποικιλίας προϊόντα. Τα είδη αποθήκευσης πρέπει να ήταν κυρίως ξυλεία, σίδηρα, σιτάρι κ.λπ. Οι περισσότερες από τις αποθήκες δέδεταιν ελευθέρους υπαίθριους χώρους, που ήταν και αυτοί προφανώς κατάλληλοι για τη διακίνηση των εμπορευμάτων, αλλά ταυτόχρονα, ανάλογα προς το είδος των εμπορευμάτων, χρησιμοποιούντο και ως υπαίθριοι αποθηκευτικοί χώροι. Μια συμπληρωματική λειτουργία δίνουν εκείνες οι αποθήκες, που εκτός των εμπορευμάτων με μία απλή διαίρεση του χώρου στέγαζαν και καφενεία, κουρεία και άλλου είδους χώρους επαγγελματικής δραστηριότητας. Τη γενική εικόνα της περιοχής του προχώματος έρχεται να συμπληρώσει, πίσω από τις λίθινες και ξύλινες αποθήκες, η ύπαρξη ξύλινων εργαστηρίων ελαφρών κατασκευών, όπως μαγειρείων, μπακάλικων, τσαγκάρικων, αποκλείοντας την εγκατάσταση βαρέων κατασκευών, σιδηρουργείων, χαλκουργείων.

Την εικόνα της αγοράς, η οποία απευθύνεται τόσο προς τους κατοίκους της Ερμούπολης όσο και προς τους προσωρινά διαμένοντες εκεί ναυτικούς, εμπόρους κ.λπ., μας δίνουν οι εξής αναλυτικές περιγραφές: ο αλογόμυλος του Γιουρδή (128 τ.π.) για την άλεση σταριού, μπροστά του υπήρχε ξύλινο «εργαστήριο», προφανώς ένα μαγαζάκι πώλησης και συναλλαγών με τους πελάτες. Στο ίδιο σημείο ήταν ένας φούρνος (115,5 τ.π.), και πίσω του ένα ανάλογο οίκημα ξύλινο, κατάλληλο ίσως για διάθεση ψωμιού. Εντύπωση προξενεί ένας φούρνος, μόνιμα επικίνδυνος για τη διάδοση της φωτιάς σε ξύλινες εγκαταστάσεις! Εντούτοις θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι αυτός συνδυαζόταν αρμονικά με τον αλογόμυλο. Τόσο ο αλογόμυλος όσο και ο φούρνος στην περιοχή αυτή συνδεόταν τότε με την παραγωγή παξιμαδιού ή γαλέτας απαραίτητης στον εφοδιασμό των πλοίων. Το σκηνικό της αγοράς συμπλήρωνε ένα ιχθυοπωλείο (147,5 τ.π.), επτά συνολικά καφενεία, δύο μάλιστα από τα καφενεία ήταν στον επάνω όροφο. Πολλές αποθήκες μοιραζόντουσαν το χώρο τους με τα καφενεία. Στο πρόχωμα υπήρχε επίσης

ένα ζαχαροπωλείο (94,5 τ.π.), στην πλευρά του ένα μαγειρείο, εκεί ήταν και ένα ρακοπωλείο με κατοικία (111,3/4 τ.π.), ένα κουρείο με κατοικία (170,5 τ.π.) και βέβαια πολλά παρόμοια μαγαζιά.

Λίγες σχετικά είναι οι αποθήκες ή τα εργαστήρια που είχαν στον όροφό τους δωμάτια, αλλά ακόμη και σπίτια με σαλότο, κουζίνα και αναγκαίον. Φυσικά η παραπάνω διαφορά, που παρατηρείται εξαρτάται από το μέγεθος των κτισμάτων σε τετραγωνικούς πήχεις. Τρεις μεγάλες αποθήκες έχουν στον όροφό τους πολλά δωμάτια: του Αντωνίου Μάρκου, εμβαδού 168 τ.π. με έντεκα κάμαρες στο όροφο, του Θεόδωρου Πλατανίτη, εμβαδού 262,5 τ.π. με οκτώ κάμαρες στον όροφο και του Ν. Αλφιέρη εμβαδού 175 τ.π. με επτά κάμαρες στον όροφο. Η τελευταία αυτή κατηγορία ανταποκρίνεται ίσως σε ανάγκες διαμονής του πληρώματος κάποιων επισκευαζόμενων πλοίων στο καρνάγιο της Ερμούπολης ή κάποιων εμπορικών που προσέγγιζαν το λιμάνι. Από τα ονόματα του πίνακα δεν θα έπρεπε να παραλειφθούν εκείνα των «αδελφών Σαλάχα», οι οποίοι είχαν 4 αποθήκες συνολικού εμβαδού 1.344 τ.π. Πρόκειται προφανώς για παλιά ιδιοκτησία παραθαλάσσια των προγόνων Σαλάχα, που προϋπήρχε της άφιξης των προσφύγων.¹⁵ Ένα άλλο όνομα γνωστό από τη μεταγενέστερη δράση και συμβολή του στην εφαρμογή του σχεδίου πόλεως (Ερμούπολης) του αρχιτέκτονα Ιωάννη Χ. Βλυσίδα μας υπενθυμίζει η αναγραφή του ονόματος του πατέρα του Χρήστου Βλυσίδα, βαρελοποιού, ιδιοκτησίας 79 τ.π.

Ο χώρος της αγοράς φωτιζόταν το 1834 με φανούς λαδιού, από τον πίνακα ξέρουμε μάλιστα και τον προμηθευτή του, που παρέμενε ο ίδιος και το 1835. Ήταν ο οσοπώλης, δηλαδή μπακάλης, Γ. Τριπούσης· ο ίδιος είχε ακόμα και το 1839 μια ξύλινη αποθήκη, που πρέπει να στέγαζε το μπακάλικό του (67,5 τ.π. το 1834).¹⁶ Γενικευμένη, πάντως, υπήρξε η εντύπωση, ότι οι κατασκευές ήταν καθ' ολοκληρία ξύλινες, πράγμα που οπωσδήποτε, ίσχυσε κυρίως για το πρόχωμα, αλλά και σε αυτή την περίπτωση οι ξύλινες κατασκευές πρέπει να είχαν στερεωθεί πάνω σε πέτρινες βάσεις, μια και το έδαφος θεμελίωσης ήταν «υδάτινο». Παρόλα αυτά από το 1829 ήδη, είχε επισημανθεί στην Ερμούπολη η ύπαρξη σποραδικών λιθόκτιστων σπιτιών.¹⁷

15. Δρακάκης *Ιστορία*, τ. Α', σ. 117 υποσ. 1, όπου αναφέρεται επίσης το σχέδιο του Weber και ότι η διεκδικούμενη από τους Σαλάχα λωρίδα 50 μ. σχεδιάστηκε από τον Weber στο σχέδιο της Λιμενικής Επιτροπής.

16. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Δημογεροντία 3, Πρωτόκολλον εξερχομένων, έγγραφο της 31/3/1835. ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Εσωτερικών, Σχέδιο Πόλεως, Νομός Κυκλάδων, φ. 51, σχετικά με τον πίνακα του 1834.

17. Τραυλός – Κόκκου, *ό.π.*, σ. 64

Κατά την περίοδο καταγραφής του 1834 οι ξύλινες κατασκευές αποθηκών δεν αναφέρονται πάντοτε, ίσως αυτό να εξυπακούεται· ξύλινα ήταν τα διάφορα εργαστήρια, ξύλινες θα ήταν φυσικά, οι σκάλες οδήγησης στον επάνω ξύλινο όροφο, όπου οι κατοικίες ή τα δωμάτια κατοικίας. Ωστόσο αργότερα σε κατάλογο του 1839 απαριθμούνται γύρω στους σαράντα ιδιοκτήτες «των εχόντων ξυλίνας αποθήκας» στην αγορά.¹⁸ Το γεγονός ύπαρξης ξύλινων κατασκευών στην περιοχή της αγοράς γίνεται εμφανέστερο από τις οδηγίες, που δίνει η Δημογεροντία το 1834 ήδη προς τον αρχιτέκτονα, ο οποίος επρόκειτο να ασχοληθεί με το σχέδιο της πόλης, ορίζοντας «ίνα παύσωσιν αμεταδέτως αι ξύλιναι οικοδομαί και προ πάντων εντός της αγοράς επαπειλουμένας ήδη εν μέσω ξυλοκτίστου από παντελή όλεθρον».¹⁹

Αυτά σε γενικές γραμμές τόσο για την έναρξη του σχεδίου πόλεως όσο και για την κατάσταση που επικρατούσε στο πρόχωμα το 1834. Τελειώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον παλιό διευθυντή των ANK κ. Δρόσο Κωνσταντέλλο και από το 1990 τη νεώτερη και σημερινή διευθύντρια των ANK κα Αγγελική Ψιλοπούλου καθώς και την αρχειονόμο κα Τάινα Χιέταλα, και φυσικά τον Χρήστο Λούκο, που χάρη σε αυτόν και την ομάδα του συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε ένα απέραντο αρχειακό υλικό. Ο οδηγός του Αρχείου συνταγμένος από τον Χρ. Λούκο και την Πόπη Πολέμη είναι εδώ, για να διευκολύνει την έρευνα της νεώτερης ιστορίας γενικότερα και της Ερμούπολης ειδικότερα.

18. ΓΑΚ-ANK, Τ/Σχέδιο Πόλεως, φ. 8, έγγραφο της 1ης Μαρτίου 1839.

19. ΓΑΚ-ANK, Δημογεροντία 3 (1833-1835), έγγραφο Δημογεροντίας προς το Νομάρχη της 2ας Ιουνίου 1834. Τ/Σχέδιο Πόλεως, φ. 8, αρ. 4416, η Δημογεροντία Ερμούπολης προς την Β. Νομαρχία των Κυκλάδων, έγγραφο της 1ης Νοεμβρίου 1834.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΡΙΑΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ
ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΦΙΑΔΑΚΗ

Ο έμπορος, πλοιοκτήτης, τοκιστής, βιομήχανος, κτηματίας, Δημήτριος Βαφιαδάκης, χιώτης πρόσφυγας στη Σύρο, δήμαρχος της Ερμούπολης για 20 χρόνια, από τα οποία τα 17 συνεχή, αποτελεί αναμφισβήτητα το κεντρικότερο πρόσωπο πάνω στο οποίο μπορεί να τυποποιηθεί η οικονομική, κοινωνική και πολιτική, μετά το 1870, ανέλιξη της πόλης αυτής. Η επιγραφή στο επιβλητικό δημαρχείο της Ερμούπολης «Ερμού δήμος ταδ' είσατω, δημαρχούντος Δ. Βαφιαδάκη» δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την ισχύ της σύνδεσης του προσώπου αυτού με την ιστορία της για τον 19^ο αιώνα.

Ο Δ. Βαφιαδάκης έρχεται στην Ερμούπολη σε ηλικία 15 χρόνων κατ' ευθείαν από τη Χίο. Ο πατέρας του ήταν μικρός, ασήμαντος έμπορος. Ο ίδιος δημιουργεί διάφορες μικρές εμπορικές και ναυτικές επιχειρήσεις, και αρχίζει να συγκεντρώνει κεφάλαια που τα επενδύει πάντοτε με προνοητικότητα, σωφροσύνη και προβλεπτικότητα. Έλεγαν στην εποχή του πως στη διάρκεια του βίου του δεν ατύχησε σε καμία εμπορική επιχείρηση. Τούτο βέβαια φανερώνει σπάνιες ικανότητες συγκερασμού των πιο διαφορετικών ανδρώπινων ιδιοτήτων.

Ο γάμος του είναι ένας γάμος ισορροπημένου συμφέροντος. Παντρεύεται σε προχωρημένη ηλικία, 55 χρόνων, το 1862, όταν πια δεν είναι ένας άσημος έμπορος αλλά ένα ισχυρό πρόσωπο στην ερμουπολίτικη κοινωνία. Κουβαλάει βέβαια την «κατηγορία» για ταπεινή καταγωγή, αλλά η γυναίκα του Σμαράγδα είναι κόρη του σημαίνοντος προσώπου της ερμουπολίτικης κοινωνίας, του φαρμακοποιού Αθανάσιου Κρίνου, χιώτη πάντοτε, ενώ η αδελφή του Μαρουσώ είναι ήδη γυναίκα του πάμπλουτου εμπόρου Σταματίου Ιωάννου Πρωίου.

Στην απογραφή του 1870, καταφαίνεται ότι ήδη έχει τέσσερα τέκνα.¹ Την Αριέττα 7 ετών, τον Νικόλαο 6 ετών, την Όλγα 3 ετών και τον Σταμάτιο 2 ετών. Διαμένει σε ιδιόκτητο σπίτι στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, στον όρμο των Βαπορίων, και δεν έχει αγοράσει την μετέπειτα οικία του, ακριβώς δίπλα από τον ναό αυτό. Το σπίτι αυτό, αρχικής ιδιοκτησίας του εμπόρου

1. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Κυκλάδων (ΓΑΚ-ΑΝΚ), Βιβλία απογραφής κατοίκων Ερμουπόλεως έτους 1870, αύξ. αριθμός πράξεως 245, 11 Μαΐου 1870.

Ταμβάκου, το αγόρασε στις 13 Δεκεμβρίου 1878 από τον έμπορο Αναστάσιο Κοπκιλή για ποσό 61.277,21 δρχ. της βασιλικής διατιμήσεως, με το υπ' αριθμ. 15.489/1878 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Ερμουπόλεως Ιωάννη Αθανασίου. Εκτός από τη γυναίκα του και τα τέσσερα παιδιά του, μαζί του διαμένουν και άλλα 6 πρόσωπα. Ο ανεψιός του Δημήτριος Καραμάνος του Γεωργίου, 23 ετών, υπάλληλος, άγαμος, γεννημένος στην Αθήνα, και το υπηρετικό-βοηθητικό προσωπικό αποτελούμενο από: την Ιουλία Καπετανάκη του Γεωργίου, 22 ετών, άγαμη, γεννημένη στην Τήνο, παιδαγωγό, την Ελένη Ζερπίνη του Παναγιώτη, 14 ετών, άγαμη, γεννημένη στην Πάρο, υπηρέτρια, τη Μαρία Σάμιου του Τριαντάφυλου, 18 ετών, άγαμη, γεννημένη στη Σίκινο, υπηρέτρια, τη Δέσποινα Βουδούρη του Ιωάννη, 14 ετών, άγαμη, γεννημένη στην Ύδρα, υπηρέτρια και τη Φλωρού Αλιπράντη του Μιχαήλ, 35 ετών, χήρα, γεννημένη στην Πάρο, υπηρέτρια. Και τα πέντε αυτά πρόσωπα ήταν δημότες των τόπων καταγωγής τους.

Ο Δ. Βαφιαδάκης εκλέχτηκε για πρώτη φορά δήμαρχος της Ερμούπολης το 1870, φυσικά επικεφαλής του «χιακού» κόμματος. Ο αντίπαλος υποψήφιος στην εκλογή αυτή ήταν ο μέχρι τότε για δύο συνεχείς θητείες επικεφαλής του «μοραϊτικού» κόμματος, Πελοποννήσιος και ο ίδιος, Δ. Παπαδάκης. Το ειδικό θάρος των Πελοποννησίων στην Ερμούπολη, από το 1870 κυρίως και έπειτα, μαρτυρεί σε μεγάλο βαθμό τον περιορισμό της ακτίνας επιρροής της εντός του ελληνικού βασιλείου, όπως και τις προνομιακές της σχέσεις ως εμπορικού-οικονομικού κέντρου με εμπόρους από τα τοπικά εμπορικά κέντρα της Πελοποννήσου.

Η εφημερίδα *Ερμούπολις* της εποχής αυτής, με εκδότη και συντάκτη τον Ν. Καβούρ, έγραφε ότι «εν ησυχία και μεγάλη τάξει διεξήχθησαν αι δημοτικά εκλογαί. Αι καλαί τάξεις και κατά συνέπειαν τα κάτω στρώματα ήσαν υπέρ του κ. Βαφιαδάκη, εκτός των υπέρ του κ. Παπαδάκη, Πελοποννησίων», και ακόμη: «Ο μέγιστος των ενταύθα κεφαλαιούχων, μάλλον κατά παράκλησιν δεχθείς να είνε υποψήφιος...».² Τα λευκά σφαιρίδια στην κάλπη του Δ. Βαφιαδάκη έφθασαν τα 2.111. Οι υπόλοιποι υποψήφιοι δήμαρχοι, ήτοι οι Δ. Παπαδάκης, Μ. Μηλαϊτής και Ν. Καλλέργης, έλαβαν αντιστοίχως 1.137, 1.274 και 860 λευκά σφαιρίδια. Αυτή η εκλογή πρέπει να ήταν η πλέον εύκολη για τον Δ. Βαφιαδάκη.

Το απαξιοτικό κλίμα για τη δημοκρατική νομοποίηση της εκλογής, που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στο πολιτικό σύστημα της πατρωνείας-πελατείας, φαίνεται καλά στο ακόλουθο δημοσίευμα της *Ερμουπόλεως* της ίδιας

2. εφ. *Ερμούπολις*, φ. 283, 21 Μαρτίου 1870.

εποχής: «Το σύστημα της καθολικής ψηφοφορίας, ως κατήντησεν εν τη εφαρμογή σήμερα, δεν φαίνεται παρέχον πλέον δέλητρον ελευθερίας. Τα ζώδη όντα, οι των τριόδων άνθρωποι, οι φοιτηταί των καφφενείων και οινοπωλείων, τα εστιγματισμένα μέλη της κοινώιας, αγόμενοι κατά βούλησιν άλλων, δίδουσιν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας».³

Είναι γνωστή από πολλές πηγές η κριτική σε αυτό το σύστημα. Μια από αυτές είναι ο Εμμανουήλ Ροΐδης. Σε κείμενό του δείχνει μάλιστα ότι δεν έχει ξεχάσει τη Σύρο, αφού βάλλει με τη συνήθη οξύτητά του, ως Ιωάννης Αγκάς, κατά του Στ. Κασιμάτη, προέδρου της Βουλής το Μάρτιο του 1875 και παραπληρωματικού υποψήφιου στις δημοτικές εκλογές του 1870 στην Ερμούπολη με το ψηφοδέλτιο Βαφιαδάκη αλλά και σε προηγούμενη εκλογή της δεκαετίας του 1860, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ροΐδης.⁴

Όσοι έχουν ασχοληθεί και ασχολούνται με την κοινωνική-οικονομική ιστορία της Ερμούπολης τονίζουν ότι η οικιστική αναμόρφωση της πόλης και εν πολλοίς η σημερινή της αρχιτεκτονική και πολεοδομική μορφή οφείλεται στα δημοτικά έργα της δημαρχιακής θητείας του Δ. Βαφιαδάκη.⁵

Αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση της πολιτικής φιλονικίας στα δημοτικά πράγματα της Ερμούπολης την περίοδο της δημαρχίας Δ. Βαφιαδάκη είναι η κατανόηση της έκτασης, του χώρου και του διακυβέματος της δημοτικής εξουσίας αλλά και της διαπλοκής της με την κεντρική κρατική εξουσία.

Ο δήμος είχε την αρμοδιότητα και την εξουσία να προτείνει για τα πολεοδομικά ζητήματα της πόλης. Οι τελικές αποφάσεις ανήκαν στο Νομόρχη και στο Υπουργείο, με αποτέλεσμα ο έλεγχος του ζωτικού αυτού τομέα της πόλης, και μάλιστα μιας πόλης σε χωρική διευθέτηση και συνακόλουδες μετατοπίσεις και υπεραξίες γής, να μοιράζεται περίπου ανάμεσα στο δήμο και την κεντρική κρατική εξουσία. Η αστυνόμευση της πόλης ήταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του δήμου και πρόκειται εδώ για τον πλέον προνομιακό χώρο άσκησης της δημοτικής εξουσίας: διορισμοί αστυνομικών κλητήρων, μεταχείριση των πολιτών, έκδοση αστυνομικών διατάξεων ήταν στην εξουσία του δήμου. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η ιστόρηση της δημοτι-

3. εφ. *Ερμούπολις*, φ. 282, 14 Μαρτίου 1870.

4. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Ασμοδαίος* (Μάρτιος 1875), Επιμέλεια: Κλέων Παράσχος, Αθήνα 1952, σ. 129-130

5. Ενδεικτικά: Ανδρέας Φραγκίδης, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, φωτομηχανική έκδοση, Αθήνα 1975, σ. 490-491· Χρήστος Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή, Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 591- 601.

κής αστυνομίας στην Ερμούπολη προσφέρει πολλά «κλειδιά» για την κατανόηση της τοπικής ιστορίας. Η εκπαίδευση ήταν στην ευθύνη του κεντρικού κράτους: διορισμοί, διδακτέα ύλη, γίνονταν από το Υπουργείο. Ο δήμος είχε την αρμοδιότητα για την ανέγερση και συντήρηση των σχολικών κτιρίων. Η υπόλοιπη υπαλληλία της πόλης (δικαστήρια, ταχυδρομεία, τελωνείο, λουμοκαθακτήριο, λιμενικοί υπάλληλοι) διοριζόταν από το Υπουργείο το οποίο και την διαχειριζόταν με τις υποδείξεις των εκάστοτε τοπικών βουλευτών.

Είναι αναμφισβήτητο ότι μια σημαίνουσα προσωπικότητα ως δήμαρχος θα επηρέαζε αποφασιστικά τις υποδείξεις των βουλευτών και τις αποφάσεις των υπουργών σχετικά με την τοπική υπαλληλία. Υπό αυτή την έννοια η επιλογή και ανάδειξη του Δ. Βαφιαδάκη έχει ασφαλώς να κάνει με την αυξανόμενη επιθυμία της τοπικής ηγετικής ομάδας να ελέγξει περισσότερο τέτοιου είδους ζητήματα.

Στην πρώτη τετραετία (1870-1874) του Δ. Βαφιαδάκη, δεν σημειώθηκε έντονη πολιτική φιλονικία μέσα στην πόλη. Η Ερμούπολη ζεί μια περίοδο με αρκετές ταλαντώσεις, κυρίως οικονομικές. Ο πόλεμος Γαλλίας-Γερμανίας νεκρώνει για ένα χρόνο σχεδόν το συριανό εμπόριο με άμεσες επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομικής ζωής στο νησί. Το χρηματιστικό κεφάλαιο στο οποίο ενεργά συμμετέχει ο ίδιος ο Βαφιαδάκης, δείχνει την μεγαλύτερη κινητικότητα, με αποτέλεσμα «το εμπόριον να εργάζεται διά τους τοκιστάς, αφού ο τόκος της προεξοφλήσεως εις την αγοράν μας είναι αφόρητος».⁶ Η τοπική οικονομία δεν φαίνεται να έχει υποστεί την αφαιμάξη, που λόγω της κατακρήμνισης της τιμής των μετοχών Λαυρίου, έπαθε η Αθήνα, αφού η εμπειρία των Ερμούπολιτών σε χρηματιστηριακές-τραπεζικές υποθέσεις δεν τους ενέπλεξε κατά μαζικό τρόπο σε τέτοιες περιπέτειες, παρά την αναμφισβήτητη ζημία που υπήρξε και σε αυτούς (έχει γραφτεί πως οι μετοχές αυτές πουλήθηκαν στην Ερμούπολη προς 230 δρχ., ήτοι στην υψηλότερη τιμή σε όλο το Ελληνικό Βασίλειο). Όμως είναι γεγονός ότι σημαντικά ερμούπολιτικά κεφάλαια είχαν ήδη τοποθετηθεί σε σίγουρες κρατικές ομολογίες, ήτοι σε τροφοδότηση οικονομικών αναγκών του κράτους, είτε για εξοπλισμούς, είτε για μισθοδοσίες, είτε για δημόσια έργα που σε κάθε βαθμό είναι ισχνά ακόμη.

Η νέκρωση όμως της συριανής οικονομίας δίνει τη δέση της σε οικονομική απογείωση το 1873. «Ο λιμήν ημών είνε κενός πλοίων, αφού άπαντα είναι εν ναυλώσει».⁷ Το εμπόριο σταριού από Μαύρη Θάλασσα προς Γαλ-

6. εφ. *Ερμούπολις*, φ. 298, 29 Αυγούστου 1870.

7. εφ. *Ερμούπολις*, 29 Σεπτεμβρίου 1873.

λία και Αγγλία ανήλθε σε πρωτοφανή ύψη και οι εργασίες στο ναυπηγείο βρέθηκαν σε μεγάλη άνοδο.

Έτσι ζει αυτή την περίοδο η Ερμούπολη: άλλοτε άνοδος, άλλοτε κατάρρευση. Αποτέλεσμα τέτοιων ορμητικών εξωτερικών εναλλαγών στην οικονομία, είναι να δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα με τη συνεχή ή μη απασχόληση του εργατικού πληθυσμού της πόλης, η οικονομική θέση του οποίου, χωρίς «συρμαγιά» ή αποταμίευση, απειλείται κάθε φορά σε περίοδο οικονομικών κρίσεων.

Είναι αναμφίβολο ότι τα συνεχή δημοτικά έργα της δημαρχιακής θητείας Βαφιαδάκη έπαιξαν ένα ρόλο συγκράτησης του εργατικού πληθυσμού στο νησί, ιδίως τη χρονική περίοδο, 1870-1890, ήτοι μέχρι τη στροφή της τοπικής οικονομίας στην κλωστοϋφαντουργία. Με τους δύο μεγάλους κλάδους της συριανής οικονομίας σε παρακμή, το ναυπηγείο, ιδίως κατά την πενταετία 1885-1890, και τη θυρσοδεψία, τα δημοτικά έργα ήταν στην κυριολεξία σωσίβιο για τη συγκράτηση των εργατικών χεριών στο νησί. Δεν πρέπει επίσης να λησμονηθεί η μεγάλη διάθεση κεφαλαίων στην ιδιωτική ανοικοδόμηση. Τα δημοτικά έργα χρηματοδοτήθηκαν κυρίως από δανειακά κεφάλαια και από δημοτικούς πόρους (φορολογία 2% επί των εισαγωγών, που μετακυλιόταν στην τοπική κατανάλωση).

Όσο είναι αλήθεια ότι «ο ατμός» κατέστρεψε την οικονομική βάση της πόλης, εξαφανίζοντας βαθμιαία την κύρια πηγή απασχόλησης για τους εργάτες της Ερμούπολης, που ήταν το ναυπηγείο, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι την περίοδο 1870-1890 η Ερμούπολη μπόρεσε να μην καταρρεύσει, χάρις στον ίδιο αυτό «ατμό», τον οποίο η πόλη εκμεταλλεύτηκε σε όλες του τις εφαρμογές. Τα ελληνικά ατμόπλοια έχουν από το 1857 κύρια βάση και έδρα τους την Ερμούπολη, οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της χώρας με κινητήρια δύναμη τον ατμό γίνονται στην ίδια πόλη (ατμόμυλοι, μικρά εργοστάσια), το εμπόριο των γαιανθράκων είναι πολύ ζωντανό και έτσι η πρώτη ύλη για κίνηση με κάρβουνο αφθονεί στην ίδια αυτή πόλη.

Τα μεγάλα έργα του Δ. Βαφιαδάκη, σε όλη την περίοδο της 17ετούς δημαρχιακής του θητείας είναι δύο: η προέκταση της προκυμαίας του λιμανιού κατά 120 μέτρα και η ανέγερση του δημαρχιακού μεγάρου. Και τα δύο έχουν την αρχή τους στην πρώτη δημαρχιακή του περίοδο. Ήδη από το 1873 είχε ανατεθεί στον αρχιτέκτονα Τσίλερ η εκπόνηση σχεδίων του δημαρχείου και ήδη από τότε γίνονταν οι ζυμώσεις για την εκτέλεση του έργου της προέκτασης της προκυμαίας, όμως τα έργα αυτά ξεκίνησαν μετά την εξασφάλιση της χρηματοδότησης τους από δανειακά κεφάλαια μετά την εκλογή του το 1874.

Το καλοκαίρι του 1876 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του νέου δημαρχείου. Όσο για την επέκταση της προκυμαίας αυτή ξεκίνησε μόλις μετά την εκλογή του 1879.

Σε αυτό το οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο η εκλογή του 1874 δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολη υπόθεση για τον Δ. Βαφιαδάκη. Μόλις και με διαφορά 250 ψήφων εκλέχτηκε δήμαρχος με αντίπαλο υποψήφιο το γιατρό Μάρκο Μηλαίτη.

Μέσα στην πόλη η περιοδικότητα στην απασχόληση προξενεί ζητήματα για την ίδια την επιβίωση του εργατικού πληθυσμού. Ο Βαφιαδάκης διαδραματίζει, προσωπικά, με ναυπηγήσεις πλοίων αλλά και διανομή άρτου κάποιες φορές, ένα ρόλο «πατέρα» για όλους τους άνεργους και σχεδόν πεινώντες εργάτες και τεχνίτες.

Οι δημοτικές εκλογές του 1878 αναβάλλονται μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία της ειρήνευσης μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Η Ερμούπολη για πρώτη φορά ζει τις συνέπειες από την εφαρμογή της υποχρεωτικής στράτευσης και, όπως είναι επόμενο, ένα νέο πεδίο άσκησης επιρροής από τους τοπικούς πολιτικούς και το Δήμο ανοίγεται. Ποιος θα κληθεί, ποιος θα εξαιρεθεί, ποιος θα πάρει βεβαίωση γεννήσεως και με ποιά χρονολογία, ποιος θα φροντίσει τα απροστάτευτα μέλη της οικογένειας του επίστρατου. Οι συνέπειες για την Ερμούπολη θα μπορούσαν να ήταν πράγματι αποσυνθετικές αν γινόταν πόλεμος ή αν διαρκούσε η επιστράτευση. Πάντως το πράγμα εξοικονομήθηκε με τη δημιουργία μόνιμου στρατόπεδου για τους επίστρατους στο λοιμοκαθατήριο, έτσι που να μην εκπατρισθούν αλλά και να προσφέρουν με κάποια εργασία στο οικογενειακό εισόδημα.

Το σοβαρό επεισόδιο με την εφημερίδα *Ανατολή*, η οποία εκδόθηκε αυτή την εποχή με καθολικό συντάκτη και η οποία κατηγορείται το καλοκαίρι του 1880 ως «μίσθαρνο όργανο των Τούρκων», εν όψει των αποφάσεων του «Αρείου Πάγου της Ευρώπης» στο Βερολίνο για το ζήτημα της επεκτάσεως των ορίων του Ελληνικού Βασιλείου, διότι υπό τον τίτλο «μη απατάσθε» απέτρεπε τους «Έλληνας από του να πολεμήσωσι», αποτυπώνει με σαφήνεια τα όρια της ελευθερίας του λόγου στην Ερμούπολη της εποχής.⁸ Με κοινή τους ανακοίνωση τοπικές εφημερίδες ζητούν να παύσει η έκδοση της εφημερίδας αυτής, προτρέπουν δε –αν δεν εκφοβίζουν– το τυπογραφείο που την εκδίδει να αρνηθεί την περαιτέρω έκδοσή της.⁹

Η στάση της εφημερίδας *Πανόπη*, όπως άλλωστε και του ίδιου του Βαφιαδάκη στο ζήτημα της επιστράτευσης και του τυχόν επικείμενου πολέμου αποτυπώνεται ανάγλυφα σε σχετικό ποίημα (Σεπτέμβριος 1880) προς

8. εφ. *Πανόπη*, φ. 658, 31 Ιουλίου 1880.

9. στο *ίδιο*.

τον βασιλέα Γεώργιο («ω, έλα, έλα γλήγορα από τα ξένα Γιώργο... ω έλα, έλα γλήγορα το σύνθημα να δώσης...») δημοσιευόμενο στην ίδια εφημερίδα.¹⁰ Η δοκιμασία για την ίδια την ύπαρξη των εργατικών τάξεων της πόλης, φαίνεται ότι επιχειρείται να εξισοροποιηθεί με ένα εθνικιστικό παραλήρημα, με εκφραστές κυρίως την υπαλληλία που τροφοδοτείται από –και ζει μέσα– στα πλαίσια του μηχανισμού του δήμου.

Την άνοιξη του 1879 ο Βαφιαδάκης, με αντίπαλο τον σημαντικό έμπορο (αναμεμιγμένο κυρίως με το εμπόριο των γαιανθράκων αλλά και με τα διοικητικά της ελληνικής ατμοπλοίας) και βουλευτή τη δεκαετία 1870-1880, Α. Μαυρογορδάτο, κερδίζει με διαφορά τις εκλογές, παρά τη σκληρή αντιπαλότητα. Η σύνδεσή του με τον τραπεζίτη και χρηματιστή Στέφανο Σκουλούδη γίνεται στενότερη, αφού αυτός βοηθά τον Σκουλούδη στις εθνικές εκλογές και ο Σκουλούδης δανειοδοτεί το δήμο με 1.000.000 δρχ. για την εξόφληση του παλαιού δανείου προς τη Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) και την έναρξη του έργου της επέκτασης της προκυμαίας, που αρχίζει επιτέλους το 1881.

Η υποτίμηση του νομίσματος κατά 27% το Φεβρουάριο του 1879, λίγο πριν από τις δημοτικές εκλογές του Μαρτίου, δημιουργεί την πρώτη μεγάλη κοινωνική αναταραχή. Το μέτωπο και πάλι εστιάζεται στην ύπαρξη άρτου για τη διατροφή και αναπαραγωγή των εργατικών τάξεων αλλά και στο παιχνίδι που παίζεται από τραπεζίτες και αλευροβιομήχανους με τη νομισματική κρίση. Ο Δ. Βαφιαδάκης, παρ' ότι κύριος αλευροβιομήχανος και τραπεζίτης της πόλης, καταφέρνει και θγαίνει αλώβητος και μάλιστα ενισχυμένος από την κρίση αυτή.

Οι εθνικές εκλογές του 1879 στη Σύρο έχουν ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον γιατί κατά κάποιο τρόπο διαχέουν και σε αυτήν το νέο ενδιαφέρον που απλώνεται σε όλη τη χώρα σχετικά με τον εκσυγχρονισμό της, τα νέα μεγάλα δημόσια έργα που είναι αναγκαία και το τραπεζικό κεφάλαιο που ενδιαφέρεται για τη δανειοδότησή τους. Δεν είναι τυχαίο που για πρώτη φορά στη Σύρο, εκτίθεται βουλευτής με τραπεζική-χρηματιστηριακή ισχύ που υπερβαίνει τα τοπικά όρια. Όπως δεν είναι τυχαία και η ανάμιξη του Στέφανου Ξένου σε αυτές τις εκλογές για πρώτη φορά με ιδιαίοντα μάλιστα τρόπο. Αξιοσημείωτη μάλιστα είναι η επιστολή του ιδίου «προς τα κάτω στρώματα του λαού της Σύρου» της ίδιας χρονιάς.¹¹

10. εφ. Πανόπη, φ. 672, 27 Σεπτεμβρίου 1880.

11. Μονόφυλλο Στέφανου Ξένου που τυπώθηκε και κυκλοφόρησε στη Σύρο εν όψει των βουλευτικών εκλογών του 1879, με τον τίτλο «Δια τα κάτω στρώματα των κατοίκων της Σύρου».

Η έρις μεταξύ τέτοιων κεφαλαιούχων που τροφοδοτείται και από τους ίδιους δημιουργεί ένα πεδίο προστριβών κυρίως μεταξύ Σκουλούδη και Ξένου που έχει ένα δικό του ενδιαφέρον και έχει αποτυπωθεί στον τοπικό τύπο. Βεβαίως ο Ξένος ηττάται κατά κράτος αφού η συμμαχία Βαφιαδάκη-Σκουλούδη είναι εξαιρετικά ισχυρή, αλλά παραμένουν ως τεκμήρια, και μάλιστα αρκούντως αποκαλυπτικά, τα δημοσιεύματα γύρω από τη διαμάχη αυτή.

Η φημολογούμενη ανάμιξη του Στ. Σκουλούδη στη σύσταση νέας ατμοπλοϊκής εταιρίας η οποία, συγχωνευόμενη με την υπάρχουσα της Σύρου θα δώσει νέα πνοή στο νησί, (σχετικό είναι το κύριο άρθρο της εφημερίδας *Πανόπη* με τίτλο «Η Αναβίωση της Σύρου»)¹² είναι ένα σχέδιο που επιτρέπει μεν την εκλογή του ιδίου στις εκλογές του 1881, πλην όμως δεν έχει καμία συνέχεια.

Το δάνειο 1.000.000 δρχ. του Σκουλούδη προς το δήμο, για την κατασκευή της επέκτασης της προκουαίας του λιμανιού, και η ανάμιξή του στα πράγματα της ελληνικής ατμοπλοίας, δίνουν στον Βαφιαδάκη την ώθηση ώστε να εκλεγεί στις εκλογές του 1883 για τέταρτη συνεχή φορά δήμαρχος, και μάλιστα συμβαίνει το πρωτοφανές να εκλεγεί χωρίς αντίπαλο ψηφοδέλτιο.

Η δημοτική εκλογή Ιουλίου 1883 και η επικράτηση του Δ. Βαφιαδάκη άνευ αντιπάλου ψηφοδελτίου, ασφαλώς συνδέεται με την «αναβίωση» της Σύρου μετά το 1881 σε όλες τις οικονομικές της δραστηριότητες και συνάμα με την πρόοδο των μεγάλων δημοτικών έργων αλλά και των μικρότερων συνεχών επεμβάσεων του δήμου σε διάφορα μικρά διάσπαρτα δημοτικά έργα. Συνδέεται επίσης με το ζήτημα της μη απομάκρυνσης των 300 περίπου επιστράτων από τη Σύρο το οποίο προφανώς χρεώθηκε σε ενέργειες του «πατέρα» της πόλης Δ. Βαφιαδάκη. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, παρ' ότι ο Δ. Βαφιαδάκης ήταν χωρίς αντίπαλο, τα λευκά σφαιρίδια στην κάλπη του μόλις και υπερτέρησαν των μαύρων: έλαβε μόλις 1.265 λευκά σφαιρίδια, ενώ στο ψηφοδέλτιο των παρέδρων, οι Αντ. Μαυρογορδάτος και Κων. Τσιροπινάς, 1.569 και 1.359 αντιστοίχως και στο ψηφοδέλτιο των συμβούλων, οι Αλ. Μάσχας, Ν. Παπαδάμ και Α. Χούμης, έλαβαν 1.837, 1.528 και 1.514 λευκά. Για τον προοριζόμενο ως αντίπαλο υποψήφιο του Βαφιαδάκη, τον Σωκράτη Ράλλη, που παραιτήθηκε τελικά από την υποψηφιότητά του, λεγόταν «ότι “ηφάνισε την φτώχια” κατά την έκφρασιν των ειδικμένων να πλώσι την εαυτών ψήφον».¹³

12. εφ. *Πανόπη*, φ. 736, 26 Μαΐου 1881.

13. εφ. *Πανόπη*, φ. 944, Ιούλιος 1883.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο αδελφός του δήμαρχου Αμβρόσιος (Αμπρουζάκης) –που εκλέχτηκε μόνο στην εκλογή του 1869, αλλά ήταν μόνιμως υποψήφιος– στις βουλευτικές εκλογές του Δεκεμβρίου 1881, όπως και της άνοιξης του 1882, βάζει υποψηφιότητα με την αντιπολίτευση, ήτοι το κόμμα του Τρικούπη, μαζί με τους Στέφανο Σκουλούδη, Ιω. Γρυπάρη, Ν. Κάραλη, Ν. Σούτσο (τ. νομομηχανικό Κυκλάδων), Γ. Μπούμπουλη (τ. υπουργό Ναυτικών), Πέτρο Πολυδώρου (συμβολαιογράφος), Κ. Κατσάκο, και καταλαμβάνει την τελευταία θέση μεταξύ των συνυποψηφίων του.

Αμέσως μετά τη δημοτική εκλογή του Ιουλίου 1883, εκδηλώνεται σφοδρή σύγκρουση μεταξύ του αστυνόμου Μπουκλάκου, της εφημερίδας *Ερμής* με συντάκτη και εκδότη τον Ιω. Ρεμπάκο και του εκδότη της εφημερίδας *Πανόπη* Ιω. Αργυράκη, γραμματέως του δήμου. Δηλαδή μεταξύ δύο κύριων στελεχών του Δ. Βαφιαδάκη. Ο αναπληρωτής του Δήμαρχου, πρώτος δημαρχικός πάρεδρος Εμμ. Ζερβουδάκης με ανακοίνωσή του κάλυψε πλήρως τον Αργυράκη. Ακόμη την ίδια χρονική συγκυρία εκδηλώθηκε σφοδρή αντιπαράθεση μεταξύ των δύο «μεγάλων» ερμουπολίτικων εφημερίδων, *Πατρίδος* και *Πανόπης*, παρ' ότι και οι δύο στηρίζουν το δήμαρχο Βαφιαδάκη. Η εφημερίδα *Μη χάνεσαι* της Αθήνας, την ίδια εποχή, κατηγορεί ευθέως τον Δ. Βαφιαδάκη ότι επάχυνε το βαλάντιόν του κατά τη δημαρχιακή του θητεία.¹⁴

Η δεύτερη περίοδος της έκδοσης της εφημερίδας *Ήλιος* το 1886, με συντάκτη και εκδότη τον περίφημο συριανο-χιώτη λόγιο και ιστοριοδίφη Ανδρέα Χούμη, σηματοδοτεί την έναρξη μιας οξύτατης πολεμικής ρητορείας προς τον Δ. Βαφιαδάκη και ιδίως προς το περιβάλλον του και μάλιστα από την ίδια τη χιακή μερίδα την οποία εκπροσωπεί ο ίδιος. Εν τω μεταξύ η εφημερίδα *Πανόπη*, βασικός εκφραστής της αντιπολίτευσης προς τον Βαφιαδάκη μέχρι και την εκλογή του 1879, είχε ήδη μεταβληθεί σε όργανο του Βαφιαδάκη, ενώ ο συντάκτης της Ιω. Αργυράκης, πρώην καθηγητής της Ιερατικής Σχολής Σύρου και κουμπάρος του πρώην Δήμαρχου Παπαδάκη, βρίσκεται πλέον Γραμματέας του δήμου.

Η εκλογική δημοτική μάχη της Ερμούπολης που σε όλο τον 19^ο αιώνα καλύφθηκε καλύτερα, τουλάχιστον «δημοσιογραφικώς», είναι οι εκλογές του Ιουλίου 1887. Μεγάλη συμβολή σε αυτό έχει το «ρεπορτάζ» αλλά και η αρθρογραφία της εφημερίδας *Ήλιος*, η οποία στήριξε σε αυτές τις εκλογές τον σημαίνοντα έμπορο και διομήχανο (βυρσοδέψη) Κωνσταντίνο Τσιροπινά, ο οποίος και τις κέρδισε.

14. εφ. *Πανόπη*, φ. 948, 19 Ιουλίου 1883.

Στις βουλευτικές εκλογές που προηγήθηκαν το ίδιο έτος (Ιανουάριος 1887), οι οποίες είναι οι πρώτες αλλά και οι προτελευταίες που γίνονται με το εκλογικό σύστημα της «ευρείας περιφέρειας» εμπνεύσεως του Χ. Τρικούπη, προφανώς στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του κεντρικού κράτους και ενοποίησης της κρατικής πολιτικής, είχε επιβληθεί ο υπουργικός συνδυασμός (Τρικουπικοί) με επικεφαλής τον Στ. Σκουλούδη. Στον αντίθετο συνδυασμό ήταν υποψήφιος ο Ανδρέας Συγγρός (υποψήφιος με το τρικουπικό κόμμα στις εκλογές του 1890) ενώ ο δήμαρχος Δ. Βαφιαδάκης κατηγορήθηκε ότι έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν την επιτυχία με δωροδοκίες, ρουσφέτια και εκβιασμούς.

Στις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου 1887 διεκδικήθηκε η δημαρχία από 3 συνδυασμούς. Αυτών του Δ. Βαφιαδάκη, άλλον του Αλ. Μάσχα, δικηγόρου από παλαιά ναυπηγο-κτηματική οικογένεια της Ερμούπολης, και τρίτον του Κ. Τσιροπινά. Η σύγκρουση ήταν οξύτατη. Στο τέλος, επί 3.816 ψηφισάντων (πάντοτε ανδρών άνω των 25 ετών) έλαβαν: ο εκλεγείς Κ. Τσιροπινάς 2.168 λευκές ψήφους, ο Δ. Βαφιαδάκης 1.889 και ο Α. Μάσχας 1.428. Γράφτηκε γι' αυτή την εκλογή ότι ο συνδυασμός Τσιροπινά δημαγόγησε για τα χρέη του δήμου και για την ευνοιοκρατία της «περί τον γέροντα σπείρας ή σπύρας»¹⁵ και οι ίδιοι οι ηττηθέντες «βαφειαδακισταί» απέδωσαν την ήττα τους, α) στον από τους αντιπάλους τους έλεγχο της ελληνικής ατμοπλοίας, β) στη στήριξη που έλαβε ο Τσιροπινάς από τον κλήρο και γ) στην εύνοια προς τον Τσιροπινά από τις εισαγγελικές-δικαστικές αρχές.

Από τα δημοσιεύματα εφημερίδων της εποχής –μία επιλογή των οποίων παρουσιάζεται στο Παράρτημα του παρόντος– προβάλλει ανάγλυφο το έδαφος επί του οποίου εκδηλώθηκε η πράγματι λυσσώδης πολιτική αντιδικία της δημοτικής εκλογής του 1887. Σημαντική μερίδα κεφαλαιούχων, εμπόρων αλλά και βιομηχάνων της πόλης είναι προφανές ότι είχαν ανησυχήσει σοβαρά περί του ότι η συνέχεια του πολιτικού ελέγχου του δημοτικού μηχανισμού από τον Βαφιαδάκη θα ήταν δυνατόν να έχει αποτελέσματα ανάλογα και στον έλεγχο της οικονομικής ζωής της πόλης. Συμμαχίες του ιδίου με χρηματιστές εκτός Ερμούπολης ήταν πολύ πιθανόν να οδηγήσουν στα χέρια του, εκτός από την ελληνική ατμοπλοία, και πλήθος επιχειρήσεων που εξαρτιόντουσαν πλέον όλο και περισσότερο από τον τραπεζικό δανεισμό.

Η ένταση της αντιπαλότητας ενισχύθηκε από ένα δεύτερο πεδίο λυσσώδους μάχης μεταξύ της υπαλληλίας αλλά και εργολάβων δημοτικών έργων

15. εφ. *Ήλιος*, 9 Δεκεμβρίου 1886, 21 Δεκεμβρίου 1886.

που είχαν άμεση εξάρτηση από τη διοίκηση του δήμου. Αστυνομικοί κλητήρες, γραμματείς της δημαρχίας, δημόσιοι υπάλληλοι, αλλά και όλοι όσοι εκινούντο μέσα στην πόλη και είχαν «πάρε-δώσε» με τη δημοτική αστυνομία. Ας σημειωθεί εδώ ότι το 1894 καταργήθηκαν οι αρμοδιότητες της δημοτικής αστυνομίας σε όλη την επικράτεια και από εκεί και πέρα το κεντρικό κράτος ανέλαβε την πλήρη ευθύνη αστυνόμευσης της χώρας. Γεγονός καιρίας σημασίας για την εν γένει συγκρότηση της διοίκησης στο Βασίλειο, με προφανή τη μεταφορά εξουσιών από την περιφέρεια προς το κέντρο. Επίσης ας σημειωθεί εξίσου ότι η απόφαση αυτή ήταν της «εκσυγχρονιστικής» διακυβέρνησης του Χαριλάου Τρικούπη και σε μεγάλο βαθμό είχε σαν σκοπό, μεταξύ των άλλων βεβαίως, την αστυνόμευση της χώρας με βάση ένα ορθολογικότερο και αντικειμενικότερο σύστημα, μιας και η περιφερειακή διαχείρισή της, είχε δημιουργήσει πλήθος εντάσεων, που η λύση τους σε τοπικό επίπεδο γινόταν σε συνθήκες εξόντωσης της μιας από την άλλη αντιμαχόμενη πλευρά.

Πιστεύω ότι η ήττα του Δ. Βαφιαδάκη στις εκλογές του 1887 αλλά και η επανεκλογή του το 1895 μετά από οκτώ έτη διοικήσεως του δήμου από τον Κ. Τσιροπινά συνετέλεσε σοβαρά στη μετέπειτα συμμαχία μεταξύ των μεγάλων κεφαλαιούχων της Σύρου για τον έλεγχο της πίπτουσας αλλά ταυτόχρονα και αναδιαρθρούμενης οικονομικής της ζωής. Η συμμαχία αυτή εν τω μεταξύ συνδέθηκε ισχυρά με γάμους μεταξύ των μελών των (παλιά χιώτικη παράδοση) οικογενειών Βαφιαδάκη - Λαδόπουλου - Τσιροπινά - Σαλούστρου, κυρίως μετά την κατάρρευση της ελληνικής ατμοπλοΐας (βλέπε την αγορά από κοινού μεταξύ υιών Ελπ. Λαδόπουλου - Δ. Βαφιαδάκη και Κ. Τσιροπινά αντί 400.000 δρχ. από τη δανείστρια ΕΤΕ των εργοστασίων και νεωρίων της παλαι ποτε διαλαμψάσης ελληνικής ατμοπλοΐας, τον Νοέμβριο του 1898). Όλα αυτά, την περίοδο που η Ερμούπολη επιτέλους παίρνει το δρόμο προς την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας που θα δώσει ζωή στην πόλη για 40 περίπου ακόμη χρόνια.

Τέλος ας μην λησμονείται ότι όλες οι πιο πάνω φιλονικίες και έριδες διεξάγονται σε μια πόλη που όλοι γνωρίζονται πολύ καλά μεταξύ τους. Δεν είναι τυχαίο ότι ο σπουδαίος Εμμ. Ροΐδης από τις δύο φορές που χρησιμοποιεί σε κείμενα του τη φράση «οι κάτοικοι γνωρίζονται μεταξύ τους ως καλόγεροι του αυτού μοναστηρίου», η μια αναφέρεται στην Ερμούπολη της εποχής του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ήλιος* που αφορούν τις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου του 1887 στην Ερμούπολη.

Α

«Εν Σύρω βεβαίως ζώντες και περί γνωστών γράφοντες, ίσως θεωρηθώμεν παλιλογούντες, εαν γράψωμεν ότι ο κ. Βαφιαδάκης δεν πρέπει να απαιτεί ευγνωμοσύνη παρά τινος, αυτός ο επί αχαριστία πάντοτε διαβοούμενος, αυτός ο δείξας την γνωστήν εις πάντας ημάς διαγωγήν, προς πάντα όπως δήποτε υποστηρίζαντα αυτόν [...] Δεν ανατρέχουμεν εις αρχαίας εποχάς, όπως αναζητήσωμεν τις ο οδηγήσας ενώπιον του ειδικού δικαστηρίου τον μακαρίτην στρατηγόν Σπύρο Μήλιον, ούτε θα ερωτήσωμεν τον κ. Βαφιαδάκην τις ο προμηθευτής των εριούχων εκείνων του στρατού, δι' ά εσυκοφαντήθη ο αείμνηστος γενναίος στρατηγός [...] Το πράγμα είναι πολύ παλαιόν και δεν θα ζητήσωμεν λόγον παρά του κ. Βαφιαδάκη, όστις ίσως μεταξύ των ποικίλων αυτού υποθέσεων θα το έχη λησμονήσει εντελώς. Θα υπομνήσωμεν μόνον εις τον κ. Βαφιαδάκην την προς τον μακαρίτην Χρηστίδην διαγωγήν του. [...]

Αποδανόντος δε του μακαρίτου Χρηστίδου ο κ. Βαφιαδάκης έχων ανάγκην να πειραιώση υποθέσεις του εκρεμμείς παρά τω Ελεγκτικώ συνεδρείω, εξηκολούθει εξυμνών τον μακαρίτην και γράφων προς συγγενήν εκείνου ανώτατον οικονομικόν υπάλληλον ότι ενεργεί την ενταύθα ανέγερσιν μεγαλοπρεπούς Μουσουλείου, προσθέτων μάλιστα ότι και εν περιπτώσει καθ' ην το δημοτικό συμβούλιο δεν συγκατατεθεί προς τούτο, ο ίδιος θέλει ανεγείρει το μουσουλείον ιδίαις δαπάναις. Αφού δ' επειραιώσε τας υποθέσεις αυτού, ωμίλει προς φίλον των εν Αθήναις συγγενών του Χρηστίδου, διαβιβάσαντα αυτό τας παρατηρήσεις των, με ύφος αληθώς κυνικόν “Τι μνήμη και ανάμνησις φιλίας, έλεγεν, εψόφησεν ο γάιδαρος μας, πάει η κολιγιά μας”. [...]

Ημέτερος συμπολίτης απών εντεύθεν από του 1872 και άρτι επανελθών εκ του εξωτερικού, ανεζήτηε τα ανθούντα κατά την αναχώρησίν του εξής βιομηχανικά καταστήματα, ήτοι τους αλευρόμυλους: Σεβαστοπούλου, Χειλά, Νικολιά, Μαζίνου, Δαμιανού και Θ. Τόμπρα, καθώς και τα θυρσοδεψεία των κ.κ Κουρκουτάκη, Μαρινάκη, Σαπατινού, Τσιρικλιάνου, Γλύκα και Γιαλούρη, ερωτήσας δε έμαθε ότι πάντα ταύτα πτωχεύσαντα κατεστράφησαν ήδη δε και τα κτήματα αυτών σχεδόν πάντα και αι περιουσίαι εν γένει, ευρίσκονται εις χείρας του κ. Βαφιαδάκη, άλλα μεν ως δανειστού και άλλα ως συνδίκου εις τας πτωχεύσεις αυτών. [...]

Είμεθα βέβαιοι ότι ο υβριστής πάλιν υπερασπιζόμενος τον κύριόν του θα ψευδολογήση εξασκών το επάγγελμα του και είτε θα επικαλεσθή το έλεος του κόσμου υπέρ

του αυθέντου του, διότι ούτος είναι ογδοηκοτούντις και πρέπει να τον λυπώμεθα, αλλ' ημείς σοι υπενθυμίζομεν, υβριστά και συκοφάντα, ότι συ ο ίδιος ωνομάσας τον ήδη αυθέντην σου, καταστροφέα της βιομηχανίας του τόπου και άλλοτε μεν, δις, δ' ονομάσας αυτόν εν τη *Πανόπη* δολοφόνον του εμπορίου, της βιομηχανίας και του τόπου, καθ' ην εποχήν ο κ. Βαφιαδάκης δι' ίδια συμφέροντα και σκοπούς εμπόδιζε την εις Μυλαράκι οικοδομήν του σχοινοποιείου του κ. Υιών Γλύκα και διά λόγους τους οποίους γνωρίζω τόσον καλώς όσον και συ, υπηρεσπίζεσο τους κ. Γλύκα. [...]

Άλλωστε τε περί του κ. Βαφιαδάκη, ούτινος την προς τον τόπον χρησιμότητα κηρύττεις ήδη, συ άλλοτε έγγραφες, όσα θα σοι δημοσιεύσω κατόπιν [...] «Συμπολίται. Ψυχομαχεί ο προδώσας την πατρίδα, τα κορδιάλια και τα δυναμωτικά δεν τον σώζουν. Δότε του το τελευταίο κτύπημα και φεύγει από τον τόπον μας».

Πηγή: εφ. *Ήλιος*, 5 Ιουνίου 1887

B

«Ιδού τι έγγραφεν ο ονομάσας ημάς, εν τω τελευταίω αυτού φύλλω, βορβορολόγους, αποδούς ημίν βεβαίως το όνομα τούτο διότι από τινος έχομεν την ατυχίαν να ανακαλεύομεν τον βόρβορον των γεγραμμένων υπ' αυτού περί του νυν πλήρωνοντος αυτόν αυθέντου του, του κ. Βαφιαδάκη. Αναλαβόντες άπαξ το προς την κοινωνίαν καθήκον τούτο, αναγκαζόμεθα να εξακολουθήσωμεν την αηδή ταύτην εργασίαν.

Ιδού λοιπόν τι έγγραφεν εν τη *Πανόπη*, όπως εκφοβίση τον κ. Βαφιαδάκη και προσληφθεί ως γραμματεύς της δημαρχίας, ίνα κορέση την πείναν του, αυτός όστις νομίζων ότι γράφει διά Κινέζους, αγνοούντας αυτόν υποκρίνεται κάποτε τον μέγαν άνδραν και παραπέμπει εις Αισωπειούς μύθους, αυτός ούτινος και η όψις και ο βίος εν γένει αναμμνήσκουσιν ημίν μόνον την έχιδναν του μύθου, ή τον υπό ψώρας πάσχοντα τράγον ή τέλος των επί τοις κέρασιν αυτής κομπάζουσαν έλαφον».

Πηγή: εφ. *Ήλιος*, 10 Ιουνίου 1887

Γ

«Αναλογιζόμεθα ποίον όνομα αρμόζει εις τους διαπράξαντας τα προχθесινά κατά της ιεράς ημών θρησκείας και των ναών και του ημετέρου Ιεράρχου [...] Από ημερών εν τε ταις ενταύθα εφημερίσι του κόμματος Βαφιαδάκη και των εν Αθήναις παληανθρώπων, καταχωρίζονται λίβελλοι αισχροτάτοι και άξιοι του συντάσσοντος αυτούς, του μη ανθρώπου της *Πανόπης* [...] Τα λιβελλογραφικά φύλλα ή εν Αθήναις εκτυπούμενα ή ενταύθα διενέμοντο υπό αστυνομικών κλητήρων ή επωλούντο καθ' οδόν υπό παιδων, προς τα οποία έδιδε ταύτα η αστυνομία, παρακινούσα τους

μικρούς πωλητάς να εκφωνώσι το κατά του Αρχιερέως περιεχόμενον των υβριστικών λιβέλλων. Και το λιβελλογραφείν μεν και συκοφαντείν και υβρίζειν διά του τύπου ήτο εκ παλαι και νυν έργον του παρά τω Βαφιαδάκη συκοφάντου, εκ περιτροπής δε και κατά σειράν υβρίσθη παρ' αυτού πάσα η Ερμούπολις και αυτός ο κ. Βαφιαδάκης και οι λοιποί αρχηγοί του κόμματος του, οίτινες ήδη θερμαίνουσιν μεταξύ αυτών τον όφιν της συκοφαντίας και πληρώνουσιν αυτόν και παχύνουσιν ως χοίρον, έστω και εν τω πηλώ του κόμματος κυλιόμενον [...] Την αυτή δε νύκτα μετά το μεσονύκτιον κλητήρες αστυνομικοί και άλλοι δημοτικοί υπάλληλοι μεταβάντες εις τας συνοικίας κρυφίως και αναβάντες επί των στεγών των οινοπωλείων και οικιών αίτινες ήσαν κεκοσμημένοι δια σημαιών και προγραμμάτων του κ. Τσιροπινά, κατεξέσχισαν ταύτα, καταδιωχθέντες δε υπό του παροργισθέντος πλήθους, εσώθησαν εντός των αστυνομικών σταδμών και εις την αστυνομίαν [...] Είτα δε οι ειρημένοι εξελθόντες εφ' αμαξών όπως διαταράξωσι την πόλιν, ημποδίσθησαν υπό του περιπατούντος την ώραν εκείνην εν τη πλατεία ανθυπολοχαγού του πυροβολικού κ. Γεωργόπουλου. Αλλ' αντί να διαλυθώσι προσελήφθησαν υπό του υιού του κ. Βαφιαδάκη και υπό την αρχηγίαν τούτου και την προστασίαν της αστυνομίας μετέβησαν εις το κατά το Νησάκι θέατρον. Εισελθόντες δε εις αυτό προσεκάλεσαν πάντα μη Βαφιαδακιστή ν' απέλθη εκείθεν, τότε δε το θέατρον εκενώθη και οι κύριοι ούτοι έμειναν εκεί υπό την προστασίαν της αστυνομίας, διαταράσσοντες την πόλιν καθ' όλην την νύκτα, διά των κραυγών αυτών και των κατά παντός αντιπολιτευόμενον τον Βαφιαδάκην ύβρεων [...]

Πηγή: εφ. Ήλιος, 18 Ιουνίου 1887

Δ

«Οι φίλοι του κ. Τσιροπινά σκεφθέντες ότι προκειμένου περί εορτής πανδήμου και ενδιαφερούσης και τον τόπον ολόκληρον και χούσης και τον υψηλόν σκοπόν της αναμνήσεως των μεγάλων πράξεων των ημετέρων προγόνων, απεφάσισαν να μεταβώσιν εν σώματι και μεγαλοπρεπεία εις την πανήγυριν.

Τη 7^η ώρα της χθες οι φίλοι του κ. Τσιροπινά εν σώματι μετά μουσικής, προπορευομένης της ελληνικής σημαίας και της εικόνας του Βασιλέως Γεωργίου, διευδύνθησαν μετά του προέδρου και της πλειοψηφίας του δημοτικού συμβουλίου, πάντων ως γνωστόν ανηκόντων εις την μερίδαν του κ. Τσιροπινά, προς τον ναόν της Αναστάσεως και το Δήλι. Αναβαίνοντες διά των σκολιών και ρυπαρών στενωπών του Βροντάδου ανεμνήσθησαν της 17ετους διοικήσεως του κ. Βαφιαδάκη, βεβαίως δε δεν ηυχήθησαν όπως συνεχισθή αύτη. Ανέβησαν, είναι αληθές, αλλά συντετριμμένοι, διότι εις όλην την ατυχήν εκείνην συνοικίαν, ελάχιστοι ή ουδεμία οδός έχει

κανονισθεί, ουχί βεβαίως δι' ἔλλειψιν της απαιτουμένης δαπάνης, ἀλλὰ διότι ο κ. Βαφιαδάκης ουδέποτε εφρόντισε περί της πόλεως φροντίζων μόνον περί των ιδίων συμφερόντων. Καί ἄλλοτε εγράψαμε καὶ ἤδη επαναλαμβάνομεν ὅτι ο κάτοικος του Βροντάδου καὶ δημότης Ερμουπόλεως του δήμου δηλαδή ἔχοντος προυπολογισμόν πλέον των οκτακοσίων χιλιάδων δεν δύναται να μεταβῆ ουχί εν νυκτί εις την οικίαν του ἀλλ ουδ' εν καιρῷ ἡμέρας. Ο κάτοικος Βροντάδου δεν ἔχει οδοὺς, δεν ἔχει σχολεῖα, δεν ἔχει φωτισμόν, δεν ἔχει ασφάλειαν, διότι δεν ἔχει διοικήσιν. Διότι δημαρχούντος του κ. Βαφιαδάκη δεν υπάρχει διοικήσις, του κ. Βαφιαδάκη ἀφήσαντος την διοικήσιν, διὰ γνωστούς λόγους, εις την περί αὐτόν ἀρπακτικὴν σπεῖραν, ἥτις περί ουδενός ἄλλου εφρόντιζεν ἢ πως να ελαφρύνῃ το δημοτικόν ταμεῖον εκ του εν αὐτῷ βάρους. Οἱ φίλοι του κ. Τσιροπινά οἱ μεν εν σώματι, ὡς εἴπομεν, οἱ δε διὰ διαφόρων οδῶν, ἀφίχθησαν προ του Ἡρώου, καθ ἡν στιγμὴν ο Σ. Αρχιεπίσκοπος ἐτέλει την υπέρ της ἀναπαύσεως της ψυχῆς των πεσόντων υπέρ πατρίδος ιερουργίαν. [...]

Ο κ. Βαφιαδάκης ἠδέλησεν να ἀναγνώσῃ προσφώνησιν τινα, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ ἀνέγνωσε ταύτην εἰς των περιεστώτων. Δεν ἠδυνήθημεν ν' ἀκούσωμεν το περιεχόμενον της προσφωνήσεως, ἀλλ' ὡς ἐμάθομεν, αὐτὴ ἀπέπνεε φατριασμόν, ἡν δ' εκ των ἔργων ἐκείνων, ἅτινα ἔχουσι προορισμόν να διαιρώσι λαοὺς, να διασπεύρωσι ἐρίδας καὶ φιλονικίας μεταξύ συμπολιτῶν, φίλων καὶ ἀδελφῶν. Βεβαίως δε καὶ αὐτὴ εἶναι ἔργον του παρά τον κ. Βαφιαδάκην υβριστοῦ, του αἰωνίου ἐργάτου των ἀνωνύμων λιβέλλων καὶ ἀνυπογράφων ἐπιστολῶν. [...]

Ἀγορεύοντας δε του κ. Κοσκοροζή (Προέδρου του δημοτικῆς συμβουλίου), τινὲς των φίλων του κ. Βαφιαδάκη, λαβόντες το σύνθημα παρά των γνωστῶν ἀχρείων της σπεῖρας, ἀπεπειράθησαν να τον διακόψωσι, ἀλλὰ ο μεν ρήτωρ περιφρονήσας αὐτοῦς, ουδέ καν ἐταράχθη, προελήφθησαν δε σκηναί δυσάρεστοι, ἔνεκα της φρονήσεως των φίλων του κ. Τσιροπινά καὶ της παρεμβάσεως του διοικητοῦ της Μοίρας ταγματάρχου κ. Ζωγράφου. [...] Τότε ο υποψήφιος δήμαρχος κ. Τσιροπινάς κατέθηκεν ἐπ' αὐτοῦ εκ μέρους των φίλων του μεγαλοπρεπέστατον στέφανον εκ τεχνητῶν ἀνθῶν, ἀληθὲς καλλιτέχνημα, περικεκαλυμμένον διὰ ταινιῶν φερουσῶν χρυσοῖς γράμμασι την ἐξῆς ἐπιγραφὴν: «Οἱς ἴδρυται το Ἡρώον. Οἱ φίλοι Τσιροπινά». [...]

Περαιωθεῖσης της εορτῆς των ἀποκαλυπτηρίων ο κ. Βαφιαδάκης καὶ οἱ φίλοι του ητοιμάζοντο ὅπως ἐπιδειχθῶσιν εν διαδηλώσει, ἡ μουσικὴ δ' ἐκάλει τους φίλους του περί αὐτόν καὶ ο ἀληθῆς της εορτῆς σκοπὸς ἤρξατο. Οἱ περί τον Βαφιαδάκην συγκεντρωθέντες ἤρξαντο κατερχόμενοι προς την πόλιν διὰ της οδοῦ Ξηροκάμπου καὶ Νεκροταφείου, προηγουμένου του Νομάρχου Κυκλάδων Θεοχάρους, μετὰ του χαριεστάτου γραμματέως της Νομαρχίας καὶ τινων ἄλλων ἀνωτέρων υπαλλήλων, ἔχοντες προ αὐτῶν την μουσικὴν καὶ τας σημαίας του κόμματος. Τίνες ἦσαν τους εἶδεν ἡ πόλις ὅλη, ὥστε περιττόν να τους ἀναγράψωμεν. Ἦσαν περί τους πεντακοσί-

ους, ων οι πλείστοι παίδες των σχολείων, τινές των υποψηφίων της μερίδος του κ. Βαφιαδάκη, εργάται ετεροδημόται, στρατολογηθέντες επί πληρωμή του ημερομισθίου αυτών και ολίγιστοι εκλογείς Ερμουπολίται. Το νοστιμώτερον δε ήτο ότι οι αποτελούντες τον πυρήνα της διαδηλώσεως ήσαν οι εν σώματι εκ του γείτονος δήμου Σύρου αποσταλέντες, κατά διαταγήν του Νομάρχου Κυκλάδων, υπό των εκεί φίλων της Κυβερνήσεως, ους ο κ. Θεοχάρης, ο πάντοτε μετ' αφιλοκερδίας και ευσυνειδησίας εργαζόμενος, απατά ως λέγεται ότι η θέλησις του κ. Τρικούπη είναι να επιτύχη ο κ. Βαφιαδάκης. Φαίνεται ότι και ο Βαφιαδάκης και ο Νομάρχης Κυκλάδων και ο αποστείλας αυτούς υποψήφιος δήμαρχος κατανόησαντες τα καλά της μεγάλης περιφέρειας, έκαμαν χρήσιν ταύτης κατά τας παρούσας εκλογάς, εν ταις διαδηλώσει τουλάχιστον και διά τούτο και Θηραίοι και Αμοργίνοι και Μυκόνιοι στρατολογηθέντες επί πληρωμή, εδωρήθησαν αναγκάιοι εις την υπέρ του κ. Βαφιαδάκη διαδηλώσιν. Φίλος δε τις ημών έλεγεν ότι και είκοσι αχθοφόροι Μελιταίοι ευρεθέντες εν τω ρωσικώ ατμοπλοίω, ως επιβάται, προσελήφθησαν όπως και ούτοι ζητωκραυγώσωσιν υπέρ του κ. Βαφιαδάκη. Τοιούτοι ήσαν οι διαδηλούντες υπέρ του Σ. γέροντος, προηγουμένου του δημοτικού αστυνόμου και των λοιπών δημοτικών υπαλλήλων, οίτινες κατερχόμενοι προς την πόλιν, επειδή δε και αυτοί ησθάνθησαν την δύναμιν αυτών, δεν ηρκέσθησαν να ζητωκραυγώσωσιν επευφημώντες υπέρ του Βαφιαδάκη και των φίλων αυτού, αλλά διερχόμενοι προ οικιών γνωστών αντιπολιτευομένων, ύβριζον αυτούς διά κραυγών βαναύσων και κανιβαλικώς επιδεικνύοντες τους γρόνθους ηπειλούν εκείνους. Και κυρίαν δε επί εξώστου ευρεθείσαν, ύβρισαν οι διαδηλούντες, δόντος το σημείον ατυχώς ενός των υποψηφίων του κ. Βαφιαδάκη, δια λόγους ους περιττόν ν' αναφέρωμεν ώδε. Η εκδήλωσις φθάσασα εις την αγοράν και τας κεντρικάς οδούς ίστατο κατά διαστήματα και τότε ο κ. Βαφιαδάκης έδιδε μαθήματα θεατρικής τέχνης, αυτός ατυχώς ο υποψήφιος, ο εκατομμυριούχος, δηλαδή, Βαφιαδάκης, ο φίλος των κυβερνήσεων, ο πρόμαχος και φρουρός της τάξεως, δίδων το σύνθημα των ύβρεων κατά των εχθρών του. –Κάτω η Ατμοπλοΐα, εφώναξεν ο ίδιος, φθάσας εις την διασταύρωσιν των οδών Ερμού και Αγοράς και προ του καφενείου του κ. Δημητρακοπούλου. – Κάτω επανέλαβον τινές των περί αυτόν. – Διάλυσις εις τους κουρελήδες, ανέκραξε τι των περί αυτόν παρασίτων, χορτάσας δα και αυτός τελευταίον εκ του αδεσπότη του δημοτικού ταμείου μέλιτος, όστις λησμονών το είναι του, νομίζει ότι το ελησμόνησαν και οι Ερμουπολίται.

Ούτω δε οι περί Βαφιαδάκην διαδηλωταί διελθόντες τινας των οδών της πόλεως, διελύθησαν εν τη πλατεία, υβρίζοντες διά κραυγών τους φίλους του Τσιροπινά και τοιουτοτρόπως έλξηεν η από ημερών αναγγελλομένη μεγάλη των Βαφιαδακιστών διαδήλωσις, ναυαγήσασα οικτρότατα και αποδείξασα την εντελή αυτού απομόνωσιν.

Αλλ' ενώ οι περί Βαφιαδάκην διεδήλουν ούτω εξευτελιζόμενοι αντί να εξευτελίωσιν τους αντιθέτους των, οι φίλοι του κ. Τσιροπινά απεφάσισαν την εν σώματι

κάθοδον εις την πόλιν όπως εκδηλώσωσι το εαυτών φρόνημα. Προπορευομένης ὄθεν σημαίας ελληνικής και της εικόνας του Βασιλέως Γεωργίου και σημαίας των φίλων Τσιροπινά ευρεθείσης εν τινί των περί τη Ανάστασιν οικιών, ἤρξαντο κατερχόμενοι προς την πόλιν δια των οδῶν Ξηροκάμπου και Αγίου Γεωργίου. Αληθῶς ἦτο ἔξοχον το θέαμα και καθηδύνον την ὄψιν, διότι ουδέποτε ἀπό της συστάσεως της Σύρου συνεκεντρώθη τοσούτον πλήθος λαοῦ, υπερβαίνον κατά τους υπολογισμούς ἡμῶν τους πεντακιςχιλίους. Δεν ἦτο δε ἡ υπεροχή μόνον κατά το ποσόν ἀλλά και κατά ποιόν. Διότι ἔμποροι, βιομήχανοι, τραπεζῖται, επιστήμονες και πάντες οἱ εν τοῖς ἀνωτέροις κλάδοις διακεκριμένοι ηκολούθουν την υπέρ του κ. Τσιροπινά διαδήλῳσιν. Δεν ἦσαν μόνον φίλοι του Τσιροπινά οἱ διαδηλοῦντες ἀλλά φίλοι της Ερμουπόλεως, ἦτις αν και τώρα δεν ἀπαλλαγῆ των χειρῶν των περί τον Βαφιαδάκην, ἐχάθη. Εχάθη διότι οὔτοι δ' ἀπορροφήσωσι πάσαν ἰκμάδα πνοῆς αὐτῆς και ἐνῶ ο Πειραιεύς, το Λαύριον και αἱ περί τον Ἰσθμόν πόλεις προάγονται, οἱ περί τον Βαφιαδάκην ἐξακολουθοῦσι το ἔργον των, του να πλουτίζωσι, δηλαδή, ἐκ του δημοτικού ταμείου ἀδιαφοροῦντες τι γίνεται περί αὐτούς».

Πηγή: εφ. *Ἡλιος*, 1 Ιουλίου 1887

Ε

«Αληθῶς ἀηδιάζω τῖς και ν' ἀναφέρῃ το ὄνομα τούτου [Ἰωάννη Ἀργυράκη] σκέπτεται ὅτι προτιμώτερον ἴσως θα ἦτο να ἐπιβάλῃ αὐτῷ την κατά την ἀρχαιότητα ποιήν των ἀνδραπόδων, δι ἧς και τῷ 1875 τιμωρηθεῖς ο ὅμοιος αὐτῷ σύντροφός του υβριστής, ου μόνον ἔπαυσεν το υβρίζειν ἀλλά και ἀπῆλθε της Σύρου, ἀφήσας ἡσυχον ἐπί ἀρκετόν χρόνον την ἡμετέραν κοινωνίαν. [...]

Γράφει ο συκοφάντης περί φωλεάς ὄφεων, αὐτός ο ἐχίδνη ὅμοιος, ο διά του δηλητηριώδους αὐτοῦ ἰοῦ μολύνων την ἡμετέραν κοινωνίαν ἀπό ἐτῶν και προσπαδῶν να δηλητηριάσῃ παν ὅτι εν αὐτῇ υπέροχον καθῶς και περί ἐπήλυδων και ξένων ἐπιδραμόντων εις Σύρον [...] Ερμουπολίται ὄντες ἡμεῖς και εν Ερμουπόλει γράφοντες, δεν ἐκτεινόμεθα ἐπί πλέον, παραπέμποντες εις τους πρεσβυτέρους ἡμῶν, ὅπως μάθωσιν την καταγωγῆν και γέννησιν του υβριστοῦ και μάθωσιν οἱ ἀγνοοῦντες το και ἄλλωτε γραφέν εν τη δημοσιότητι, ὅτι ου μόνον ἀμφιβόλου καταγωγῆς ἀλλά και ἀγνώστου φυλῆς εἶναι οὔτος, στενωτάτοι δε αὐτοῦ συγγενεῖς τον Χριστόν ἐξωμόσαντες ἠσπάσθησαν και ἐλάτρευσαν και λατρεύουν ἴσως ἔτι το Κοράνι. Το να νομίζῃ ο υβριστής, ο τα πάντα πωλήσας χάριν χρημάτων [...]

Πηγή: εφ. *Ἡλιος*, 10 Ιουλίου 1887

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ
ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ, ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ,
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Για όσα φιλόδοξα περιλαμβάνονται στον τίτλο, θα στηριχτώ κυρίως σε δυο σημαντικές πηγές που εντοπίσαμε στο δημοτικό αρχείο της Ερμούπολης: το δημοτολόγιο και τις δημοτικές απογραφές.

Το Δημοτολόγιο

Το δημοτολόγιο,¹ περίπου 45.000 καταχωρίσεις που φθάνουν ως το 1945, είναι εδώ και πολλά χρόνια μηχανογραφημένο και στη διάθεση των ερευνητών. Η μηχανογράφηση του υπήρξε αποτέλεσμα συνεργασίας των ΓΑΚ, Αρχείων Νομού Κυκλάδων (έδρα: Ερμούπολη) και του προγράμματος «Η πόλη στους νεότερους χρόνους» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, στο Ρέθυμνο.² Επιμένω ακόμα ότι το δημοτολόγιο, όχι μόνο της Ερμούπολης φυσικά, είναι πρώτης τάξεως πηγή για να κατανοήσουμε βασικές παραμέτρους ενός κοινωνικού σχηματισμού.³ Θυμίζω ότι το χρησιμοποίησε ο Ανδρέας Δρακάκης για να δει πως συγκροτήθηκε ο πληθυσμός της πόλης στην περίοδο της δημιουργίας της κατά την Επανάσταση του 1821.⁴ Και ο Emile Kolodny, με υποδειγματικές δειγματοληψίες του δημοτολογίου σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές (1870, 1928, 1961), μας έδωσε στοιχεία για τη

1. Χρησιμοποιώ τον ενικό, ενώ στην πραγματικότητα έχουν συνταχθεί περισσότερα δημοτολόγια, σε διάφορες χρονικές στιγμές, για να ενσωματώσουν τους νέους δημότες. Για την περίοδο 1834-1945 έχουμε επτά σχετικά κατάστιχα.

2. Πρόθεσή μου ήταν να επεξεργαστώ συστηματικά τα δεδομένα του δημοτολογίου και να γράψω μια μεγάλη και αναλυτική εργασία, με πίνακες, διαγράμματα κλπ. Για άλλη μια φορά κι αυτό δεν θα γίνει, για διάφορους λόγους. Θα περιοριστώ σε ένα σύντομο κείμενο όπου θα διατυπώνω κάποιες υποθέσεις. Αυτό το κείμενο θα αποτελέσει την εισαγωγή στο δημοτολόγιο που ως βάση δεδομένων θα μπει, σύντομα ελπίζω, στο διαδίκτυο. Έτσι, όχι μόνο στη Σύρο ή το Ρέθυμνο, αλλά παντού θα είναι δυνατή η χρήση του για οποιαδήποτε ερωτήματα.

3. Βλ. τα αναλυτικά επιχειρήματα του Sébastien Marre, «Le dimotologion: une source originale en Grèce», *Histoire & Mesure*, 19-1/2 (2004), 133-159. Βλ. και την αδημοσίευτη διατριβή του: *Les enfants du Pirée. Mobilités urbaines, trajectoires individuelles et identité nationale dans la Grèce du XIXe siècle*, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, 2005.

4. Ανδρέας Θ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. Α' (1821-1825) - Β' (1826-1827), Αθήνα 1979, 1983.

γεωγραφική προέλευση των κατοίκων, την ηλικιακή τους συγκρότηση, την επαγγελματική τους ενασχόληση.⁵ Νομίζω ότι η μηχανογράφηση, με την ευκολότερη πρόσβαση στο σύνολο των δεδομένων, μας επιτρέπει όχι μόνο να επιβεβαιώσουμε ή και να διαφοροποιηθούμε από τις παραπάνω εκτιμήσεις ή άλλες, αλλά και να θέσουμε και ερωτήσεις που ενδεχομένως να μην ήταν εύκολο να απαντηθούν δουλεύοντας με το χέρι. Έτσι, για παράδειγμα, ένας συνδυασμός δεκαετιών και επαγγέλματος, μπορεί να μας δείξει πότε κάποια επαγγέλματα πυκνώνουν, μένουν σταθερά ή υποχωρούν. Εργάτες θα συναντήσουμε στην πόλη κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, με την εκβιομηχάνιση. Ενδιαφέρει, ωστόσο, να δούμε πότε πυκνώνουν οι καταγραφές ανά δεκαετία, ή και ανά πενταετία (βλ. γράφημα 4), και από ποιες περιοχές τροφοδοτείται αυτό το εργατικό δυναμικό.

Είναι γνωστό ότι κυρίως από τη δεκαετία του 1860 η Ερμούπολη, ύστερα από μια πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής οικονομική ανάπτυξη, εισέρχεται σε μια μακροχρόνια φάση παρακμής με ποικίλες διακυμάνσεις και αναλαμπές. Στην περίοδο αυτή της κρίσης μειώνεται δραστικά η έλξη που ασκούσε στους απανταχού Έλληνες που έσπευδαν σ' αυτήν για εργασία και κοινωνική καταξίωση (βλ. γραφήματα 1 και 3), και αρκείται, τις περισσότερες φορές, σε αφίξεις κατοίκων από τα λοιπά νησιά των Κυκλάδων, τα οποία διέρχονται ακόμη μεγαλύτερη κρίση και αποτελούν, κατά κάποιο τρόπο, την ενδοχώρα από την οποία η Ερμούπολη αντλεί ανθρώπινο δυναμικό και αγαθά. Και για να δώσω ένα παράδειγμα: μεταξύ του 1876 και του 1899, 244 Σαντορινιοί γίνονται δημότες Ερμούπολης, ενώ μόλις 56 είχαν εγκατασταθεί στην πόλη την περίοδο 1835-1875. Έτη αιχμής: 1879 και 1887-1888 (στα έτη αυτά εγγράφεται το 45% του συνόλου για τον 19^ο αιώνα).⁶

5. E. Kolodny, «Hermoupolis-Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», *Méditerranée* 2 (Απρ.-Ιούν. 1969), 189-219· ελληνική μετάφραση Ν. Τσάγκα: *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1979), 249-286.

6. Ας σταθούμε συγκριτικά και στην περίπτωση των Υδραίων που γίνονται δημότες της Ερμούπολης: φθάνουν τους 543 από το 1834-1899. Κατανέμονται χρονικά ως εξής: 1834-1844: 144, 1845-1862: 149, 1863-1882: 180, 1883-1899: 70. Περισσότερες εγγραφές παρατηρούνται το 1844 (66=12,15% του συνόλου) και το 1882 (95=17,49% του συνόλου). Ενδεικτικά επαγγέλματα: 204 είναι ναυτικοί και 15 ναύτες (40,33%), 18 πλοίαρχοι, 8 καλαφάτες, 3 ναυπηγοί, 28 υπάλληλοι. Πρβλ. Δημήτρης Α. Μαυριδερός, *Οι Υδραίοι στη Σύρο. Δημογραφική-γενεαλογική έρευνα*, Αθήνα 2001. Στο δημοσίευμα αυτό επισημαίνονται διπλοεγγραφές στα δημοτολόγια της Ερμούπολης. Εδώ οι αριθμοί που παρατίθενται δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθούν αν υποκρύπτουν διπλές εγγραφές, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, των ίδιων δημοτών. Για τις εγγραφές Κρητικών στο δημοτολόγιο βλ. γράφημα 2.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα επαγγέλματα που δήλωσαν αυτοί οι Σαντορινιοί κατά την εγγραφή τους στο δημοτολόγιο της Ερμούπολης, καθώς και τα χρονικά όρια ανάμεσα στον πρώτο εγγραφέντα και στον τελευταίο σε κάθε επάγγελμα. Δεν γνωρίζουμε, για τους περισσότερους,⁷ πότε ακριβώς έφθασαν στην Ερμούπολη, ώστε να εντοπίσουμε ποιο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μέχρι να γίνουν δημότες, και να υπολογίσουμε με ακρίβεια αν το επάγγελμα που δήλωσαν το ασκούσαν ήδη στη Θήρα ή πρόκειται για τη νέα επαγγελματική τους δραστηριότητα στο χώρο υποδοχής. Απομένει φυσικά να διευκρινιστεί ποιες ανάγκες στην κοινωνία προέλευσης οδήγησαν τους Σαντορινιούς στη μετακίνηση προς την Ερμούπολη, και αν οι χρονολογίες αιχμής κατά την εγγραφή στο δημοτολόγιο δεν οφείλονται σε γραφειοκρατικά αίτια, αλλά είναι και χρονολογίες με ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιστορία της Σαντορίνης. Η διερεύνηση όμως αυτή ξεφεύγει από τους στόχους του παρόντος άρθρου.

7. Μόνο για 19 σημειώνεται χρονολογία στη στήλη «εποχή σταθεράς διαμονής», ο περισσότεροι από τους οποίους είχαν φθάσει στα χρόνια της Επανάστασης. Παρατίθενται ο χρονολογίες αυτές (η πρώτη αφορά τη σταθερή διαμονή και η δεύτερη την εγγραφή στο δημοτολόγιο): 1821/1840, 1824/1840, 1824/1840, 1824/1844, 1826/1844, 1826/1835, 1827/1844, 1827/1847, 1829/1843, 1830/1841, 1830/1843, 1830/1845, 1832/1844, 1834/1838, 1835/1841, 1837/1841, 1841/1847, 1842/1847, 1844/1849.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ
ΠΟΥ ΔΗΛΩΣΑΝ «ΠΑΤΡΙΔΑ» ΤΗ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ (ΘΗΡΑ), 1835-1899

Επαγγέλματα	Περιπτώσεις	Χρονικά όρια εγγραφής
άεργος	1	1887
αλιεύς	1	1885
ανθρακοπώλης	1	1888
αχθοφόρος	35	1859-1897
βαρελοποιός	1	1898
βαστάζος	12	1869-1898
βιβλιοδέτης	1	1866
βυρσοδέψης	12	1874-1891
εκφορτωτής	1	1887
εμβαλωματάς	1	1887
εργάτης	64	1861-1899
εργατικός	2	1899
ζωγράφος	1	1882
θερμαστής	2	1869-1899
ιερέυς	1	1871
ιεροδιάκονος	1	1866
ιχθυοπώλης	2	1876-1888
καθαριστής	1	1887
καλαφάτης	1	1884
καπνοκόπτης	1	1879
καπνοπώλης	1	1876
καραγωγεύς	2	1887-1891
καφ(φ)επώλης	5	1861-1892
κηπουρός	2	1847-1879
κλητήρ	2	1856-1885
κλητήρ αστυνομικός	1	1885
κουρεύς	1	1887
κρεοπώλης	1	[1862]
κτίστης	7	1876-1894
λεμβούχος	10	1861-1892
μάγειρος	4	1882-1895
μαθητής	1	1847
μαραγκός	10	1866-1888
μαρμαράς	2	1891-1893
μεταπράτης	5	1843-1898
μηχανικός	1	1887
μουσικός	1	1899
(μ.)πουργουντζής	2	1887

Επαγγέλματα	Περιπτώσεις	Χρονικά όρια εγγραφής
μυλωνάς	1	1869
ναυπηγός	1	1872
ναύτης	7	1879-1887
ναυτικός	25	1840-1895
οινοπώλης	3	1869-1882
οπωροπώλης	2	1895
πετροκόπος	2	1877-1886
πλοίαρχος	1	1844
πριονιστής	2	1888-1889
ράπτης	6	1869-1890
σαβουρατζής	1	1879
σανδαλοποιός	13	1847-1897
σιδηρουργός	4	1845-1898
σκυτοτόμος	1	1879
τρυπανιστής	1	1879
τσαγκάρης	1	1887
τυποβαφείς	1	1891
τυπογράφος	2	1879-1888
υαλουργός	1	1898
υπηρέτης	1	1899
υποδηματοποιός	10	1869-1892
φανοποιός	1	1898
φύλαξ	2	1844-1849
χημικός	1	1898
χρωματιστής	1	1873
χρωματοποιός	1	1861

Το δημοτολόγιο βοηθά επίσης να διαπιστώσουμε, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, αν τα παιδιά ακολουθούν το επάγγελμα του πατέρα, αν έχουμε μια κοινωνική κινητικότητα προς τα πάνω ή προς τα κάτω.⁸ Σε μερικές περιπτώσεις, λίγες οικογένειες ελέγχουν ένα επάγγελμα: οι τυπογράφοι, για τρεις τουλάχιστον γενιές, σχεδόν στο σύνολό τους, προέρχονται από καθολικούς Συριανούς, οι οποίοι από την Άνω Πόλη ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στην Ερμούπολη και έγιναν δημότες της.

Εκτός από το επάγγελμα, την καταγωγή, την ηλικία, το χρόνο εγκατάστασης στην πόλη όποτε υπάρχει, η μελέτη των βαπτιστικών ονομάτων θα μας επέτρεπε να αναζητήσουμε ατομικές επιλογές αλλά και συλλογικές

8. Βλ. και Marre, «Le dimotologion», ό.π., μαζί με άλλες επισημάνσεις.

νοοτροπίες. Η αύξηση, κυρίως στην περίοδο 1830-1840, των αρχαιοπρεπών ονομάτων τόσο στην Ερμούπολη όσο και αλλού, εντάσσεται στις αλλαγές που επέφερε η δυναμική της Επανάστασης και του εθνικού κράτους. Οι επαναστάτες ως ελεύθεροι πολίτες ένοιωσαν ότι δικαιούνται πλέον, μετά την έμπρακτη καταξίωσή τους στον απελευθερωτικό αγώνα, να συνδεθούν και με τον τρόπο αυτό με τους ένδοξους προγόνους τους. Η τάση αυτή, των αρχαιοπρεπών ονομάτων, θα έχει ποικίλες διακυμάνσεις στις επόμενες δεκαετίες και θα συντηρηθεί, με τη μορφή όμως της αρχαιολατρίας, από την εκπαίδευση με την κλασική της κατεύθυνση. Δεν είναι σπάνιες περιπτώσεις όπως οι ακόλουθες:

-Οικογένεια Ιωάννη Ξαρίκου, κτίστη: ονόματα παιδιών από τα μεγαλύτερα προς τα μικρότερα: Μιλτιάδης, Χαρίκλεια, Ελένη, Αριστείδης.

-Οικογένεια Κωνσταντίνου Γρέζου, μαχαιροποιού: Αικατερίνη, Αριστείδης, Ελένη, Δάφνη, Μαριγώ, Πουλχερία.

Θα τελειώσω τις σύντομες αυτές επισημάνσεις για το δημοτολόγιο της Ερμούπολης, αναφέροντας δύο από τους περιορισμούς που έχει ως ιστορική πηγή. Κατ' αρχήν, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, καταγράφει μόνον τον ανδρικό πληθυσμό και δεν έχει, ως και το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οικογενειακές μερίδες. Έπειτα, μας δίνει μόνο το νόμιμο πληθυσμό, όσους δηλαδή είναι δημότες. Μας διαφεύγουν, έτσι, όσοι βρίσκονται στην πόλη για διάφορους λόγους αλλά δεν είναι δημότες Ερμούπολης: είναι δημότες άλλων πόλεων, κωμοπόλεων ή χωριών, είτε είναι ξένοι, αλλοδαποί δηλαδή. Ας σημειωθεί ότι ως αλλοδαποί καταγράφονται κυρίως οι ελληνικής καταγωγής υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μια συνολικότερη εικόνα για τον πραγματικό πληθυσμό της πόλης μας δίνουν οι απογραφές, στις οποίες θα αναφερθώ αμέσως μετά.

Για τον διακινούμενο, ωστόσο, πληθυσμό διαθέτουμε μια σημαντική πηγή: ένα κατάστιχο διερχομένων από την Ερμούπολη την περίοδο 1868-1880. Στα 500 φύλλα του καταστίχου, καταγράφονται, προφανώς από τη δημοτική αστυνομία της Ερμούπολης, ποιοι φθάνουν στην πόλη και ποιοι αναχωρούν στο διάστημα αυτό. Συγκεκριμένα σημειώνονται: ονοματεπώνυμο, ηλικία, επάγγελμα, καταγωγή, διαμονή, ημερομηνία άφιξης, τόπος προέλευσης, ξενοδοχείο κ.λπ. χώροι όπου μένουν οι μη έχοντες κατάλυμα, ημερομηνία αναχώρησης και τόπος προορισμού.⁹ Νομίζω είναι η πρώτη φορά, του-

9. Το κατάστιχο αυτό, όπως και όλες οι άλλες πηγές που αναφέρονται εδώ, απόκεινται στα ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κυκλάδων.

λάχιστον για ελληνική πόλη του 19^{ου} αιώνα, που μπορούμε να προσεγγίσουμε κάπως αυτό το διακινούμενο πληθυσμό που τόσο μας διαφεύγει. Μια πρώτη προσέγγιση επιχειρήσε ένας μεταπτυχιακός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.¹⁰ Χρησιμοποίησε, για την περίοδο 1868-1878, ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 2.160 καταγραφών, σε σύνολο 8.359, για να επισημάνει, παρά τα κενά και τα προβλήματα της χρησιμοποιούμενης πηγής, κάποιες τάσεις: έξι στους δέκα αφικνούμενους προέρχονται από περιοχές του ελληνικού κράτους (οι περισσότεροι από τις Κυκλάδες, την Αθήνα-Πειραιά, τη Στερεά-Εύβοια), τρεις στους δέκα από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κυρίως από Κρήτη, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και Χίο), σχεδόν ένας στους δύο απασχολείται στο εμπόριο και τις μεταφορές, όσοι δεν ήταν ντόπιοι ή δεν είχαν τρόπο φιλοξενίας διέμεναν σε 49 διαφορετικά ξενοδοχεία ή άλλα καταλύματα, οι συνηθέστερες ηλικίες είναι 26-30 και 31-40, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 6,6% και οι νέοι κάτω των 20 ετών το 8,8%.¹¹

Άλλη μια εικόνα αυτού του πληθυσμού που συνεχώς διακινείται σε ένα λιμάνι με τέτοια κίνηση, όπως ήταν η Ερμούπολη για 3-4 δεκαετίες, προκύπτει και από τα ποικίλα συμβόλαια που συνάπτονται. Από το πρώτο ευρετήριο του συμβολαιογράφου Κ. Μώραλη, και για τα έτη 1835-1836, μπορούμε να σημειώσουμε, μεταξύ άλλων: παρουσία συμβαλλομένων από όλα τα μέρη που κατοικούν Έλληνες· ακόμη και μουσουλμάνος έμπορος από τη Σμύρνη ο οποίος διεκδικεί δικαστικά τα παιδιά του που του τα άρπαξε η πρόην γυναίκα του και τα έφερε στην Ερμούπολη· συμμετοχή στις δικαιопραξίες αρκετών γηγενών Συριανών που πωλούν γη, μέρη πλοίου, κ.λπ.· πολλοί μακαρονοποιοί· αναλυτικός καθορισμός αμοιβής υπηρέτριας που ήλθε από γειτονικό νησί να εργαστεί στην Ερμούπολη· πλήθος θαλασσοδανείων· η Μαντώ Μαυρογένους· ο τυπογράφος Ν. Βαρότσης, κ.λπ., κ.λπ.

10. Γιάννης Μαργιούλας, «Κατάστιχο διερχομένων από την Ερμούπολη 1868-1878»: μια απόπειρα προσέγγισης μιας ρευστής παραμέτρου της φυσιογνωμίας της πόλης», σεμιναριακή εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.

11. Μαργιούλας, *ό.π.* Μεγάλη η ποικιλία των πληροφοριών. Μερικά παραδείγματα από τις παρατηρήσεις του συγγραφέα, που τις μεταφέρω σχεδόν αυτολεξεί: Από τους 18 αρτοπώλες-αρτοποιούς, οι 14 είναι από την Ήπειρο-Γιάννενα (οι περισσότεροι έρχονται και αναχωρούν ομαδικά). Από τους 114 στρατιωτικούς, ο 34 που δηλώνουν «στρατιώτες» είναι όλοι μουσουλμάνοι κυρίως από Ήπειρο και Αλβανία και μετακινούνται οι περισσότεροι από την Κρήτη· το ίδιο και οι 65 από τους 67 «στρατιωτικούς»· οι υπόλοιποι βαθμοφόροι είναι Έλληνες και τρεις Τούρκοι. Από τους 74 καλλιτέχνες, 16 είναι ηθοποιοί (9 ξένοι: Ιταλοί και Γάλλοι), 51 μουσικοί (40 ξένοι κυρίως από Ιταλία και Αυστρία, ενώ οι Έλληνες από Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη), οι υπόλοιποι είναι ζωγράφοι, γλύπτες, ταχυδακτυλουργοί, χοροδιδάσκαλοι.

Οι δημοτικές απογραφές

Τις ονομάζω έτσι γιατί είναι απογραφές που έγιναν σπίτι προς σπίτι από άτομα που όρισαν οι δημοτικές αρχές ως απάντηση στην κυβερνητική εντολή για απογραφή του πληθυσμού της χώρας το 1861, 1870, 1879.¹² Από την πρώτη, που θα με απασχολήσει περισσότερο, σώζονται δύο από τα τρία απογραφικά βιβλία. Ενώ η απογραφή έγινε, όπως ειπώθηκε, σπίτι προς σπίτι, οι κάτοικοι σημειώνονται στα βιβλία αυτά με βάση την αλφαθητική σειρά του βαπτιστικού ονόματος του αρχηγού κάθε νοικοκυριού, και όχι σύμφωνα με τη σειρά του σπιτιού. Φαίνεται ότι στην αρχή καταγράφηκε χωριστά κάθε νοικοκυριό και στη συνέχεια τα σχετικά δελτία τοποθετήθηκαν αλφαθητικά. Επειδή λείπει, όπως αναφέρθηκε, το ένα (το πρώτο κατά σειρά) από τα τρία απογραφικά βιβλία, έχουμε εκείνα τα νοικοκυριά των οποίων το βαπτιστικό του αρχηγού αρχίζει από τα γράμματα Ζ έως Χ. Ωστόσο, παρά τη απουσία τού ενός βιβλίου, ο ως άνω τρόπος καταγραφής επιτρέπει υποθέσεις που είναι αντιπροσωπευτικές του συνολικού πληθυσμού. Χωριστά καταγράφηκε μόνο η υδραϊκή συνοικία και τα διάφορα ιδρύματα και καταστήματα, όπως οικοτροφεία, νοσοκομείο, στρατώνες κ.λπ. Από την απογραφή του 1870 σώζονται δύο κατάστιχα και από την απογραφή του 1879 ένα· σ' αυτά ο τρόπος καταγραφής είναι διαφορετικός από αυτόν της απογραφής του 1861.

Έχω επεξεργαστεί τα πρώτα 501 νοικοκυριά της απογραφής του 1861, τα οποία αντιπροσωπεύουν 1.901 άτομα (17% και 17,52% αντίστοιχα του συνόλου των νοικοκυριών και ατόμων που διαδέχουμε· τα γράμματα Ζ, Η, Θ και μέρος του Ι). Η επεξεργασία αυτή, που απέβλεπε κυρίως στην ανάδειξη του τύπου των νοικοκυριών, είχε παρουσιαστεί παλαιότερα στην Ερμούπολη και πρόσφατα δημοσιεύτηκε, μαζί με τα άλλα κείμενα αυτής της συνάντησης, στο περιοδικό *The History of the Family*.¹³ Το σημαντικότερο που προέκυψε, με βάση τις ταξινομήσεις που έχει προτείνει ο P. Laslett, ήταν η συντριπτική υπεροχή των μονοεστιακών νοικοκυριών (67,9% του συνόλου). Παντελής ήταν, στο δείγμα, η απουσία πολυεστιακών νοικοκυριών. Και η Βιολέττα Χιονίδου, που επεξεργάστηκε το σύνολο της απογραφής του 1861, καθώς και τις απογραφές του 1870 και 1879, επιβεβαίωσε σαφέστατα την κυριαρχία του μονοεστιακού μοντέλου: εντόπισε λίγες μόνο περιπτώσεις πολυεστιακών νοι-

12. Για τις απογραφές στο ελληνικό κράτος το 19ο αιώνα διαθέτουμε μια πρόσφατη μελέτη: Γιάννης Μπαφούνης, *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006.

13. Christos Loukos, «Families and family structure in a Neo-Hellenic city: Hermoupolis in the mid-19th century», *The History of the Family* 9 (2004), 317-324.

κοκυριών.¹⁴ Αφού έχουμε μια πόλη που συγκροτείται κυρίως από πρόσφυγες και εσωτερικούς μετανάστες, οι οποίοι προέρχονται από όλες τις περιοχές όπου κατοικούσαν Έλληνες, όλα δείχνουν ότι το οικογενειακό αυτό μοντέλο ήταν παντού κυρίαρχο ή ότι σ' αυτό γρήγορα προσαρμόστηκαν όλοι (ισχυρή ένδειξη της δυναμικής της πόλης). Σημειώνω σύντομα και κάποιες άλλες διαπιστώσεις από την επεξεργασία του δείγματός μου:

-Υψηλός αριθμός αγάμων, που εξηγείται από την άφιξη στην Ερμούπολη πολλών ατόμων, κυρίως ανδρών, σε αναζήτηση εργασίας.

-Μέσος όρος παιδιών ανά οικογένεια 2,23.

-Σε κάθε νοικοκυριό αναλογούν κατά μέσο όρο 0,27 υπηρέτες/υπηρέτριες (το ποσοστό είναι 1,37 αν υπολογίσουμε μόνο τα νοικοκυριά που έχουν υπηρετικό προσωπικό).

-Σχετικά με τη διακύμανση του μεγέθους του νοικοκυριού ανάλογα με τις κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, σε ένα δείγμα 50 νοικοκυριών όπου το επάγγελμα του αρχηγού ήταν έμπορος, το μέγεθος του νοικοκυριού ήταν κατά μέσο όρο 6,68 άτομα και το μέσο μέγεθος της οικογένειας 4,98. Η διαφορά αυτή δείχνει την ευρεία χρήση υπηρετικού προσωπικού. Σε ένα αντίστοιχο δείγμα 50 νοικοκυριών όπου ο αρχηγός δήλωσε επάγγελμα εργάτης, το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού είναι 3,84 άτομα και αυτό της οικογένειας 3,60. Η μικρή εδώ διαφορά δείχνει την παντελή σχεδόν έλλειψη υπηρετικού προσωπικού.

-Λίγοι παραπάνω από τους μισούς κατοίκους του δείγματος είναι ετεροδημότες και αλλοδαποί, δηλαδή ελληνικής καταγωγής υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· ελάχιστοι είναι οι ξένοι. Τα 2/3 περίπου των ετεροδημοτών προέρχονται από τις υπόλοιπες Κυκλάδες.

-Η πολυμέρεια των επαγγελματών που δηλώνονται δείχνει ακριβώς τον αναπτυξιακό χαρακτήρα της πόλης λίγα χρόνια πριν την αντιστροφή της συγκυρίας: ισχυρή είναι η παρουσία επαγγελματών που είναι συνδεδεμένα με το εμπόριο, τη ναυτιλία, τη βιοτεχνία-βιομηχανία (κυρίως βυρσοδεψία και ναυπηγική).¹⁵

Η εγκατάσταση στο χώρο

Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να προτείνω κάποιες υποθέσεις που αφορούν κυρίως στην εγκατάσταση των ανθρώπων στο χώρο. Θα βασιστώ στο σύνολο των σωζόμενων απογραφών τόσο του 1861 όσο και αυτών του 1870 και

14. Violetta Hionidou, «Nineteenth-century Greek households: The case of Hermoupolis, 1861-1879», *Continuity and Change* 14/3 (1999), 403-427.

15. Loukos, *ό.π.* Πρβλ. τα στοιχεία που δίνει για την Ερμούπολη η επίσημη απογραφή του 1861: Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1862, φωτομηχανική ανατύπωση με προλεγόμενα-επιμέλεια Γ. Μπαφούνη, Αθήνα 1991.

1879. Όλες οι απογραφές έχουν μηχανογραφηθεί στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών που ανέφερα στην αρχή.¹⁶

Ας δούμε κατ' αρχήν πού κατοικούν οι Ερμουπολίτες το 1861.¹⁷ Θυμίζω προηγουμένως ότι για τον εντοπισμό των αρχικών εγκαταστάσεων των προσφύγων στη σχηματιζόμενη πόλη, όταν όλα ακόμη ήταν ρευστά και οι ενορίες και συνοικίες δεν είχαν σαφώς διαμορφωθεί, σημαντικές είναι οι συμβολές του Ανδρέα Δρακάκη¹⁸ και της Αγγελικής Φενερλή,¹⁹ που αξιοποίησαν κυρίως συμβολαιογραφικά τεκμήρια.

Το 1861, το 36% των Ερμουπολιτών σημειώνεται ότι κατοικεί στη Μεταμόρφωση, 23% στην Κοίμηση, 22% στον Άγιο Νικόλαο και 12% στον Άγιο Γεώργιο. Οι υπόλοιποι καταγράφονται στην υδραϊκή συνοικία, στα καταστήματα και ιδρύματα.

Περισσότεροι ετεροδημότες, που αποτελούν το 35% του πληθυσμού, κατοικούν, αναλογικά με τους κατοίκους όλης της ενορίας ή περιοχής τους, στα Υδραϊκά και την Κοίμηση, μικρότερα ποσοστά έχουν οι άλλες συνοικίες. Οι αλλοδαποί, 14% του πληθυσμού, εντοπίζονται περισσότερο στη Μεταμόρφωση και τα Υδραϊκά, την Κοίμηση και τον Άγιο Γεώργιο, και λιγότερο στον Άγιο Νικόλαο. Πάντως, το 1861, ένας στους δύο Ερμουπολίτες είναι ετεροδημότης ή αλλοδαπός.

Οι ετεροδημότες και οι αλλοδαποί είναι σκορπισμένοι στις διάφορες ενορίες. Δεν παρατηρήθηκε σ' αυτούς μια ιδιαίτερη συγκέντρωση στο χώρο. Οι υπόλοιποι, ενώ ως πρόσφυγες ή εσωτερικοί μετανάστες ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στην πόλη από διάφορες περιοχές, τώρα που έγιναν δημότες της, δηλώνονται ως Ερμουπολίτες. Αναζήτησα την καταγωγή αρκετών από αυτούς. Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι κι εδώ η καταγωγή δεν αποτελεί, τουλάχιστον στα 1861, κριτήριο για την επιλογή του τόπου κατοικίας, κάτι που παρατηρείται στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας της πόλης και αποτυπώθηκε στα σχετικά τοπωνύμια. Ακόμα και στα Υδραϊκά, που κρατούν στην απογραφή

16. Συνέβη το ίδιο όπως με το δημοτολόγιο. Υπολόγιζα ότι θα γράψω ένα ολόκληρο βιβλίο με βάση τα δεδομένα των απογραφών. Τελικά κι εδώ θα περιοριστώ σε μια σύντομη μελέτη που θα αποτελέσει την εισαγωγή στις παραπάνω απογραφές οι οποίες ως βάση δεδομένων θα μουν στο διαδίκτυο μετά από κάποιες αναγκαίες διορθώσεις.

17. Δίνονται εδώ κάποια πρώτα ποσοτικά στοιχεία από τη βάση δεδομένων. Εκκρεμεί μια συστηματική ποιοτική ανάλυσή τους που ασφαλώς θα διευκρίνιζε και άλλες παραμέτρους.

18. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης*, τ. Α', σ. 110-121.

19. Αγγελική Φενερλή, «Τεχνίτες και τεχνικές στη πρόμη Ερμούπολη (1822-1850)», *Μνήμων* 27 (2005), 251-270. Βλ. και την εργασία της ίδιας στον παρόντα τόμο.

την παλαιά ονομασία τους,²⁰ δεν φαίνεται να κατοικούν πολλοί Υδραίοι.

Αν θεωρήσουμε το επάγγελμα ως βασικό κριτήριο μιας κοινωνικής ιεράρχησης, πράγματι η διασπορά των επαγγελματιών είναι άνιση στις ενορίες της πόλης. Οι περισσότεροι έμποροι κατοικούν αναλογικά στον Άγιο Νικόλαο, ακολουθεί με μεγάλη διαφορά η Μεταμόρφωση, έπειτα η Κοίμηση ένας μόνον έμπορος στον Άγιο Γεώργιο και κανένας στα Υδραίικα. Τα Υδραίικα όμως έχουν αναλογικά με τον πληθυσμό τους περισσότερους εργάτες, ακολουθούν με μεγάλη διαφορά η Μεταμόρφωση και ο Άγιος Γεώργιος, και με ακόμη μεγαλύτερη η Κοίμηση και ο Άγιος Νικόλαος. Οι περισσότεροι ναύτες και ναυτικοί, πάντα αναλογικά, εντοπίζονται στον Άγιο Γεώργιο, ακολουθούν με μεγάλη διαφορά η Κοίμηση και τα Υδραίικα· πολλοί λίγοι είναι στη Μεταμόρφωση και τον Άγιο Νικόλαο.

Ας δούμε ποιοι κατοικούν στους πρώτους αριθμούς σπιτιών της ενορίας του Αγ. Νικολάου το 1861. Εντόπισα, από τους 100 επί κεφαλής των νοικοκυριών, τους 50:

- 13 έμποροι, 2 δικηγόροι, 2 εργάτες, 2 εμποροϋπάλληλοι και από ένας κτηματίας, τοκιστής, γερουσιαστής (Ν. Καλλέργης), μουσικός, βιβλιοδέτης, τελωνοϋπάλληλος, φανοποιός, υεροπόλης, νομισματολάκτης, τελώνης Σύρου, γραμματέας Λιμεναρχείου, υποδιευθυντής Ταχυδρομείου, δημοτικός αρχιτέκτονας (Π. Σαμπώ), πρόξενος Μ. Βρετανίας, πρόξενος Γαλλίας, υποπρόξενος Ρωσίας, μαθητής, γραφεύς, ξυλουργός, καφεπόλης, δημόσιος υπάλληλος, ευρωπαϊκός ράπτης, 4 χήρες, 3 άεργοι, σε έναν δεν δηλώνεται επάγγελμα, ένα επάγγελμα είναι δυσανάγνωστο.

- Από τους 50, 8 είναι αλλοδαποί, 4 Ιουδαίοι, 9 δυτικού δόγματος, ένας διαμαρτυρόμενος. Οι ετεροδημότες είναι 23: 6 από τη Σύρο, 2 από τη Μύκονο, 2 από την Τήνο, 2 από Καλαμάτα, 3 από το Ναύπλιο, 2 από την Αθήνα, και από ένας από Άνδρο, Ίο, Ασωπό, Θήρα, Πάτρα και Κερπινή. Στον ίδιο αριθμό οικίας κατοικούν, ανά δύο, 6 με τις οικογένειές τους: δύο έμποροι, ο υεροπόλης και ο νομισματολάκτης, ο άεργος και η χήρα. Ο υποπρόξενος της Ρωσίας μένει με την οικογένειά του στον ίδιο αριθμό όπου κατοικεί μόνος του και ο υπάλληλος εμπορίου.

- 20 από τους 50 ζουν μόνοι τους ή συγκροτούν νοικοκυριά χωρίς οικογενειακή δομή (στον πίνακα δηλώνονται με*)· απ' αυτούς στην ίδια κατοικία μένουν, ανά δύο, οι δύο έμποροι από το Ναύπλιο, ένας έμπορος και ένας μαθητής από την Καλαμάτα, και ένας δημόσιος υπάλληλος και ένας ευρωπαϊκός ράπτης. Μία γυναίκα ζει μόνη της: η Σμαράγδα Αλεξοπούλου, 60 ετών, χήρα και αλλοδαπή.

20. Ίσως γιατί βρίσκονται κοντά στην καθολική εκκλησία της Ευαγγελίστριας και δεν αποτελούν ενορία με βάση έναν ορθόδοξο ναό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΟΣΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΡΙΘΜΟΥΣ ΣΠΙΤΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, 1861

Αρ. οικίας	Επάγγελμα του επικεφαλής του νοικοκυριού	Δήμος ετεροδημότη/ Αλλοδαπός
1*	Εργάτης	
3	Γραμματέας Λιμεναρχείου	Μύκονος
3*	Δυσανάγνωστο	Ασωπός
9	Έμπορος	
11	Έμπορος	
11	Έμπορος	Αλλ
12	Υποπρόξενος Ρωσίας	Σύρος
12*	Υπάλληλος εμπορίου	Τήνος
13	Υποδιευθ. Ταχυδρομείου	Αθήνα
14	Έμπορος	
19*	Εργάτης	Ίος
20*	Εμποροϋπάλληλος	Κερπινή ²¹
22*	Έμπορος	Ναύπλιο
22*	Έμπορος	Ναυπλία
23	Έμπορος	Θήρα/Ιουδ
30*	Ευρωπαϊκός ράπτης	
30*	Δημόσιος υπάλληλος	Τήνος
31*	Καφεπώλης	Αλλ
34	Άεργος (80 ετών)	Σύρος/Δυτ
36	Νομισματολάκτης	Ιουδ
36	Υελοπώλης	Ιουδ
38	Έμπορος	Δυτ
41	Τοκιστής	
42	Κτηματίας	
43*	Δικηγόρος	Αθήνα
61*	Δημοτικός αρχιτέκτονας	Αλλ/Δυτ
62	Έμπορος	Αλλ
68*	Μουσικός	Αλλ/Δυτ
69*	Ξυλουργός	Άνδρος
71	Πρόξενος Γαλλίας	Μύκονος
72	Πρόξενος Μ. Βρετανίας	Αλλ/Διαμαρτ
74	Τελωνιοϋπάλληλος	
76	Δεν σημειώνεται (62 ετών) ²²	
77	Φανοποιός	Σύρος/Δυτ
78	Έμπορος	
79*	Άεργος	
80*	Χήρα (60ετών)	Αλλ
81*	Τελώνης Σύρου	

Αρ. οικίας	Επάγγελμα του επικεφαλής του νοικοκυριού	Δήμος ετεροδημότη/ Αλλοδαπός
82	Γερουσιαστής	
83*	Γραφεύς	Σύρος/Δυτ
85	Χήρα (70 ετών) ²³	Πάτρα
86*	Έμπορος	Καλαμάτα
86*	Μαθητής (14)	Καλαμάτα
87	Χήρα (50 ετών) ²⁴	Σύρος/Δυτ
88	Άεργος (70 ετών) ²⁵	Αλλ/Δυτ
88	Χήρα (60 ετών) ²⁶	Σύρος/Δυτ
89	Βιβλιοδέτης	
94	Έμπορος	
96	Έμπορος	Ναύπλιο
97	Δικηγόρος	

Σημείωση:

Αλλ=Αλλοδαπός, Διαμαρτ=Διαμαρτυρόμενος, Δυτ=Δυτικού δόγματος, Ιουδ=Ιουδαίος

Μια εικόνα τώρα από μια άλλη ενορία, της Μεταμόρφωσης το 1861:

- Στον αριθμό οικίας 602 μένει μόνος του ένας υπηρέτης, αλλοδαπός
 - 603: έμπορος (35 ετών) με τη σύζυγο (25), δύο ανήλικα παιδιά (3 και 1), τη μητέρα του (χήρα 55), μία τροφό από το Γαύριο (40), δύο υπηρέτριες από την Αμοργό (18 και 12).

- 604: μεσίτης (70), με τη σύζυγο (45), τον ανύπαντρο γιο (30, μεσίτη), δύο ανύπανδρες κόρες (20 και 22), δύο υπηρέτριες από τη Νάξο (19) και τη Θήρα (12).

- 605: δύο νοικοκυριά στον ίδιο αριθμό: 1) γιατρός (42) με τη σύζυγο (28), τρία ανήλικα παιδιά (2, 4 και 5 ετών)· 2) αρτοποιός (Σταύρος Χρυσός, 42), με τη σύζυγο (35), τη χήρα μητέρα του (73), δύο ανιψιές του (17 και 20), μία υπηρέτρια (12).

- 606: επτά εργάτες (18, 18, 19, 22, 22, 26 και 27 ετών), οι έξι ετεροδημότες (από την Άνδρο, Κέα, Αίγινα, Λίμναια(;), δύο από Μήλο).

- 607: έμπορος (Μιχαήλ Κ. Σαλβάγος, 48), με τη σύζυγο (28), τρεις γιους (6, 13 και 15), δύο κόρες (4 και 9), δύο υπηρέτριες από το Κόρδιο (17 και 38) και άλλη μία από την Αμοργό (17), και έναν υπηρέτη από τη Μύκονο (19).

21. Κερπένη στην πηγή.

22. Τέσσερα από τα παιδιά του είναι έμποροι.

23. Μαζί με τον άγαμο 40χρονο γιό της, έμπορο.

24. Μαζί με την άγαμη 28χρονη κόρη της και τον άγαμο 25χρονο γιό της, υπάλληλο τηλε-γραφείου.

25. Ζει με τον 29χρονο γιό του, του οποίου δεν δηλώνεται το επάγγελμα.

26. Μαζί με την άγαμη 43χρονη κόρη της.

- 608: φανοποιός (30) με τη σύζυγο (22), δύο ανήλικα παιδιά (3 και βρέφος), συγγενικό πρόσωπο (μαθητή από την Κύδνο, 22 ετών).

Θα προσπαθήσω να δώσω και κάποιες εικόνες ενός δρόμου, από τους αρχαιότερους, της οδού Απόλλωνος το 1870. Μεταξύ των άλλων εκεί κατοικούσαν:

- Ο Δημήτριος Αθ. Κούμας, έμπορος από την Τρίπολη, 45 ετών, με τη σύζυγό του Καλλιόπη (35 ετών), και 6 παιδιά από 20 ετών έως επτά μηνών μαζί με δύο υπηρέτριες από την Αμοργό και την Άνδρο, και μία τροφό από την Άνδρο (η οικία είναι ιδιόκτητη).

- Ανάλογου επιπέδου και η οικογένεια του Αντωνίου Εμμ. Μαρινάκη, 35 ετών, εμπόρου: η σύζυγος (28 ετών) και οκτώ παιδιά από 10 ετών έως 5 μηνών: επί πλέον τρεις υπηρέτριες (από την Τήνο, Νάξο, Κάρυστο), μία τροφός από την Τήνο και μία Γαλλίδα παιδαγωγός. Ο Μαρινάκης ενοικιάζει την οικία του.

- Στο ίδιο δρόμο μένει, με ενοίκιο, και η Αριάδνη Ι. Πολυχρονιάδη, 30 ετών χήρα, με τον εξαιτή γιό της, μαθητή.

- Με ενοίκιο μένει μόνος του ο ιεροδιάκονος Κύριλλος Μιχαήλ Βενιέρης, 26 ετών από τη Μύκονο.

- Σε ιδιόκτητη οικία κατοικούν ο Φραγκίσκος Μηνάς, τέκτων, 60 ετών από την Κάρπαδο και η σύζυγός του Σοφία, 50 ετών από την Άνδρο.²⁷

Νομίζω ότι μπορούμε, παρά τα κενά από την έλλειψη κάποιων καταστάσεων, να αποτυπώσουμε σε έναν ηλεκτρονικό χάρτη όλες αυτές τις πληροφορίες.²⁸ Θα προβάλλει έτσι ανάγλυφη η Ερμούπολη με τα σπίτια και τους κατοίκους της, τους δρόμους, τις ενορίες ή συνοικίες της. Στην προσπάθεια αυτή φυσικά τα συμβολαιογραφικά έγγραφα θα μπορούσαν να συμπληρώσουν τα κενά μας.

Μερικές τελευταίες επισημάνσεις. Με βάση ένα πρώτο δείγμα, διαπίστωσα ότι λιγότερα από τα μισά άτομα που έμεναν στη Μεταμόρφωση το 1861, δεν εντοπίζονται στην ίδια ενορία το 1879. Επίσης, τις περισσότερες φορές το επάγγελμα του γιου σε σύγκριση με το αντίστοιχο του πατέρα δείχνει μια κινητικότητα προς τα πάνω. Το 1870, που υπάρχουν οι σχετικές μαρτυρίες, οι ενοικιαστές είναι λίγο περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες: 962 έναντι 731.

27. Μερικές φορές πέφτεις απάνω σε προσωπικά δράματα: ο Γ. Λαγουρός, ο οποίος πεδαιώνοντας το 1901 αφήνει σύζυγο και δύο κόρες έχοντας χάσει στο μεταξύ έντεκα γιούς, το 1861 ήταν αρχηγός της ακόλουθης οικογένειας: σύζυγος, τέσσερις γιοι, 9, 8, 3 και ενός ετών, και μιας κόρης 6 ετών.

28. Ο ηλεκτρονικός αυτός χάρτης θα σχεδιαστεί στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του προγράμματος για την πόλη.

Οι κοινωνικές σχέσεις

Θα τελειώσω με μια μικρή αναφορά στις κοινωνικές σχέσεις: Είναι γνωστές οι αντιπαλότητες, τα πρώτα κυρίως χρόνια, μεταξύ των Χιωτών και των υπόλοιπων κατοίκων, των Αντιχιωτών. Με το δέμα έχει ασχοληθεί ο Ανδρέας Δρακάκης,²⁹ ο Βασίλης Καρδάσης³⁰ και άλλοι. Οι Χιώτες, στηριζόμενοι στο μεγάλο αριθμό των συμπατριωτών τους που κατέφυγαν και εγκαταστάθηκαν στην Ερμούπολη και στο ότι μεταξύ αυτών βρίσκονταν πολλοί από τους μεγαλεμπόρους, τους σημαντικούς τραπεζίτες και άλλους οικονομικούς παράγοντες του νησιού με ισχυρές διασυνδέσεις με τους πλούσιους Χιώτες της διασποράς, προσπάθησαν να ελέγξουν τους τοπικούς πολιτικούς και κοινωνικούς δεσμούς. Μαρτυρείται μάλιστα ότι είχαν συγκροτήσει και δική τους λέσχη από την οποία αποκλείονταν οι μη Χιώτες. Οι τελευταίοι αντέδρασαν με αντίστοιχες ενέργειες, δική τους λέσχη, διεκδίκηση των θέσεων στο Επιμελητήριο, το Δημοτικό Συμβούλιο, στις εφορείες των σχολείων, του νοσοκομείου, των εκκλησιών κ.λπ., και η αντιπαλότητα κατέληξε κάποτε σε εντάσεις.

Φαίνεται ότι στις πρώτες δεκαετίες η κοινή καταγωγή προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα των κατοίκων και συνεπώς στις εκλογικές διαδικασίες, τοπικού ή εθνικού επιπέδου, η παρουσία Χιωτών ή Σμυρνιών ή Πελοποννησίων υποψηφίων είχε τη βαρύτητά της στις επιλογές των ψηφοφόρων. Το ωρίμασμα των κοινωνικών σχέσεων ώστε να ξεπεραστούν ή έστω να περιοριστούν αυτοί οι προσδιορισμοί, είναι εμφανές, μεταξύ των άλλων, και στο διακύβευμα των δημοτικών εκλογών όταν η πόλη μπαίνει στις κρίσιμες για το μέλλον της δεκαετίες του 1860 και 1870, όταν και η Ερμούπολη, με τους δικούς της ρυθμούς ακόμη, μετέχει στις γενικότερες αλλαγές της ελληνικής κοινωνίας (εκβιομηχάνιση, απόπειρες εκσυγχρονισμού, ενώ συγχρόνως συμβαίνουν αλλαγές στο διεθνές πλαίσιο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ειδικότερα κ.λπ.). Στις δημοτικές εκλογές του 1870 και κυρίως σ' αυτές του 1874 –και στις δύο εξελέγη ο χιώτης Δημήτριος Βαφιαδάκης, ο ισχυρότερος για πολλές δεκαετίες οικονομικός παράγοντας της πόλης– και παρά τη διαμάχη, σε υψηλό όμως επίπεδο, μεταξύ Χιωτών και Πελοποννησίων, αλλά και Χιωτών μεταξύ τους που εκπροσωπούν τώρα

29. Ανδρέας Θ. Δρακάκης, *Αι πρώται βουλευτικά εκλογαί εις την Σύρον*, ανάτυπο από την εφημερίδα της Σύρου *Θάρρος*, φύλλα 411-412 του 1962, σ. 13.

30. Βασίλης Καρδάσης, «Ερμούπολη: αστικές λειτουργίες κα συμπεριφορές», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες κα ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 585-589.

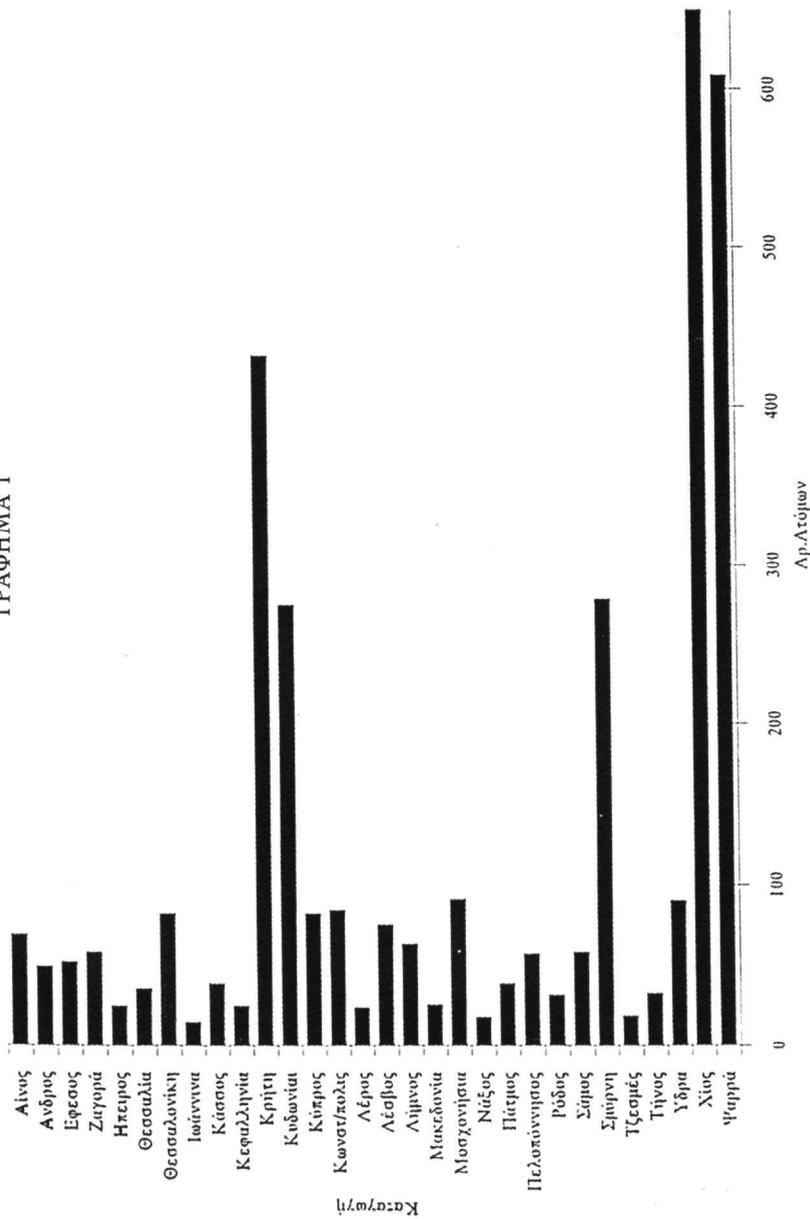
αντίπαλες παρατάξεις, η τιμή του ψωμιού ήταν το κύριο επιχείρημα της εκλογικής διαμάχης: κατηγορήθηκε ο Δ. Βαφιαδάκης ότι ελέγχοντας το κύκλωμα της παραγωγής του ψωμιού ήταν ο υπεύθυνος της ακρίβειας του, και οι αντίπαλοί του κατέβηκαν με κύριο σύνθημα ότι θα μειώσουν σημαντικά τη τιμή του.³¹

Νομίζω ότι και τα φαινόμενα αυτά δείχνουν τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην κοινωνία της Ερμούπολης. Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις, ευδιάκριτες από πολύ νωρίς, παίρνουν τώρα την ταξική τους διάσταση. Οι πρώτες απεργίες θα γίνουν πέντε χρόνια αργότερα.³²

31. *Η Δημοτική εκλογή του Δήμου Ερμουπόλεως [του 1874]*, [Εν Ερμουπόλει 1874]. Αποτέλεσμα: Βαφιαδάκης: 1881 ψήφοι, Δ. Παρασκευάς: 1233. Βλ. επίσης [Ερμούπολη: Δημαιορίες 1870. Ακύρωση, Έφεση, Ερμούπολη 1870] (φυλλάδιο χωρίς φ. τίτλου). Βλ. και τα φυλλάδια: *Αι κατά του κύρους των κατά την 5 Ιουλίου ε.έ. ενεργηθειών δημοτικών εκλογών Ερμουπόλεως Ενστάσεις της μερίδος Αλεξάνδρου Μάσχα*, Εν Ερμουπόλει 1887· *Αι κατά των τελευταίων δημαιορειών του Δήμου Ερμουπόλεως ενστάσεις της μερίδος Δημητρίου Βαφιαδάκη*, Εν Ερμουπόλει 1887· *Άρθρα τινά εκ της εφημερίδος «Πολίτης» ήτοι χαρακτήρ και πολιτεία Δημητρίου Βαφιαδάκη Δημάρχου Ερμουπόλεως*, Εν Ερμουπόλει 1887.

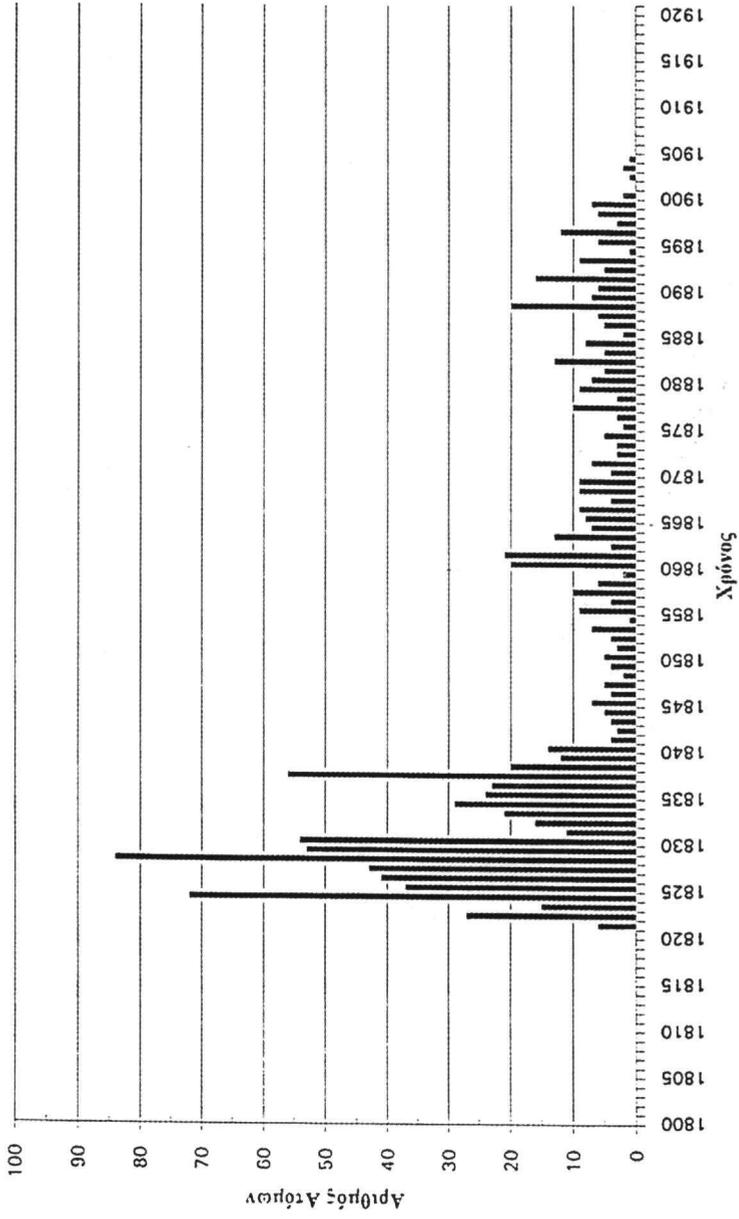
32. Μάκης Φρέρης, «Η πρώτη απεργία στη Σύρο», *Συριανά* 6-7 (1986), 11-18· Δέσποινα Νικολάου, «Ο λόγος 'περί εργατών' στην Ερμούπολη του 19ου αιώνα. Ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση του λόγου των αστών για τους εργάτες αλλά και των ίδιων των εργατών, σ' ένα σημαντικό αστικό κέντρο της Ελλάδας», διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2003.

ΓΡΑΦΗΜΑ Ι

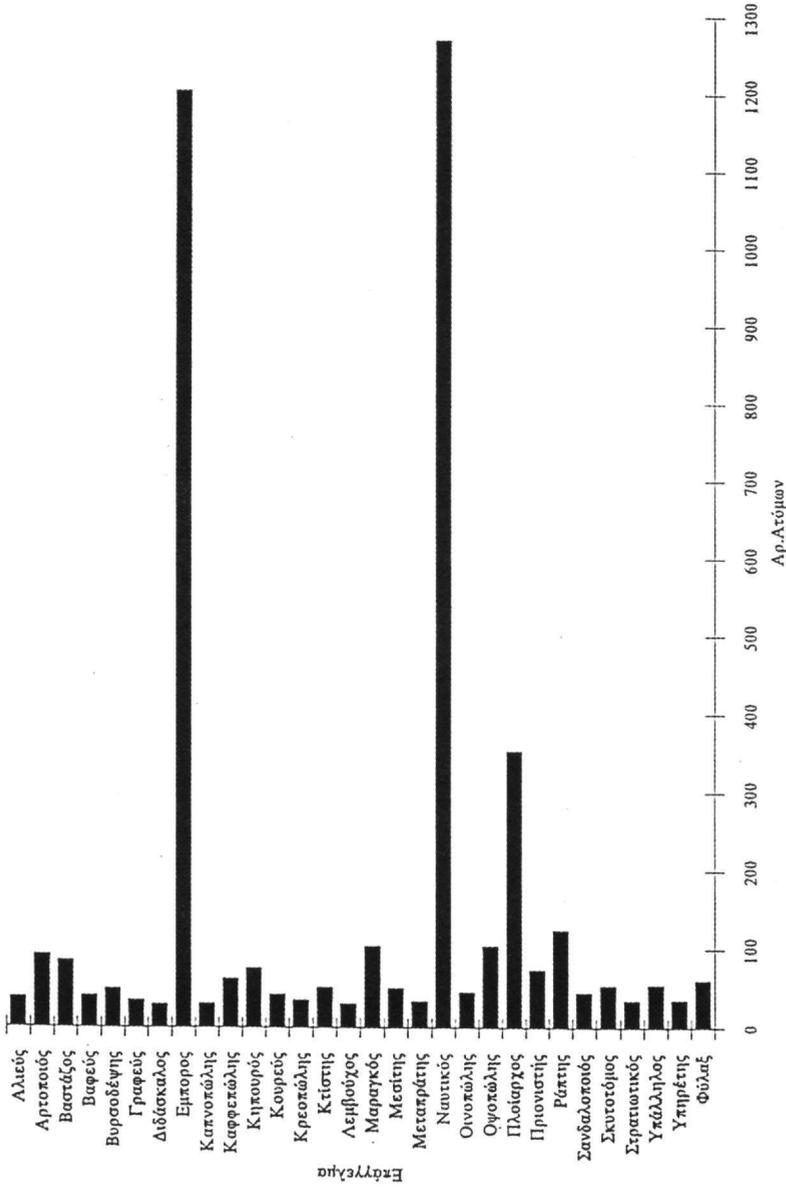
Οι 30 επικρατέστερες πατρίδες (1821-1830). Πηγή: Δημοτολόγιο της Ερμούπολης
(Η στήλη για τη Χίο αντιπροσωπεύει 1.762 άτομα)

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

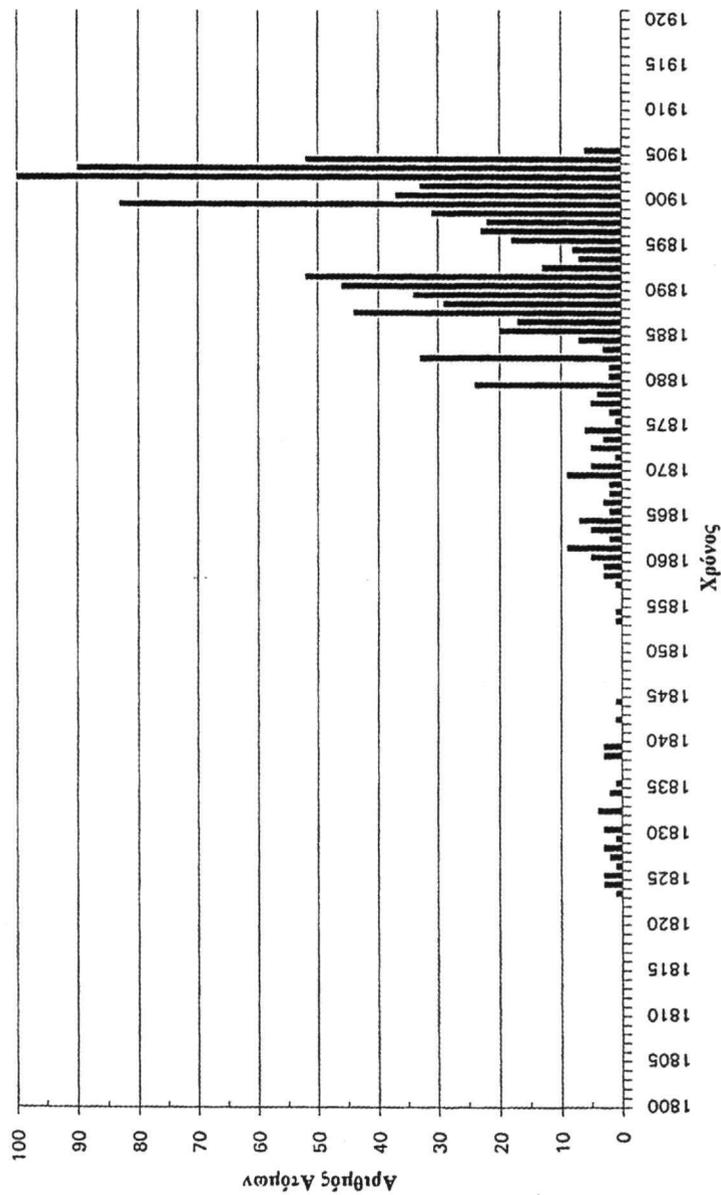
Πλήθος Κρητικών που εγγράφονται ανά έτος έως το 1905 στο δημοτολόγιο της Ερμούπολης (σύνολο: 1056)

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Τα 30 επικρατέστερα επαγγέλματα (1821-1830). Πηγή: Δημοσιολόγιο της Ερμούπολης

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Πλήθος εργατών/εργατικών που εγγράφονται ανά έτος έως το 1905 στο δημοτολόγιο της Ερμούπολης (σύνολο: 957)

Οικονομικές λειτουργίες

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ ΣΤΗ ΣΥΡΟ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

Τα ταχυδρομεία ιδρύθηκαν στην Ελλάδα με το ΙΖ΄ Ψήφισμα του Ιωάννη Καποδίστρια στις 24 Σεπτεμβρίου 1828. Με τη νομοθετική αυτή πράξη ο κυβερνήτης έδωσε τις βάσεις μιας υπηρεσίας η οποία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα συνδέθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, με μια σειρά λειτουργιών που σήμερα δεν ταυτίζονται μαζί της, όπως η μεταφορά ανθρώπων, η διεύρυνση των τραπεζικών εργασιών και η διανομή του τύπου για να αναφέρουμε μερικές μόνο περιπτώσεις.¹ Στη συνέχεια εξελίχτηκε σε μείζονα υπηρεσία επικοινωνίας αλλά και συγκοινωνίας για να αποβάλει σταδιακά τις εκτεταμένες αρμοδιότητές της στη διάρκεια του 20^{ού} αιώνα.

Θα προσπαθήσω να παρουσιάσω κάποιες εικόνες από τη λειτουργία του ταχυδρομείου στη Σύρο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η επιλογή της Σύρου και ειδικότερα της Ερμούπολης έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί ήταν το κύριο εμπορικό κέντρο του Ελληνικού κράτους, με τη μεγαλύτερη κίνηση στο λιμάνι της τόσο σε εμπορεύματα όσο και σε ανθρώπους, και ήταν η πόλη με τον μεγαλύτερο διακινούμενο όγκο αλληλογραφίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και όσο είχε την οικονομική πρωτοκαθεδρία στη χώρα.²

Η προσπάθεια του Καποδίστρια να οργανώσει το ταχυδρομείο αποσκοπούσε καταρχάς στην κάλυψη των κρατικών αναγκών για επικοινωνία με την υπόλοιπη χώρα. Στο ψήφισμα του 1828 αναφέρεται ωστόσο ότι από την προσπάθεια αυτή «δύνανται να ωφελώνται και οι πολίται και άλλοι, όταν θέ-

1. Για τα ταχυδρομεία στην Ευρώπη υπάρχει μακρά βιβλιογραφία κάτι που δυστυχώς δεν ισχύει για την ελληνική περίπτωση. Αναφέρω ενδεικτικά, Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, Γκαίτινγκεν 2003· Christopher Browne, *Getting the Message: The Story of the British Post Office*, Stroud 1993· Martin J. Daunton, *Royal Mail: the Post Office since 1840*, Λονδίνο 1985· Richard R. John, *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*, Καίμπριτζ και Λονδίνο 1995· Christina Kainz, *Österreichs Post. Vom Botenposten zum Postboten*, Βιέννη 1995· Sebastien Richez, «From the Transport to the Delivery of Mail: The Transformation of the French Postal Network in the Nineteenth Century», *Business and Economic History On Line*, 2 (2004) <http://www.thebhc.org/publications/BEHonline/2004/Richez.pdf>, Muriel le Roux (επιμ.), *Histoire de la poste: de l'administration à l'entreprise*, Παρίσι 2002.

2. Για τη συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου πολύτιμη ήταν η συνδρομή του Μ. Κ. Κωνσταντίνου, ο οποίος μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την προσωπική του αρχειακή συλλογή για τα Ελληνικά Ταχυδρομεία· και από το σημείο αυτό τον ευχαριστώ.

λωσι, διά την μερικήν των αλληλογραφίαν». Προέβλεπε τη δημιουργία τεσσάρων ταχυδρομικών γραφείων στις περιοχές εκείνες που αποτελούσαν τα κύρια διοικητικά και οικονομικά κέντρα της ελληνικής επικράτειας: συγκεκριμένα στην Επίδαυρο –ως σημείο σύνδεσης με την Αίγινα όσο ήταν η πρωτεύουσα του κράτους– στο Άργος, στην Τριπολιτζά και στη Σύρο. Τον 19^ο αιώνα οι έδρες των κύριων ταχυδρομικών γραφείων της χώρας, των *ανταλλακτηρίων ταχυδρομικών γραφείων* όπως αποκαλούνταν, άλλαζαν, εκτός εκείνης της Σύρου που διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκειά του. Η σημασία της Ερμούπολης ως κέντρου διαμετακόμισης επέβαλλε τη διατήρησή της ως κύριου κέντρου διακίνησης αλληλογραφίας, χρημάτων και ανδρώπων.³

Για τη μεταφορά της αλληλογραφίας προβλεπόταν ήδη από τις πρώτες ταχυδρομικές διατάξεις διορισμός κρατικών πλοιαρίων επιφορτισμένων με τη μεταφορά της αλληλογραφίας, κρατικής και ιδιωτικής, από την Επίδαυρο και την Αίγινα προς και από τη Σύρο. Φυσικά οποιοδήποτε διερχόμενο πλοιαριο μπορούσε να αναλάβει τη μεταφορά της αλληλογραφίας.⁴ Υπεύθυνος για τη λειτουργία του ταχυδρομικού γραφείου στη Σύρο ήταν αρχικά ο υγειονόμος του νησιού αλλά στη συνέχεια ορίστηκαν ειδικοί επιστάτες, ακριβώς επειδή παρουσίαζε μεγάλη κίνηση.

Έτσι το 1832 ο Κωνσταντίνος Μαλικόπουλος έστειλε επιστολές από την Πάτρα στον Νικόλαο Χατζηευσταθίου Γιαγιτζή στη Σύρο μέσω του ταχυδρομείου, του οποίου οι διαδρομές και τα ωράρια είχαν προσδιοριστεί επακριβώς σε διατάγματα του Κυβερνήτη του 1828 και του 1829. Συγκεκριμένα κάθε Δευτέρα και Πέμπτη στις 7 το πρωί έφευγε ταχυδρόμος από την Π. Πάτρα για Ακράτα και από εκεί για Κόρινθο, Άργος, Επίδαυρο, και με «ταχύπλοο» για Σύρο.⁵ Αντίστοιχη επικοινωνία υπήρχε και μεταξύ Ναυ-

3. Στην *Επετηρίδα των ταχυδρομείων της Ελλάδος διά το έτος 1879 προς χρήση των ταχυδρομικών υπαλλήλων και των ανταποκρινόμενων εκδοθείσα* παρά της Γενικής Διευθύνσεως των Ταχυδρομείων. Αθήνα Απρίλιος 1879, σ. 16, αναφέρονται ως ανταλλακτήρια ταχυδρομικά γραφεία εκείνα της Αθήνας, του Πειραιά, της Κέρκυρας και της Σύρου ενώ στην αντίστοιχη *Επετηρίδα* του 1883 έχει προστεθεί ο Βόλος. Ανταλλακτήρια ήταν τα ταχυδρομικά γραφεία που είχαν τη δυνατότητα να διακινούν αλληλογραφία με το εξωτερικό.

4. Μωυσής Κ. Κωνσταντίνης, *Τα ταχυδρομεία στην Ελλάδα. Η ιστορία και η εξέλιξή τους*. Αθήνα 2002, σ. 160 κ.εξ., όπου δημοσιεύεται το ΙΖ' ψήφισμα του Κυβερνήτη μαζί με τη διάταξη «περί του καιρού και του τρόπου της αναχωρήσεως των ταχυδρόμων και πεζοδρόμων παραλαβής και διανομής γραμμάτων» που εκδόθηκε την ίδια ημέρα, και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *175 χρόνια Ελληνικά Ταχυδρομεία*, Αθήνα 2003, σ. 31 κ.εξ., όπου αναπαράγεται σε φωτοτυπική ανατύπωση το πρωτότυπο ψήφισμα που διαφυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

5. Κωνσταντίνης, *ό.π.*, σ. 160 και 172, όπου αναδημοσιεύει διάταγμα του Ι. Α. Καποδίστρια με

πλίου, Άργους, Επιδαύρου και Σύρου. Φαίνεται ωστόσο ότι η εφαρμογή των διατάξεων παρουσίαζε προβλήματα, καθώς σε επιστολή της 7^{ης} Ιουλίου 1832 ο Μαλικόπουλος έγραφε ότι «εις την πρώτη τρέχοντος έλαβον την τιμίαν σας του 21 παύσαντος, εξαιτίας εχάριν το εσιον της ποδητής μοι ηγίας σας, εταίραν τιμίαν σας από Ναύπλιον μαι ταχυδρομίον δεν έλαβον, ει πως επαράπεσε επηδί κατά το παρόν ταχυδρομίον δεν δουλέβη εις τιν εδό πόλιν μας. Είβρον εινπειρικλισμένη δια τους εδο κιρίους Αναγνόστι Λαμπρόπουλον και Κρίτικον τιν οποία αμεσος ενχιρισα και ειδου σει σφαλνό τιν απαντισίν του και...». ⁶ Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη επιστολή έφτασε μέσω γνωστών, κάτι που ήταν σύνηθες σε καιρούς ατελούς οργάνωσης μιας ταχυδρομικής υπηρεσίας. Στην ίδια επιστολή εξάλλου ο Γιαγιτζής είχε εσωκλείσει άλλες δύο επιστολές προοριζόμενες για άλλους κατοίκους της Πάτρας. Η μεταφορά της αλληλογραφίας μέσω γνωστών καπετάνιων οριζόταν και στο διάταγμα του Κυβερνήτη του 1829, στο οποίο αναφερόταν η δυνατότητα διακίνησης αλληλογραφίας με τα «τυχόντα πλοία», τόσο ανάμεσα στη Σύρο και την Αίγινα ή την Επίδαυρο όσο και με τα άλλα νησιά του Αιγαίου. Η αδυναμία ακριβώς της κάλυψης των ταχυδρομικών αναγκών του νεοσύστατου κράτους από μια κρατική υπηρεσία μετέδωσε την επιβολή κρατικού μονοπωλίου στη διακίνηση της αλληλογραφίας για αργότερα. Επομένως οποιοσδήποτε ιδιώτης μπορούσε να μεταφέρει επιστολές αλλά και χρήματα, όπως ακριβώς γινόταν και στο προεπαναστατικό παρελθόν. ⁷ Στο ίδιο αρχείο του Νικολάου Γιαγιτζή διασώζεται μια απόδειξη παραλαβής χρηματοδέματος γνωστή ως «ρετζεβούτα»:

«Επερίλαβε ο κάτωθεν υπογεγραμμένος μέσα εις το πλείον του ονόματι Άγιος Σπυριδωνας με συμéαν ελληνικήν του καπετάν Ηλία Καμένου παρά τον Κωνσταντίνον Μαληκόπουλον τον γρόπον βουλομένον και σιμαδευμένον με την παρόν βούλαν και μάρκαν ΚΜ, ο οποίος περί έχει μέσα τάλλιρα κολωνάτα διακόσια ογδοήντα δύο και τρία κουάρτα αρ. 282, και τάλλιρα Γαλίας εξήντα αρ. 60, υπόσχεται με το φθάσιμόν του εις Σύραν να τον παραδίδη ως άνω της χίρας του εκεί κυρίου Νικολάου Χη Ευ. Γιαγιτζή πλη-

ημερομηνία 17 Μαΐου 1829 που όριζε τα δρομολόγια και τα ωράρια της κίνησης του ταχυδρομείου.

6. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη Κατάλογος Α', Ιδιωτικές συλλογές, Αρχείο Γιαγιτζή, φάκ. 215, φύλ. 92.

7. Για τη διακίνηση της αλληλογραφίας κατά τον 18ο αιώνα βλ. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το 6' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, δακτ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Άθήνα 2002, σ. 48-61 και Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η διακίνηση της αλληλογραφίας στην Ανατολική Μεσόγειο (14^{ος}-19^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006), 339-374.

ρώνωντάς τον και διά ναύλον μισό τα εκατόν και ούτως έγιναν τρεις εις όμοιες δια μιαν και την αυτή ισχύν. Πάτρα 24 Μαρτίου 1832».⁸

Αν για την κάλυψη της διακίνησης της αλληλογραφίας στο εσωτερικό της χώρας είχε προβλεφθεί η χρήση πλοιαρίων, η σύνδεση με το εξωτερικό, ειδικά για ένα λιμάνι όπως η Ερμούπολη, που συνδεόταν εμπορικά κυρίως με λιμάνια του εξωτερικού, ήταν ζωτικής σημασίας, όσο και αν οι ενδιαφερόμενοι κάλυπταν τις ανάγκες τους με τα «τυχόντα πλοία».

Έχει ενδιαφέρον η αλληλοδιαπλοκή της επικοινωνίας –μέσω της αλληλογραφίας– με τη συγκοινωνία και τη μεταφορά ταξιδιωτών. Στην Ελλάδα η σύνδεση αυτή εκφράστηκε στον τομέα της ακτοπλοΐας, της σύνδεσης των νησιών με τον κορμό της χώρας αλλά και των παραλίων μεταξύ τους, σε μια εποχή που η μετακίνηση οδικώς ήταν από δύσκολη έως αδύνατη. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πλοία της ακτοπλοΐας αποκαλούνταν «ποστάλια» ακριβώς επειδή είχαν επιφορτιστεί και με τη μεταφορά του ταχυδρομείου (post). Έτσι η ιστορία των ταχυδρομείων στο χώρο της θάλασσας μπορεί να ειπωθεί και ως μια αντεστραμμένη εικόνα της ναυτιλιακής ιστορίας.

Στο πεδίο των πολιτικών αποφάσεων αυτό γίνεται σαφές μέσα από την υπογραφή των κρατικών συμβάσεων με τις γαλλικές, αυστριακές, αγγλικές εταιρείες γνωστές ως «ταχυδρομικές ατμοπλοϊκές συμβάσεις», που με την ευκαιρία εισήγαν τα ατμόπλοια ως ταχύτερα και πιο αξιόπιστα σε τακτικά δρομολόγια στον χώρο της Μεσογείου. Οι ταχυδρομικές υπηρεσίες ως κερδοφόρος επιχειρηματικός τομέας συγκέντρωσε το ενδιαφέρον και των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Μέσα από την πολιτική των κρατικών επιδοτήσεων ταχυδρομικών ατμοπλοϊκών γραμμών, χώρες, όπως η Βρετανία, η Γαλλία, η Αψβουργική Μοναρχία προώθησαν τόσο το εμπόριο όσο και την επιχειρηματικότητα και ενίσχυσαν νέους τεχνολογικούς τομείς, όπως ο ατμός.⁹

Το ταχυδρομείο παράλληλα αποτέλεσε τον μοχλό για την εισαγωγή του ατμού στην Ελλάδα και τη σύσταση της πρώτης ελληνικής ατμοπλοϊκής εταιρείας. Χαρακτηρίζεται μάλιστα ως εταιρεία ταχυδρομικών ατμόπλοιων που λειτουργούσε ως ταχυδρομική επιχείρηση με σύμβαση με το ελληνικό κράτος¹⁰ και αντίστοιχη επιχορήγηση για τις εργασίες της.¹¹

8. ΓΑΚ, Αρχείο Γιαγιτζή, ό.π., φύλ. 72.

9. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19^{ος}-20^{ός} αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 121-122. Ο Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914*, Αθήνα 1993, χρησιμοποιεί ως τίτλο του πρώτου κεφαλαίου τον όρο «ταχυδρομική ατμοπλοΐα».

10. Καρδάσης, ό.π., σ. 34, 134.

11. Για την εταιρεία και την κρατική πολιτική των επιχορηγήσεων, Κωνσταντίνος Παπαδανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία. (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*,

Στην προκειμένη περίπτωση η Σύρος αποτέλεσε το κομβικό σημείο των εξελίξεων αυτών: το λιμάνι της Ερμούπολης ήταν ο τόπος συνάντησης όλων των ακτοπλοϊκών γραμμών, του αυστριακού Λόυδ, των γαλλικών ατμόπλοιων, και των ελληνικών μετά το 1857. Τα ελληνικά ατμόπλοια, με πρώτο τον «Μαξιμιλιανό», έφταναν και έφευγαν από τη Σύρο σε ανταπόκριση με τα ευρωπαϊκά ατμόπλοια, έτσι ώστε η μεταφορά της αλληλογραφίας, των επιβατών και των χρηματοδεμάτων από και προς την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια να είναι η συντομότερη δυνατή.¹² Το ταχυδρομικό γραφείο της Ερμούπολης ήταν ανταλλακτήριο, είχε δηλαδή τη δυνατότητα να στέλνει και να δέχεται αλληλογραφία και χρηματοδέματα από και προς το εξωτερικό, ακριβώς επειδή εκεί συναντιούνταν οι ατμοπλοϊκές γραμμές του εξωτερικού. Και ως τέτοιο γραφείο ήταν επιφορτισμένο με την άμεση επικοινωνία με τα λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης (Μασσαλία, Λιθόρνο, Μάλτα, Τεργέστη) και στα ανατολικά της Μικράς Ασίας, την Κωνσταντινούπολη, και τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας. Ειδικότερα στη Μαύρη Θάλασσα τα ελληνικά ταχυδρομικά γραφεία που ιδρύθηκαν στο εσωτερικό των προξενείων και υποπροξενείων στη Βράϊλα, το Γαλάτσι, το Βουκουρέστι και το Ιάσιο μετά το 1857¹³ είχαν άμεση σύνδεση και επικοινωνία με τη Σύρο. Σε αυτό συνέβαλε και η σύμβαση με τη ρωσική ατμοπλοία που είχε υπογραφεί το 1858¹⁴ και συνέδεε ταχυδρομικά το Αιγαίο με τη Μαύρη Θάλασσα με σημείο συνάντησης την Κωνσταντινούπολη.

Στα *Απομνημονεύματά* του ο Ανδρέας Συγγρός αναφέρει τη συχνή αλληλογραφία του πατέρα του με γνωστούς του στην Κωνσταντινούπολη στα 1843, ενώ δύο χρόνια αργότερα, την 1^η Οκτωβρίου 1845, ο ίδιος επιβιβάστηκε σε αυστριακό ατμόπλοιο με σκοπό να μεταβεί στην Πόλη, όπου και έφτασε την Παρασκευή το πρωί, στις 5 Οκτωβρίου 1845. Η διαδρομή που ακολούθησε ήταν Χίος, Σμύρνη, Μυτιλήνη, Δαρδανέλια, Καλλίπολη, Κωνσταντινούπολη και ήταν η διαδρομή που ακολουθούσε το ατμόπλοιο του Αυστριακού Λόυδ όπως το περιγράφει ο ταχυδρομικός οδηγός του 1848 που είχε συντάξει ο γενικός διευθυντής των ελληνικών ταχυδρομείων Θ. Λεονάρδος.¹⁵ Στην επετη-

Αθήνα 1983, και του ίδιου *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοίας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα 1988.

12. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία*, σ. 100.

13. Εγκύκλιος της Γενικής Διεύθυνσης των Ελληνικών Ταχυδρομείων με αριθμό 21, αρ. πρωτ. 5138, και ημερομηνία 9 Αυγούστου 1857.

14. Είχε προηγηθεί ταχυδρομική σύμβαση με τη Ρωσία το 1848, *Επετηρίς*, του 1879, σ. ή.

15. Θ. Λεονάρδος, *Οδηγός ταχυδρομικός διά το 1848 ή εγχειρίδιον περί της υπηρεσίας των ταχυδρομείων*. Αθήνα 1848, σ. 74.

ρίδα του 1879 αναφέρεται ότι το ατμόπλοιο με αφετηρία την Τεργέστη θα περνούσε από τη Σύρο κάθε Τετάρτη στη 1 το μεσημέρι και θα έφτανε στην Κωνσταντινούπολη την Παρασκευή στις 6 το πρωί.¹⁶ Στην επετηρίδα του 1882-1883 η Σύρος έχει αντικατασταθεί στο δρομολόγιο από τον Πειραιά.¹⁷

Η σύνδεση Πειραιά-Σύρου το 1861 ήταν δις εβδομαδιαίως «προς μεταφοράν τής δια την Ευρώπην και την Τουρκίαν εκ Πειραιώς αλληλογραφίας και τανάπαλιν».¹⁸

Εν τω μεταξύ, από το 1859 πρώτη η Σύρος συνδέθηκε με τον Πειραιά με υποθαλάσσιο καλώδιο με τηλεγραφική γραμμή, για τη διαχείριση της οποίας συστάθηκαν κατά τόπους τηλεγραφικά γραφεία.¹⁹ Τα ταχυδρομεία αναλάμβαναν επικουρικό ρόλο στη διακίνηση των τηλεγραφημάτων όταν απουσίαζαν τηλεγραφικά γραφεία.²⁰ Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας και η οργάνωση της ταχυδρομικής υπηρεσίας, στην οποία υπάγονταν και τα τηλεγραφεία, είχε παλινδρομήσεις και καθυστερήσεις. Το 1862 η υποθαλάσσια γραμμή Σύρου-Πειραιά χρειάστηκε επισκευή, ενώ η σύνδεση Πειραιά-Αθήνας εκκρεμούσε και η μεταφορά των τηλεγραφημάτων γινόταν με άμαξα.²¹ Το 1869 έγινε νέα προσπάθεια να επεκταθεί το τηλεγραφικό δίκτυο στον νησιωτικό χώρο με την υπογραφή τηλεγραφικής σύμβασης μεταξύ της Ελληνικής κυβερνήσεως και της Εταιρίας Ι. Π. Ράλλης και W. P. Binney. Η εταιρεία αναλάμβανε την εκμετάλλευση της υπάρχουσας τηλεγραφικής γραμμής Σύρου-Χίου, τη σύνδεση του Σουνίου με τη Σύρο μέσω Κύθνου με νέο υποθαλάσσιο καλώδιο, καθώς και τη σταδιακή επέκταση του τηλεγραφικού δικτύου στον χώρο του Αιγαίου και του Ιονίου.²²

16. *Επετηρίς*, ό.π., 1879, σ. 74.

17. *Επετηρίς των ταχυδρομείων της Ελλάδος, 1882-1883 προς χρήση των ταχυδρομικών υπαλλήλων*, εκδοθείσα παρά της Γενικής Διευθύνσεως των Ταχυδρομείων. Αθήνα 1883, σ. 124.

18. Θ. Λεονάρδος, *Γενική έκθεση του διοργανισμού και της προσόδου της εν Ελλάδι ταχυδρομικής υπηρεσίας 1829-1861*, ανάτυπο από την *Ταχυδρομική Επιθεώρηση*, Επιμέλεια: Γεωρ. Μαραγκουδάκι, Αθήνα 1966, σ. 27.

19. Από την Αθήνα έως τον Πειραιά το τηλεγραφικό καλώδιο ήταν εναέριο, Θεόδωρος Γιαννίτσας, *Ιστορική εξέλιξη των ελληνικών ταχυδρομείων*, Αθήνα 1978, σ. 145.

20. *Επετηρίς*, ό.π., 1879, σ. 21.

21. Ο Αλέξανδρος Μανσόλας ή η κατάσταση του τηλεγράφου εν Ελλάδι. Αναφορά των πλείστων τηλεγραφικών υπαλλήλων προς τον Κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και το επί των Εσωτερικών Υπουργείον περί της αθλίας καταστάσεως και εντελούς παραλυσίας του Τηλεγράφου εν Ελλάδι, ένεκα της ανικανότητος και αμαθείας του τμηματάρχου Κ. Αλ. Μανσόλα, Αθήνα 1863, σ. 13, αναφορά της 1ης Φεβρουαρίου 1863.

22. Είχε προηγηθεί σύμβαση με την εταιρία Ρ. Σ. Νιουβάλλ το 1864 που όμως δεν ευοδώθηκε, *Τηλεγραφική Σύμβασις μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως και της Εταιρείας «Ι. Π. Ράλλης και W. P. Binney»*, Ερμούπολη 1868.

Η Ερμούπολη ως κέντρο εμπορίου είχε ανάγκη την έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση, με αποτέλεσμα και αυτή να υιοθετήσει τάχιστα τη νέα τεχνολογία που προσέφερε μια συνεχή ροή πληροφόρησης τόσο στα εμπορικά γραφεία ανά την Ευρώπη και τη Μαύρη Θάλασσα όσο και στα κατά τόπους λιμάνια, όπου προσορμίζονταν τα πλοία που μετέφεραν τα εμπορεύματά τους.

Η τηλεγραφία σε συνδυασμό με την εμφάνιση και τη διάδοση της ατμοπλοΐας συνέβαλε στην αναδιοργάνωση της ναυτιλίας και στη χάραξη νέων δρόμων και πρακτικών στη θάλασσα. Ενώ ο ρόλος της Σύρου στο εμπόριο των ατμόπλοιων υποχωρούσε, ο ρόλος της ως κέντρου διακίνησης της πληροφορίας αναβαθμίστηκε. Αυτό έγινε φανερό εννιά χρόνια αργότερα, το 1878, όταν την εκμετάλλευση του δικτύου ανέλαβε η αγγλική εταιρεία Eastern Telegraph, η οποία μετέτρεψε την εκεί εγκατάσταση σε σταθμό τηλεγραφίας της Ανατολικής Μεσογείου και απασχολούσε πάνω από 100 άτομα.²³

Η τηλεγραφική υπηρεσία μαζί με την ταχυδρομική υπάγονταν στην ίδια γενική διεύθυνση στο υπουργείου Εσωτερικών, στην οποία προστέθηκε και η τηλεφωνία μετά το 1892.²⁴ Οι επικοινωνίες καθώς και οι συγκοινωνίες συλλειτουργούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα δίνοντας ιδιαίτερο νόημα στην έννοια της επικοινωνίας.

Η οργάνωση των ελληνικών ταχυδρομείων ακολούθησε τις πρακτικές άλλων χωρών και συνδύασε εξαρχής τη μεταφορά ανθρώπων, επιστολών, κρατικών εγγράφων, ημερήσιου και περιοδικού τύπου και χρημάτων. Ουσιαστικά καλούνταν να καλύψει δραστηριότητες που σήμερα εκτελούνται από τον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα. Με τις λειτουργίες τους αυτές τα ταχυδρομεία συνέβαλλαν ουσιαστικά στη ανάπτυξη της κοινωνικής –μέσω της επικοινωνίας και της συγκοινωνίας– αλλά και της οικονομικής –μέσω των τραπεζικών εργασιών– ζωής της χώρας. Ωστόσο απουσιάζουν οι εργασίες εκείνες που αποτιμούν ακριβώς τον πολυσχιδή ρόλο των ταχυδρομείων κατά τους τελευταίους δύο αιώνες.

Η ιστορία των ταχυδρομείων έχει ένα πολύπλευρο χαρακτήρα, περιλαμβάνει την οργάνωση και λειτουργία μιας κρατικής υπηρεσίας, αναφέρεται ωστόσο και στον προσωπικό και κοινωνικό χαρακτήρα της επιστολογραφίας:

23. Τα τηλεγραφικά καλώδια έφθναν από τη θάλασσα με υπόγειο αγωγό από τον μικρό ορμίσκο στη βόρεια πλευρά (δίπλα στο ξενοδοχείο «Ερμής»). Τα γραφεία της εταιρείας Eastern Telegraph Co Ltd στεγάζονταν από το 1880 έως το 1925 στο κτίριο της σημερινής Σχολής Εμπορικού Ναυτικού, Χριστίνα Αγριαντώνη, Αγγελική Φενερλή, *Ερμούπολη-Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Αθήνα 1999, σ. 36.

24. Γιαννίτσης, *ό.π.*, σ. 150.

Η γιαγιά του Δημητρίου Βικέλα σε επιστολή της το 1851 από την Οδησό στην κόρη της καταγράφει τη διαδικασία συγγραφής της επιστολής: «έχω μίαν ώρα οπού βαστώ το κονδύλι και δεν ηξεύρω τι να σε γράψω και τι να σε ειπώ. Ενώ δεν έβλεπα την ώρα πότε να έλθη η μέρα του ταχυδρομείου δια να σε γράψω, Σμαράγδα μου».²⁵ Μετά την εισαγωγή του γραμματοσήμου το 1859 και την αύξηση του αριθμού των γραμματοκιβωτίων, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, διαδόθηκε η συνήθεια της ρίψης της επιστολής στο γραμματοκιβώτιο ανεξάρτητα από τις ώρες αναχώρησης του ταχυδρομείου.

Παράλληλα, τμήμα της ιστορίας των ταχυδρομείων είναι και η μεταφορά επιβατών, η σημερινή ακτοπλοΐα και ο κοινωνικός εκτός από τον οικονομικό της ρόλο. Μια εικόνα μας δίνουν δύο ταξιδευτές των μέσων του 19^{ου} αιώνα, ο Ανδρέας Συγγρός και ο Δημήτριος Βικέλας.

Ο Ανδρέας Συγγρός καταγράφει στην αυτοβιογραφία του τη μεταφορά επιβατών και δίνει μια εικόνα της ζωής επάνω στο πλοίο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από τη Σύρο στην Κωνσταντινούπολη: «συνεταξίδευσον και μετά μιας Χίας παρήλικος... μετά τετράωρον περίπου από Σύρου πλουν απηνήσαμεν πολεμικόν ατμόπλοιον, διερχόμενον δε πλησίον ημών το εχαιρετίσαμεν υψώσαντες την σημαίαν του ατμοπλοίου, τούτο δε διά του αυτού τρόπου μας αντεχαιρέτισε και η Χία εκείνη μοι εξήγει διά μακρών το έθος τούτο παρά συναντωμένοις πλοίοις και μοι προσέδετε: - Πολλά ακόμη ταξιδεύων θα ιδής και θα μάθης».²⁶ Αντίστοιχες παρατηρήσεις κάνει και ο Βικέλας το 1852 κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του για το Λονδίνο. Σημειώνει δε ότι «τα ολίγα ατμόπλοια αναχωρούντα το πολύ άπαξ της εβδομάδος, εστάθμευαν εις διαφόρους λιμένας και έδιδαν εις τους επιβάτας τον καιρόν να επισκεφθούν εν ανέσει τας πόλεις οπού προσήγγιζαν».²⁷ Στο σημείο όμως αυτό τα ταχυδρομεία συναντούν τη ναυτιλία μέσα από μία άλλη διαδρομή και η ιστορία των ταχυδρομείων μεταμορφώνεται σε ιστορία της ναυτιλίας. Μέσα από αυτούς τους δρόμους μπορούμε να συναντήσουμε ξανά τη Σύρο, που παρέμεινε στο κέντρο της οικονομικής και ναυτιλιακής ζωής της χώρας για αρκετές δεκαετίες.

Ωστόσο η ιστορία των ταχυδρομείων και της επικοινωνίας στην Ελλάδα παραμένει ένα ζητούμενο της έρευνας.

25. Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου. Παιδικαί αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι*, Αθήνα 1908, σ. 146.

26. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Επιμέλεια: Α. Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Αθήνα, 1998, σ. 91.

27. Βικέλας, *ό.π.*, σ. 182.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

«ΣΥΡΟΣ, ΤΟ ΛΙΒΕΡΠΟΥΛ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΔΥΟ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΛΙΜΑΝΙΩΝ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Ο βασιλιάς των Ελλήνων Γεώργιος Α΄ είναι αυτός που αποκάλεσε την Ερμούπολη της Σύρου, το πρώτο και σημαντικότερο λιμάνι του ελληνικού κράτους, ως «το Λίβερπουλ της Ελλάδος»¹ κατά την επίσκεψή του εκεί το 1864, αμέσως μετά την εκλογή του. Η επιλογή να παρομοιαστεί η Ερμούπολη με το Λίβερπουλ θα μπορούσε καταρχήν να εξηγηθεί από την αγγλόφιλη διάθεση του Γεωργίου Α΄. Εξάλλου η παρομοίωση των πρώτων πλουτοπαραγωγικών κέντρων του ελληνικού χώρου με ισχυρότερα και εντυπωσιακότερα ευρωπαϊκά παραδείγματα αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ιστορική οπτική, ας μην ξεχνάμε ότι η Λιβαδειά, μια πόλη που ανέπτυξε υδροκίνητη οικοτεχνία μάλλινων υφασμάτων κατά την οθωμανική περίοδο είχε ήδη παρομοιαστεί με το Μάντσεστερ. Παρόμοια πρακτική παρατηρείται και σε άλλα νοτιοευρωπαϊκά παραδείγματα.

Ένα αιώνα μετά την επίσκεψη του Γεωργίου στη Σύρο, ο Emile Kolodny δημοσιεύει την πρώτη σύγχρονη ιστορική μελέτη για την Ερμούπολη. Αναφερόμενος στην παρακμή της πόλης κατά τον 20^ο αιώνα έγραφε: «Ο περιορισμός εις την ελληνικήν αγοράν την οποίαν ελέγχει ολονέν περισσότερον η πρωτεύουσα (Αθήνα) οδηγεί εις το κλείσιμο των θυρσοδεψείων και αλευροβιομηχανιών και μόνον μερικά υφαντουργία (κλωστήρια δάμβακος) διατηρούν εισέτι τα τελευταία λείψανα του ελληνικού «Μάντσεστερ» του 19^{ου} αιώνας».² Είναι αναμφίβολο ότι το βρετανικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης μέσα από την παραδειγματική εκβιομηχάνιση, και την ανάπτυξη του αποικιοκρατικού εμπορίου κατέστη ένας τόπος ιστοριογραφικής αναφοράς, ένα επιτυχημένο παράδειγμα σύγκρισης. Ήταν όμως τυχαία η επιλογή της σύγκρισης του Λίβερπουλ καταρχήν, και του Μάντσεστερ κατά δεύτερον, στο άνοιγμα ενός αιώνα; Ένας κοσμοπολίτης γόνος βασιλικής οικογένειας και ένας γάλλος ιστορικός-γεωγράφος επέλεξαν δύο εξέχοντα παραδείγματα της βρετανικής οικονομίας. Το εμπορικό πρότυπο του Λίβερπουλ, ή το

1. Η παραπομπή στο: Χρ Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2000, σ. 20.

2. E. Kolodny, «Ερμούπολις-Σύρος. Γέννησις και εξέλιξις μιας ελληνικής νησιωτικής πόλεως», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), 261· ελληνική μετάφραση του Ν. Τσάγκα από το γαλλικό κείμενο, δημοσιευμένο στο περιοδικό *Méditerranée* 2 (1969).

βιομηχανικό του Μάντσεστερ; Βέβαια το 1864 η Ερμούπολη δεν είχε ξεδιπλώσει το εύρος των βιομηχανικών δραστηριοτήτων της, ενώ στη δεκαετία του 1960 είχε ήδη συντελεστεί η βιομηχανική απογείωση της ερμούπολιτικής οικονομίας. Μήπως όμως η Ερμούπολη εντάσσεται καλύτερα σε μια τυπολογία εμπορικών λιμανιών, παρά σε αυτή των βιομηχανικών κέντρων; Αυτό είναι το θέμα που θα δίσω σε αυτή την παρουσίαση.

Η μελέτη της τυπολογίας των εμπορικών λιμανιών του 19^{ου} αιώνα προσφέρει μια κοινή θεματολογία που μπορεί να προσδιορίσει τα εργαλεία και τη μέθοδο της ιστορικής έρευνας. Έτσι η παράλληλη μελέτη της οικιστικής-λιμενικής συγκρότησης, η δημογραφική εξέλιξη, καθώς και η ανάπτυξη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στο εμπορικό λιμάνι της Σύρου και του Λίβερπουλ φωτίζουν ζητήματα-ερωτήματα που απασχολούν τους ιστορικούς, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο χώρο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας με έμφαση στην ιστορία των πόλεων, στην ιστορία της μετανάστευσης, στην ιστορία των επιχειρήσεων.

Το Λίβερπουλ, όπως η Σύρος και άλλα παραδείγματα διαφορετικού μεταξύ τους μεγέθους ανήκουν σε μια κατηγορία λιμανιών που διαφοροποιούνται από αυτά της Κωνσταντινούπολης ή της Οδησσού, που στήριξαν την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία τους σε εθνικές μειονότητες - ξένες κοινότητες, όπου οικογενειακά και εθνοτοπικά δίκτυα κάλυπταν τοπικές και υπερτοπικές οικονομικές ανάγκες της κεντρικής διοίκησης του τόπου.³

Το Λίβερπουλ, όπως και η Σύρος στηρίχθηκαν σε επενδυτές επιχειρηματίες με τοπική ταυτότητα. Η μελέτη της εγγενούς μεταναστευτικής κίνησης από γειτονικές περιοχές, που παρατηρείται στα πρώτα χρόνια διαμόρφωσης του λιμανιού του Λίβερπουλ οδήγησε στη διαμόρφωση μεταναστευτικών τυπολογιών που στηρίζονταν στα μεταβαλλόμενα πρότυπα εργασιακής απασχόλησης, καθώς και σε προσωπικές επιλογές που βασίζονταν σε δίκτυα πληροφόρησης. Η σύγχρονη έρευνα για την ιστορία των ευρωπαϊκών λιμανιών τονίζει τη δυσανάλογη εσωτερική μετανάστευση που είχε κυριαρχικό ρόλο στην μακρόχρονη ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών. Η εξέλιξη του κάθε ευρωπαϊκού λιμανιού ως αυτόνομης υπόθεσης γίνεται σήμερα κατανοητή μέσα από τη σύγκλιση της θεωρητικής συζήτησης της ναυτιλιακής ιστορίας και της ιστορίας των πόλεων.⁴

3. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Δίκτυα της Διασποράς: μεθοδολογικές παρατηρήσεις», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Διασπορά-Δίκτυα - Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 15.

4. R. Lee, «Configuring the City: In-Migration, Labour Supply and Port Development

Είναι γνωστό ότι το λιμάνι που συγκέντρωσε το σύνολο σχεδόν του εισαγωγικού και του διαμετακομιστικού εμπορίου στις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους ήταν η Ερμούπολη της Σύρου. Το ατελές λιμάνι ενός μικρού αιγαιοπελαγίτικου νησιού έγινε το πρώτο εμποροναυτιλιακό κέντρο της χώρας και τόπος ίδρυσης της πρώτης ατμοπλοϊκής εταιρείας, της *Ελληνικής Ατμοπλοΐας* (1857). Ο πληθυσμός της νέας πόλης, που αυξανόταν με γοργούς ρυθμούς αποτελούνταν από μικρέμπορους, μεγαλέμπορους, τεχνίτες και μικροεπαγγελματίες, οι οποίοι συνέρευσαν από γειτονικούς γεωγραφικά τόπους. Η Σύρος πόλη-σταθμός του διαμετακομιστικού εμπορίου, ανέπτυξε τη ναυπηγική και τη θυρσοδεψία, δύο δραστηριότητες που στηρίχθηκαν πάνω στο μεγαλεμπόριο και όταν αυτό υποχώρησε από τη συριανή αγορά αναπτύχθηκε η ερμουπολίτικη κλωστοϋφαντουργία του τέλους του 19^{ου} αιώνα με άμεσο εμπορικό προσανατολισμό. Θα μπορούσαμε όμως να μελετήσουμε στον ίδιο τόπο, στην Ερμούπολη, τις δύο τυπολογίες του Λίβερπουλ και του Μάντσεστερ; Νομίζω πως αυτό το ερώτημα είναι παραπλανητικό. Και αν τέλος πάντων η Ερμούπολη πλησίασε κάποιο βρετανικό μοντέλο ανάπτυξης, αυτό ήταν του Λίβερπουλ.

Το Λίβερπουλ ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα λιμάνια της Βρετανίας και της Ευρώπης στον 19^ο αιώνα, με δεδομένο ότι από το 1830 έως το 1870, η Βρετανία ήταν η κύρια εμπορική δύναμη στην Ευρώπη. Το Λίβερπουλ ήταν ένα από τα βασικά κέντρα που στήριξαν την υπόθεση της βιομηχανικής επανάστασης στη Β.Δ. Βρετανία. Το εμπορικό λιμάνι δίπλα στο βιομηχανικό κέντρο του Μάντσεστερ.

Το Λίβερπουλ αποτελεί ένα καλό παράδειγμα πόλης - εμπορικού λιμανιού και η μελέτη της συγκρότησης και εξέλιξης αυτού του λιμανιού, ακριβώς εξαιτίας του εύρους των δραστηριοτήτων του και του χρονικού ανοίγματος της ιστορίας του μπορεί να γίνει ένα χρήσιμο εργαλείο στην παράλληλη μελέτη άλλων παραδειγμάτων πόλεων-λιμανιών στον 19^ο αιώνα, όπως η Σύρος, ο Πειραιάς, ο Βόλος.

Η εξέλιξη του Λίβερπουλ ως εμπορικού τόπου στηρίχτηκε καταρχήν στο γεωγραφικό παράγοντα: α) από την κομβική θέση του στο δια-ατλαντικό εμπόριο ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και β) από τη γειτνιάσή του με το βιομηχανικό Μάντσεστερ. Το Λίβερπουλ ήταν το ιδανικό λιμάνι για τις εμπορικές συναλλαγές με τις αποικίες στην Αμερική και στις Δυτικές Ινδίες, εξάγοντας τα προϊόντα της βιομηχανίας της Β.Δ. Αγγλίας.

Η λιμενική υποδομή αυτής της εμπορικής πόλης (η σημαντικότερη προϋπόθεση για τις εμπορικές μεταφορές) είχε ξεκινήσει το 1715 με ένα πρωτοποριακό για την εποχή του σύμπλεγμα από προβλήτες που η κατασκευή τους συνεχίστηκε σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα. Έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η δημοτική αρχή του Λίβερπουλ διαχειρίστηκε το λιμάνι του μπλέκοντας την πολιτική με το εμπόριο.

Ένα μεγαλοπρεπές Χρηματιστήριο αγαθών στήθηκε πίσω από το Δημαρχείο της πόλης στα 1803-1808 και γύρω του δημιουργήθηκαν δημόσια κτήρια που κάλυπταν τις συναλλαγές, ενώ η πόλη αποκτούσε νεοκλασικό αρχιτεκτονικό ύφος. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί η ανακάλυψη και επικράτηση μιας ελληνικής τεχνοτροπίας (Greek revival) στην πόλη στην περίοδο 1815-1840. Το Λίβερπουλ εκείνη την εποχή συγκρινόταν συχνά με τις ναυτικές πόλεις της αρχαιότητας και η υιοθέτηση της ελληνικής τεχνοτροπίας αποκτούσε ένα ιδιαίτερο συμβολισμό πέρα από μια απλή απομίμηση ή μόδα.⁵ Παρόμοιο αρχιτεκτονικό ύφος υιοθετεί και μια άλλη πόλη-λιμάνι με αρχαιοελληνικές καταβολές, η Μασσαλία. Έτσι μέσα στον 19^ο αιώνα πόλεις-λιμάνια από τη Σύρο, τη Σύμη και έως το Λίβερπουλ υιοθετούν εκδοχές της γνωστής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής.

Ο πληθυσμός στο Λίβερπουλ από το 1701 (5.715 κάτοικοι) ως το 1801 (78.000 κάτοικοι) σχεδόν δεκατετραπλασιάστηκε, και στη συνέχεια οκταπλασιάστηκε μέσα στον 19^ο αιώνα, ως το 1901 (685.000 κάτοικοι).⁶ Η πόλη είχε γίνει πόλος έλξης αναρίθμητων μεταναστών, κυρίως από τη γειτονική Ιρλανδία. Η διατροφική κρίση της Ιρλανδίας είχε σαν αποτέλεσμα τη μετανάστευση ενός μεγάλου αριθμού Ιρλανδών κατά τη δεκαετία του 1840 στο Λίβερπουλ που επέφερε και την αύξηση του αριθμού των καθολικών στην πόλη. Η θρησκευτική συνύπαρξη ιρλανδών καθολικών και αγγλο-ιρλανδών πρεσβυτεριανών, και ουνιταριστών που προωθούσαν την κοινωνική μεταρρύθμιση ήταν ορατή στον οικονομικό καταμερισμό και στον κοινωνικό ιστό της πόλης.

Ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης έδωσε και ένα «πρακτικό τόνο» στη δημόσια ζωή του τόπου. Έμποροι-επιχειρηματίες, που απάρτιζαν την εύρωστη τοπική ελίτ, στήριξαν την ίδρυση του τοπικού πανεπιστημίου (University College) το 1881, ενώ το 1890 ιδρύθηκε η σχολή Αρχιτεκτονικής και Εφαρμοσμένων Τεχνών, όπου οι αρχιτέκτονες εκπαιδεύονταν μαζί με

5. Κύριοι εκπρόσωποι είναι οι αρχιτέκτονες J. Foster jr., H. L. Elmes και έργα τους είναι: η αψίδα στο Liverpool Royal Institution, Medical Institution, St. George Hall, Mechanics' Institution· βλ. J. Sharples, *Liverpool*, New Haven και Λονδίνο 2004, σ. 12-13.

6. Sharples, *Liverpool*, σ. 10.

τους γλύπτες, τους μεταλλοτεχνίτες και υαλοτεχνίτες. Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα το Λίβερπουλ είχε αποκτήσει ένα εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με το βιομηχανικό Μάντσεστερ που ήταν σηματοδοτημένο από τα εργοστάσια με τον καπνό και τον δυνατό θόρυβό τους.

Το Λίβερπουλ παρέμεινε από τον 18^ο έως και τον 20^ό αιώνα ζωτικό κομμάτι ενός ευρύτερου κόσμου του εμπορίου, αλλά και της βρετανικής αυτοκρατορίας, θεμελιώνοντας την ευημερία του πάνω στο σχήμα ναυτιλία-εμπόριο-λιμενική ανάπτυξη. Οι ντόπιοι και μετανάστες, Προτεστάντες και Καθολικοί που έστησαν τις επιχειρήσεις τους πάνω σε αυτό το οικονομικό σχήμα αξιοποίησαν μοναδικές, προσοδοφόρες, νεωτερικές επιχειρηματικές ευκαιρίες συμπαρασύροντας και άλλους ξένους επιχειρηματίες (Ελληνες).

Η ναυτιλία ως παγκόσμια επιχείρηση, διένυε τη σημαντική φάση της μετάβασης από το ιστίο στον ατμό. Το ζήτημα αυτό, πέρα από τη γραμμική εξήγηση της τεχνολογικής υπεροχής του ατμού επί του ιστίου, επιδέχεται σήμερα και άλλες ερμηνείες που εξετάζουν τη μετάβαση σε σχέση με το ύψος των ναύλων και την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου. Είναι γνωστό πλέον ότι τα πρώτα ατμόπλοια είχαν υψηλή κατανάλωση σε καύσιμα, τα οποία επιπλέον έπρεπε να τα κουβαλούν μαζί τους, αφήνοντας μικρότερο χώρο για τη μεταφορά των εμπορευμάτων. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο μέσων θαλάσσιας μεταφοράς εξαρτιόταν από τη γρήγορη τεχνολογική προσαρμογή, από τις διακυμάνσεις στις τιμές των βασικών αγαθών που επέτρεπαν την απορρόφηση του υψηλότερου κόστους μεταφοράς, καθώς και από τις ευνοϊκές για τα ατμόπλοια κυβερνητικές ρυθμίσεις. Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις που είχαν ως βάση το Λίβερπουλ αναγνώρισαν και αξιοποίησαν αυτή τη μετάβαση.

Το 1870 η ατμοπλοΐα κατείχε την πρώτη θέση έναντι της ιστιοφόρου ναυτιλίας στις εισαγωγές στο Λίβερπουλ. Η ανάπτυξη της ατμοπλοΐας στο βρετανικό λιμάνι σηματοδότησε και τη συγκέντρωση των ναυτιλιακών επιχειρήσεων στα χέρια ορισμένων εταιριών από το Λίβερπουλ και τη Γλασκόβη, ενώ η προηγούμενη ιστιοφόρος εμπορική μεταφορά με την Βόρειο Αμερική καθοριζόταν από τους Αμερικανούς και εκείνη με τη Μεσόγειο με πλοία και πράκτορες εκτός Λίβερπουλ. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η μετάβαση από το ιστίο στον ατμό σηματοδότησε και τη μετάβαση σε βρετανικές, και μάλιστα του Λίβερπουλ, ναυτιλιακές επιχειρήσεις.

Ένα ζήτημα που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι η διαχείριση της αλλαγής από τους εμπόρους του Λίβερπουλ, καθώς και η επιχειρηματική διαφοροποίηση που παρουσιάζουν μέσα από προσωπικές και συλλογι-

κές στρατηγικές σε απάντηση στον ανταγωνισμό και στην κρίση της αγοράς. Ας μη ξεχνάμε ότι οι συριανοί επιχειρηματίες γνώρισαν τη μετάβαση από το ιστίο στον ατμό και διαχειρίστηκαν οικονομικές κρίσεις με διεθνείς διαστάσεις, όπως αυτή του 1848 και του 1873, ενώ κατά την εσωτερική κρίση του 1870-1890 ο Δήμος της Ερμούπολης οργάνωσε και ενίσχυσε τα δημοτικά έργα στην πόλη.⁷

Η σχετική ιστοριογραφία αναζήτησε τα αίτια και τα αποτελέσματα αυτής της μετάβασης σε σχέση με τον ευρύτερο ιστό του παγκοσμίου εμπορίου και των επιχειρήσεων, αλλά και των ατομικών επιλογών σε συνάρτηση με τις τεχνολογικές εξελίξεις, την παγκόσμια οικονομία και τις τοπικές συνθήκες.⁸

Το Λίβερπουλ διαμόρφωσε μια σχολή ναυτιλιακής ιστορίας ήδη από τη δεκαετία του 1950⁹ με επικεφαλής τον Francis Edwin Hyde (καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας εκεί από το 1948). Μερικοί από τους ιστορικούς αυτής της σχολής προέρχονταν από τον επαγγελματικό ναυτιλιακό κόσμο του Λίβερπουλ από οικογενειακή παράδοση και επιδόθηκαν στη μελέτη του λιμανιού, της ναυτιλίας και του διεθνούς εμπορίου με έμφαση στην κίνηση του βαμβακιού. Ο Hyde επεξεργάστηκε τη σχέση οικονομικής θεωρίας και ιστορίας των επιχειρήσεων με έμφαση στη συσσώρευση του κεφαλαίου, την στρατηγική των επενδυτικών επιλογών με μελέτες για τις ναυτιλιακές γραμμές: Blue Funnel, Harrison, Cunard, επιχειρηματίες: John Samuel Swire, καθώς και την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με την Ανατολική Ασία. Ένας μεγάλος αριθμός από μονογραφίες και άρθρα επικεντρώθηκαν στην οικονομική και κοινωνική ιστορία του Λίβερπουλ και σήμερα έχει δρομολογηθεί ένα μεγάλο έργο για το εμπορικό Λίβερπουλ (Mercantile Liverpool Project)¹⁰.

Εξάλλου η σύγχρονη ιστοριογραφία για το Λίβερπουλ έχει αναγνωρίσει μια «εντοπιότητα» στον προσωπικό και τοπικό λόγο, που οδήγησε και στη αποκρυστάλλωση μιας εξέχουσας τοπικής ιδιαιτερότητας (exceptionalism) στην πόλη.¹¹

7. Χρήστος Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αι.», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 591-601.

8. Hyde, Gr. Milne, J. R. Harris (επιμ.), *Essays in economic and social history of the port and its hinterland*, Λίβερπουλ 1969.

9. P. N. Davies, «The Liverpool School of Maritime History», *International Journal of Maritime History* 17/2 (2005), 249-260.

10. Υπεύθυνοι του προγράμματος είναι ο καθ. R. Lee, Πανεπιστήμιο Λίβερπουλ και ο δρ. Adrian Jarvis.

11. J. Belchem, *Merseypride. Essays in Liverpool exceptionalism*, Λίβερπουλ 2000, σ. 31 κ.εξ.

Μια ιδιαιτερότητα, μια «εντοπιότητα» χαρακτήρισε και το «συριανό οικονομικό φαινόμενο» στην Ερμούπολη, καθώς και την τοπική πολιτική ζωή. Η ελληνική οικονομική και κοινωνική ιστορία, μετά το 1974, παρακολούθησε και μελέτησε εντατικά φαινόμενα αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης του 19^{ου} αιώνα μέσα από το παράδειγμα της Σύρου, και σήμερα είμαστε πλέον έτοιμοι να μετρήσουμε τα οφέλη, αλλά γιατί όχι και τις απώλειες από αυτή τη συγκέντρωση του ιστορικού ενδιαφέροντος.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ
ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να συσχετίσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ερμούπολη, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., με τη διεθνοποιημένη εμπορική ανάπτυξη της πόλης στην προηγούμενη περίοδο. Καθώς η βιομηχανία αναπτύχθηκε ακριβώς την εποχή που η Ερμούπολη είχε πλέον απωλέσει τον διεθνή εμπορικό της ρόλο, είναι εύλογη η τάση να θεωρείται η πρώτη υποκατάστατο του δεύτερου, μια δραστηριότητα-καταφύγιο για τα διαθέσιμα κεφάλαια και το εργατικό δυναμικό της πόλης. Νομίζω, αντίθετα, ότι υπάρχει περιθώριο να δούμε τις αλλαγές αυτές ως μια διαδικασία δυναμικής προσαρμογής στις μεταβολές του διεθνούς περιβάλλοντος και αξιοποίησης του διαθέσιμου πόρου, που ήταν ακριβώς οι διεθνείς διασυνδέσεις του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης.

Η Ερμούπολη ανήκει από τη γένεσή της στο διεθνές περιβάλλον: η ίδια η δημιουργία της, όπως είναι γνωστό, υπήρξε αποτέλεσμα του συνδυασμού συγκυριακών τοπικών παραγόντων και μακροπρόθεσμων τάσεων της διεθνούς οικονομίας. Οι τάσεις αυτές συνοψίζονται στη δυναμική επέκταση των διεθνών εμπορικών δικτύων στη Μεσόγειο –με την αποφασιστική συμμετοχή των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς– ενώ ο συγκυριακός παράγοντας ήταν, βέβαια, η Ελληνική Επανάσταση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, και χάρη στη δράση μιας δυναμικής ομάδας επιχειρηματιών, δημιουργήθηκε στο νησί της Σύρου ένας διεθνής εμπορικός σταθμός και ένα σημαντικό ναυτιλιακό κέντρο, ήδη μέσα στα χρόνια του αγώνα της ανεξαρτησίας.

Είναι επίσης γνωστό ότι ο τύπος αυτός της εντυπωσιακής, ομολογουμένως, ανάπτυξης που ακολούθησε η τοπική οικονομία, στηριγμένη στο διεθνές-διαμετακομιστικό εμπόριο και την ιστιοφόρο ναυτιλία και ναυπηγική, δεν λειτουργούσε πλέον μετά τη δεκαετία του 1870. Η ελληνική ιστοριογραφία έχει προτείνει ερμηνείες και έχει καταγράψει σχολαστικά τους παράγοντες που οδήγησαν στην έκπτωση αυτή της Ερμούπολης από τη θέση του διεθνούς εμπορικού σταθμού, η οποία βύθισε την τοπική οικονομία και κοινωνία σε μια παρατεταμένη κρίση. Η μετάβαση της ναυτιλίας «από του ιστίου εις τον ατμό» έχει έγκαιρα εντοπιστεί ως ένας από τους

δεμελιώδεις παράγοντες που ανέτρεψαν, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τα τεχνολογικά δεδομένα στα οποία βασίζονταν οι θαλάσσιες επικοινωνίες και η οργάνωση των σχετικών δρομολογίων και δικτύων, μια ανατροπή που άλλαξε τη γεωγραφία των δρομολογίων αυτών και αχρήστευσε τον ρόλο του σταθμού διαμετακόμισης.¹ Η παρακμή της ξυλοναυπηγικής, την οποία συμπαρέσυρε η ίδια τεχνολογική αλλαγή, αφαίρεσε με τη σειρά της έναν σημαντικό μοχλό-κινητήρα της τοπικής οικονομίας. Η άνοδος του Πειραιά, την ίδια εποχή, στη θέση του πρώτου λιμανιού του εξαγωγικού εμπορίου της χώρας υπήρξε επίσης «μοιραία» για την Ερμούπολη, καθώς οι λειτουργίες του κεντρικού κόμβου του θαλάσσιου δικτύου επικοινωνιών μεταφέρθηκαν εκεί.

Από την άλλη μεριά, οι αλλαγές της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας στην κρίσιμη αυτή περίοδο, και συγκεκριμένα η άνοδος της βιομηχανίας, έχουν εξεταστεί κυρίως σε σχέση με τις ενδογενείς δυναμικές που υποστήριξαν αυτή τη μεταβολή –τα διαθέσιμα κεφάλαια, την τεχνογνωσία, το τοπικό εργατικό δυναμικό κ.λπ.² Στην προσέγγιση αυτή, η έκπτωση της Ερμούπολης από τον διεθνή ρόλο της και η παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου θεωρούνται ως ένας εξωγενής, ως προς αυτές τις ενδογενείς δυναμικές, παράγοντας, ο οποίος επέσπευσε και εντέλει διευκόλυνε τη στροφή προς τη βιομηχανία.

Όλες αυτές οι αναλύσεις και ερμηνείες αποδίδουν εύστοχα πλευρές της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα, όλες μαζί όμως συνδέτουν έναν χαλαρό, ακόμη, καμβά: η ύφανσή του επιδέχεται περαιτέρω πύκνωση. Στο επίπεδο της τοπικής οικονομίας, οι συνδυαστικοί κρίκοι ανάμεσα στις διάφορες συνιστώσες της έχουν ιδιαίτερη σημασία για την επιχειρηματική δράση.³ Ο διεθνής ρόλος της πόλης, οι διεθνείς διασυνδέσεις και τα δίκτυα που τον συντηρούσαν, δεν ήταν, ίσως, ένα στοιχείο που απλώς παρήκμασε, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη στροφή του επιχειρηματικού δυναμικού σε άλλες δραστηριότητες. Αντίστροφα, θα μπορούσε κανείς να δει τις εξελίξεις στην ερμούπολιτική οικονομία ως μια διαδικασία

1. Χρήστος Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αι.», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 591-601· Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος, σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.

2. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», *Νεοελληνική Πόλη*, σ. 603-608.

3. Βλ. σχετικά R. Lloyd-Jones και C. Lewis, *Manchester and the age of the factory: the business structure of cottonopolis in the industrial revolution*, Croom Helm, 1988.

προσαρμογής στις αλλαγές του διεθνούς περιβάλλοντος, ως ένα διάβημα διάσωσης των διεθνών διασυνδέσεών της, και να ανιχνεύσει επιβιώσεις του διεθνούς ρόλου της πόλης και αργότερα, στο τέλος, δηλαδή, του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ού}. Μολονότι η εκβιομηχάνιση σήμανε μια ευρύτερη αλλαγή, όχι μόνο στην τοπική οικονομία, που ουσιαστικά ενσωματώθηκε στην εθνική οικονομία αυτή την περίοδο, αλλά και στην τοπική κοινωνία, με την αλλαγή φρουράς στα ηγετικά κλιμάκια, όπου τη θέση των χιωτών εμπόρων πήραν οι πελοποννήσιοι βιομήχανοι, ωστόσο η διαπλοκή, οι ωσμές ανάμεσα στην παλαιότερη, διεθνή εμπορική δραστηριότητα και στη νεότερη βιομηχανική, την αποκλειστικά στραμμένη στην εγχώρια αγορά, είναι, ενδεχομένως, περισσότερο σημαντικές από όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Αυτές τις διαπλοκές επιχειρώ να ανιχνεύσω εδώ.

Οι μεταβολές του διεθνούς περιβάλλοντος στις οποίες αναφέρομαι, πέρα από την αλλαγή της τεχνολογικής υποδομής των μεταφορών, περιλαμβάνουν κυρίως τις αλλαγές στους όρους με τους οποίους διεξαγόταν το διεθνές εμπόριο, τις τάσεις εξειδίκευσης των περιφερειακών και τοπικών οικονομιών, που ενισχύθηκαν αυτή την εποχή καθώς ολοκληρωνόταν η ενσωμάτωσή τους στις διεθνείς αγορές, και την προϊούσα εθνικοποίηση των οικονομιών, με την έννοια της ολοκλήρωσης/παγίωσης των εθνικών αγορών, της μειωμένης διαπερατότητας των συνόρων και της αυξημένης παρεμβατικότητας του κράτους στην οικονομία. Πολλές ενδείξεις πείθουν ότι ο επιχειρηματικός κόσμος της Ερμούπολης αποπειράθηκε καταρχήν να προσαρμοστεί στις αλλαγές αυτές, προτού οι ίδιες οι δικές του κινήσεις, με τη συσσώρευση και την αλληλεπίδρασή τους, οδηγήσουν σε συνολική αλλαγή του τύπου της τοπικής οικονομίας.

Μια πρώτη τέτοια ένδειξη εντοπίζεται στην αλευροβιομηχανία, έναν πρώιμο βιομηχανικό κλάδο που αναπτύχθηκε στην Ερμούπολη από τη δεκαετία του 1860, με δυναμικό που μετρούσε 4 μεγάλους ατμόμυλους ήδη το 1867 για να φτάσει τους 7 στα 1873.⁴ Ο κλάδος πρακτικά θα καταρρεύσει στο δεύτερο μισό της επόμενης δεκαετίας, και στην Ερμούπολη θα απομείνει ένας μόνον αλευρόμυλος, στον έλεγχο της οικογένειας Βαφιαδάκη και αργότερα ιδιοκτησίας Ασημομύτη, ο οποίος θα εξυπηρετεί αποκλειστικά τις τοπικές ανάγκες.

4. Οι μύλοι Χρυσού (1860), Φιλόπουλου (1861), Βέλτσου (1862), Μπούμπουλη (1864, έπειτα Σεβαστόπουλου-Χειλά-Κεχαγιά), Δαμιανού (1868), Αποστόλου (1881), Καλημέρη (1883), χωρίς να λογαριάζουμε μικρότερες και βραχύβιες επιχειρήσεις. Όλες οι πληροφορίες για τη βιομηχανία στο: Χριστίνα Αγριαντώνη, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης 1830-1940*, ΙΝΕ-ΕΙΕ (υπό έκδοση).

Η δεαματική άνοδος και η εξίσου δεαματική πτώση του κλάδου αυτού δεν φαίνεται να σχετίζονται με εσωτερικές διεργασίες της τοπικής ή έστω της εθνικής οικονομίας: ήταν μάλλον μια προσπάθεια (η οποία απέτυχε) των επιχειρηματικών κύκλων που σχετίζονταν με το διεθνές σιτεμπόριο να διασώσουν τη θέση της Ερμούπολης στο εμπόριο αυτό, μετατρέποντάς την από σταθμό διαμετακόμισης των σιτηρών σε εξαγωγικό κέντρο αλεύρων. Προς την κατεύθυνση αυτή ωθούσαν οι αλλαγές που συντελούνταν στο σιτεμπόριο εκείνη ακριβώς την εποχή: οι τεχνολογικές καινοτομίες (τηλέγραφος, ατμόπλοια) και η απελευθέρωση των ανταλλαγών προκαλούσαν αναδιοργάνωση του εμπορίου σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα προς την Ευρώπη, όπου οι απευθείας εξαγωγές από τους τόπους παραγωγής στους τόπους κατανάλωσης αντικαθιστούσαν το εμπόριο που διεξαγόταν μέσω των ενδιάμεσων σταθμών αποθήκευσης-διαμετακόμισης (deposit trade).⁵

Το διαμετακομιστικό εμπόριο σιτηρών ήταν δευτερεύουσας σημασίας στην Ερμούπολη ως τον Κριμαϊκό πόλεμο –στο λιμάνι της εξαρχής εισαγόταν σιτάρι για την εγχώρια κατανάλωση.⁶ Αλλά στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, που προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στο εμπόριο της περιοχής, και ιδίως μετά την υπογραφή της ελληνο-οθμανικής συνθήκης εμπορίου και ναυτιλίας του Μαΐου 1855, το διαμετακομιστικό εμπόριο του σιταριού στην Ερμούπολη πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε δεν επαρκούσαν οι αποθηκευτικοί χώροι του λιμανιού και οι έμποροι νοίκιαζαν αγγλικά καράβια στο λιμάνι για να αποθηκεύουν τα δημητριακά.⁷ Ανάλογα, φυσικά, ήταν τα κέρδη, καθώς οι τιμές ήταν πολύ υψηλές, λόγω ακριβώς του πολέμου.⁸ Όπως συμβαίνει συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις, το όλο σύστημα κατέρρευσε με την υπογραφή της ειρήνης το 1856, αλλά προφανώς η εμπλοκή αυτή είχε ενισχύσει τις γραμμές των σχετιζόμενων με το σιτεμπόριο επιχειρηματιών –εμπόρων και μυλωνάδων– και είχε αυξήσει τις διαδεσιμότητες και τις προσδοκίες τους.

5. Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά*, 40 (Ιούνιος 2004), 53-96. Για το deposit trade, βλ. και Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996, σ. 20-21.

6. Το μεγάλο λιμάνι του διαμετακομιστικού εμπορίου σιτηρών στη Μεσόγειο ήταν το Λιθόρνο, βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιθόρνο 1750-1868*, Αθήνα [2000].

7. Βλ. σχετικά Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 84-85, που στηρίζεται στις μαρτυρίες του γάλλου προξένου.

8. Κατά την Patricia Herlihy, *Odessa: A History, 1794-1914*, Cambridge Man. ²1991, σ. 204-205, η τιμή του σιταριού στην Οδησό το 1856 ήταν δύομισι φορές ανώτερη σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1853.

Όμως ακριβώς την εποχή εκείνη, όταν έγινε και η πρώτη στροφή των Βορειοευρωπαίων προς τα σιτηρά της Αμερικής, λόγω του αποκλεισμού που επέβαλε η Ρωσία κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για τους σταθμούς διαμετακόμισης στη Μεσόγειο. Η επιλογή μερικών Ερμουπολιτών επιχειρηματιών να επενδύσουν στην αλευροβιομηχανία πρέπει να συνδέεται με τις ανακατατάξεις αυτές στο σιτεμπόριο. Έχει σημασία να διευκρινιστεί ότι η πρώτη απόπειρα σύστασης ατμομύλου στην Ερμούπολη εντοπίζεται ήδη το 1858 (ο μύλος Δασκαλάκη και Σακορράφου, ο οποίος απέτυχε). Ανάμεσα στους επενδυτές των μύλων που ακολούθησαν βρίσκουμε μυλωνάδες και αρτοποιούς, όπως ο Στ. Χρυσός και ο Γ. Βέλτσος, και εμπόρους-εξαγωγείς όπως ο Θ. Τόμπρας και ο Περικλής Σεβαστόπουλος – ο τελευταίος μάλιστα ήταν μέλος εμπορικής οικογένειας με κλάδους στο Λιβόρνο και στην Οδησσό⁹ ενώ τις επιχειρήσεις τους στήριξαν με πιστώσεις και ορισμένοι χιώτες μεγαλέμποροι-τραπεζίτες της πόλης, όπως ο Δ. Βαφιαδάκης. Φαίνεται λοιπόν ότι η βιομηχανική παραγωγή αναλάμβανε εδώ ρόλο υποστήριξης του λιμανιού και της εξαγωγικής δραστηριότητας, μια στρατηγική τυπική των πόλεων-λιμανιών ήδη από τον 18^ο αιώνα,¹⁰ σε μια εποχή μάλιστα που για την Ερμούπολη το διαμετακομιστικό εμπόριο δεν είχε μέλλον. Το συνολικό δυναμικό των αλευρομύλων που δημιουργήθηκαν δεν μπορεί να απευθυνόταν μόνο στην εγχώρια κατανάλωση αλεύρων: στόχος των συριανών μύλων ήταν, πιθανότατα, εξαρχής η ευρύτερη αγορά της Ανατολικής Μεσογείου. Δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες για το ζήτημα αυτό, γνωρίζουμε όμως ότι ο μύλος Χρυσού, για παράδειγμα, είχε υποκατάστημα στην Κωνσταντινούπολη το 1882. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι συριανοί μύλοι εξήγαν στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη. Η δε κατάρρευσή τους μετά το 1885 πρέπει να συνδεθεί με τη δεύτερη ελληνοτουρκική κρίση και τη διακοπή των ανταλλαγών μεταξύ των δύο χωρών, αλλά και με τη διάδοση των μηχανικών αλευρόμυλων σχεδόν σε όλες τις πόλεις της περιοχής – ενώ συγχρόνως η αλευροβιομηχανία του Πειραιά κέρδιζε την ελληνική αγορά.

9. Για τους Σεβαστόπουλους της Οδησσού βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Εθνικός αυτοπροσδιορισμός σε ένα οικονομικά μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η μαρτυρία ενός έλληνα εμπορο-υπαλλήλου από το ρωσικό εμπόριο σιτηρών», *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Επιμέλεια: Μαρία Α. Στασινοπούλου – Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Τετράδια Εργασίας 28, Αθήνα 2005, σ. 125-142.

10. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Μασαλία, βλ. X. Daumalin, N. Girard, O. Raveux, *Du savon à la puce: L'industrie marseillaise du XVIIe siècle à nos jours*, Μασαλία 2003.

Πρόσθετο κίνητρο για την επιχειρηματική εμπλοκή στην αλευροβιομηχανία αλλά και πρόσθετος παράγοντας στήριξης της ζωής του λιμανιού είναι το γεγονός ότι το σιτεμπόριο αποτελούσε την τελευταία γραμμή υποχώρησης του ιστιοφόρου, το οποίο, όπως γνωρίζουμε, ήταν θεμελιακό στοιχείο της φυσιογνωμίας του λιμανιού της Ερμούπολης, του παραγωγικού κόσμου της και της διαδέσιμης ναυτικής τεχνογνωσίας. Χάρη στο ρωσικό σιτεμπόριο, το ιστιοφόρο διατήρησε ενεργό παρουσία στη Μαύρη Θάλασσα αρκετά χρόνια μετά την οριστική επικράτηση του ατμοπλοίου στη Μεσόγειο. Το 1889 ακόμη, ο Γεώργιος Βέλτσος μεταφέρει για τον μύλο του σιτάρι από το Ταγανρόκ με σαντορινιό ιστιοφόρο. Ο συνδυετικός αυτός κρίκος εξηγεί ενδεχομένως και την παρουσία Ψαριανών στη συριανή αλευροβιομηχανία (οικογένειες Χειλά, Καλημέρη), τους οποίους δεν απαντούμε σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους.

Ήταν, τελικά, η αλευροβιομηχανία της Ερμούπολης, μια έσχατη γραμμή αναδίπλωσης του παλαιότερου δικτύου του σιτεμπορίου, ή μια δυναμική απόπειρα προσαρμογής στις νέες διεθνείς συνθήκες; Όπως και να 'χει, ήταν απότοκος του διεθνούς ρόλου, των διεθνών διασυνδέσεων της Ερμούπολης, ένα εγχείρημα που εγγράφεται στη λογική και στη συνέχεια του διεθνοποιημένου τομέα της οικονομίας της και του εξωστρεφή χαρακτήρα του λιμανιού της, και όχι στη λογική μιας δυναμικής που θα δημιουργούσαν κάποιες εσωτερικές εξελίξεις. Το εγχείρημα απέτυχε, και ως προς τη διεθνή του διάσταση, και ως προς την προσαρμογή στην εθνική αγορά, την οποία μονοπώλησε τελικά η πειραιϊκή αλευροβιομηχανία. Αποτέλεσε ωστόσο την πρώτη μαζική μετακίνηση πόρων και δυναμικού στη βιομηχανία, εγκαινιάζοντας έτσι τις αλλαγές στην τοπική οικονομία, που θα ολοκληρώνονταν δυο δεκαετίες αργότερα.

Το δεύτερο παράδειγμα για τη σημασία που εξακολουθούν να έχουν οι διεθνείς διασυνδέσεις της Ερμούπολης στον προχωρημένο 19^ο αιώνα, αλλά και για τις προσαρμογές στις νέες διεθνείς συνθήκες, αφορά τη θυρσοδεψία. Εδώ πρόκειται για έναν κλάδο συναρτημένο «εκ γενετής» με το διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο, καθώς η διακίνηση δερμάτων στο λιμάνι και οι χρόνοι της ανενεργού παραμονής τους στις αποθήκες της διαμετακόμισης, υπήρξαν μερικοί από τους σημαντικότερους παράγοντες της ανάπτυξης των ερμουπολίτικων θυρσοδεψείων, των οποίων τα σολοδέρματα κατέκτησαν τις αγορές της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Επρόκειτο δηλαδή εξαρχής για μια βιομηχανία εξαγωγική, υποστηρικτική της εμπορικής δραστηριότητας του λιμανιού.

Στην περίπτωση αυτή, αντίθετα με την αλευροβιομηχανία, η ενσωμάτωση στην εθνική οικονομία και η στροφή στην εθνική αγορά υπήρξε επιτυχής: με τις δύο διαδοχικές πολιτικές κρίσεις της ανατολικής Μεσογείου στα 1875-1877 και στα 1884-1885, που παρέλυσαν το εμπόριο της περιοχής, αλλά και χάρη στην άνοδο του προστατευτισμού στα νέα βαλκανικά κράτη, τα θυρσοδεψεία έχασαν τις εξωτερικές αγορές τους. Σύντομα όμως, έστω και με αρκετές απώλειες, ο κλάδος ανέκαμψε και διατήρησε τις δέσεις του στην εσωτερική αγορά. Επιβίωσε δε τουλάχιστον ως τον Μεσοπόλεμο, παρά τον ανταγωνισμό, στον 20ό αιώνα, της πειραϊκής-αθηναϊκής θυρσοδεψίας, αλλά και εκείνης της Σάμου.

Εξαρχής τα θυρσοδεψεία της Ερμούπολης προμηθεύονταν δέρματα από τη νότια Αμερική μέσω Μασσαλίας και Αμβέρσας, με τη μεσολάβηση, συνήθως, ελληνικών εμπορικών οίκων. Με τις αλλαγές που συντελούνταν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στο διεθνές εμπόριο, αλλαγές που σε γενικές γραμμές περιγράφονται ως το πέρασμα από το «σιμιδιανό» (ρύθμιση της αγοράς από την πλευρά της ζήτησης) στο «σουμπετεριανό» μοντέλο (ρύθμιση της αγοράς από την πλευρά της προσφοράς), είχε ήδη επικρατήσει την εποχή εκείνη το λεγόμενο «ευρωπαϊκό σύστημα του εμπορεύεσθαι»,¹¹ η λογική του οποίου διέφερε δραστικά από εκείνη που γνώριζαν οι παλαιότεροι έλληνες έμποροι. Κομβικό στοιχείο του νέου συστήματος, μαζί με την επιλογή των προσφορών και την ταυτόχρονη εξασφάλιση των πωλήσεων μέσω τηλεγράφου και δάσει δειγμάτων, ήταν η παρεμβολή των τραπεζών, στις οποίες οι έμποροι παρέδιδαν φορτωτικές, τιμολόγια και επιταγές μόλις ναύλωναν μέσο για την αποστολή του προϊόντος, για να σταλούν στον τελικό αγοραστή.

Η πτώχευση ενός από τα μεγαλύτερα θυρσοδεψεία της Ερμούπολης, του θυρσοδεψείου Καλουτά, το 1893, έχει αφήσει κάποια ίχνη από τις συναλλαγές της επιχείρησης στα συμβολαιογραφικά αρχεία της πόλης. Εκεί λοιπόν φαίνεται, ότι το θυρσοδεψείο Καλουτά ήταν ενταγμένο σε ένα τέτοιο διεθνοποιημένο σύστημα: αγόραζε ακατέργαστα δέρματα Αμερικής μέσω Αμβέρσας και Χάβρης, με τη μεσολάβηση των εκεί εμπορικών οίκων «Αγέλαστος & Σία» και «Krenglinger & Cie» (εταιρεία που συνεργαζόταν με τον οίκο Νεγρεπόντη) –και από ό,τι φαίνεται, χωρίς τη μεσολάβηση άλλων εμπόρων από την Ερμούπολη– τα δέρματα έφθαναν στην Ερμούπολη με

11. Σ. Δ. Κατακουζηνός, «Η ελληνική ναυτιλία και το ελληνικόν εμπόριον», *Μηνιαίον Δελτίον του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου*, 6 (Ιούνιος 1901), 8-17 και 7 (Ιούλιος 1901), 22-32.

πλοία της Deutsche Levante Linie και άλλης (γαλλικής) εταιρείας και με φορτωτικές των τραπεζών Crédit Lyonnais και Comptoir d'Escompte (υποκαταστήματα Βρυξελλών και Αμβέρσας αντίστοιχα).

Το θυρσοδεψείο Καλουτά πτώχευσε, αρκετά άλλα όμως επέζησαν και αποτελούσαν ως τη δεκαετία του 1930 τον δεύτερο σημαντικό κλάδο της ερμουπολίτικης βιομηχανίας. Μαζί με την εντατικότερη αξιοποίηση των εγκαταστάσεων –εφόσον όλα τα θυρσοδεψεία ενίσχυσαν την εκμηχάνιση της παραγωγής από το τέλος του 19^{ου} αι.– είναι πιθανό ότι οι διεθνείς διασυνδέσεις και η έγκαιρη προσαρμογή στις νέες μεθόδους «του εμπορεύεσθαι» εξασφάλισαν πλεονεκτήματα στη θυρσοδεψία της Ερμούπολης, τα οποία της επέτρεψαν να επιβιώσει, όταν έγινε, και αυτή, μια βιομηχανία προσανατολισμένη στην εγχώρια αγορά και μόνον, παρά το προφανές μειονέκτημα της νησιωτικότητας.

Η τελευταία ένδειξη για τη σημασία της διεθνούς εμπορικής «κληρονομιάς» της πόλης αφορά την κλωστοϋφαντουργία, η οποία, από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα, αναδείχθηκε στον σημαντικότερο οικονομικό πνεύμονα του νησιού ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και παραπέρα. Η άνοδος της κλωστοϋφαντουργίας μπορεί να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν δείγμα της ενσωμάτωσης της ερμουπολίτικης οικονομίας στην εθνική οικονομία, εφόσον αυτή η βιομηχανία εξαρχής αναπτύχθηκε με στόχο την εγχώρια κατανάλωση. Ωστόσο, και η δική της ανάπτυξη σχετίζεται άμεσα με τον διεθνοποιημένο χαρακτήρα της πρότερης εμπορικής ανάπτυξης της πόλης. Αν την εποχή εκείνη η Ερμούπολη είχε απωλέσει πλέον τον ρόλο της στο διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο, ωστόσο παρέμεινε για αρκετές δεκαετίες ακόμη το κέντρο του εισαγωγικού χονδρεμπορίου υφασμάτων στην Ελλάδα: στην Ερμούπολη –και όχι στον Πειραιά– πήγαιναν για να προμηθευτούν υφάσματα έμποροι από ελληνικές επαρχιακές πόλεις, τουλάχιστον ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα,¹² και στο εμπορικό κέντρο της πόλης υπήρχαν, όπως γνωρίζουμε, πλήθος από υφασματοποθήκες.¹³ Από τα πρώτα χρόνια εξάλλου, τα υφάσματα εισάγονταν στην Ερμούπολη όχι μόνο για επανεξαγωγή αλλά και για τις ανάγκες της τοπικής βιοτεχνίας καλεμκεριών, της τυπογραφικής. Τόσο το εισαγωγικό εμπόριο των υφασμάτων –και ιδιαίτερα οι επαφές με τις εμπορικές εταιρείες του Μάνστεστερ, μεταξύ των οποίων και

12. Στηρίζομαι στη μαρτυρία του Δημητρίου Λιανού, αλευροβιομήχανου του Πειραιά, από χειρόγραφο απομηνημονευμάτων που είχε την καλοσύνη να μου δώσει ο Γεώργιος Δρίνης.

13. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη – Αγγελική Φενερλή, *Ερμούπολη-Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Αθήνα 2000.

ελληνικές (όπως, για παράδειγμα, ο οίκος Μπούκουρα)– όσο και το εξαγωγικό εμπόριο των καλεμκεριών σήμαιναν ανταλλαγές τεχνογνωσίας, κυκλοφορία ανθρώπων και κεφαλαίων, πράγματα δηλαδή που συνέβαλαν στις ετοιμότητες του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι σχέσεις με το Μάντσεστερ οδήγησαν και στην άμεση συμμετοχή επιχειρηματιών από τον εκεί ελληνισμό σε ερμουπολίτικες βιομηχανίες –είναι η περίπτωση του Γρηγόριου Ζλατάνου, που υπήρξε ένας από τους ιδρυτές του νηματουργείου «Φουστάνου, Καρέλα, Βελισσαρόπουλου & Σία», το 1903.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι η «βιομηχανική στροφή» της Ερμούπολης, που πραγματοποιήθηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, άντλησε σε μεγάλο βαθμό από τα «κεκτημένα», τις εμπειρίες και τις επιρροές του διεθνούς περιβάλλοντος στο οποίο είχε ενταχθεί η πόλη στο πρώτο μισό του αιώνα, μέσω του διαμετακομιστικού εμπορίου.

Είναι χρήσιμο, μιλώντας για τις προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης κατά το πέρασμα από το διαμετακομιστικό εμπόριο στη βιομηχανία, να παρουσιαστούν πολύ συνοπτικά και οι εξελίξεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα της τοπικής οικονομίας, καθώς και αυτές εγγράφονται, πιστεύω, στην ίδια λογική των προσαρμογών στο ευρύτερο περιβάλλον. Είναι γνωστό ότι στην Ερμούπολη είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό τοπικό πιστωτικό σύστημα από ιδιώτες μεγαλεμπόρους-τραπεζίτες, το οποίο μάλιστα έκανε αρχικά δύσκολη τη ζωή του πρώτου πιστωτικού ιδρύματος που προσπάθησε να διεισδύσει στην ερμουπολίτικη αγορά, της Εθνικής Τράπεζας.¹⁴ Το τοπικό αυτό πιστωτικό σύστημα επιβίωσε, μάλιστα, αρκετές δεκαετίες μετά την παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου, και στήριξε τα πρώτα βήματα της τοπικής βιομηχανίας.

Τα επιχειρηματικά πεδία του διεθνούς εμπορίου και της τράπεζας, που συνήθως ταυτίζονταν στο ίδιο πρόσωπο, έτειναν να διαχωρίζονται και να εξειδικεύονται τον 19^ο αιώνα στην Ευρώπη.¹⁵ Οι ερμουπολίτες τραπεζίτες φαίνεται πως είχαν αποκοπεί από τις εμπορικές καταβολές τους ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: από τους 38 τραπεζίτες και προεξοφλητές που κα-

14. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 208 κ.εξ.

15. Αν και ο διαχωρισμός δεν ήταν πάντα πλήρης. Οι έλληνες έμποροι-τραπεζίτες-εφοπλιστές του Λονδίνου διατηρούσαν ακόμη συνδυασμένες δραστηριότητες το 1860, λίγο αργότερα ωστόσο εξειδικεύτηκαν στον εφοπλισμό, βλ. σχετικά Maria Christina Chatziioannou – Gelina Harlaftis, «From the Levant to the City of London: Mercantile credit in the Greek international commercial networks of the Eighteenth and nineteenth centuries», *Centres*

ταγράφονται στον *Οδηγό* του Μπούκα το 1875, μόνον οι 5 ήταν και έμποροι.¹⁶ Ορισμένες ενδείξεις που διαθέτουμε σχετικά με τις κατοπινές εξελίξεις στον τομέα, υποδεικνύουν ότι αυτοί που επιβίωσαν και στην επόμενη φάση, τουλάχιστον ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα, προώθησαν ακόμη περισσότερο τη λογική της εξειδίκευσης, καλύπτοντας αρκετά ειδικούς και συγκεκριμένους θύλακες της τοπικής πιστωτικής αγοράς.

Συγκεκριμένα, διαθέτουμε στοιχεία για τη δομή του ενεργητικού δύο σημαντικών τραπεζιτών της πόλης, του Ελπιδοφόρου Λαδόπουλου και του Γαβριήλ Αράγκη, τη στιγμή του θανάτου τους. Και οι δύο πέθαναν το 1891, και οι δύο είχαν δεσμεύσει σημαντικά κεφάλαια στην τοπική οικονομία, αλλά με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Από την απογραφή της περιουσίας του Ελπιδοφόρου Λαδόπουλου, φαίνεται καθαρά ότι επρόκειτο για ένα προεξοφλητικό γραφείο, που εξυπηρετούσε τον κόσμο του υφασματοεμπορίου και της κλωστούφαντουργίας.¹⁷ Το σύνολο του ενεργητικού ανερχόταν σε 1,99 εκατομμύρια δρχ. Από αυτά, 59% (1,17 εκατομ.) ήταν τα προεξοφλημένα γραμμάτια, 30% (0,6 εκατομ.) τα χρεόγραφα δανείων και οι μετοχές, και 10% τα μετρητά. Το σύστημα των προεξοφλήσεων ήταν πυραμιδωτό, δηλαδή ο Λαδόπουλος προεξοφλούσε τα γραμμάτια μιας μικρής ομάδας ενδιαμέσων, που με τη σειρά τους προεξοφλούσαν γραμμάτια των δικών τους πελατών.

Στην περίπτωση του Αράγκη, διαθέτουμε μόνον έναν κατάλογο συμβολαίων δανεισμού που βρέθηκε στα χαρτιά του δικηγόρου του Ιωάννη Χατζιδάκη, και συνεπώς δεν γνωρίζουμε την αντίστοιχη δομή του ενεργητικού της επιχείρησής του.¹⁸ Ωστόσο η κατανομή των συμβολαίων, που καλύπτουν την περίοδο 1873-1891, είναι ενδεικτική. Πρόκειται για 67 συμβόλαια από τα οποία η συντριπτική πλειονότητα, τα 60, αφορούν ενυπόθηκα δάνεια, και μόνον τα 7, δάνεια με ενέχυρο. Τα ποσά των δανείων έχουν μεγάλο εύρος, κυμαίνονται από 1.000 έως 100.000 δρχ. –συνήθως είναι από 5.000 έως 30.000 δρχ.– και η διάρκειά τους, από 3 έως 10 χρόνια. Η ειδίκευση στην περίπτωση του Αράγκη ήταν, λοιπόν, η ενυπόθηκη κτηματική πίστη. Επει-

and Peripheries in Banking, Επιμέλεια: Philip Cottrell, Even Lange και Ulf Olsson, Aldershot: Ashgate, 2007, σ. 13-40.

16. Μ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 348-357.

17. ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Αρχεία Συμβολαιογράφων, πράξη αρ. 6256 / 22 Ιουνίου 1891 του συμβολαιογράφου Ι. Μπεκιαρέλη: «Εκθεσις απογραφής της εν γένει περιουσίας... Ελπιδοφόρου Λαδοπούλου».

18. Χρίστina Αγριαντώνη, *Η Βιομηχανία, ό.π.*

δή δε στον κατάλογο περιλαμβάνονται και αρκετοί πλειστηριασμοί των υποθηκευμένων ακινήτων, ο Αράγκης στο τέλος είχε γίνει περισσότερο μια κτηματομεσιτική επιχείρηση.

Η εξειδίκευση σε επιμέρους τομείς της πιστωτικής αγοράς επέτρεψε στους ερμούπολίτες τραπεζίτες να επιβιώσουν τουλάχιστον ως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όταν οι νέες τράπεζες (Αθηνών, Εμπορική κ.λπ.) άρχισαν να τους εκτοπίζουν οριστικά. Την εποχή εκείνη, η βιομηχανία είχε πλήρως κυριαρχήσει στην τοπική οικονομία, το διεθνές εμπόριο ήταν παρελθόν και η Ερμούπολη είχε γίνει μια επαρχιακή πόλη της Ελλάδας. Το λιμάνι της θα διατηρούσε για μερικές δεκαετίες ακόμη κάτι από το παλιό του άνοιγμα στους διεθνείς ορίζοντες, χάρη στα ατμόπλοια των κασιωτών εφοπλιστών, που παρέμειναν νηολογημένα στο νησί.

ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ

ΤΟ «ΠΑΤΡΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ» ΤΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΩΝ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΡΕΛΛΑ
(ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ, ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ)

Η «πρωταρχική ιδιοτυπία» της Ερμούπολης, ο ουσιαστικός δηλαδή ρόλος της μεταποιητικής δραστηριότητας υπήρξε όρος ύπαρξης και αναγκαιότητα για την πόλη, όπως έχουν ήδη επισημάνει οι ιστορικοί. Τον 19^ο αιώνα ποικίλοι παράγοντες συνέκλιναν στον μετασχηματισμό των οικονομικών δομών της Σύρου και στην βιομηχανική ανάπτυξη: εμπορικά κεφάλαια, επιχειρηματική δράση, τεχνογνωσία, εκτεταμένη αγορά, καθώς επίσης και αναπτυγμένες παραγωγικές σχέσεις, σαφής κοινωνική διαστρωμάτωση, ύπαρξη εργατικού πληθυσμού. Χωρίς αυτή τη διακριτή κοινωνική διαστρωμάτωση, χωρίς την ύπαρξη εργατικού πληθυσμού, τεχνιτών και μαστόρων, η Ερμούπολη δεν θα μπορούσε να αναδειχθεί σε σημαίνον αστικό, ναυτιλιακό και βιομηχανικό κέντρο. Η πόλη άρχισε να χάνει την οικονομική της σημασία σταδιακά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα προς όφελος του αντίπαλου δέους που διαμορφώνεται την ίδια εποχή, του Πειραιά. Τον Μεσοπόλεμο η Ερμούπολη διώνει ήδη μια παρατεταμένη οικονομική και κοινωνική κρίση.

Η ιστοριογραφία για την Ερμούπολη έχει μέχρι στιγμής δώσει αξιόλογες μελέτες για τον 19^ο αιώνα, για τη διαμόρφωση του αστικού χώρου και τη δημιουργία της νεοκλασικής πόλης,¹ για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των Ερμούπολιτών (κυρίως των Χιωτών),² για την εκβιομηχάνιση,³ για τις

* Για τη μελέτη αυτή η βοήθεια των υπαλλήλων των Γενικών Αρχείων του Κράτους-Αρχεία Νομού Κυκλάδων (ΓΑΚ-ΑΝΚ), της Αγγελικής Ψιλοπούλου και της Τάινα Χέταλα, ήταν πολύτιμη, ενώ η συμβολή της Μαρίζας Δαλεζίου υπήρξε αποφασιστική στη συμπλήρωση των ακατάστατων δελτίων μου· τις ευχαριστώ.

1. Ι. Τραυλός - Αγγελική Κόκκου, *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1980· Ανδρ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης*, τ. Α' (1821-1825), Αθήνα 1979, τ. Β' (1826-1827), Αθήνα 1983· Χριστίνα Αγριαντώνη - Αγγελική Φενερλή, *Ερμούπολη - Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Αθήνα 1999.

2. Β. Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.

3. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986. Επίσης, Μ. Τούντας, «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Νεοελληνική πόλη - οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 609-634.

δημογραφικές συμπεριφορές,⁴ για όψεις της κοινωνικής ιστορίας της πόλης,⁵ για την πολιτιστική άνθηση.⁶ Η ζωή, όμως, και η εργασία των υποτελών τάξεων δεν έχει απασχολήσει μέχρι σήμερα συστηματικά την ερμούπολιτική ιστοριογραφία. Απ' όσο γνωρίζω, μόνο μία μελέτη, για την πορνεία, θέτει στο επίκεντρό της ένα κοινωνικό φαινόμενο και εξετάζει όψεις της κοινωνικής ιστορίας της πόλης «από τα κάτω», από την οπτική γωνία των φτωχών και περιθωριακών στρωμάτων.⁷ Ο 20^{ος} αιώνας, από την άλλη μεριά, ως αιώνας γενικευμένης «κρίσης» για την Ερμούπολη, έχει προσελκύσει λιγότερο το ενδιαφέρον των ιστορικών. Ωστόσο, ζητήματα της μικρασιατικής προσφυγικής εγκατάστασης,⁸ καθώς και ζητήματα τεκμηρίωσης του κόσμου της εργασίας στο πλαίσιο προγραμμάτων προφορικής ιστορίας και βιομηχανικής αρχαιολογίας,⁹ έχουν ήδη δώσει τους πρώτους καρπούς.

Στην Ερμούπολη, σ' αυτόν τον περιορισμένο αστικό χώρο συνυπήρξαν, έζησαν και εργάστηκαν άνθρωποι διαφορετικής γεωγραφικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προέλευσης, διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Εδώ, οι κοινωνικές σχέσεις έλαβαν μια αξιοσημείωτη, αν και όχι πάντα φανερά εκδηλωμένη, ένταση. Η μισθωτή εργασία, παρά τις όποιες «αρχαϊκότητες» που την χαρακτήριζαν, υπήρξε από νωρίς, ήδη από τον 19^ο αιώνα, η κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα του νησιού. Ο κόσμος της εργασίας στην Ερμούπολη αποτελεί προνομιακό χώρο μελέτης για την κατανόηση της σύν-

4. Ενδεικτικά, Emile Kolodny, «Hermoupolis-Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», *Méditerranée* 2 (1969), 189-219 (ελληνική μετάφραση Ν. Τσάγκα: *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), 249-286)· του ίδιου, *La population des îles de la Grèce*, Aix-en-Provence 1974.

5. Ενδεικτικά, Χρ. Λούκος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων* 14 (1992), 49-69· του ίδιου, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο 2000.

6. Ενδεικτικά, Πρακτικά Συμποσίου: *Για την Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο στην Ερμούπολη*, Αθήνα 1996.

7. Θ. Δρίκος, *Η πορνεία στην Ερμούπολη το 19ο αιώνα (1820-1900)*, Αθήνα 2002.

8. Χρ. Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη. Πρώτες υποθέσεις μιας έρευνας για τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 203-214

9. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Το Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης. Ζητήματα τεκμηρίωσης για τον κόσμο της εργασίας», *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας*, Επιμέλεια: Χριστίνα Αγριαντώνη - Λήδα Παπαστεφανάκη, Πρακτικά 3ης Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης Τ.Ι.Σ.Α.Ι.Η. (Ερμούπολη, 20-22 Οκτωβρίου 2000), Αθήνα 2002, σ. 191-200· της ίδιας, «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα

θετης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας του νησιού. Ο πλούτος των αρχαιικών πηγών που φυλάσσονται στα ΓΑΚ-ΑΝΚ, ενισχυμένος πλέον και με τα ταξινομημένα αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων,¹⁰ θα επιτρέψει την ανανέωση της ιστορικής έρευνας προς την κατεύθυνση αυτή.

Οι εργοδοτικές πρακτικές διαχείρισης της εργατικής δύναμης που εφαρμόζονται από τα συριανά εργοστάσια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνιστούν ένα καλό παράδειγμα για να προσεγγίσουμε όψεις της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της βιομηχανικής πόλης. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να μελετήσει ορισμένες τέτοιες εργοδοτικές πρακτικές, οι οποίες εφαρμόζονται στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας της Ερμούπολης. Όπως θα φανεί, ακριβώς λόγω των ορίων της τοπικής αγοράς εργασίας, υπήρχε η ανάγκη για άμεση συγκράτηση της εργατικής δύναμης, πρόσδεσής της στην επιχείρηση και ταξικού ελέγχου. Η διαχείριση των εργαζομένων όμως δεν ήταν ουδέτερη από την άποψη του κοινωνικού φύλου. Προκειμένου να σταθεροποιηθεί η εργατική δύναμη στο εργοστάσιο, να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και να μειωθεί η εργατική αντίσταση στους χώρους δουλειάς, υιοθετούνται έμφυλοι διαχωρισμοί για τους εργάτες και τις εργάτριες, τόσο στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, όσο και σε συμβολικό επίπεδο. Τα ερωτήματα που τίθενται αφορούν τους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό φύλο, σαν μια δυναμική κοινωνική διαδικασία, ενσωματώνεται στις οικονομικές δραστηριότητες και στην επιχειρηματική κουλτούρα· τους τρόπους, εντέλει, με τους οποίους το κοινωνικό φύλο σχετίζεται με τους στόχους του μάνατζμεντ ως προς την αύξηση της παραγωγικότητας, τη μείωση του κόστους, την μείωση της επαγγελματικής κινητικότητας, την υποταγή των εργαζομένων και την αναπαραγωγή της κοινωνικής ιεραρχίας.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η οικονομική και κοινωνική κρίση του α΄ μισού του 20^{ου} αιώνα και καταδεικνύεται για ποιους λόγους η κλωστοϋφαντουργία είναι ο μόνος κλάδος που βρίσκεται σε αναπτυξιακή πορεία τον Μεσοπόλεμο. Κατόπιν, παρουσιάζεται η ιστορία της βιομηχανίας Καρέλλα στην Ερμούπολη, καθώς και τα κύρια χαρακτηριστικά της σύνθεσης της εργατικής δύναμης του εργοστασίου. Τέλος, αναλύονται οι πρακτικές διαχείρισης των εργαζομένων στη συγκεκριμένη βιομηχανία.

καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης», *Εθνογραφικά* 12-13 (2003), 119-131· Μαρία Μαυροειδή, «Βιομηχανική αρχαιολογία και προφορική ιστορία: το παράδειγμα του σκαγιοποιείου Αναϊρούση στη Σύρο», *Τεκμήρια Βιομηχανικής*, σ. 201-207.

10. Βάσω Θεοδώρου – Χρ. Λούκος, *Το αρχείον της βιομηχανίας “Κλωστήριον και Υφα-*

Οικονομική και κοινωνική κρίση

Μετά τη δημογραφική ανάπτυξη της περιόδου 1822-1889, η Ερμούπολη γνωρίζει μια περίοδο δημογραφικής στασιμότητας. Ο πληθυσμός φτάνει τους 22.100 κατοίκους το 1889 και έπειτα πέφτει στους 18.000 περίπου έως το 1920, ενώ αυξάνεται πρόσκαιρα τη δεκαετία του 1920, εξαιτίας της εγκατάστασης 3.000 περίπου προσφύγων: το 1928 η Ερμούπολη έχει 21.156 κατοίκους, που το 1940 μειώνονται σε 18.925.¹¹ Η δημογραφική στασιμότητα γίνεται κατανοητή στο πλαίσιο της μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που γνωρίζει το άλλοτε ακμάζον οικονομικό κέντρο του Αιγαίου. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις μετακινούνται σταδιακά από την Ερμούπολη στον Πειραιά, και το ίδιο συμβαίνει και με τα εργατικά χέρια, τα οποία εγκαταλείπουν το νησί φθάνοντας στο λιμάνι της πρωτεύουσας προς αναζήτηση «τακτικότερης εργασίας και ικανοποιητικότερου ημερομισθίου».¹²

Η κρίση αντανακλάται στα οικονομικά του Δήμου, ο οποίος βρίσκεται σε χρηματική ένδεια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και δεν μπορεί πλέον να ανταποκριθεί με ευχέρεια στις υποχρεώσεις του ως προς την τήρηση της καθαριότητας στην πόλη και τη φροντίδα της δημόσιας υγείας, υποχρεώσεις τις οποίες εκπλήρωνε στο παρελθόν με επιμέλεια.¹³ Αν στις αρχές της δεκαετίας του 1890, η «πτωχότερα τάξις» στη Σύρο ζούσε «αναλόγως ανετώτερον ή αλλαχού και η επαιτεία είναι λίαν περιορισμένη»,¹⁴ είκοσι χρόνια αργότερα οι ιατρικές περιγραφές μεταφέρουν μια διαφορετική όψη της κοινωνικής πραγματικότητας του νησιού, την «πένθιμον εικόνα του βίου των εργατών»,¹⁵ χαρακτηριστικά της οποίας αποτελούν οι κακοί όροι υγιεινής στους χώρους διαβίωσης και εργασίας, η επιδείνωση της κατάστασης δημόσιας υγείας, τα υψηλά ποσοστά φυματίωσης. Ακόμα και αν βάσιμα υποθέσουμε ότι οι περιγραφές αυτού του είδους στηρίζονται σε μια ορισμένη αναπαράσταση του «κοινωνικού ζητήματος», είναι δυνατό, νομίζω, με τις ανα-

ντήριον Ε. Λαδοπούλου Υιών εν Σύρω", Αθήνα 1996· Χρ. Λούκος, «Τα σωζόμενα αρχαία των εργοστασίων θάμβακος στη Σύρο», *Τεκμήρια Βιομηχανικής*, σ. 31-33· Αγγελική Ψιλοπούλου, «Το αρχείο του μηχανουργείου Μοάτσου (1946-1987)», *Τεκμήρια Βιομηχανικής*, σ. 168-171.

11. Kolodny, «Hermoupolis-Syra», σ. 193.

12. Ν., «Υπάρχει κυκλαδική βιομηχανία;», εφ. *Κυκλαδικά Νέα*, 28 Ιουλίου 1924.

13. Α. Τσακαλώτος, *Περί της δημόσιας υγείας εν Σύρω και ιδία της φυματίωσης*, Αθήνα 1914.

14. Α. Κ. Φραγκίδης, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1894, σ. 45.

15. Τσακαλώτος, *ό.π.*, σ. 27.

γκαίες αφαιρέσεις να διακρίνουμε τα πραγματικά στοιχεία, τα «ρεάλια», της σταδιακής μετατροπής της Ερμούπολης σε βιομηχανική πόλη.

Τον Μεσοπόλεμο, η οικονομική ύφεση στο νησί είναι έντονη. Η κίνηση του λιμανιού μειώνεται δραστικά, ενώ οι περισσότεροι παραγωγικοί κλάδοι περιορίζουν αισθητά τις εργασίες τους και το προσωπικό τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται υψηλά ποσοστά υποαπασχόλησης και ανεργίας. Η ναυτική παρακμή πλήττει τους εργαζόμενους στη ναυπηγική και στη ναυτιλία. Στα συριανά θυρσοδεφεία μειώνεται ο κύκλος εργασιών, καθώς οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν την απώλεια των εξωτερικών αγορών και τον έντονο εσωτερικό ανταγωνισμό, ενώ η σταδιακή εισαγωγή των σύγχρονων δευτικών μεθόδων συνεπάγεται τη μείωση της χειρωνακτικής εργασίας.¹⁶ Τη δεκαετία του 1930 η συρρίκνωση των δραστηριοτήτων στα μηχανουργεία και στα θυρσοδεφεία προκαλεί ανεργία στους λεβητοποιούς¹⁷ και τους θυρσοδεφεργάτες αντίστοιχα,¹⁸ ενώ ανεργία γνωρίζουν και οι ναυτεργάτες.¹⁹ Οι παρεμβάσεις τοπικών φορέων, όπως το Εμπορικό Επιμελητήριο Σύρου, και βουλευτών στην κεντρική εξουσία είναι συχνές, προκειμένου να ενισχυθούν κλάδοι της συριανής οικονομίας με δασμολογικές διευκολύνσεις, με ευνοϊκές συμβάσεις παραγγελιών,²⁰ ή με ρυθμίσεις για επέκταση των εγκαταστάσεων των παραγωγικών μονάδων του νησιού.²¹

Καθώς πληθαίνουν οι αναφορές στις «κρίσιμες περιστάσεις» της συριανής οικονομίας και στην αύξουσα ανεργία και φτώχεια του πληθυσμού, πολλαπλασιάζονται οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες, η διοργάνωση συσσιτίων και εράνων από ιδιωτικούς φιλανθρωπικούς συλλόγους και τις Δημοτικές

16. Ν., «Υπάρχει κυκλαδική βιομηχανία;», εφ. *Κυκλαδικά Νέα*, 4 Αυγούστου 1924, φ. 4· Διον. Ε. Μουστάκας, «Αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις των νήσων Σύρου-Μυκόνου-Τήνου. Η βιομηχανική άποψις της Σύρου», εφ. *Κυκλαδικά Νέα*, 22 Σεπτεμβρίου 1924. Για την κρίση στους συγκεκριμένους κλάδους βλ. και Χριστίνα Αγριαντώνη, «Νεώριον Σύρου. Μια υπερωιωνόβια επιχείρηση», Επιμέλεια: Χριστίνα Αγριαντώνη – Ν. Μπελαβίλας, *Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. 169-184· της ίδιας, «Οι τεχνικές της θυρσοδεφείας», «Η θυρσοδεφεία της Ερμούπολης» και «Βυρσοδεφείο Μενέλαου Κορνηλάκη», στο *ίδιο*, σ. 271-280.

17. «Εργατικών Κέντρον Κυκλάδων», εφ. *Θάρρος*, 16 Οκτωβρίου 1931, φ. 459, σ. 1.

18. «Αι δυσχέραια του εμπορίου και της βιομηχανίας», εφ. *Θάρρος*, 19 Φεβρουαρίου 1932, φ. 477, σ. 1.

19. «Η Ένωσις Εργατών Θαλάσσης», εφ. *Θάρρος*, 12 Φεβρουαρίου 1932, φ. 476, σ. 2 και «Άνεργοι ναυτεργάται», εφ. *Θάρρος*, 25 Μαΐου 1932, φ. 491, σ. 4.

20. «Η Σύμβασις Κυρκίνης», εφ. *Θάρρος*, 1 Απριλίου 1927, φ. 217, σ. 1.

21. Στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί επιχορηγήσεως επιβατηγών πλοίων ναυπηγουμένων εν Ελλάδι» παρεμβαίνει ο βουλευτής Κυκλάδων Πέτρος Ράλλης, ο οποίος ζητά την προνομιακή ενίσχυση του Νεωρίου Σύρου. Βλ. «Βουλή», εφ. *Θάρρος*, 10 Μαρτίου 1932, φ. 480, σ. 1.

αρχές «υπέρ των πενομένων τάξεων».²² Αναδύονται παράλληλα στην ερμουπολίτικη κοινωνία φαινόμενα συντηρητικά, εθνικιστικής και αντικομμουνιστικής προπαγάνδας.²³ Μερίδα της αστικής τάξης του νησιού, εξάλλου, υποστηρίζει ότι οι εργατικές διεκδικήσεις πρέπει να σταματήσουν, προκειμένου να ξεπεραστούν οι «εξάρσεις» και οι ακρότητες στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας και να βγει ο τόπος από την οικονομική κρίση.²⁴ Αναμφίβολα, η κοινωνική και οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου διώνεται εντονότερα σε μια περιφερειακή πόλη, όπως η Ερμούπολη, η οποία αντιμετωπίζει επιπλέον τον ανταγωνισμό του αναπτυσσόμενου συγκροτήματος της πρωτεύουσας.

Ο μόνος κλάδος που μοιάζει να έχει δυνατότητες επιβίωσης στη συριανή βιομηχανία, τον Μεσοπόλεμο, είναι η κλωστοϋφαντουργία δάμβακος. Γενικά, ο κλάδος παρουσιάζει ανοδική πορεία στο σύνολο της χώρας αυτή την περίοδο. Μέχρι το 1929 παρατηρείται ταχεία ανάπτυξη του κλάδου με βασικά στοιχεία: α) τον κατακερματισμό της παραγωγής σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, β) τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των εγχώριων κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γ) τη βραδεία αντικατάσταση του μηχανολογικού εξοπλισμού, δ) την ελλιπή οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Ο

22. Βλ. ενδεικτικά στην εφ. *Θάρρος* τα άρθρα: «Εύγε», 28 Οκτωβρίου 1931, φ. 461, σ. 1· «Υπέρ των πενομένων», 24 Δεκεμβρίου 1931, φ. 469, σ. 2· «Ο έρανος», 31 Δεκεμβρίου 1931, φ. 470, σ. 1· «Συσσίτια», 16 Μαρτίου 1932, φ. 481, σ. 1· «Δια τα συσσίτια», 25 Νοεμβρίου 1932, φ. 517, σ. 1· «Έρανος υπέρ πτωχών και ανέργων», 23 Δεκεμβρίου 1932, φ. 521, σ. 1.

23. Μολονότι δεν γνωρίζουμε ακόμα τον αντίκτυπο αυτού του πολιτικού εγχειρήματος στην ερμουπολίτικη κοινωνία, αξίζει να σημειωθεί ότι η «Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών» ιδρύει παράρτημα στη Σύρο το 1931 και εγκαινιάζει πρόγραμμα στρατολογίας μελών, με δέλεαρ την παροχή εκπάσεων στα μέλη της οργάνωσης από ορισμένες επιχειρήσεις του νησιού (κουρεία, υποδηματοποιείο, λουκουμοποιείο κ.ά). Βλ. «Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών. Παράρτημα Σύρου», εφ. *Θάρρος*, 11 Σεπτεμβρίου 1931, φ. 454 σ. 1 και 16 Οκτωβρίου 1931, φ. 459, σ. 1. Τα γενικότερα δείγματα της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας είναι ποικίλα και συνδέονται, μεταξύ άλλων, και με την παροχή της φιλανθρωπίας προς τους ενδεείς. Δ.χ. τον Ιούνιο του 1928 ο φιλανθρωπικός σύνδεσμος «Αλληλοβοήθεια» (ιδρυμένος το 1894), προκειμένου να εορτάσει την εορτή του την 1η Ιουλίου, ζητά από τις Δημοτικές Αρχές την άδεια να δώσει «κινηματογραφική παράσταση με αντικομμουνιστικές ταινίες» στην πλατεία Μιαούλη «προς περισσότεραν συγκέντρωσιν της εργατικής τάξεως». Τρία χρόνια αργότερα, το 1931, ο Σύνδεσμος ζητά πάλι την ίδια άδεια και υποστηρίζει πως η προβολή αντικομμουνιστικών ταινιών είναι όρος στην δωρεά του «αξιότιμου συμπολίτου και μεγάλου ευεργέτου Σταματίου Βαφειαδάκη» ΓΑΚ-ANK, Δ/Α, Σύλλογοι και Σωματεία 10 (1-2).

24. Ενδεικτικά, «Υγής αισιοδοξία», εφ. *Θάρρος*, 20 Απριλίου 1933, φ. 539, σ. 1. Για την κρίση του Μεσοπολέμου, βλ. και Χρ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ό αιώνα*, τ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος*, Επιμέλεια: Χρ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα 2002, σ. 144-149.

κλάδος όμως επωφελείται από τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς καθώς και από την προσφορά εργασίας, μετά την έλευση των προσφύγων του 1922. Στην επόμενη φάση της μεσοπολεμικής ανάπτυξης της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας (1929-1939) παρατηρείται επιβράδυνση της επέκτασης του παραγωγικού δυναμικού και διαρθρωτικές αλλαγές, οι οποίες αφορούν: α) το θεσμικό πλαίσιο, β) τους όρους διεξαγωγής του εισαγωγικού εμπορίου και γ) την ποιοτική διαφοροποίηση των προϊόντων. Συνεχίζεται πάντως και σ' αυτή την περίοδο η αργή ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού, καθώς και η ένταση της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού των κλωστοϋφαντουργείων με χαμηλές, κατ' αποκοπήν αμοιβές, επιμήκυνση του χρόνου εργασίας και υπερωριακή απασχόληση.²⁵

Στη μεσοπολεμική Σύρο, οι εισαγωγές τεχνολογικού εξοπλισμού από τις κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις μαρτυρούν ασφαλώς μια σχετική επενδυτική δυναμικότητα.²⁶ Φαίνεται, ωστόσο, ότι μεγάλο μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού των εν λειτουργία συριανών εργοστασίων είναι παλαιωμένο και χαμηλής απόδοσης, ενώ πολλά από τα κλωστικά μηχανήματα που εισάγονται από τη δεκαετία του 1920 είναι μεταχειρισμένα.²⁷ Κλειδί για την κατανόηση της ανάπτυξης της συριανής κλωστοϋφαντουργίας είναι, νομίζω, η φθηνή εργασία που παρέχεται από τις γυναίκες του νησιού.

Σ' αυτό το πλαίσιο, των συγκεκριμένων αναπτυξιακών δυνατοτήτων μέσω της φθηνής αμοιβής της εργασίας, πρέπει να εγγράφονται ορισμένα εργοδοτικά εγχειρήματα που επιδιώκουν να ελέγξουν την κινητικότητα των εργαζομένων: οι βιομήχανοι κλωστοϋφαντουργίας της Σύρου συνάπτουν το 1921 σύμβαση, έτσι ώστε:

25. Για την ανάπτυξη του κλάδου τον Μεσοπόλεμο, βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 95-117. Επίσης, Λήδα Παπαστεφανάκη, «*Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...*» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, τ. 1-2, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002, ιδίως σ. 74-100, 133-179.

26. Βλ. τις εισαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού (πετρελαιοκινητήρες, καλτσομηχανές, αργαλειοί κ.ά.) για τα εργοστάσια της Ερμούπολης που δημοσιεύονται στον τοπικό και στον τεχνικό τύπο. Βλ. ενδεικτικά *Έργα τχ.* 1 (1925) - τχ. 144 (1931) και στον τοπικό τύπο «*Η Βιομηχανία μας*», εφ. *Θάρρος*, 4 Νοεμβρίου 1927, φ. 249, σ. 2 και «*Νέα επέκτασις βιομηχανίας*», εφ. *Θάρρος*, 11 Νοεμβρίου 1927, φ. 250, σ. 2.

27. Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, *Έρευνα και γνωμοδότησις επί των βιομηχανιών δάμβακος*, Αθήνα 1937, σ. 15-19, 27.

28. Η σύμβαση ανανεώθηκε το 1923 και το 1925. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Λαδόπουλου· το παραδέτει ο Λούκος, «*Μικρές και μεγάλες πόλεις*», σ. 148-149.

ουδείς των συμβαλλομένων δύναται να προσλάβη εις το εργοστάσιόν του εργάτην ή εργάτριαν εκ των εργαζομένων εις εργοστάσιον εκ των συμμετεχόντων εις την παρούσαν συμφωνίαν προ της παρελεύσεως τετραμήνου, από της αποχωρήσεως ή αποβολής του εργάτου του εργοστασίου εις ό υπηρετεί, ή της οπωσδήποτε απομακρύνσεώς του.²⁸

Στο ίδιο πλαίσιο, της εξασφάλισης φθηνών εργατικών χεριών για την ανάπτυξη του συγκεκριμένου κλάδου, της κλωστοϋφαντουργίας, γίνονται κατανοητά και τα αιτήματα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Σύρου προς την κυβέρνηση για την εγκατάσταση στο νησί «κατάλληλων» προσφυγικών οικογενειών, οι οποίες παραμένουν ενδεχομένως άεργες σε άλλες περιοχές της χώρας,²⁹ ενώ παράλληλα, ορισμένοι βιομήχανοι παραχωρούν δωρεάν σπίτια για την εγκατάσταση των προσφύγων και εξασφαλίζουν την απασχόλησή τους στο νησί.³⁰ Σε μια εποχή κατά την οποία το νησί γνωρίζει τα σημάδια της οικονομικής ύφεσης και της ανεργίας / υποαπασχόλησης σε κλάδους που απασχολούν ανδρική εργασία (μηχανουργεία, θυροσοδειεία, ναυτιλία), το αίτημα της προσέλευσης προσφυγικού εργατικού δυναμικού, πρέπει να αφορά αποκλειστικά τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, εκεί δηλαδή όπου είναι δυνατό να εργαστούν γυναίκες, αλλά και παιδιά, από πολύ μικρή ηλικία.

Σε υπόμνημα για τη Σύριδα, που απευθύνει το 1927 το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Σύρου προς τη Βουλή, τα πολιτικά κόμματα και το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, η ανησυχία του Επιμελητηρίου δεν περιορίζεται μόνο στο ενδεχόμενο κλείσιμο των αποθηκών Σύριδας στην Ερμούπολη και στη σημασία της απομάκρυνσης παραγωγικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών από το νησί σε μια περίοδο ύφεσης. Τονίζεται επίσης ότι :

ενώ γενικώς εις τους Λιμένας και τας Βιομηχανικάς πόλεις της Ελλάδος υφίστανται εργατικά ζητήματα, υπό διαφόρους μορφάς, εν Σύρω ευτυχώς ού μόνον δεν εγεννήθη ποτέ τοιούτον ζήτημα, αλλά και ελλείπουσιν εργατικοί χείρες, κυρίως δε υποφέρει η βιομηχανία εξ ελλείψεως εργατριών.

Η ενταύθα Αποθήκη Σύριδος διατηρεί περί τας διακοσίους οικογενείας εργατών, αίτινες καταργουμένων των Αποθηκών τούτων θα αναγκασθώσι να αναχωρήσωσιν εντεύθεν δια Πειραιά ή έτερον κέντρον. Αι διακόσiai αύται οικογένειαi αναχωρούσαι εντεύθεν θα επισύρωσιν περί τας τριακοσίους εργατριάς, αίτινες ασχολούνται εις τα ενταύθα Κλωστήρια κλπ, ούτω δε θα δημιουργηθή εν Σύρω μεν Βιομηχανική κρίσις, εις το Κέντρον δε θα αυξήση η υφιστάμενη ανεργία εις βάρος του εργατικού κόσμου.³¹

29. Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες», σ. 208-209, 213.

30. «Τίποτα δια την Σύρον», εφ. *Θάρρος*, 29 Ιουλίου 1927, φ. 234, σ. 1.

31. Κύριο άρθρο, «Υπόμνημα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Σύρου περί της Ναξίας Σύριδος», εφ. *Θάρρος*, 18 Νοεμβρίου 1927, φ. 251, σ. 1· η επισήμανση δική μου.

Με άλλα λόγια, το Επιμελητήριο υποστηρίζει ότι ενώ η ακμάζουσα συριανή κλωστούφαντουργία χρειάζεται μόνο γυναικείο εργατικό δυναμικό, συγχρόνως η πόλη πρέπει να διατηρήσει και τις ανδρικές απασχολήσεις (λ.χ. την αποθήκη σμύριδας), προκειμένου να συγκρατηθεί στο νησί το απαραίτητο γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Η γενικευμένη ανησυχία, που εκφράζεται στα 1924-1927 από το Επιμελητήριο και τον τοπικό τύπο περί της «ελλείψεως εργατικών χειρών, ιδίως γυναικείων», δεν συνάδει με τις εικόνες της φτώχειας, της ανεργίας, της παιδείας, που ο ίδιος ο τοπικός τύπος μεταφέρει σε άλλες σελίδες του. Πρόκειται εδώ για ένα χαρακτηριστικό δείγμα παράλληλης λειτουργίας δύο διαφορετικών τοπικών αγορών εργασίας: η μία αγορά εργασίας (σε θυροσοδειψεία, μηχανουργεία, ταρσανάδες, νεώριο, εμπορική ναυτιλία) απασχολεί ανδρική «ειδικευμένη» εργασία με βάση ένα ιεραρχικό και παγιωμένο σύστημα μαθητείας. Η άλλη αγορά εργασίας (στα κλωστούφαντουργεία και στα πλεκτήρια) απασχολεί κυρίως γυναικεία και παιδική εργασία, που θεωρείται «ανειδίκευτη», «ευέλικτη» και είναι χαμηλά αμειβόμενη. Η πρώτη αγορά πλήττεται τη συγκεκριμένη περίοδο από τη μείωση του κύκλου εργασιών και την ανεργία, ενώ στη δεύτερη αγορά υπάρχει ζήτηση εργασίας, επειδή ο κλάδος βρίσκεται σε ανοδική πορεία. Αν στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη), η ζήτηση καλύφθηκε από τη συρροή των προσφύγων, στις περιφερειακές βιομηχανικές πόλεις, όπως ήταν η Ερμούπολη, η μη εγκατάσταση προσφύγων συνεπαγόταν την αδυναμία επέκτασης των κλωστούφαντουργικών επιχειρήσεων, οι οποίες βασίζονταν στην εκμετάλλευση της «κατάλληλης» εργατικής δύναμης, δηλαδή της εργατικής δύναμης των γυναικών.

Η κλωστούφαντουργία Καρέλλα

Η υφαντουργία Δημητρίου Καρέλλα λειτουργεί στην Ερμούπολη από το 1889 ως μετεξέλιξη ενός παλαιότερου εργοστασίου σταμπωτών μαντηλιών («καλεμκεριών»), που είχε ιδρυθεί το 1872. Μετά τον θάνατο του Δ. Καρέλλα το 1918, η επιχείρηση περνά στους κληρονόμους του και συνεχίζει με την επωνυμία «Δ. Ν. Καρέλλας». ³² Η επιχείρηση επεκτείνεται με δυναμικό τρόπο στα 1920-1922 με καινούρια μονάδα υφαντουργίας στο Νέο Φάληρο, ενώ ιδρύει μαζί με τον

32. Ο Δ. Καρέλλας αγόρασε στα 1889 το υφαντουργείο του Αλβέρτου Μπαχ, που διέθετε τότε μόλις 8 ιστούς και απασχολούσε 40 ανθρώπους. Το 1896 αγόρασε το κτήμα στη θέση «Μυλαράκι», στο οποίο θα ανεγείρει νέο κτίριο υφαντουργίας, αυτό που στη συνέχεια θα αποτελέσει τη βασική παραγωγική μονάδα της επιχείρησης μέχρι το 1921. Ο Δ. Καρέλλας συμμετέχει το 1902 στη σύσταση της ετερόρρυθμης εταιρείας «Φουστάνος, Καρέλλας, Βελισσαρόπουλος & Σία» που ιδρύει νηματοουργείο στην Ερμούπολη, από το οποίο η υφαντουργία

Θ. Βελισσαρόπουλο την ομόρρυθμη εταιρεία «Βελισσαρόπουλος & Καρέλλας», το νηματοουργείο της οποίας θα αρχίσει να λειτουργεί το 1922, επίσης στο Νέο Φάληρο.³³ Το 1927 η εταιρεία μετατρέπεται σε ανώνυμη με την επωνυμία «Κλωστούφαντήρια Δ. Καρέλλα Α.Ε.» και μετοχικό κεφάλαιο 20.000.000 δραχ.³⁴ Στη δεκαετία του 1950 με την επωνυμία «Αιγαίον Α.Ε.» δημιούργησε μια καθετοποιημένη μονάδα στο Λαύριο και τη δεκαετία του 1970 δύο νέες μονάδες στο Άστρος Κυνουρίας (κλωστήριο-βαφείο) και στον Πύργο (φινιριστήριο). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η επιχείρηση μειώνει σταδιακά τις εργασίες της, τις οποίες διακόπτει το 1990.³⁵

Το εργοστάσιο της Ερμούπολης, που μέχρι το 1922, είναι και το μοναδικό που διαθέτει η επιχείρηση, παράγει ανδreckτικά, χαμηλής ποιότητας βαμβακερά υφάσματα και πετσέτες, προϊόντα δηλαδή τα οποία καταναλώνονται σχεδόν αποκλειστικά από τα εργατικά στρώματα της χώρας και πάντως δεν εξάγονται.³⁶ Το εργοστάσιο λειτουργεί με βρετανικό εξοπλισμό και πολύ μικρή ιπποδύναμη: το 1895 διαθέτει μόλις 10 ατμόιππους, οι οποίοι αυξάνουν σε 50 το 1900. Στα 1920-23 ένα μικρό νηματοουργείο προστίθεται στην υφαντουργική μονάδα της Ερμούπολης,³⁷ ολοκληρώνοντας έτσι την καθετοποίηση της παραγωγής σε τοπικό επίπεδο (πίνακας 1).

Καρέλλα θα προμηθεύεται στο εξής νήμα. Βλ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές*, σ. 151, 233· της ίδιας, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης, 1830-1940*, υπό έκδοση. Για το κτίριο της κλωστούφαντουργίας Καρέλλα στην Ερμούπολη, που ολοκληρώθηκε το 1896, βλ. Αγριαντώνη - Φενερλή, *Ερμούπολη-Σύρος*, σ. 134-136.

33. Το 1920 ο Παντελής Φουστάνος εξαγοράζει τα μερίδια των Ν. Καρέλλα και Θ. Βελισσαρόπουλου στο νηματοουργείο «Φουστάνος - Καρέλλας - Βελισσαρόπουλος» της Ερμούπολης και οι εταίροι Ν. Καρέλλας - Θ. Βελισσαρόπουλος προχωρούν στην ίδρυση νέου νηματοουργείου, στο Ν. Φάληρο. Βλ. Αγριαντώνη, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης*, ό.π. Για τη «Βέλκα» βλ. «Το εργοστάσιον Καρέλλα και Βελισσαροπούλου. Η δοκιμαστική έναρξις», εφ. *Ερμούπολίτης*, 27 Μαΐου 1922, φ. 2576 και «Εργοστάσιον Καρέλλα - Βελισσαροπούλου. Μία μεγάλη πρόοδος», εφ. *Ερμούπολίτης*, 30 Ιουνίου 1922, φ. 2585.

34. Η ομόρρυθμη εταιρεία «Βελισσαρόπουλος - Καρέλλας» μετατρέπεται επίσης σε ανώνυμη το 1927 με την επωνυμία «Κλωστήριον Βέλκα Α.Ε.» και μετοχικό κεφάλαιο 25.000.000 δραχ., βλ. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ (ΙΑΕΤΕ), Γενικές Μελέτες, Υπηρεσία Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοτήσεων, Έκθεση «Αι κλωστούφαντουργικά επιχειρήσεις της Σύρου, Ιανουάριος 1940», φ. 0-098, σ. 14-17. Για τον «όμιλο Καρέλλα - Βελισσαρόπουλου» και την ένταξη του ανταγωνισμού στην κλωστούφαντουργία, βλ. Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, τ. 1, σ. 153.

35. Γεωργία Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Αθήνα 2002, σ. 70, 74.

36. FO, Diplomatic and Consular Reports, *Report for the year 1892 on the trade of the Cyclades*, Λονδίνο 1893, σ. 11· FO, Diplomatic and Consular Reports, *Trade of the Cyclades for the year 1898*, Λονδίνο 1899, σ. 6 και *Trade of the Cyclades for the year 1900*, Λονδίνο 1901, σ. 10.

37. Από το 1920 καταγράφονται στο αρχείο της επιχείρησης εργάτριες κλωστήριου. Η

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΡΕΛΛΑ (ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΣΥΡΟΥ), 1892-1937

Έτος	Ιστοί	Άτρακτοι	Ίπποι	Εργάτες	Εργάτριες	Σύνολο εργατών
1892	8;		10			70
1895	26		10		120	120
1900	42		50	20	170	190
1928		2.656		40	120	160
1937-8	69-70	2.650-3.000				

Πηγή: Για το 1892: FO, Diplomatic and Consular Reports, *Report for the year 1892 on the trade of the Cyclades*, Λονδίνο 1893, σ. 11. Για το 1895: FO, Diplomatic and Consular Reports, *Report for the year 1895 on the trade and commerce of the Cyclades*, Λονδίνο 1896, σ. 13. Για το 1900: FO, Diplomatic and Consular Reports, *Trade of the Cyclades for the year 1900*, Λονδίνο 1901, σ. 10. Για το 1928: ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, φ. 177. Για το 1937: Οργανισμός Βάμβακος, *Τα πεπραγμένα της πρώτης επταετίας του Οργανισμού Βάμβακος (1931-1937)*, Αθήνα 1938, σ. 68, 70. Για το 1938: ΙΑΕΤΕ, Γενικές Μελέτες, Υπηρεσία Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοτήσεων, Έκθεση: «Αι κλωστούφαντουργικά επιχειρήσεις της Σύρου, Ιανουάριος 1940», φ. 0-098.

Παρά τη διστακτική επέκταση στη νηματουργία, η μονάδα της Σύρου παραμένει μικρής κλίμακας το Μεσοπόλεμο, χωρίς σημαντική ανανέωση και τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Στα 1928 το νηματουργείο της Σύρου διαθέτει μεταχειρισμένα βρετανικά μηχανήματα, κατασκευασμένα γύρω στα 1900, και εν μέρει μόνο καινούριο εξοπλισμό κατασκευασμένο τη δεκαετία του 1920, ενώ η παραγωγικότητα είναι μάλλον χαμηλή.³⁸ Οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό κατευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στην καινού-

εγκατάσταση του κλωστήριου πρέπει να ολοκληρώθηκε στα 1923, όπως συνάγεται από τη σταδιακή αύξηση των εργαζομένων και από την εμφάνιση επιστολόχαρτου εκείνη τη χρονιά με τη φίρμα «Κλωστήριον & Υφαντήριον Δημητρίου Ν. Καρέλλα - Σύρος». Πρβλ. και Αghριαντώνη, *Η βιομηχανία*.

38. Τα μεταχειρισμένα μηχανήματα των αρχών του αιώνα είναι των οίκων Howard & Bullough, Lord Brothers, Hetherington και Platt Brothers, ενώ ο καινούργιος εξοπλισμός προέρχεται από τον οίκο Tweedale & Smalley· ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, φ. 177. Αλληλογραφία του αντιπροσώπου της Howard & Bullough Ltd στο Μάντσεστερ (για Ελλάδα, Τουρκία και Βαλκάνια) Θεμ. Παπαευαγγέλλου με την κατασκευάστρια εταιρεία Howard & Bullough (Accrington), 9 Μαρτίου 1928. Για το ίδιο θέμα βλ. και Leda Papastefanaki, «Technology transfer services in Greek Textile Industry (1870-1940): Industrialists, agents and engineers», στο CD-Rom της European Business History Association, *Proceedings of the 8th Annual Conference «From Industry to Services?»* (Βαρκελώνη, 16-18 Σεπτεμβρίου 2004).

ρια υφαντουργική μονάδα του Φαλήρου.³⁹ Στα 1937, το εργοστάσιο του Νέου Φαλήρου είναι εξοπλισμένο με 350 ιστούς, ενώ η μονάδα της Σύρου διαθέτει μόνο 69-70 ιστούς και 2.650-3.000 ατράκτους.⁴⁰ Δεν υπάρχουν, προς το παρόν, διαθέσιμα αναλυτικά στοιχεία, για την εξέλιξη των εγκαταστάσεων στην Σύρο και τον Πειραιά, αν και φαίνεται ότι νέες επενδύσεις έγιναν στα 1935-1936, χωρίς να διευκρινίζεται η μονάδα εγκατάστασης του νέου εξοπλισμού.⁴¹

Τον Μεσοπόλεμο επομένως, η επιχείρηση Καρέλλα αναπτύσσεται με δύο μονάδες, με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά στην παραγωγή: το εργοστάσιο της Σύρου, αφενός, είναι μια μικρή καθετοποιημένη μονάδα (κλωστήριο και υφαντήριο) με παλιό και μεταχειρισμένο εξοπλισμό και, συνεπώς, με χαμηλή αποδοτικότητα και παραγωγικότητα. Τη δεκαετία του 1930 το εργοστάσιο της Σύρου παράγει μόλις 60.000 πάκα νήματος ετησίως (λειτουργώντας με δύο βάρδιες την ημέρα, των οκτώ ωρών η κάθε μία).⁴² Το εργοστάσιο του Ν. Φαλήρου, αφετέρου, είναι μια μεγάλη σύγχρονη μονάδα υφαντουργίας με νεότερο μηχανολογικό εξοπλισμό και υψηλότερη παραγωγικότητα. Η μονάδα του Φαλήρου προμηθεύεται την πρώτη ύλη της από το μεγάλο νηματοουργείο της «Βέλκα». Επιπλέον, επωφελείται από τα πλεονεκτήματα της γειτνίασης με την πρωτεύουσα και, κυρίως, επωφελείται από την ύπαρξη μιας εκτεταμένης αγοράς εργασίας στον Πειραιά. Η δημιουργία αποθεμάτων των προϊόντων της επιχείρησης και η περιορισμένη διάθεσή τους στην αγορά, που διαπιστώνεται στα 1929-1936,⁴³ πρέπει να οφείλεται αφενός στην αύξηση της παραγωγ-

39. Βλ. τις μεγάλες εισαγωγές μηχανημάτων (120 ιστοί, πάνω από 100 ηλεκτροκινητήρες, μηχανήματα βαφής κ.ά.) που αφορούν αποκλειστικά το εργοστάσιο του Ν. Φαλήρου στο Έργα, Σεπτέμβριος 1926· Ιανουάριος 1927· τχ. 67 (1928), 506· τχ. 85 (1928), 380· τχ. 114 (1930), 500· τχ. 121 (1930), 20. Επίσης, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13 Φεβρουαρίου 1927, φ. 45, σ. 4. Για το εργοστάσιο της Σύρου, οι παραγγελίες την ίδια εποχή είναι εξαιρετικά περιορισμένες: τρεις ιστοί, ένα στεγνωτήριο νημάτων γερμανικής κατασκευής, ένα μηχάνημα ζακάρ, Έργα τχ. 96 (1929), 706· τχ. 106 (1929), 268· τχ. 141 (1931), 573.

40. Οργανισμός Βάμβακος, *Τα πεπραγμένα της πρώτης επταετίας του Οργανισμού Βάμβακος (1931-1937)*, Αθήνα 1938, σ. 68, 70· ΙΑΕΤΕ, Γενικές Μελέτες, Υπηρεσία Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοτήσεων, Έκθεση «Αι κλωστούφαντουργικά επιχειρήσεις της Σύρου, Ιανουάριος 1940», φ. 0-098.

41. Στα 1935-1936, ο νέος εξοπλισμός αφορά προπαρασκευαστικά και φινιριστικά μηχανήματα και την προσθήκη σύγχρονου λευκαντηρίου στο βαφείο· ΙΑΕΤΕ, σειρά Βιομηχανική Πίστη, Μελέται Επιχειρήσεων και Χρηματοδοσιών, «Κλωστούφαντήρια Δ. Καρέλλα Α.Ε., Πειραιεύς», Σεπτέμβριος 1937, σ. 3-4, φ. 11-049.

42. ΙΑΕΤΕ, Έκθεση «Αι κλωστούφαντουργικά», σ. 16.

43. ΙΑΕΤΕ, Μελέται Επιχειρήσεων και Χρηματοδοσιών, «Κλωστούφαντήρια Δ. Καρέλλα Α.Ε., Πειραιεύς», Σεπτέμβριος 1937, σ. 5-6.

γικότητας της μονάδας του Ν. Φαλήρου, αφετέρου στην οικονομική κρίση και στον έντονο εσωτερικό ανταγωνισμό που χαρακτηρίζει τον κλάδο.

Η εργατική δύναμη στη βιομηχανία Καρέλλα

Στο εργοστάσιο της Σύρου εργάζονται κατά τον Μεσοπόλεμο περίπου 150-180 άνθρωποι. Στα 1920, συγκεκριμένα, εργάζονται 118 γυναίκες και 36 άνδρες, 154 στο σύνολο. Η σύνθεση του προσωπικού κατά ηλικία και φύλο παρουσιάζεται αναλυτικά στον πίνακα 2. Όπως φαίνεται, στα 1920 το 76% του συνόλου των εργατριών είναι ηλικίας 15-29 ετών, 22% των εργατριών είναι ηλικίας 30-54 ετών, ενώ 2% είναι άνω των 55 ετών. Στους εργάτες το 64% του συνόλου είναι ηλικίας 15-29 ετών, 28% είναι ηλικίας 30-54 ετών και 9% είναι ηλικίας 55-69 ετών. Συνάγεται ότι οι εργάτριες είναι στην πλειονότητά τους νέες, ενώ μετά τα 29 έτη και κυρίως μετά τα 55 μειώνεται η συμμετοχή τους στη σύνθεση του προσωπικού. Οι άνδρες πάλι, αν και λιγότεροι αριθμητικά από τις γυναίκες, έχουν μια πιο ισόρροπη ηλικιακή κατανομή: οι περισσότεροι είναι νέοι μέχρι 29 ετών, συμμετέχουν, ωστόσο, με αισθητά υψηλότερα ποσοστά από τις γυναίκες στις ηλικιακές κατηγορίες από 30 έως 54 ετών και στην ηλικιακή κατηγορία άνω των 55 ετών. Βέβαια, το υψηλότερο ποσοστό της ανδρικής συμμετοχής, υψηλότερο και από το αντίστοιχο γυναικείο, στη σύνθεση του προσωπικού εντοπίζεται στην ηλικιακή κατηγορία των 15-19 ετών (44% οι άνδρες και 24% οι γυναίκες). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αυξημένο ποσοστό ανδρικής εργασίας στη συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία των 15-19 ετών συνδέεται με την ένταξη των νεαρών αγοριών σε κάποιο σύστημα μαθητείας, εφόσον τα αγόρια αυτής της ηλικίας δηλώνονται απλώς ως «εργάτες» ή ως «λιπαντές», ενώ οι εργαζόμενοι από 19 ετών και πάνω αποκτούν ειδικότητες: από την ηλικία των 19 ετών, οι άνδρες γίνονται «τεχνίτες», «βαφείς», «δερμαστές», «μηχανικοί», «επιστάτες». Το σύστημα της μαθητείας για την απόκτηση της ανδρικής ειδικότητας στο εργοστάσιο είναι εμφανώς ιεραρχημένο και διαρθρωμένο με βάση την ηλικία: οι επιστάτες, ο θυρωρός και ο μηχανικός είναι πάνω από 40 ετών.

Στις γυναίκες, η επαγγελματική ιεραρχία και η συγκρότηση των ειδικότητων δεν είναι τόσο ξεκάθαρη, όσο αυτή των ανδρών: οι εργάτριες έχουν ειδικότητες του κλωστηρίου ή του υφαντηρίου («παγκού», «μασουρού», «διαστρώ», «καρουλού», «εργαλειού» κ.ά.), αλλά δεν διαφαίνεται κάποια ισχυρή διασύνδεση ανάμεσα στην ειδικότητα, την ηλικία της εργάτριας και την αμοιβή της.⁴⁴ Τούτο δεν σημαίνει ασφαλώς ότι η εργασία των γυναι-

44. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, Κατάλογος προσωπικού, 4 Φεβρουαρίου 1920.

κών στην παραγωγική διαδικασία της κλωστοϋφαντουργίας είναι «δευτερεύουσα», «βοηθητική» ή «ανειδίκευτη», όπως συχνά χαρακτηρίζεται.⁴⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΤΑ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΡΕΛΛΑ, 1920

Ηλικία (έτη)	Άνδρες	Άνδρες(%)	Γυναίκες	Γυναίκες(%)
15-19	16	44	28	24
20-24	1	3	39	33
25-29	6	17	23	19
30-34	2	6	8	7
35-39	2	6	5	4
40-44	3	8	3	3
45-49	3	8	6	5
50-54	-	-	3	3
55-59	1	3	1	1
60-64	1	3	-	-
65-69	1	3	-	-
>70	-	-	1	1
Χωρίς προσδιορισμό	-	-	1	1
Σύνολο	36	100	118	100

Πηγή: ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, Κατάλογος προσωπικού, 4 Φεβρουαρίου 1920

Αντιθέτως, η έλλειψη σαφούς συσχετισμού ανάμεσα στο συγκεκριμένο περιεχόμενο της εργασίας, την αμοιβή και την ηλικία των εργατριών υπο-

45. ΥΕΟ /Επιθεώρησης Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού επιθεώρησης εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, έτος 1921*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1923, σ. 58, 75. ΑΟΣ, *Έρευνα και γνωμοδότησεις*, ό.π., σ. 13. Εξαιτίας του ότι τα γυναικεία ημερομίσθια στην κλωστοϋφαντουργία είναι σχετικά ομοιόμορφα, καθίσταται δύσκολη η διάκριση ανάμεσα στην «ειδικευμένη», την «ημι-ειδικευμένη» και την «ανειδίκευτη» εργασία. Η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, ωστόσο, τείνει να τονίζει τον ανειδίκευτο/βοηθητικό χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας και να υποβαθμίζει το νόημα της ειδικευμένης εργασίας. Βλ. ενδεικτικά, Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ. 205-207, 250. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 63, 163-164. Την ανομοιογένεια της γυναικείας εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία χωρίς, όμως, αναφορά στην παραγωγική διαδικασία σε σχέση με την τεχνολογία, τονίζει ο Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005, σ. 114-124. Αναλυτικά η σχετική συζήτηση στο Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, τ. 2, σ. 302-307.

δεικνύει ότι η γυναικεία εργασία αξιολογείται με διαφορετικό τρόπο απ' ότι η ανδρική εργασία. Η συστηματική διαφοροποίηση ανδρικών και γυναικείων καθηκόντων στην κλωστοϋφαντουργία συνεπάγεται τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα, την ανισότητα στις αμοιβές ανδρών και γυναικών, τη διαφορετική (και άνιση) χρήση της τεχνολογίας, τη διαφορετική (και άνιση) πρόσβαση στην τεχνική εκπαίδευση και στην εκμάθηση της ειδικότητας.⁴⁶

Μια εικόνα για τη σύνδεση του προσωπικού στο εργοστάσιο Καρέλλα της Σύρου διαδέχεται και από το *Μητρώο προσωπικού του 1947*.⁴⁷ Τη χρονιά αυτή καταγράφονται στο Μητρώο 252 εργάτριες και 50 εργάτες. Από τις εργάτριες, 63 είναι υφάντριες, 189 είναι εργάτριες κλωστηρίου, από τους άνδρες 22 είναι εργάτες κλωστηρίου και 28 του υφαντηρίου. Μολονότι δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα η επεξεργασία των στοιχείων του Μητρώου, μπορούν να γίνουν κάποιες αρχικές παρατηρήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά των υφαντριών.

Από τις 63 υφάντριες που έχουν προσληφθεί μέχρι και το 1947, παραπάνω από τις μισές (ή το 60%) έχουν προσληφθεί την περίοδο 1945-1947, ενώ οι υπόλοιπες έχουν προσληφθεί μέχρι το 1940. Συγκεκριμένα, 6% έχει προσληφθεί πριν από το 1919, 7% έχει προσληφθεί στα 1920-1929, 20% έχει προσληφθεί στα 1930-1939 και 6% έχει προσληφθεί το 1940. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η αναστάτωση των χρόνων του πολέμου και της κατοχής έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση του εργατικού δυναμικού μεταπολεμικά. Η ηλικία εισόδου των συγκεκριμένων υφαντριών στο εργοστάσιο Καρέλλα φαίνεται στον πίνακα 3. Συνάγεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των υφαντριών έχει πιάσει δουλειά στο εργοστάσιο Καρέλλα σε ηλικία από 14 έως 24 ετών (57%), ενώ σε 3% καταγράφεται το ποσοστό εκείνων των υφαντριών που έπιασαν δουλειά σε ηλικία μικρότερη των 14 ετών. Το ποσοστό των υφαντριών που μπήκαν στο εργοστάσιο ανάμεσα στα 25-34 έτη είναι 15%, ενώ και τα ποσοστά των εργατριών που προσέρχονται στις ηλικιακές κατηγορίες 35-50 ετών είναι υψηλά (18%).

46. Για τη συγκρότηση των ειδικοτήτων στην κλωστοϋφαντουργία, βλ. Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, ό.π., τ. 2, σ. 307-343.

47. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, Ημερολόγιο εργασίας - Μητρώο Προσωπικού 1947-1982, κατάστιχο 980.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΗΛΙΚΙΑ ΕΙΣΟΔΟΥ ΥΦΑΝΤΡΙΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΚΑΡΕΛΛΑ

Ηλικία (έτη)	Υφάντριες	Υφάντριες (%)
<14	2	3
14	13	21
15-19	12	19
20-24	11	17
25-29	3	5
30-34	6	10
35-39	5	8
40-44	3	5
45-50	3	5
Χωρίς προσδιορισμό	5	8
Σύνολο	63	100

Πηγή: ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, Ημερολόγιο εργασίας - Μητρώο Προσωπικού 1947-1982, κατάστιχο 980

Απ' όλα τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο οργανώνεται ο κύκλος ζωής ανδρών και γυναικών στη συριανή κλωστούφαντουργία. Οι εργάτριες μπαίνουν στο εργοστάσιο νεότερες: η υψηλή συχνότητα εργατριών ηλικίας 14-29 ετών συνδέεται με τους κύκλους ζωής των γυναικών και την κινητικότητα λόγω γάμου. Η πρόωμη είσοδος στο εργοστάσιο και η γρήγορη αποχώρηση των γυναικών είναι τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας ένταξης τους στην αγορά εργασίας, αλλά και της προσαρμογής τους στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η παρουσία γυναικών μετά τα 30 έτη στο εργοστάσιο (πίνακας 2), αλλά και η είσοδός τους για πρώτη φορά στο εργοστάσιο μετά την ηλικία αυτή (πίνακας 3) υποδεικνύει ότι οι εργάτριες πιάνουν δουλειά και μετά τον γάμο, αλλά και μετά τη γέννηση των παιδιών σε σημαντικά ποσοστά. Η μελέτη της γαμηλιότητας και της γεννητικότητας στη Σύρο του Μεσοπολέμου θα φώτιζε ενδεχομένως περισσότερο τους τρόπους με τους οποίους οι κύκλοι ζωής προσδιορίζουν την κυμαινόμενη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Εργοδοτικές πρακτικές, συστήματα αμοιβών και πατερναλισμός στη βιομηχανία Καρέλλα

Στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης, ένα σύστημα πρακτικών, που συνήθως ονομάζεται «πατερναλισμός», αναπτύχθηκε ιστορικά από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Ο πατερναλισμός υπήρξε ένα σύνολο πρακτικών βασισμένο σε μια μεταφορά του προτύπου της οικογένειας, κατά την οποία ο εργοδότης ήταν ο αρχηγός και πατέρας και οι εργαζόμενοι, άνδρες και γυναίκες, τα εξαρτώμενα από τον πατέρα παιδιά. Οι ποικίλες πατερναλιστικές πρακτικές αφορούσαν ένα ευρύ φάσμα παροχών προς τους εργαζόμενους (στέγη, εκπαίδευση, ψυχαγωγία κ.ά.) και τελετών. Στις αρχές του εργοστασιακού συστήματος, οι πατερναλιστικές πρακτικές συνδέονταν με την επιβολή της βιομηχανικής πειθαρχίας και την άμεση αντιμετώπιση των προβλημάτων της παραγωγής.⁴⁸ Στη συνέχεια, καθώς η μισθωτή εργασία, η εκμηχάνιση της παραγωγής και η εντεινόμενη εσωτερική μετανάστευση αποτελούσαν πλέον τις νέες συνιστώσες της βιομηχανικής κοινωνίας, οι πατερναλιστικές πρακτικές στόχευαν στη δημιουργία συναισθημάτων υποχρέωσης και ευγνωμοσύνης στους εργαζόμενους, στην παραγωγή αρμονικών εργασιακών σχέσεων που προήγαγαν τη συνεργασία και τη συναίνεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία,⁴⁹ στην ιδεολογική νομιμοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων

48. Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management. A study of the industrial revolution in Great Britain*, Άλντερσοτ 1993 (α' έκδοση 1965), σ. 160-203.

49. Η σχετική συζήτηση είναι εκτεταμένη. Έχει υποστηριχθεί ότι ο πατερναλισμός αναπτύχθηκε ως στρατηγική διαχείρισης της εργασίας, όταν οι εργάτες έχασαν τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, όταν δηλαδή συνέβη αυτό που ο Μαρξ ονόμασε «πραγματική υποταγή της εργασίας». Βλ. Patrick Joyce, *Work, Society and Politics. The culture of the factory in later Victorian England*, Λονδίνο 1980, σ. 134-157 και Michael Burawoy, *The Politics of Production*, Λονδίνο 1985. Ο Richard Price πάλι υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη του πατερναλισμού δεν συνδεόταν τόσο με την απώλεια του ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τη μεριά των εργατών, αλλά κυρίως με την εργοδοτική αδυναμία και τη σημασία της διαπραγμάτευσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, βλ. Richard Price, «Conflict and Cooperation: a reply to Patrick Joyce», *Social History* 9 (1984), 217-224. Η σημασία των «πεδίων συμβιβασμού», που καλλιεργούνται από διαφορετικές εκδοχές σχέσεων εργασίας – κεφαλαίου αναδεικνύεται στο Bernard Elbaum - William Lazonick et al. «Symposium: The labour process, market structure and Marxist theory», *Cambridge Journal of Economics* 3 (1979), 227-230. Ο βαθμός απώλειας του ελέγχου στην παραγωγική διαδικασία συνδέεται με την εισαγωγή της τεχνολογίας, αλλά και με τον ιεραρχικό (και έμφυλο) καταμερισμό της εργασίας στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, με βάση τον οποίο «στρατηγικές» κατηγορίες εργαζομένων διατηρούν κεντρικό ρόλο στην παραγωγή. Βλ. τη σχετική συζήτηση, ενδεικτικά, στο William Lazonick, «Industrial relations and technical change: the case of the self -

παραγωγής, στη δημιουργία ενός μηχανισμού ταξικού ελέγχου από τους εργοδότες.⁵⁰ Εκτός από ιδεολογικές νομιμοποιήσεις, οι πατερναλιστικές πρακτικές είχαν επίσης ορισμένες βασικές στοχεύσεις που αφορούσαν την πρόσδεση των εργαζομένων στην επιχείρηση, τη σταθερότητα και τη συνέχεια στην εργασία. Οι πατερναλιστικές πρακτικές λάμβαναν πολλές διαφορετικές μορφές, οι οποίες σχετίζονταν κάθε φορά με τις ανάγκες της παραγωγής και με τα στοιχεία της συσσώρευσης.⁵¹ Οι «οικονομικές απαρχές» του πατερναλισμού εντοπίζονται κυρίως σε μη αστικές περιοχές, όπου η προσφορά εργασίας δεν ήταν μεγάλη, ή σε εργασιακούς χώρους, στους οποίους οι επαγγελματικές ειδικότητες είχαν σαφείς επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και αποδοτικότητα της εργασίας.⁵² Φεμινίστριες ιστορικοί, από την άλλη μεριά, εμπλούτισαν την ανάλυση δείχνοντας πως οι εργοδοτικές στρατηγικές στα βρετανικά εργοστάσια τον 19^ο αιώνα ανέπτυξαν μια σειρά από έμφυλες πρακτικές διαχείρισης του προσωπικού (όπως την οργάνωση της εργασίας, τη στρατολόγηση εργατικής δύναμης, το σύστημα αμοιβών, τον πατερναλισμό), οι οποίες από τη μια μεριά οργάνωναν με έμφυλο τρόπο τους εργασιακούς χώρους και από την άλλη μεριά παρήγαγαν «πολιτισμικά νοήματα», σχετικά με τους ρόλους των φύλων και τις σχέσεις εργατών-εργατριών με τους εργοδότες.⁵³

Οι αμερικανικές μέθοδοι παραγωγής και μανάτζμεντ, που είχαν μεταφερθεί στην Ευρώπη ήδη πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, γνώρισαν μια αξιοσημείωτη διάχυση σε ευρωπαϊκό επίπεδο τον Μεσοπόλεμο. Οι ιδέες του Frederick Winslow Taylor και του Henry Ford για τη μαζική παραγωγή και κατανάλωση, την αλυσίδα παραγωγής και το επιστημονικό μανάτζμεντ συνάντησαν τη βαθιά επιθυμία των ευρωπαίων αστών να χρησιμο-

acting mule», *Cambridge Journal of Economics* 3 (1979), 231-262 και Mary Freifeld, «Technological change and the “self-acting” mule: a study of skill and the sexual division of labour», *Social History* 11 (1986), 319-343.

50. H. I. Dutton - J. E. King, «The Limits of Paternalism: The Cotton Tyrants of North Lancashire, 1836-1854», *Social History* 7 (1982), 59-74.

51. Philip Scranton, «Varieties of Paternalism: industrial structures and the social relations of production in American Textiles», *American Quarterly* 36/2 (1984), 235-257.

52. Michael Huberman, «The economic origins of paternalism: Lancashire cotton spinning in the first half of the 19th century», *Social History* 12/2 (1987), 177-192· Mary Rose, Peter Taylor, Michael Winstanley, «The economic origins of paternalism: some objections», *Social History* 14/1 (1989), 89-98· M. Huberman, «The economic origins of paternalism: reply to Rose, Taylor and Winstanley», *Social History* 14/1 (1989), 99-103.

53. Sonya Rose, *Limited Livelihoods. Gender and Class in nineteenth century England*, Λονδίνο 1992, σ. 22-49.

ποιήσουν την τεχνολογία προκειμένου να αυξήσουν την παραγωγικότητα και να καταπραΰνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Απ' αυτή την άποψη, οι στρατηγικές της αστικής άμυνας σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες παρουσίαζαν ομοιότητες ως προς την ευρεία υποδοχή που επεφύλασσαν στον φορντισμό και τον ταιηλορισμό. Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» (scientific management) με τη χρήση ορθολογικών μεθόδων (τον αυστηρό καταμερισμό της εργασίας, τη χρονομέτρηση, τη μελέτη «χρόνου-κίνησης», την αλυσίδα παραγωγής, τη γραμμή συναρμολόγησης, τη γενίκευση του μισθού με το κομμάτι, την καδιέρωση του πριμ παραγωγής κ.λπ.), που πρέσβευε ο Τάιηλντορ συζητήθηκε εκτεταμένα στα ευρωπαϊκά αστικά περιβάλλοντα. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, εκεί όπου υιοθετείτο ο «ταιηλορισμός», η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» εκλαμβάνόταν σχεδόν αποκλειστικά ως ένα εργαλείο διαχείρισης του προσωπικού, ενώ η προσαρμογή των μεθόδων του ταιηλορισμού στις ευρωπαϊκές εργοδοτικές πρακτικές συναντούσε τις εργατικές αντιδράσεις.⁵⁴

Η υπόθεση εργασίας του παρόντος άρθρου βασίζεται στο ότι τόσο ο πατερναλισμός, ως έκφραση συγκεκριμένων πρακτικών για τη συγκράτηση και τη σταθεροποίηση της εργατικής δύναμης, όσο και το «επιστημονικό μανάτζμεντ» του ταιηλορισμού δεν αναπτύχθηκαν συστηματικά και μεθοδικά στην ελληνική βιομηχανία για λόγους που συνδέονται αφενός με τις ιδιαιτερότητες της επιχειρηματικής δράσης στη χώρα και αφετέρου με τις ιδιαιτερότητες των αγορών εργασίας και την έλευση του εφεδρικού στρατού εργασίας, των προσφύγων του 1922. Υπήρξαν, ωστόσο, ορισμένες περιφερειακές εκδοχές συστηματικής εφαρμογής πατερναλιστικών πρακτικών, τοπικά και κλαδικά περιορισμένες, οι οποίες κατανοούνται στα πλαίσια των ιδιαίτερων συνθηκών που κάθε φορά επικρατούν στις τοπικές αγορές εργασίας: στα μεταλλεία Λαυρίου, στο υαλοουργείο των Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα, στη βιομηχανία τσιμέντου της Ελευσίνας.⁵⁵

54. Charles Maier, «Between Taylorism and Technocracy: European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in the 1920s», *Journal of Contemporary History* 5 (1970), 27-51· David Landes, *L'Europe technicienne ou le Prométhée libéré. Révolution technique et libre essor industriel en Europe occidentale de 1750 à nos jours*, Παρίσι 1975, σ. 441-444· François Caron, *Les deux révolutions industrielles du XXe siècle*, Παρίσι 1997, σ. 95-101, 310-318· Aimée Moutet, *Les logiques de l'entreprise. La rationalisation dans l'industrie française de l'entre-deux-guerres*, Παρίσι 1997.

55. Μια πρώτη διαπραγμάτευση αυτών των ζητημάτων στο Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, τ. 2, σ. 408-426· της ίδιας, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», Ν. Μπελαβίλας – Λήδα

Η Ερμούπολη των αρχών του 20^{ου} αιώνα συνιστά μια εξαίρεση. Η συστηματική εφαρμογή πρακτικών διαχείρισης εργατικής δύναμης (με πατερναλιστικές παροχές, αλλά και πριμ παραγωγής) χρησιμοποιήθηκε από τη συριανή κλωστοϋφαντουργία, προκειμένου να συγκρατηθεί το εργατικό δυναμικό στον τόπο, να παραμένει σταθερό στους χώρους δουλειάς, να αυξηθεί επομένως η παραγωγικότητα της εργασίας και να μειωθεί η εργατική αντίσταση. Αυτές οι εργοδοτικές πατερναλιστικές πρακτικές εφαρμόστηκαν από τη συριανή κλωστοϋφαντουργία, την ίδια στιγμή που οι αντίστοιχες πειραϊκές βιομηχανίες δεν προέβαιναν σε ανάλογα διαβήματα, καθώς η κατάσταση στην αγορά εργασίας του Πειραιά ήταν ριζικά διαφορετική στο α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα. Οι βιομήχανοι κλωστοϋφαντουργίας της Ερμούπολης αποδύονται στο πατερναλιστικό πείραμα, υιοθετώντας μάλιστα και συστήματα πριμ παραγωγής «ταιηλορικής» έμπνευσης, επειδή η ίδια η γεωγραφία της αγοράς εργασίας της παρακμάζουσας Ερμούπολης το υποδεικνύει. Οι ιδέες περί «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» και αύξησης της παραγωγικότητας (μέσω μισθολογικών πριμ) πρέπει να βρήκαν κάποια απήχηση ανάμεσα στους Ερμούπολίτες βιομηχάνους τον Μεσοπόλεμο. Ίσως δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι η γαλλική μετάφραση του βιβλίου του Henry Ford, *Ma vie et mon oeuvre*, préface de M. Victor Cambon, Payot, Παρίσι 1926, εντοπίστηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Ερμούπολης.⁵⁶

Δεν υπάρχουν σαφείς ποσοτικές ενδείξεις για τον αριθμό των επιχειρήσεων που υιοθετούσαν πατερναλιστικές πρακτικές ούτε στην ελληνική βιομηχανία γενικά, ούτε στη συριανή ειδικότερα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οπωσδήποτε, οι εργοδότες δεν είχαν όλοι τις ίδιες ιδέες για τις πρακτικές διαχείρισης της εργατικής δύναμης. Κάποιοι αδιαφορούσαν ενδεχομένως για παροχές προς τους εργαζομένους, οι περισσότεροι όμως πρέπει να υιοθετούσαν κάποια μέτρα, αποσπασματικά και κατά περίπτωση. Ο περιοδικός και ημερήσιος τύπος, ιδίως ο τοπικός, περιέχει συχνά αναφορές στη φιλανθρωπική συμπεριφορά των επιχειρηματιών και των συζύγων τους (με την ευκαιρία θρησκευτικών εορτών, σημαντικών γεγονότων στην οικογένεια των επιχειρηματιών κ.λπ.). Η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει μέχρι στιγμής αυτή τη φιλανθρωπική δράση ως μια απόπειρα ηθικοποίησης, κοινωνικού ελέγχου και ενσωμάτωσης των φτωχών των πόλεων, από-

Παπαστεφανάκη κ.ά., *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, *Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Αθήνα 2007, σ. 41-48.

56. *Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως Κατάλογος*, Καταγραφή: Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Μαρίζα Δαλεξίου, Επιμέλεια: Χρ. Λούκος, Ερμούπολη 2003, σ. 476.

πειρα που επιχειρείται κυρίως με τη μετάβαση από την άμεση-προσωπική φιλανθρωπία στη θεσμική-απρόσωπη φιλανθρωπική δράση (με τη δημιουργία ιδρυμάτων για την περίθαλψη των επαιτών, των ορφανών, των απόρων κ.λπ.).⁵⁷ Εδώ εξετάζεται η επιχειρηματική συμπεριφορά από μια διαφορετική οπτική γωνία: δεν μελετάται η στάση απέναντι γενικά στους ενδεείς ως απόρροια της ατομικής (ή προνοιακής) ευεργεσίας και ως προσπάθεια ενίσχυσης του κοινωνικού γοήτρου του ευεργετούντος· εξετάζονται πιο ολοκληρωμένες εκδοχές εργοδοτικής «φιλάνθρωπης» πολιτικής, οι οποίες εφαρμόζονται στους χώρους εργασίας, και έχουν ως αποδέκτες ανθρώπους, οι οποίοι εργάζονται με σχέσεις μισθωτής εργασίας.

Κατά τον Μεσοπόλεμο ο ελληνικός τεχνικός τύπος ασχολήθηκε συστηματικά με την προβολή των θέσεων του επιστημονικού μανάτζμεντ και την εισαγωγή των μεθόδων της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα.⁵⁸ Δεν φαίνεται ωστόσο, απ' όσο μέχρι στιγμής γνωρίζουμε, η εισαγωγή των μεθόδων του ταιηλορισμού στις μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες να προχώρησε πέρα από την θεσμοθέτηση συστημάτων μισθολογικών πριμ (παραγωγής, παραμονής κ.ά.). Στη μεγάλη πειραϊκή κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα από τον ταιηλορισμό υιοθετείται μόνο η δημιουργία μισθολογικών κινήτρων σε διευρυμένες ομάδες εργαζομένων, ήτοι το παλιό σύστημα αμοιβής με βάση την απόδοση σε πιο εκλεπτυσμένες μορφές.⁵⁹ Εξάλλου και στην ευρωπαϊκή κλωστοϋφαντουργία, κυρίως στον τομέα της ύφανσης, υιοθετήθηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο συστήματα χρονομέτρησης των κινήσεων και μίνιμουμ παραγωγικότητας (σύστημα Bedaux).⁶⁰

Η βιομηχανία Καρέλλα επιχειρεί στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα να ελέγξει το φαινόμενο της κινητικότητας της εργατικής δύναμης διαμορφώνοντας μία πρωτότυπη μέθοδο συγκράτησης των εργατριών, μέσω δώρων. Συγκεκριμένα, η επιχείρηση καθιερώνει ένα σύστημα χρηματικών δώρων, που παρέχονται δύο φορές το χρόνο σε δύο εργάτριες. Τα δύο «δώρα» (ένα «κατ' εκλογήν» και ένα «διά κλήρου») αποτελούνται από 500 δραχ. έκαστο (μέχρι το 1925), και από 1.000 δραχ. έκαστο από το 1925 και εξής. Από το 1918 ως το

57. Για τη συζήτηση, βλ. ενδεικτικά, Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), 171-184. Επίσης Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο*, σ. 151-186.

58. Γ. Αντωνίου, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες, 1900-1940*, Αθήνα 2006, σ. 325-330.

59. Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, τ. 2, σ. 259-260.

60. Raymond Thiébaud, *Application des méthodes d'organisation scientifique du travail dans les usines textiles*, Παρίσι 1947· Jean-Claude Daumas, *L'amour du drap. Blin & Blin, 1827-1975. Histoire d'une entreprise lainière familiale*, Παρίσι 1999, σ. 385-387.

1941, 95 εργάτριες λαμβάνουν αυτά τα χρηματικά ποσά-δώρα, είτε έπειτα από επιλογή της διεύθυνσης του εργοστασίου, είτε «δια κλήρου». ⁶¹ «Δικαίωμα επί της εκλογής» έχουν «αι επί αρχαιότητι, εργατικότητι, αφοσιώσει...» εργάτριες του υφαντηρίου. ⁶² Το 1921 προστίθενται στην κλήρωση και οι εργάτριες του κλωστηρίου, που έχει αρχίσει να λειτουργεί εκείνη τη χρονιά, αλλά συμπεριλαμβάνονται μόνο «εκείνες που έχουν βμηνον συνεχή εργασίαν». ⁶³

Οι εργάτριες λαμβάνουν μέρος στην κλήρωση των δώρων συγκεντρώνοντας όσο το δυνατόν περισσότερους κλήρους: οι κλήροι συγκεντρώνονται με τη συνεχή, σταθερή παραμονή και εργασία στο εργοστάσιο και με την επίδειξη καλής διαγωγής. Ο κανόνας είναι απλός: «κατά διετίας προστίθεται εις εκάστην [εργάτριαν] εις ακόμη κλήρος, συνεπώς κατ' έτος ήμισυς». ⁶⁴ Ο απλός αυτός κανόνας σταδιακής συγκέντρωσης κλήρων φαίνεται ότι τηρείται σε γενικές γραμμές: οι εργάτριες από χρόνο σε χρόνο συγκεντρώνουν μισό κλήρο, ένδειξη της σταθερής εργασιακής σχέσης τους με την επιχείρηση, και μπορούν να ελπίζουν σε υψηλότερες πιθανότητες να κερδίσουν στην κλήρωση το χρηματικό δώρο. Ωστόσο, ο κανόνας δεν εφαρμόζεται πάντα με συνέπεια, ούτε με τρόπο συστηματικό και ενιαίο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι εργάτριες αποκτούν περισσότερους κλήρους, ενώ άλλες φορές οι κλήροι τους μειώνονται. Άλλοτε πάλι, οι συγκεντρωμένοι κλήροι των εργατριών μειώνονται από τη διεύθυνση για λόγους που δεν δηλώνονται πάντα με σαφήνεια. Η διεύθυνση του εργοστασίου υποστηρίζει την αύξηση ή τη μείωση των κλήρων των εργατριών, όχι μόνο σε συνάρτηση με τον χρόνο παραμονής στο εργοστάσιο, αλλά και σε συνάρτηση με τη γενικότερη συμπεριφορά τους και την επίδειξη καλής διαγωγής. Έτσι, κάποιες φορές οι κλήροι των εργατριών ανακαλούνται («ανεκληθέντες», sic) λόγω κακής διαγωγής. Συχνά, κάποια εργάτρια διαγράφεται από τους καταλόγους των κληρώσεων ως «απουσιάσα επί μήνας», είτε επειδή «ενυμφεύθη», είτε επειδή μετακινήθηκε «εις άλλο εργοστάσιον». Το 1919 λ.χ. αφαιρούνται από τους καταλόγους για την κλήρωση εκείνης της χρονιάς 16 εργάτριες για διάφορους λόγους: ανάμεσά τους δύο «έτυχον των 500 δραχμών δώρων», πέντε πήγαν «εις άλλην εργασίαν», δύο έφυγαν «εις Πειραιά», μία «απεβλήθη κλέψασα», μία εργάζεται ως «υπηρέτρια». ⁶⁵ Το 1933 πάλι η εργάτρια Μαρία

61. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, «Τυχούσαι μέχρι τούδε των δύο δώρων εκ δρχ. 500 έκαστον» [Κατάλογος 1918-1941].

62. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, «Κατάσταση Δώρων κατ' εκλογήν», Δεκέμβριος 1918.

63. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, «Εργάτριαι κλωστηρίου», 31 Δεκεμβρίου 1921.

64. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, [Κατάλογος 1920-1921].

65. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, [Κατάλογος 1919].

Καπέλλα χάνει τους κλήρους της «λόγω απωλείας αρχαιότητας».⁶⁶ Όπως γίνεται φανερό, τόσο στα δώρα που κληρώνονται, όσο και σ' αυτά που δίδονται κατ' επιλογήν της διεύθυνσης, η αρχαιότητα, η εργατικότητα, η αφοσίωση στην επιχείρηση και η γενικότερη εργασιακή πειθαρχία διαμορφώνουν τη στάση της επιχείρησης απέναντι στις εργάτριες, ως προς την παροχή των δώρων. Λ.χ. η εργάτρια Κατίνα Πάσσαρη λαμβάνει το 1922 το δώρο κατ' εκλογήν «λόγω αρχαιότητας».⁶⁷

Στα ημερομίσδια που λαμβάνουν οι εργάτριες, γύρω στα 1920 τουλάχιστον, δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, διαφοροποίηση η οποία θα σήμαινε τη διάκριση των εργατριών ανάλογα με την ειδικότητα, την εμπειρία, την αρχαιότητα και την ιεραρχία. Αντίθετα, τα ημερομίσδια τα οποία πληρώνονται οι εργάτριες είναι σχεδόν ομογενοποιημένα, στοιχείο που υποδηλώνει την οργάνωση της εργασίας στη βάση μιας θεωρητικά «ανειδίκευτης» ή «ημιειδικευμένης» εργατικής δύναμης. Ωστόσο, η επιχείρηση με την πρακτική των κλήρων κάνει ουσιαστική διάκριση μεταξύ των εργατριών. Η σταθερή εργασιακή σχέση, η διαγωγή, η πειθαρχία, η αρχαιότητα είναι στοιχεία της εργασιακής συμπεριφοράς που προμοδοτούν ορισμένες εργάτριες και αποκλείουν άλλες. Διακρίσεις κάνει ακόμα η επιχείρηση ανάμεσα στις μεγαλύτερες σε ηλικία εργάτριες και στις νεαρότερες. Στην κλήρωση του 1921 «εδηλώθη ότι αι μεγάλοι [εργάτριαι] θα έπαιρναν δρ. 100. Αι δε μικραί, αι δια σταυρού σημειούμεναι, 50 δρ. και θα έβγαινε κλήρος εκ δευτέρου, εις περίπτωσιν που ο πρώτος έπεφτε εις μικράν».⁶⁸ Η διάκριση αυτή σημαίνει ότι πράγματι υπήρχε μια διαβάθμιση ανάμεσα στις εργάτριες και ότι οι μεγαλύτερες σε ηλικία είχαν περισσότερη «πείρα», δηλαδή ειδίκευση και ανεπτυγμένες δεξιότητες σε κάθε συγκεκριμένη φάση της παραγωγικής διαδικασίας. Η επιχείρηση, ωστόσο, δεν αμείβει με υψηλότερα μεροκάματα τις πιο έμπειρες εργάτριες, αντίθετα, τις ευνοεί περιστασιακά με ενισχύσεις στην κλήρωση των χρηματικών δώρων. Τα «δώρα», κατ' αυτόν τον τρόπο, αμείβουν -σε έκτακτες περιστάσεις- την σταθερότητα στην εργασία.

Ο γάμος, ως στοιχείο της προσωπικής και οικογενειακής ζωής των εργατριών, διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη διαχείριση της εργασίας στη βιομηχανία Καρέλλα. Όπως προκύπτει και από την ηλικιακή σύνθεση των εργα-

66. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, Κατάλογος υφαντηρίου 1933.

67. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, «Τυχούσαι μέχρι τούδε των δύο δώρων εκ δρχ. 500 έκαστον» [Κατάλογος 1918-1941].

68. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, «Εργάτρια κλωστηρίου», 31 Δεκεμβρίου 1921.

ζομένων, συνήθης πρακτική των εργατριών ήταν η διακοπή της εργασίας για διάστημα λίγων χρόνων μετά τον γάμο με στόχο την ανατροφή των παιδιών στο πρώτο διάστημα της ζωής τους και η επιστροφή στη μισθωτή εργασία, αμέσως μόλις τα οικογενειακά καθήκοντα το επέτρεπαν. Σε μια περιορισμένη αγορά εργασίας, όπως ήταν αυτή της κλωστοϋφαντουργίας της Ερμούπολης, η κινητικότητα των εργατριών λόγω γάμου, δημιουργούσε προβλήματα στην ομαλή λειτουργία του εργοστασίου και είχε επιπτώσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας. Η επιχείρηση προσπαθεί να αποτρέψει τη συγκεκριμένη πρακτική των εργατριών καθιερώνοντας ένα σύστημα ποινών και κινήτρων: όσες εργάτριες παντρεύονται χάνουν τους κλήρους, που είχαν μέχρι εκείνη την στιγμή συγκεντρώσει και δεν έχουν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στην κλήρωση. Το 1919 χάνουν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στην κλήρωση τέσσερις εργάτριες που «ενυμφεύθησαν» και άλλη μία που πήγε «ως έγγαμος εις τον οίκον της». ⁶⁹ Ορισμένες εργάτριες επιστρέφουν στο εργοστάσιο μετά τον γάμο: η Κατίνα Βακονδίου «ενυμφεύθη και επανήλθε μετά 3-4 έτη», η Αικατερίνη Γρυπάρη «μετά τον γάμον της επανήλθε μετά έτη», ⁷⁰ και η συμπεριφορά τους αυτή, της επιστροφής στην εργασία, προμοδοτείται με πρόσθετους κλήρους.

Ο επιστάτης παρακολουθεί στενά την ιδιωτική ζωή των εργατριών, κρατάει σημειώσεις και συντάσσει δύο φορές το χρόνο καταλόγους με τα ονόματα και τη «βαθμολογία» των εργατριών, προτείνοντας εκείνες τις εργάτριες που -σύμφωνα με τα κριτήρια της επιχείρησης- θεωρεί κατάλληλες να συμμετάσχουν στην κλήρωση. Υποβάλλει τους καταλόγους στη διεύθυνση του εργοστασίου, η οποία και αποφασίζει τελικά. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1938 τρεις εργάτριες προτείνονται από τον επιστάτη: 1) η Γαρυφαλλιά Κατεδάτη με 3,5 κλήρους, 2) η Φλώρα Δεναξά με 2 κλήρους και 3) η Ελένη Συρίγου με 1 κλήρο. Σύμφωνα με το σημείωμα του επιστάτη «οι υπ' αριθμόν 2 και 3 [εργάτριες] πρέπει να τύχουν περισσοτέρων κλήρων, διότι ενυμφεύθησαν και επανήλθαν. Εγέννησαν και έκαμαν το αυτό». Και προτείνει: «Νομίζω ότι η 6' [εργάτρια] πρέπει να τύχει του δώρου». Δικαιολογεί δε τις προτιμήσεις του επισυνάπτοντας σημείωμα για την προϋπηρεσία των τριών εργατριών: όλες εργάζονται στου Καρέλλα παραπάνω από πέντε χρόνια. ⁷¹ Η πρόταση του επιστάτη γίνεται αποδεκτή: τον Δεκέμβριο του 1938 η Φλώρα Δεναξά παίρνει 1.000 δραχμές ως δώρο κατ' εκλογήν, έχοντας συμπλη-

69. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, [Κατάλογος 1919].

70. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, Σημειώματα [Δεκέμβριος 1930].

71. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, Σημείωμα στις 29 Δεκεμβρίου 1938.

ρώσει 13 χρόνια εργασίας στο εργοστάσιο. Τον επόμενο χρόνο, η Γαρυφαλλιά Κατεβάτη «συνεχώς εργαζομένη» παίρνει 1.000 δραχμές ως δώρο κατ' εκλογήν, έχοντας συμπληρώσει 9 χρόνια εργασίας.⁷² Η παρακολούθηση της ιδιωτικής ζωής των εργατριών φαίνεται ότι αποκτά συστηματικό χαρακτήρα με την αντιπαράθεση «οικογένεια ή εργασία», που τόσο ανάγλυφα προβάλλεται από τους καταλόγους των κληρώσεων και τις σημειώσεις του επιστάτη. Η επιχειρηματική πρακτική στη συγκεκριμένη περίπτωση συνδέει την παραγωγικότητα της εργασίας με την ύπαρξη της οικογένειας δίδοντας με τους κλήρους κίνητρα για την παραμονή στην εργασία και αντικίνητρα για την απομάκρυνση απ' αυτήν. Η επιχείρηση διαμορφώνει τη συγκεκριμένη πολιτική χρησιμοποιώντας έμφυλες διακρίσεις σχετικά με την θέση ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και στην παραγωγή.

Παράλληλα με τις κληρώσεις χρηματικών ποσών για τις εργάτριες, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 ο εργοδότης παρέχει συστηματικά στους άνδρες εργαζομένους του εργοστασίου της Σύρου χρηματικό ποσό που δεν κληρώνεται, αλλά χορηγείται ως «δώρο». Το 1938 σαράντα εργάτες του εργοστασίου λαμβάνουν το χρηματικό αυτό δώρο. Όπως φαίνεται, η κατανομή του δώρου στους εργάτες του εργοστασίου έχει τη μορφή πυραμίδας (πίνακας 4). Η συστηματική παροχή δώρων στους άνδρες εργαζόμενους δεν είναι απαλλαγμένη από διακρίσεις, που συνδέονται με την ιεραρχία, την παλαιότητα στο εργοστάσιο, αλλά και τη γενικότερη πειθαρχημένη συμπεριφορά. Ο επιστάτης συντάσσει και σ' αυτή την περίπτωση σημειώματα και καταλόγους, όπου προτείνει τα χρηματικά ποσά που πρέπει να δοθούν ως δώρα στους εργάτες. Εκφέρει επίσης γνώμη σχετικά με το αν πρέπει να πάρουν όλοι δώρο. Και εδώ πρέπει να τίθενται κάποια κριτήρια, τα οποία συνδέονται, όπως και στην περίπτωση των εργατριών, με την αρχαιότητα, τη σταθερότητα στην εργασία, την εργασιακή πειθαρχία και υπακοή. Οι ειδικευμένοι εργάτες με πολύχρονη εργασία στην επιχείρηση λαμβάνουν σταθερά και ανελλιπώς το χρηματικό δώρο, ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό. Όσοι εργάτες όμως δεν βρίσκονται σε κομβικές θέσεις εργασίας, δεν έχουν

72. ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, Κατάλογοι 1938 και 1939. Η πρακτική της παρακολούθησης της ιδιωτικής ζωής των εργαζομένων συνεχίζεται και μεταπολεμικά: αν για τους άνδρες σημειώνεται η στρατιωτική τους κλάση και το στρατιωτικό σώμα στο οποίο υπηρετούν, στις γυναίκες σημειώνονται οι μετακινήσεις τους από και προς το εργοστάσιο Καρέλλα, και κυρίως σημειώνεται ο γάμος τους. Δίπλα στα γυναικεία ονόματα συναντά κανείς συχνά την σημείωση «ενυμφεύθη», «απήλθε» ή «επανάλθε». ΓΑΚ-ANK, Αρχείο Καρέλλα, Ημερολόγιο εργασίας - Μητρώο Προσωπικού 1947-1982, κατάστιχο 980.

πολύχρονη και σταθερή σχέση με την επιχείρηση, αντιθέτως είναι περαστικοί, μαθητευόμενοι ή απλώς απείθαρχοι, δεν έχουν την ίδια τύχη. Δεν λαμβάνουν, δηλαδή, το χορηγούμενο χρηματικό ποσό-δώρο.⁷³

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΧΡΗΜΑΤΙΚΟ ΔΩΡΟ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΡΕΛΛΑ, 1938

Δώρο (σε δρχ.)	Αριθμός δικαιούχων
50-100	9
150-200	12
300-500	9
1.000-1.700	4
2.700-3.100	4
10.000	1
18.000	1

Πηγή: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, «Δώρον 1938»

Παρόμοιες πρακτικές παροχής «δώρων» στους εργαζόμενους φαίνεται ότι εφαρμόζουν, εκτός από τη βιομηχανία Καρέλλα, και άλλες βιομηχανικές επιχειρήσεις της Ερμούπολης, ιδίως οι κλωστοϋφαντουργικές. Οι εργάτες, οι εργάτριες και ολόκληρο το προσωπικό του νηματοουργείου «Βαρδάκα, Σπάδη & Σέτερη» λ.χ., απευθύνουν δημόσια το 1925 τις «εγκάρδιες» ευχαριστίες τους στους «αξιότιμους» προϊσταμένους τους, οι οποίοι και αυτή τη χρονιά, όπως κάθε χρόνο κατέβαλαν «ευγενέστατα και γενναioφρόνως» ως δώρο πρωτοχρονιάς το αντίτιμο 10 ημερομισθίων σε κάθε εργαζόμενο. Η πράξη αυτή τους τιμά και υποχρεώνει τους εργάτες σε «αιώνια εκτίμηση, σεβασμό και ευγνωμοσύνη». Επιπλέον, οι εργάτριες της συγκεκριμένης επιχείρησης, Ευφροσύνη Μαυρομάτη και Ιωσηφίνη Κ. Προβελεγγίου, κέρδισαν σε κλήρωση την προικοδότηση των 1.000 δραχμών έκαστη, και εκδηλώνουν δημόσια την ευγνωμοσύνη τους για το «πατρικό ενδιαφέρον» και την «αληθή εκτίμηση της εργασίας των ανθρώπων μετά των οποίων συνεργάζονται», που δείχνουν οι εργοδότες στους εργάτες και εργάτριες

73. Τη δεκαετία του 1930, ο εργάτης στο σκούπισμα Ανδρέας Νομικός προτείνεται να πάρει 50 δρχ. «αντί του Καλιαγκάση», ο Ιωάννης Αντωνίου στον τόρνο προτείνεται να πάρει επίσης 50 δρχ. «αντί του Ιωσήφ Ρούσου»: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καρέλλα, Σημείωμα, χ.χ.

του εργοστασίου τους.⁷⁴ Οι συριανοί βιομήχανοι εμφανίζονται εδώ να επιδεικνύουν «πατρικό ενδιαφέρον» απέναντι στους εργαζομένους τους και ως φιλεύσπλαχνοι εργοδότες να καταβάλλουν τα δώρα της πρωτοχρονιάς. Το κλωστήριο «Η Πρόοδος» των Ι. & Π. Βαρδάκα, Σπάθη και Σέτερη φαίνεται να επιμένει στην προβολή αυτής της πατερναλιστικής πρακτικής, και στην «αποδοχή» της από τους εργαζόμενους. Σε διαφήμιση της επιχείρησης διαβάζουμε: «οι εν αυτό εργαζόμενοι διακηρύττουν απροκαλύπτως την πλήρη αυτών ικανοποίησιν έναντι της εργασίας των υπό των κ.κ. Εργοστασιάρχων εργοδοτών των».⁷⁵

Οι εκτός μισθού χρηματικές παροχές των εργοδοτών προς τους εργαζομένους (ως δώρο εορτών, προικοδότηση ή αποτέλεσμα κλήρωσης), παρουσιάζουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής ως σχέσεις προσωποποιημένες, ως σχέσεις δηλαδή αρμονικές και συνεργατικές. Οι τελετές, οι οποίες διοργανώνονται από την επιχείρηση (με την ευκαιρία των εορτών, των κληρώσεων κ.λπ.) και προβάλλονται από τον τοπικό τύπο, βοηθούν να δημιουργηθεί μια κουλτούρα του εργοστασίου και παγιώνουν την ταξική θέση των πατερναλιστών εργοδοτών. Οι εργαζόμενοι, με τη συμμετοχή τους σ' αυτές τις τελετές και τις πατερναλιστικές εργοδοτικές πρακτικές αποδέχονταν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τις νομιμοποιούσαν. Ασφαλώς, η εργατική συμμετοχή στις πατερναλιστικές πρακτικές και στις εορτές των επιχειρήσεων δεν σήμαινε αυτομάτως ότι οι εργαζόμενοι σταματούσαν να οργανώνονται και να διεκδικούν υψηλότερες αμοιβές, μειωμένα ωράρια και καλύτερες συνθήκες εργασίας.

Οι προσπάθειες για συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων στη συριανή κλωστούφαντουργία πρέπει να ξεκίνησαν την πρώτη ή τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Τον Ιανουάριο του 1914, απεργία ξέσπασε στα υφαντήρια και κλωστήρια της Ερμούπολης, με αίτημα την αναγνώριση του σωματείου. Η εργατική συλλογική δράση δεν έγινε ευνοϊκά δεκτή από τους εργοδότες της κλωστούφαντουργίας, οι οποίοι αξίωναν από τις εργάτριες τους να διαγραφούν από το νεοσυσταθέν σωματείο, προκειμένου να συνεχίσουν να εργάζονται στα εργοστάσια τους.⁷⁶ Η απεργία γνώρισε, καθώς φαίνεται, πλήρη αποτυχία, αφού «καθημερινώς προσέρχονται εις τα εργοστάσια εργάτριαι αναλαμβάνουσαι εργασίαν και δηλούσαι διαγραφήν εκ του

74. «Ευχαριστήρια», εφ. *Ο Κυκλαδίτης*, 5 Ιανουαρίου 1925.

75. Κ. Γερασιμίδης, *Το πανόραμα της Σύρου*, Σύρος 1933, σ. 145.

76. εφ. *Παλιγγενεσία*, 18 Ιανουαρίου 1914· το παραθέτει ο Μ. Ελευθερίου, *Το θέατρο στην Ερμούπολη τον 20^ο αιώνα*, τ. Δ', (1913-1921) Ερμούπολη 2000, σ. 59.

Συλλόγου». ⁷⁷ Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη με το νεοσύστατο σωματείο των εργατριών. Τέσσερα χρόνια αργότερα πάντως, το 1918, συστήνεται ο «Σύνδεσμος Εργατών Βαφένων Ερμουπόλεως», ο οποίος μετονομάζεται σε «Σύνδεσμο Εργατών Υφαντηρίων και Κλωστηρίων Ερμουπόλεως» (στις 26 Μαρτίου 1918, μετά από τροποποίηση του καταστατικού) και μετονομάζεται ξανά σε «Σύνδεσμο Εργατών και Εργατριών Υφαντηρίων και Κλωστηρίων» (τον Σεπτέμβριο του 1918, μετά από νέα τροποποίηση του καταστατικού). ⁷⁸ Τότε συστήνεται και το συριανό σωματείο των εργατριών γυναικείων φορεμάτων και πύλων με στόχο τη βελτίωση της θέσης των εργατριών. ⁷⁹ Είναι η εποχή, κατά την οποία οργανώνεται το εργατικό κίνημα στο σύνολο της χώρας, συγκροτώντας σωματεία και διατυπώνοντας διεκδικήσεις, και οι ενδείξεις για τη συνδικαλιστική οργάνωση των γυναικών πληθαίνουν. ⁸⁰ Οι βιομήχανοι της Ερμούπολης δεν βλέπουν θετικά τις εξελίξεις αυτές, ορισμένοι μάλιστα επιχειρούν να απομακρύνουν τις εργάτριες από το σωματείο με μια υποτυπώδη ενίσχυση του χαμηλού ημερομισθίου:

Παρά τινων εργατών και εργατίδων εμάδομεν ότι ο ιδιοκτήτης κάποιου υφαντηρίου αντιληφθείς ότι το γυναικείο προσωπικό όσον ούπω θα τεθή με αποφασιστικότητα υπό την Κόκκινη Σημαίαν του Εργατικού Αγώνος, διέδесе το βαλάντιό του υπέρ των εργατίδων του, προσθέσας εις το μικρούτσικο ημερομίσθιο των κοριτσιών μια πεντάρα, υπό τον όρον, όπως μη καταρτίσουν Σωματείο! ⁸¹

Άραγε να είναι τυχαίο ότι και η πρακτική των κληρώσεων στη βιομηχανία Καρέλλα εγκαινιάζεται το 1918, το έτος δηλαδή που οργανώνονται σε σωματεία οι εργάτες και οι εργάτριες της συριανής κλωστούφαντουργίας και που φαίνεται ότι έχουν μια σημαντική για τα δεδομένα του νησιού απεργιακή κινητοποίηση; Τον Μάιο της χρονιάς αυτής καταγράφεται απεργία στα κλωστούφαντουργεία της Σύρου και το Εργατικό Κέντρο Κυκλάδων

77. Στο ίδιο.

78. ΓΑΚ-ANK, Πρωτοδικείο Σύρου, Καταστατικά σωματείων: *Καταστατικό Συνδέσμου Βαφένων Ερμουπόλεως, 1918· Καταστατικό Συνδέσμου Εργατών Υφαντηρίων και Κλωστηρίων Ερμουπόλεως, 1918· Σύνδεσμος Εργατών και Εργατριών Υφαντηρίων και Κλωστηρίων*, Πρακτικά Γ.Σ. 9 Σεπτεμβρίου 1918.

79. εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Σεπτεμβρίου 1918.

80. Για την ανάπτυξη των εργατικών σωματείων και με τη συμμετοχή γυναικών στα 1918-1919, βλ. Παπαστεφανάκη, *Άνδρες, γυναίκες*, τ. 2, σ. 442-451· Αγγέλικα Ψαρρά, «Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στον Μεσοπόλεμο», *Γυναίκα και Εργασία*, εφ. *Επτα Ημέρες – Η Καθημερινή*, 2 Μαΐου 1999.

81. εφ. *Ο Εργάτης*, 21 Απριλίου 1918· το παραθέτει ο Μ. Ελευθερίου, *ό.π.*, σ. 169.

αποφασίζει να στηρίξει τον αγώνα των κλωστούφαντουργών προκηρύσσοντας γενική απεργία.⁸² Τον Ιούνιο του 1918 «το ζήτημα των εργατών κλωστούφαντουργείων Σύρου περιπλέκεται, καθόσον το Εμπορικό Επιμελητήριο και οι βιομήχανοι αρνούνται να αποδεχθούν τα αιτήματα των εργατών. Δήλωσαν ότι μόνο τότε θα δέχονταν να αυξήσουν τα ημερομίσθια, αν η κυβέρνηση επέβαλε ίση αύξηση στα εργοστάσια του Πειραιά και της υπόλοιπης Ελλάδας. Το Εργατικό Κέντρο Σύρου αποφάσισε να υποστηρίξει τους υφαντουργούς μέχρι της τελείας επιτυχίας ζητήματός τους».⁸³

Για έναν χρόνο ακόμη φαίνεται ότι η εργατική διαμαρτυρία στην Ερμούπολη αναζητά τρόπους οργανωτικής και συνδικαλιστικής έκφρασης: τον Ιούνιο του 1919 κηρύχθηκε «μεγάλη απεργία, η οποία έγινε προς αλληλεγγύην των ναυπηγοεργατών», που κράτησε 35 μέρες και «εκφυλίσθηκε» μετά την αποχώρηση ηλεκτροτεχνιτών και λεμβούχων. Με τη λήξη της απεργίας, τα αιτήματα της οποίας δεν είναι γνωστά, η διοίκηση του Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων άλλαξε και μέχρι το 1926 δεν επέδειξε κανένα έργο στα πλαίσια του συνδικαλιστικού κινήματος.⁸⁴

Με τα δεδομένα αυτά, είναι ισχυρές οι ενδείξεις εκείνες που υποδεικνύουν ότι οι πρακτικές παροχής δώρων και κλήρων στο εργοστάσιο Καρέλλα χρησιμοποιούνται όχι μόνο για να περιορίσουν την κινητικότητα των εργαζομένων και να ελέγξουν την αγορά εργασίας, αλλά και για να εξασφαλίσουν την υποταγή των εργαζομένων.

Ένα πλήθος ζητημάτων σχετικά με την ιστορία της εργασίας στην Ερμούπολη και ειδικότερα με την εργασία στην κλωστούφαντουργία, παραμένουν ανοιχτά και αδιερεύνητα: τα συστήματα μαθητείας, η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας στη σφαίρα της παραγωγής, η χρήση της τεχνολογίας, η κίνηση των ημερομισθίων, η προσέγγιση του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών και των νοικοκυριών, η ανακατανομή του εισοδήματος, οι απεργίες και η άτυπη αντίσταση των εργαζομένων στους χώρους εργασίας, η καθημερινή ζωή, η εργατική κουλτούρα. Η έρευνα στο αρχείο της επιχείρησης Καρέλλα δεν έχει προς το παρόν ολοκληρωθεί. Λείπουν ακόμη στοιχεία σχετικά με την παραγωγή και την εμπορία των προϊόντων, τα μεροκάματα, την οργάνωση της εργασίας, την επιβολή της εργασιακής πειθαρχίας, τις ενδεχόμενες άλλες εργοδοτικές παροχές. Με τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία είναι ωστόσο, δυνατόν να διατυπωθεί ένα πρώτο συμπέρασμα.

82. εφ. *Σοσιαλιστής*, 27 Μαΐου 1918.

83. εφ. *Σοσιαλισμός*, 29 Ιουλίου 1918.

84. Κ. Γερασιμίδης, *ό.π.*, σ. 96-97.

Από το 1918 ως το 1940 η κλωστούφαντουργία Καρέλλα επιχειρεί τη συγκράτηση του εργατικού δυναμικού στο εργοστάσιο όχι μέσω μιας πραγματικής ενίσχυσης του εργατικού μισθού, αλλά μέσω δώρων. Τα συγκεκριμένα «δώρα» συνιστούν μια ιδιότυπη σύνθεση παλαιότερων πατερναλιστικών πρακτικών και σύγχρονων μεθόδων του ταιηλορισμού. Από το σύνολο των μεθόδων της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας», μόνο το σύστημα των μισθολογικών πριμ υιοθετείται στην επιχείρηση Καρέλλα στην Ερμούπολη, ένα σύστημα δηλαδή που τείνει να επικρατήσει παγκοσμίως στην βιομηχανία τον μεσοπόλεμο, προϊόν ακριβώς του γενικότερου ζητήματος της διαχείρισης της εργασίας.

Ωστόσο, η πριμοδότηση στη βιομηχανία Καρέλλα δεν κατευθύνεται προς όλους και όλες ανεξαιρέτως τους εργάτες και τις εργάτριες που επιδεικνύουν την «πρέπουσα» εργασιακή συμπεριφορά, αλλά αποδίδεται επιλεκτικά στη βάση έμφυλων διακρίσεων και πατερναλιστικών συμπεριφορών. Όσοι από τους εργάτες διαθέτουν τη «σωστή» εργατική συμπεριφορά λαμβάνουν ένα χρηματικό δώρο/πριμ σε σταθερή βάση, κατ' αναλογία με την θεωρούμενη συνεχή και μόνιμη, πρωτεύουσα, συμβολή των ανδρών στο οικογενειακό εισόδημα. Από την άλλη μεριά, στις εργάτριες παρέχονται χρηματικά δώρα/πριμ με δύο τρόπους: κατ' επιλογήν του εργοδότη και με κλήρωση. Στην περίπτωση της κλήρωσης, οι εργάτριες πρέπει να επιδεικνύουν συνεχώς καλή συμπεριφορά και σταθερότητα στην εργασία, προκειμένου να έχουν την ευκαιρία να μπουν στη διαδικασία της κλήρωσης. Εφόσον κληρωθούν, οι εργάτριες πρέπει να συνεχίσουν να επιδεικνύουν την ίδια εργασιακή συμπεριφορά, προκειμένου να μην ανακληθούν τα δώρα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με τους κλήρους, οι εργάτριες ενισχύουν πρόσκαιρα το οικογενειακό εισόδημα με το χρηματικό ποσό του δώρου. Η συμβολή τους στο οικογενειακό εισόδημα είναι τόσο πρόσκαιρη, όσο ασταθής, αναλογικά, είναι και η κυμαινόμενη σχέση τους με την αγορά εργασίας.

Η πρακτική της κλήρωσης καθώς και η γενικότερη παροχή των δώρων κατ' επιλογήν στην κλωστούφαντουργία Καρέλλα πραγματοποιείται στα πλαίσια μιας συμβολικής τελετής παροχής δώρου από τον εργοδότη-πατέρα προς τους εργάτες/εργάτριες-παιδιά, που με την συμπεριφορά τους δεν τον διαφεύδουν. Οι περιστασιακές οικονομικές ενισχύσεις στους εργάτες και τις εργάτριες του εργοστασίου, μολοντί στηρίζονται στο ταιηλορικής έμπνευσης σύστημα των πριμ, δεν ονομάζονται ποτέ με αυτό το όνομα. Αντιθέτως, ονομάζονται «δώρα», εκλαμβάνονται δηλαδή ως εκδηλώσεις εύνοιας και στοργής της επιχείρησης προς τους εργαζομένους της. Τα κρι-

τήρια, προκειμένου ο πατέρας-εργοδότης να δείξει την εύνοια του με δώρα στους εργαζομένους-παιδιά, δεν αφορούν αποκλειστικά ζητήματα παραγωγικότητας, αλλά μια γενικότερη εργασιακή συμπεριφορά, που συνδέεται με την σταθερότητα στην εργασία, την πειθαρχία, την απουσία συνδικαλιστικής οργάνωσης.

Το παράδειγμα αυτής της σύνδετης, όσο και ιδιότυπης, διαχείρισης της εργασίας στη βιομηχανία Καρέλλα στην Ερμούπολη συνδυάζει το πατερναλιστικό μοντέλο της μεταφοράς της οικογένειας στους εργασιακούς χώρους με μια πρόωπη εκδοχή του ταιηλορισμού στη βιομηχανική παραγωγή. Το παράδειγμα σκιαγραφεί τις όψεις μιας δυναμικής διαδικασίας που επηρεάζεται και επηρεάζει από τις ταξικές σχέσεις και από τον σχηματισμό της εργατικής τάξης. Προκειμένου να μειωθεί η κινητικότητα, να σταθεροποιηθεί η εργατική δύναμη στο εργοστάσιο και να καμφθεί η εργατική αντίσταση, η επιχείρηση υιοθετούσε πατερναλιστικές πρακτικές. Οι πρακτικές αυτές χρησιμοποιούσαν έμφυλες διακρίσεις και δομούσαν έμφυλες σχέσεις για τους άνδρες και τις γυναίκες ως εργαζόμενους και ως μέλη οικογενειών. Κεφάλαιο και εργασία συνδέονταν με τη «φυσική» σχέση ανάμεσα σε πατέρα και παιδιά: εφόσον η οικογένεια και οι διαφορές φύλου προέρχονταν από τη «φύση», οι αρμονικές εργασιακές σχέσεις νομιμοποιούσαν τον βιομηχανικό καπιταλισμό επενδύοντας τον με τον μανδύα της «φύσης». Επιπλέον, οι πατερναλιστικές πρακτικές διαμόρφωναν έμφυλες σχέσεις μέσα στο χώρο δουλειάς προωθώντας τη σύνδεση «ειδίκευσης»-«ανδρικής αμοιβής»-«ανδρικότητας», από τη μια μεριά, και «ανειδίκευτης εργασίας»-«συμπληρωματικού στο οικογενειακό εισόδημα γυναικείου μεροκάματου»-«δηλυκότητας-οικειακότητας», από την άλλη μεριά. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι πατερναλιστικές πρακτικές όχι μόνο νομιμοποιούσαν τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, αλλά και αναπαρήγαγαν την κοινωνική ιεραρχία.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΕΓΧΩΡΙΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ο εισαγόμενος και εγχώριος μηχανολογικός εξοπλισμός στην ελληνική βιομηχανία, καθώς και η μεταξύ τους αναλογία, αποτελούν ένα πεδίο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της ιστορίας της τεχνολογίας και της βιομηχανίας στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα (1900-1950) και ιδιαίτερα κατά τον Μεσοπόλεμο.

Η έρευνα των στοιχείων εκείνων που τεκμηριώνουν την ύπαρξη ολοκληρωμένων μηχανών και εξαρτημάτων στον ελληνικό χώρο μας παρέχει το αναγκαίο υπόβαθρο ώστε να μελετήσουμε σε πιο στέρεα βάση τον χαρακτήρα της ελληνικής βιομηχανίας και το σταθερό κεφάλαιο που χρησιμοποιεί. Επιπλέον, η γνώση των χωρών προέλευσης του εισαγόμενου εξοπλισμού μπορεί να μας δώσει μία αντιπροσωπευτική εικόνα για τις τεχνικές πρωτοπορίες της εποχής, ή για τις χώρες που άσκησαν τη μεγαλύτερη επιρροή στο τεχνολογικό οπλοστάσιο και στην τεχνογνωσία της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ ταυτόχρονα διαφαίνονται τάσεις και «εξαρτήσεις» στην οργάνωση των ελληνικών εργοστασίων.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν κείμενο αποτελεί μία πρώτη μόνο προσέγγιση του ζητήματος και επιχειρεί να αναδείξει κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία και υποθέσεις ως εναύσματα περαιτέρω έρευνας. Είναι δε περιορισμένη τόσο τοπικά, όσο και χρονικά. Τόπος η Ερμούπολη και χρόνος η περίοδος του Μεσοπολέμου, ειδικότερα το διάστημα 1924-1936. Η περίπτωση της βιομηχανικής Ερμούπολης μπορεί να δώσει αντιπροσωπευτικά στοιχεία για το σύνολο του τεχνολογικού εξοπλισμού της χώρας, αλλά την ίδια στιγμή θρίσκεται σε αντίστιξη με τη γενική τάση στον Μεσοπόλεμο. Ενώ, δηλαδή, η χώρα κατά τον Μεσοπόλεμο διανύει μία φάση εντατικότερης καπιταλιστικής ανάπτυξης και γοργής εκβιομηχάνισης, η συριανή βιομηχανία ζει τις τελευταίες της αναλαμπές, αφού η πρωτοκαθεδρία έχει πλέον περάσει στον Πειραιά, με αποτέλεσμα αρκετοί βιομήχανοι να μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους σε αυτόν. Στην αρχή της περιόδου, το 1922, το κύμα προσφύγων που κατέφυγε και στην Ερμούπολη, αναζωογόνησε τη βιομηχανική δραστηριότητα της πόλης, αλλά στο τέλος της τα εργοστάσια άρχισαν να κλείνουν και το λιμάνι να νεκρώνει.

Καθώς στα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ δεν αναφέρονται τα μηχανήματα κατά είδος, χρειάζεται να επισημανθεί ότι ο κλάδος που κυριαρχεί στην Ερμούπολη αυτή την περίοδο είναι η βαμβακουργία (πάνω από 25 εργοστάσια του κλάδου). Υποθέτουμε επομένως, ότι τα στοιχεία αφορούν κατά το μεγαλύτερο μέρος κλωστούφαντουργικό εξοπλισμό και ότι η μεγαλύτερη επένδυση τεχνολογίας στον Μεσοπόλεμο σημειώνεται στη συριανή κλωστούφαντουργία.

Θα ξεκινήσουμε με την ανίχνευση των τάσεων των εισαγωγών κατά το διάστημα 1924-1936, θα συνεχίσουμε με μία κατανομή των εισαγωγών κατά χώρα το 1929-1932 και το 1936 –χρονιές για τις οποίες εντοπίστηκαν στοιχεία στο στάδιο αυτό της έρευνας–, επιλέγοντας «ειδήσεις»-στιγμιότυπα που φωτίζουν από μία άλλη σκοπιά τις τάσεις που περιγράφονται. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να εστιάσουμε στις τεχνολογικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο σε τρεις βασικούς κλάδους της συριανής βιομηχανίας: τη μηχανουργία, τη θυρσοδεψία και την κλωστούφαντουργία.

Συνοπτικά, βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο αποτελούν η υποτίμηση της δραχμής (συνεχής από το 1921 μέχρι το 1926) και η παροχή μεγάλης δασμολογικής προστασίας σε όλο σχεδόν το φάσμα της δευτερογενούς παραγωγής που επιδάρυνε το εισαγωγικό εμπόριο.¹ Ωστόσο, το εμπορικό ισοζύγιο παρέμεινε ελλειμματικό, καθώς δεν ενισχύθηκαν αντίστοιχα οι εξαγωγές.

Εισαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού στη Σύρο

Η πενταετία 1924-1928

Το 1922 θεωρείται ο πρώτος χρόνος της βιομηχανικής πολιτικής στη χώρα, καθώς ο νόμος 2948/1922 «περί προαγωγής της Βιομηχανίας και Βιοτεχνίας», εκτός από τις απαλλοτριώσεις ιδιωτικών και δημοσίων κτημάτων για την ίδρυση βιομηχανιών, προέβλεπε φορολογικές απαλλαγές για τη βιομηχανία και ατέλειες τελωνιακού και δημοτικού δασμού για τα εισαγόμενα μηχανήματα που αφορούσαν την ίδρυση ή την επέκταση βιομηχανιών. Λογι-

1. Το νέο δασμολόγιο, με στόχους τον περιορισμό των εισαγωγών και την προστασία της εγχώριας παραγωγής, δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1923, αλλά εφαρμόστηκε από την 1η Ιανουαρίου 1926.

κή συνέπεια ήταν μία γενικά αυξητική τάση της εισαγωγής «μηχανών-εξαρτημάτων», όπως αναφέρεται ο εξοπλισμός αυτή την περίοδο.

Το 1924-1926, η εξέλιξη των εισαγωγών μηχανημάτων στη Σύρο ακολουθεί σε γενικές γραμμές την εξέλιξη του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας, ενώ διαφοροποιείται το 1927-1928.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το 1926 οι εισαγωγές μειώνονται κατά 27,42% σε σχέση με το 1925. Μία εξέλιξη που μπορεί να επέδρασε στην κάμψη των εισαγωγών τη χρονιά αυτή, αποτελεί το γεγονός ότι λίγες μέρες μετά την κήρυξη της δικτατορίας του Παγκάλου (Ιανουάριος 1926) καταργήθηκε το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και η ατελής εισαγωγή μηχανημάτων για τη βιομηχανία. Με την ανατροπή της δικτατορίας τον Αύγουστο του ίδιου έτους το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας επανιδρύθηκε και η ατέλεια εισαγωγής μηχανημάτων επιτράπηκε πάλι.²

Η μείωση συνεχίζεται το 1927, ενώ το 1928 η εισαγωγή εξοπλισμού εκτοξεύεται στο υψηλότερο επίπεδο όλης της περιόδου 1924-1936. Εντυπωσιακή αύξηση 309% σε σχέση με το 1924 και 461,4% σε σχέση με το 1927. Το γεγονός, μάλιστα, δεν μένει ασχολίαστο: η εισαγωγή μηχανημάτων το 1928 χαρακτηρίζεται «κολοσσιαία» και θεωρείται πολύ ευχάριστη, γιατί δίνει την ελπίδα ότι η Σύρος θα συνεχίσει να είναι μία από τις βιομηχανικότερες περιοχές της Ελλάδας.³ Πιθανόν η συριανή βιομηχανία να προβαίνει σε μία μαζική ανανέωση εξοπλισμού το διάστημα αυτό. Φαίνεται, ωστόσο, ότι το φαινόμενο δεν είναι αποκομμένο από τη γενική τάση, καθώς πανελλαδικά οι εισαγωγές σιδήρου και μηχανημάτων σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο δεν θα ξεπεράσουν ποτέ το επίπεδο του 1928 (58,8% το 1933, 92,4% το 1934, 99,2% το 1938 και 100,2% το 1937).⁴

2. *Βιομηχανική και Βιοτεχνική Επιθεώρησης*, 9 (Ιανουάριος 1927), 180-181.

3. *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Σύρου (ΕΒΕΣ)*, 6 (Απρίλιος 1928-Μάρτιος 1929), 4.

4. Στάθης Ν. Τσοτσρός, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Α': *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Αθήνα 2001, σ. 224.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΤΕΛΩΝΕΙΟ ΣΥΡΟΥ (1924-1936)

Έτος	Είδος	Αξία (δρχ.)
1924	Μηχανές-Εξαρτήματα	2.192.403
1925	Μηχανές-Εξαρτήματα	3.447.980
1926	Μηχανές-Εξαρτήματα	2.502.450
1927	Μηχανές-Εξαρτήματα	1.597.200
1928	Μηχανές-Εξαρτήματα	8.967.630
1929	Μηχανές «εν γένει»	8.547.950
1930	Μηχανές-Εξαρτήματα	2.973.060
1931	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	2.797.549
1932	Αεραντλίες	2.000
	Εργαλεία τεχνιτών	1.000
	Ιμάντες δερμάτινοι	12.000
	Ιμάντες μηχανών βαμβάκινοι	15.000
	Μέρη μηχανών σιδηρά	649.100
	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	1.025.400
1933	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	531.000
1934	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	3.771.800
1935	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	3.708.500
1936	Μηχανές βιομηχανικής χρήσης	4.418.226

Πηγές:

1924: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 7 (Απρίλιος 1929-Μάρτιος 1930), 6· 1925: *ό.π.*· 1926: *ό.π.*· 1927: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 5 (Απρίλιος 1927-Μάρτιος 1928), 46, 74-77· 1928: *ό.π.*, 88· 1929: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 7 (Απρίλιος 1929-Μάρτιος 1930), 3· 1930: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 8 (Απρίλιος 1930-Μάρτιος 1931), 14· 1931: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 9 (Απρίλιος 1931-Μάρτιος 1932), 8· 1932: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 10 (Απρίλιος 1932-Μάρτιος 1933), 2· 1933: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 10-11 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1937), 133· 1934: *ό.π.*· 1935: *ό.π.*· 1936: *ό.π.*

Στην κρίση: 1929-1933

Η οικονομική κρίση του 1929-1932 ανάγκασε το ελληνικό κράτος να εφαρμόσει μια πολιτική αυτάρκειας με υψηλή δασμολογική προστασία. Η κρίση, σε συνδυασμό με τους περιορισμούς της εμπορικής και συναλλαγματικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις της περιόδου θα πλήξουν σοβαρά τα ερμουπολίτικα εργοστάσια.

Το 1930 σημειώνεται απότομη πτώση στις εισαγωγές μηχανημάτων της τάξης του 65,22% σε σχέση με το 1929. Στις 23 Μαρτίου 1929 εκδίδεται νομοθετικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο περιορίζεται η ατέλεια των εισαγόμενων μηχανημάτων.⁵ Η συριανή βιομηχανία υφίσταται πλέον έντονα τις συνέπειες της κρίσης: η ίδρυση νέων εργοστασίων και η επέκταση του βασικού εξοπλισμού των υπαρχόντων διακόπτονται.

Από το 1930 ξεκινά μία περίοδος διαρκούς μείωσης των εισαγωγών, που λήγει το 1933, οπότε και σημειώνονται οι χαμηλότερες εισαγωγές όλης της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1933 επιβάλλεται δραστικός περιορισμός των εισαγωγών, ενισχύεται η δασμολογική προστασία, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει μια περίοδος στασιμότητας για την ερμουπολίτικη βαμβακουργία, τον βασικό βιομηχανικό τομέα όλης της περιόδου.

Το 1932 η συνολική αξία των εισαγωγών μηχανών και εξαρτημάτων –τα οποία το έτος αυτό αναφέρονται αναλυτικά– ανέρχεται σε 1.025.400 δρχ., έναντι 531.000 δρχ. το 1933. Εξάλλου, το 1932 η κρίση στην Ελλάδα φτάνει στο αποκορύφωμά της (Πίνακας 1). Η χώρα αδυνατεί να πληρώσει το εξωτερικό χρέος της και η κυβέρνηση αναγκάζεται να πάρει μια σειρά οικονομικών μέτρων τα οποία ουσιαστικά σημαίνουν την κήρυξη της Ελλάδας σε πτώχευση. Στις 26 Απριλίου 1932 εγκαταλείπεται ο χρυσός κανόνας, απόφαση που συνοδεύεται από σειρά μέτρων για τη συγκράτηση του πληθωρισμού, όπως περιορισμούς εισαγωγών και αύξηση δασμών. Η δραχμή μέχρι το Δεκέμβριο του 1932 έχει χάσει το 60% της ονομαστικής της αξίας. Καταργείται η ελεύθερη αγορά συναλλάγματος και εγκαινιάζεται η μέθοδος των εμπορικών ανταλλαγών συμψηφισμού (clearing), με τις οποίες μία χώρα εισάγει προϊόντα άλλης με τον όρο ότι και η τελευταία δέχεται να εισαγάγει σε αντιστάθμισμα προϊόντα ίσης αξίας της πρώτης.

1934-1936

Τέλος, την περίοδο 1934-1936 παρατηρείται αυξητική τάση των εισαγωγών. Το σύνολο του εξωτερικού εμπορίου στο διάστημα για το οποίο λείπουν τα στοιχεία που αφορούν τη Σύρο (1936-1939), βρίσκεται σε ανοδική πορεία, η οποία ανακόπτεται το 1939 καθώς έχει πλέον ξεκινήσει η πολεμική δραστηριότητα στην Ευρώπη.⁶ Συμπερασματικά, η διακύμανση των εισαγωγών εξο-

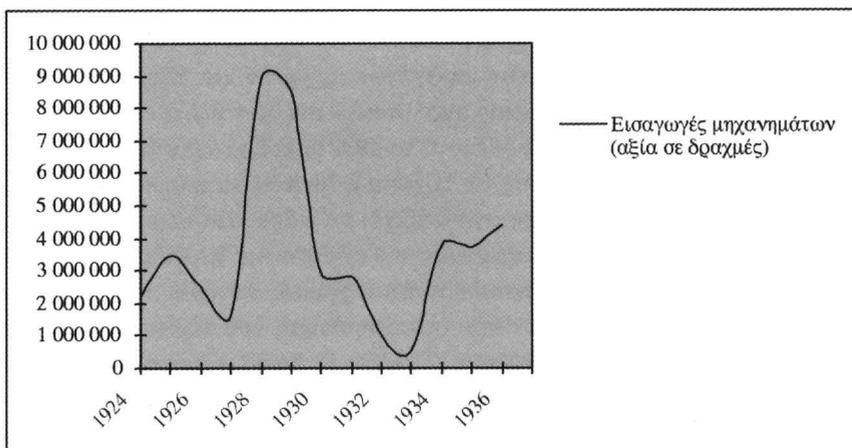
5. π. Έργα, 93 (15 Απριλίου 1929), 616.

6. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 221.

πλισμού στη Σύρο παρουσιάζει μεγάλες μεταπτώσεις, με υψηλότερο σημείο το 1928 και χαμηλότερο το 1933, όπως χαρακτηριστικά διακρίνεται στο Διάγραμμα 1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Εισαγωγές μηχανημάτων από το Τελωνείο Σύρου (1924-1936)

Η κατανομή των εισαγωγών κατά χώρα

Στον Πίνακα 2 απεικονίζονται οι εισαγωγές εξοπλισμού κατά χώρα προέλευσης για τα έτη 1929-1932 και 1936, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη στοιχεία για τις υπόλοιπες χρονιές.⁷

7. Ο Πίνακας 2 συντάχθηκε με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ, ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΩΝ
ΜΗΧΑΝΩΝ ΣΤΗ ΣΥΡΟ ΚΑΤΑ ΧΩΡΑ, 1929-1932 και 1936
(αξία σε δραχμές)

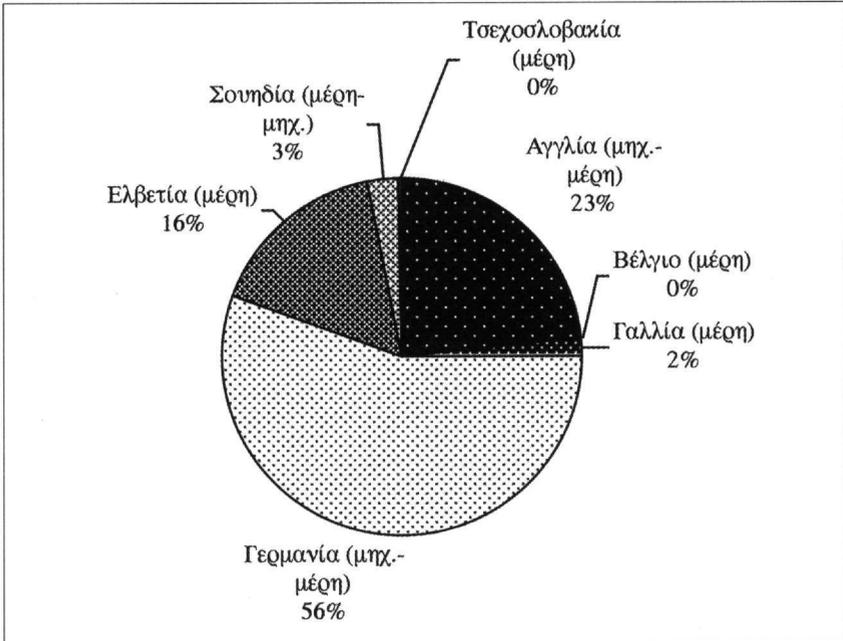
Χώρα	1929	1930	1931	1932	1936	Σύνολο 1929-1936
Αγγλία	1.408.050	391.400	517.400	914.000	1.344.800	4.575.650
Αίγυπτος	36.000	0	0	0	0	36.000
Αυστρία	0	0	3.200	5.500	0	8.700
Βέλγιο	130.000	13.100	182.500	7.900	5.000	338.500
Γαλλία	343.800	103.360	0	0	104.100	551.260
Γερμανία	2.600.000	1.483.310	195.000	612.500	3.204.026	8.094.836
Ελβετία	3.431.500	93.000	46.900	103.600	953.000	4.628.000
Ισπανία	0	0	190.000	0	0	190.000
Ιταλία	5.500	46.900	500	30.000	0	82.900
Ρωσία	0	0	100	0	0	100
Σουηδία	325.000	0	1.078.000	0	164.000	1.567.000
Τσεχοσλοβακία	3.500	51.000	0	3.000	10.000	67.500

Όχι τυχαία, η Γερμανία αναδεικνύεται σε κυρίαρχο προμηθευτή της ερμουπολίτικης βιομηχανίας με διαφορά από τους υπόλοιπους. Είναι γεγονός ότι από το 1930 η Γερμανία αποτελεί τον βασικό προμηθευτή μηχανών κινητήρων και εξαρτημάτων μηχανών πανελλαδικά, με κύριο ανταγωνιστή τη Βρετανία. Οι συμβάσεις clearing δημιουργούν το κυρίαρχο σχήμα διεξαγωγής του εξωτερικού εμπορίου από το 1932. Συγκεκριμένα, μέσα στο διάστημα 1933-1939 (χαρακτηριστικό το Διάγραμμα 2 για τις εισαγωγές κατά χώρα το 1936) η Γερμανία θα τριπλασιάσει την ποσοστιαία συμμετοχή της στις ελληνικές εισαγωγές, διεξάγοντας το 1939 το 29,93% της αξίας του εισαγωγικού εμπορίου (χαμηλής ποιότητας βιομηχανικά προϊόντα, ημικατεργασμένες ύλες για τη βιομηχανία και πολεμικό υλικό), τη ίδια στιγμή που η Αγγλία και οι ΗΠΑ μαζί περιορίζονται στο 19,09%. Η διείδυση αυτή συνοδεύτηκε από ανάλογη αύξηση των εξαγωγών ελληνικών προϊόντων στη Γερμανία (γεωργικά προϊόντα, κυρίως καπνός).⁸

8. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 217, 219-220.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εισαγωγές μηχανημάτων στη Σύρο το 1936,
κατανομή κατά χώρα προέλευσης

Κάποια στοιχεία που συμβάλλουν στην ερμηνεία της έντονα διαφοροποιημένης εικόνας που παρουσιάζουν οι χώρες προέλευσης του μηχανολογικού εξοπλισμού είναι τα ακόλουθα:

Το 1927 εμφανίζεται διαφήμιση του οίκου Χρ. Α. Σπανομανώλη «Εισαγωγή, εξαγωγή, προμήθειαι, αντιπροσωπείαι, ασφάλειαι» (Σύρος), στην οποία αναφέρεται ότι το βιομηχανικό τμήμα του οίκου έχει την αντιπροσωπεία των γερμανικών πετρελαιομηχανών των εργοστασίων *Güldner Motoren, Gesellschaft-Aschaffenburg*, καθώς και κινητηρίων μηχανών θαλάσσης των «μεγαλυτέρων Σουηδικών και Γερμανικών εργοστασίων δι' ατμόπλοια ιστοφόρα κ.λπ.». Επίσης, την αντιπροσωπεία των γαλλικών εργοστασίων κατασκευής υφαντουργικών μηχανημάτων, κοινών και αυτόματων αργαλειών *Ateliers Diederichs*. Διαφημίζεται ότι ο οίκος διαθέτει και πάσης φύσεως μηχανήματα⁹. Πρόκειται για τον μοναδικό αντιπρόσωπο-προμηθευτή με

9. Δελτίον ΕΒΕΣ, 5 (Απρίλιος 1927 - Μάρτιος 1928), χ.σελ.

γραφεία στη Σύρο. Άρα, θα ήταν λογικό να διαδοθούν στην τοπική βιομηχανία οι συγκεκριμένες γερμανικές πετρελαιομηχανές και τα γαλλικά υφα-τουργικά μηχανήματα.

Στις ειδήσεις για ανανεώσεις εξοπλισμού στο περιοδικό *Έργα* το 1929, η Βιομηχανία Βάμβακος Α.Ε. Σύρου (πρώην Λαδόπουλος και Υιοί) ενισχύει το εργοστάσιο βάμβακος στη Σύρο με έξι πλήρεις ιστούς με τα εξαρτήματά τους, κατασκευής Ateliers Diedrich.¹⁰ Επίσης, το ίδιο έτος το καλτσοποιείο Κωνσταντινόπουλος – Ζησιμάτος αποκτά μία πετρελαιομηχανή Güldner 80 ίππων.¹¹ Και από άλλες παρόμοιες ειδήσεις της ίδιας περιόδου φαίνεται ότι στις αγορές εξοπλισμού κυριαρχούν τα γερμανικά μηχανήματα, τόσο κλωστούφαντουργικά (διάστρες, καρουλίστρες, μασουρίστρες, καλτσομηχανές, πλεκτομηχανές), όσο και πετρελαιομηχανές, τόννοι και μηχανήματα πορσελάνης (το κεραμοποιείο του Μηνά Διακάκη το 1929 εξοπλίζεται σχεδόν αποκλειστικά με γερμανικά μηχανήματα).

Εδώ χρειάζεται να επισημανθεί ένα ενδιαφέρον στοιχείο: Το 1929 φαίνεται να παρακάμπτεται ο τοπικός οίκος του Σπανομανώλη και να χρησιμοποιείται το Τεχνικό Γραφείο Π. Έδελμαν της Αθήνας για την προμήθεια εξοπλισμού των ίδιων κατασκευαστών που αντιπροσωπεύει και ο Σπανομανώλης στη Σύρο (τόσο το κεραμοποιείο του Μ. Διακάκη, όσο και το πλεκτήριο Κωνσταντινόπουλου-Ζησιμάτου προμηθεύονται πετρελαιομηχανές Güldner από το γραφείο του Έδελμαν).

Ενδεικτικές εξαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού από τη Σύρο

Ο Πίνακας 3 καταγράφει εξαγωγές εξοπλισμού που πραγματοποιούνται από τη Σύρο κατά τα έτη 1928-1929 και 1931. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι χώρα υποδοχής αποτελεί κατ' εξοχήν η Αγγλία και ακολουθεί η Γερμανία. Αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης αποτελεί το είδος των μηχανημάτων ή εξαρτημάτων που εξάγονται.

10. π. *Έργα*, 88 (30 Ιανουαρίου 1929), 468.

11. π. *Έργα*, 93 (15 Απριλίου 1929), 614.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΞΑΓΩΓΗ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΩΝΕΙΟ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ

Έτος	Είδος	Αξία (δρχ.)	Προορισμός
1928	Εξαρτήματα μηχανημάτων	10.000	Γερμανία
	Μηχανήματα	5.000	Κύπρος
1929	Μηχανές «εν γένει»	15.000	Αγγλία
1931	Εξαρτήματα μηχανών	5.000	Αγγλία

Πηγές:

1928: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 5 (Απρίλιος 1927-Μάρτιος 1928), 89 και 6 (Απρίλιος 1928-Μάρτιος 1929), 59· 1929: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 6 (Απρίλιος 1928-Μάρτιος 1929), 64 και 7 (Απρίλιος 1929-Μάρτιος 1930), 3· 1931: *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 9 (Απρίλιος 1931-Μάρτιος 1932), 13.

*Στοιχεία για την τεχνολογία της ερμουπολίτικης βιομηχανίας**Κλωστούφαντουργία*

Σύμφωνα με την «Έκθεσιν Οικονομικής Κινήσεως κατά το έτος 1926-1927», η συριανή κλωστούφαντουργία περιορίζεται στην κατεργασία του βαμβακιού (νήματα, υφάσματα, κάλτσες και άλλα βαμβακερά είδη).¹² Τα κλωστήρια διαδέχονται 25.000 ατράκτους, τα υφαντήρια 530 ιστούς, ενώ υπάρχουν και 900 «κατ' οίκον» μηχανές. Στην Ερμούπολη λειτουργούν 6 νηματουργεία, 7 υφαντήρια, 14 πλεκτήρια, 4 νηματοστριπτήρια, 4 τυποβαφεία και 1 σειρητοποιείο. Τα μηχανήματά τους κινούνται κυρίως με πετρελαιομηχανές.

Η επέκταση της παραγωγής της κλωστούφαντουργίας τη δεκαετία του 1920 δεν αναβαθμίζει ποιοτικά τον κλάδο, καθώς παράγονται οι ίδιες ποιότητες με τις ίδιες μεθόδους. Ο μηχανολογικός εξοπλισμός αντικαθίσταται αργά και, επιπλέον, για πρώτη φορά η κλωστούφαντουργία καταφεύγει μαζικά σε μεταχειρισμένα μηχανήματα που έχουν περιορισμένες δυνατότητες.

Ωστόσο, ο κλωστούφαντουργικός μηχανολογικός εξοπλισμός καθορίζεται από μία σημαντική εξέλιξη: από το 1929 σημειώνεται επιβράδυνση της παραγωγικής επέκτασης των εγκαταστάσεων της βαμβακούργιας, καθώς τα μέτρα που δεσπίζονται για όλη τη βιομηχανία απαγορεύουν την επέκταση

12. *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 4 (Ιανουάριος 1926 - Μάρτιος 1927), 15-16.

των λειτουργούντων εργοστασίων και την ίδρυση νέων. Η εισαγωγή μηχανημάτων απαγορεύεται γενικά, εκτός εάν γίνεται για αντικατάσταση μηχανημάτων που ήδη υπάρχουν και λειτουργούν. Και το 1932 τα παραπάνω μέτρα εξειδικεύονται στη δαμβακουργία: απαγορεύεται η εισαγωγή νέων ατράκτων, κυκλικών καλτσομηχανών και κυκλικών φανελλοποιητικών μηχανών το 1934.¹³ Αυτές οι εξελίξεις οδηγούν (από το 1933 και μετά) τις μονάδες να εξοπλίζονται με αργαλειούς εγχώριας παραγωγής, αν και η στροφή αυτή στην εγχώρια παραγωγή κλωστοϋφαντουργικού εξοπλισμού δεν συστηματοποιήθηκε ποτέ.¹⁴

Βυρσοδεψία

Η βυρσοδεψία είναι ένας από τους πρώτους κλάδους της ελληνικής μεταποίησης που εκμηχανίστηκε, χρησιμοποιώντας από το 1850 τον ατμό. Το 1921 καταγράφονται 45 βυρσοδεψεία πανελλαδικά με ιδιαίτερη συγκέντρωση σε Αθήνα (Ρουφ), Σύρο, Χίο, Σάμο, Μυτιλήνη.¹⁵ Στα 14 βυρσοδεψεία της Σύρου το 1927, τα οποία απασχολούν 500 εργάτες, λειτουργούν «τελειότατα» μηχανήματα. Τα συριανά βυρσοδεψεία ακολουθούν το σύστημα της βραδείας δέψης, ενώ γενικά η νέα τεχνολογία εφαρμόζει την ταχεία δέψη.¹⁶

Από τη συλλογή μηχανημάτων και τεχνικών εγχειριδίων του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης φαίνεται ότι σημαντικό μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού των βυρσοδεψείων εισάγεται από τη Γερμανία. Ο Νικόλαος Δενδρινός, του βυρσοδεψείου Δενδρινός-Κούτσης της Ερμούπολης, σπούδασε στη Γερμανία, κατά συνέπεια, η βυρσοδεψική βιβλιοθήκη που συγκρότησε αποτελείται αποκλειστικά από γερμανικά εγχειρίδια. Ένας από τους γιους του Παπαδάμ, άλλης μεγάλης βυρσοδεψικής οικογένειας, σπούδασε επίσης στη Γερμανία και το βυρσοδεψείο του διευδύνεται το 1925 από χημικό που σπούδασε επίσης εκεί. Η γερμανοκεντρική τεχνογνωσία της ερμουπολίτικης βυρσοδεψίας οφείλεται στην ανάπτυξη που γνώρισε η

13. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 104-105.

14. Λεύκωμα *Διαρκούς Εκθέσεως Ελληνικών Προϊόντων 1933-1938*, Αθήνα 1938, σ. 65.

15. Ο κατάλογος διευδύνσεων των κυριότερων εργοστασίων της Ελλάδας του Επόπτη της Βιομηχανίας Ν. Μικέλη δημοσιεύτηκε το 1921 από το Υπουργείο της Εθνικής Οικονομίας, αλλά συντάχθηκε στη βάση της απογραφής του 1917. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εκατονηταετηρίδος 1821-1921*, τ. Β', Βιομηχανία-Εμπόριο, σ. 41.

16. *Δελτίον ΕΒΕΣ*, 4 (Ιανουάριος 1926 - Μάρτιος 1927), 15-16.

χημεία στη Γερμανία. Οι πρόοδοι της χημικής βιομηχανίας συνδέονται άμεσα με τις εξελίξεις και την πρόοδο της βυρσοδεψίας (χημικές μέθοδοι δέψης κ.λπ.).

Μηχανουργία

Η περίοδος του Μεσοπολέμου μονοπωλείται στην Ερμούπολη από δύο μηχανουργεία: πρόκειται για το Νεώριο και Μηχανουργία Σύρου και τους Αδελφούς Σ. Μπαρμπέτα. Μόλις το 1931 εμφανίζεται διαφήμιση για το Μηχανουργείον, Χυτήριο, Σχεδιαστήριον και Σιδηρουργείον Ο «Ήφαιστος» των Γ. Ι. Φρέρη και Αγγ. Ι. Γαϊτάνου, το οποίο αναλαμβάνει την «κατασκευήν και επισκευήν παντός είδους μηχανών και πάσαν σιδηρουργικήν εργασίαν επί ατμοπλοίων και εργοστασίων, καθώς και παντός είδους εργαλείων».¹⁷

Πολλές είναι οι μικρές εγκαταστάσεις μηχανουργείων που εξυπηρετούν τη συριανή βιομηχανία, αλλά μεταξύ αυτών ελάχιστα μηχανουργεία εξελίσσονται σε μεγάλες μηχανοκατασκευαστικές μονάδες με τμήματα χυτηρίων, λεβητοποιείων, σωληνουργείων κ.λπ. Μοναδική περίπτωση πλήρους μηχανοκατασκευαστικής μονάδας αποτελεί το Νεώριο. Με την ανάληψη της διεύθυνσης του Νεωρίου από τον Μ. Διακάκη το 1925 γίνεται ανανέωση του εξοπλισμού του μηχανουργείου του, όπου φαίνεται να κυριαρχούν οι γερμανικές μηχανές (τόρνοι, φρέζες και δράπανα). Σε κάθε περίπτωση τα μηχανουργεία και ιδίως τα μεγάλα, υπήρξαν πάντοτε οι βασικότερες εστίες υποδοχής των νέων τεχνολογιών και διαμόρφωσης ικανού τεχνικού προσωπικού, το οποίο επάνδρωνε στη συνέχεια νέες βιομηχανίες.

Στη συλλογή του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης από τις 16 μηχανές του κλάδου της μηχανουργίας, μόνο τρεις είναι ελληνικής κατασκευής, ενώ 9 είναι αγγλικής (όλοι οι μηχανουργικοί τόρνοι είναι αγγλικής κατασκευής και χρονολογούνται από το 1920 μέχρι το 1930).

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε στην παραπάνω παρουσίαση, η πιο επισταμένη παρακολούθηση της κίνησης μηχανημάτων, εξαρτημάτων και εργαλείων –μηχανολογικού εξοπλισμού εν γένει– από και προς μία βιομηχανική περιοχή, μπορεί να αναδείξει ή να ενισχύσει πλευρές και τάσεις της βιομηχανίας και της τεχνολογίας που δεν είναι ορατές από μια γενικότερη επισκόπηση.

17. Δελτίον ΕΒΕΣ, 9 (Απρίλιος 1931- Μάρτιος 1932), χ.σελ.

Λογοτέχνες του τόπου
Ο τόπος στη λογοτεχνία

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ, 1830-1880
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΧΥΗ ΕΞΑΡΣΗ ΣΤΗ ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ

*Συνεπώς, εάν ήμην Αριστοτέλης και έζων εν Σύρω, θα έλεγον:
«Η ποίησις είναι αβαρία του ανθρωπίνου κρανίου και στήθους·
αβαρία συνισταμένη εκ πόθων και ονείρων· εντεύθεν η γραμματική
ή κριτική χρεωκοπούσι πάντοτε πειρώμεναι ν' ασφαλίωσι
τους ποιητάς».*

Σπυρίδων Βασιλειάδης, *Αττικάί νύκτες*, Δ',
Αθήνα 1884, 238

Η μεγάλη έφεση προς την ποίηση στα ρομαντικά χρόνια του 19^{ου} αιώνα συνδέεται βέβαια στενά με τα εθνικά προτάγματα της εποχής· οι Έλληνες γράφουν ποίηση για ν' αυξηθεί το κύρος του νέου ελληνισμού, γράφουν επειδή πιστεύουν ακράδαντα πως για να καταξιωθεί ένα έθνος, πρέπει ν' αποκτήσει υψηλά ποιήματα και δόκιμους ποιητές. Αυτό το αξίωμα γίνεται φανερό κι από την ένταση κι από το πλήθος κι από το μεγάλο ειδικό βάρος που διαθέτει η ποίηση εκείνη την εποχή· το διακρίνουμε επίσης στην αγωνιώδη αναζήτηση ενός «Έλληνα Δάντη», ή από τη σημασία που απόκτησαν στις συλλογικές συνειδήσεις οι πανεπιστημιακοί ποιητικοί διαγωνισμοί. Μπορούμε όμως να στηρίξουμε και αρνητικά το αξίωμα, από τη φθίνουσα ακτινοβολία της ποίησης στις εμπορικές πρωτεύουσες του ελληνισμού –Σμύρνη, Πόλη, Ερμούπολη– ιδίως μετά το 1845, οπότε τα εθνικά ιδεολογήματα αρχίζουν να γίνονται ανεδαφικά κι επομένως να σκληραίνουν. Αυτό θα προσπαθήσω να κάνω, και θα περιοριστώ μονάχα στην Ερμούπολη, που είναι το αντικείμενό μας.

Ας ξεκινήσουμε όμως από μια πολύ γενική επισκόπηση· σ' ολόκληρη την πεντηκονταετία 1830-1880 κανένας σημαντικός ποιητής δεν διαπρέπει στη Σμύρνη –αν κάνουμε κάποιες εξαιρέσεις, θα συμπεριλάβουμε τον Ξενοφώντα Ραφόπουλο, τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτη, που ωστόσο μετά κάποια πρωτόλεια ποιήματα στράφηκε κυρίως προς τις μεταφράσεις πεζών, και με ακόμα μεγαλύτερη συγκατάβαση, τον Γουσταύο Λαφφόν, προς το 1880– ενώ στην Κωνσταντινούπολη το μοναδικό ποιητικό όνομα είναι του Ηλία Τανταλίδη –αλλά κι εδώ έχουμε απλώς μια επιβίωση των προεπαναστατικών τάσεων. Η Σμύρνη βέβαια ούτε και πριν το 1821 δεν είχε ακμαίους ποιητές, στην Πόλη όμως έλαμπε το αστέρι του Χριστόπουλου, και γύρω του

μια πλειάδα διόλου αμελητέων στιχουργών.¹ Η απουσία των Ερμούπολιτών από την ποιητική παραγωγή συνιστά μια εξόχως ιδιαίτερη περίπτωση, ακριβώς επειδή η πόλη τους βρίσκεται μέσα στα όρια του εθνικού κράτους. Ενδεχομένως και η Πάτρα να κινείται σε παρόμοια τροχιά –δεν έχω όμως διερευνήσει επαρκώς το ζήτημα.

Ότι οι πολίτες της Ερμούπολης δεν ήταν διαποτισμένοι από την εθνική ιδεολογία στο βαθμό που ήταν οι Αθηναίοι, ιδίως από τα μέσα του αιώνα και ύστερα, το θεωρώ ως κάτι το δεδομένο· αν μας χρειαζόταν ένα μονάχα τεκμήριο, θα το αναζητούσα στην ανύπαρκτη αμυντική της προετοιμασία για την περίπτωση συγκρούσεων: το λιμάνι της, δηλαδή η καρδιά και ο πνεύμονας της πόλης, δεν ήταν οχυρωμένο, ούτε ένα κανονάκι δεν προστάτευε την είσοδό του. Οι Ερμούπολίτες δεν σκέφτονταν τον πόλεμο, κι όταν στην Κρητική επανάσταση του 1866 ανέβηκε ο πατριωτικός πυρετός, βρέθηκαν ανοχύρωτοι· το εντυπωσιακό είναι ότι δεν φαίνεται να έβαλαν μυαλό, αλλά ευτυχώς γι' αυτούς το '78 η Ευρώπη εμπόδισε τη ναυτική κινητοποίηση των Τούρκων, ενώ το '97 η ταχύτατη πορεία του στρατού τους κατέστησε περιττή κάθε θαλασσινή κινητοποίηση.²

Αν αποδεχτούμε λοιπόν ετούτο το γενικό πλαίσιο, θα περιμένουμε ως λογική συνέπεια των δύο αξιωμάτων, «ποίηση, υπόθεση εθνική», «Ερμούπολη, υποβαθμισμένη εθνική συνείδηση», να μην παρουσιάζεται ιδιαίτερη ποιητική δραστηριότητα στο νησί. Έτσι είναι· ας βάλουμε όμως και το δάχτυλο στα σημάδια, ώστε να οδηγηθούμε και σε αποδοτικότερες διαπιστώσεις: ποια είναι η ποιητική παραγωγή που πραγματοποιείται, δηλαδή τυπώνεται στο νησί;

1. Κάποια κίνηση παρατηρούμε έως το 1840· ο ρόλος της Σμύρνης και της Πόλης στη διανοητική παραγωγή του ρομαντισμού χρειάζονται κάπως αναλυτικότερη προσέγγιση. Μια συνολικότερη επισκόπηση της λογοτεχνικής παραγωγής των τριών εμπορικών πρωτευουσών –Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Ερμούπολη– επιχειρήσα σε μια πρώτη προσέγγιση επιχειρήσα στην ανακοίνωσή μου «Literature as a Form of National Discourse, 1830-1880: Poetry and Prose Fiction in the National and Commercial Capitals of the Greek-speaking World» στο συνέδριο *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past*, Kings College, Λονδίνο, 7-9 Σεπτεμβρίου 2006, που θα δημοσιευτεί στα πρακτικά του· σήμερα, με τα καινούρια δεδομένα που προέκυψαν από την πολλαπλά χρήσιμη *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*, Αθήνα 2006, του Φίλ. Ηλιού και της Πόπης Πολέμη, είμαστε σε πολύ πλεονεκτικότερη θέση για μια ακριβέστερη θεώρηση.

2. Αναλύοντας τις παλινωδίες της ελληνικής κυβέρνησης κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1878, ο Ροΐδης επισημαίνει «τον άμεσον κίνδυνον των εκθέτων ελληνικών παραλίων» και ότι «τρεις ηναγκάσθη η Αγγλία να σώση ημάς από του ετοιμού προς έκπλουν τουρκικού στόλου», βλ. το φυλλάδιό του *Γεννηθήτω φως*, τώρα στα *Άπαντα*, Επιμέλεια: Α. Αγγέλου, Β', Αθήνα 1878, σ. 389 και 391.

Προκειμένου η εικόνα που επιδιώκουμε να αποκτήσει απόλυτη ενάργεια, θα χρειαζόταν ένας πίνακας με τέσσερις στήλες· η μία να έδειχνε τη συνολική παραγωγή εντύπων, η δεύτερη την ποιητική, η τρίτη τα θεατρικά και η τέταρτη τα μυθιστορήματα· θα χρειαζόταν επίσης να μην περιοριστεί κανείς στον αριθμό των βιβλίων σε κάθε κατηγορία, παρά να προσθέτει πλάι σε κάθε τίτλο και τον αριθμό των τυπογραφικών φύλλων, δηλαδή τον αριθμό των σελίδων διαιρεμένο διά του 16 για τα σε 8^ο και διά του 32 για τα σε 16^ο: θα μπορούσαμε έτσι να προσεγγίσουμε με σχετική ακρίβεια τα πραγματικά μεγέθη. Δεν στάθηκε δυνατό να προχωρήσω σε παρόμοιες μετρήσεις, περιορίστηκα στον αριθμό των ποιητικών βιβλίων μονάχα –τα νούμερα λοιπόν που θ' αναφέρω θα προσφέρουν μιαν απλή πρώτη ένδειξη, αυτή που προκύπτει από τα ως σήμερα δεδομένα.³ Λογαριάζω πάντως το δείγμα ικανό για να φανερώσει τις τάσεις –άλλωστε, «εκ μέρους γαρ γινώσκομεν και εκ μέρους προφητεύομεν· ότε δε έλθη το τέλειον, τότε το εκ μέρους καταργηθήσεται», κατά τον Απόστολο (και τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, από τον οποίο έμαθα το χωρίο). Ίσως να μας χρειάζεται κι ένα επιπλέον μικρό σχόλιο· καθώς η Ερμούπολη είναι ένα από τα σημαντικότερα τυπογραφικά κέντρα της εποχής, η έκδοση ενός βιβλίου σε κάποιο από τα τυπογραφεία της δεν συνεπάγεται, αναγκαστικά, ότι καθρεφτίζει τάσεις και ενδιαφέροντα της κοινωνίας, ενώ πάλι, αντίθετα, ένας Συριανός θα μπορούσε να τυπώνει στην Αθήνα ή αλλού τα ποιητικά του έργα –δεν γνωρίζω όμως καμία τέτοια περίπτωση, εκτός αν κρίνουμε τον Βικέλα, λόγου χάρη, ως Ερμουπολίτη και μετά την εγκατάστασή του στην Αλβιόνα.

Τα ατελή νούμερα τώρα –ένα παράρτημα στο τέλος μας δίνει μια συνοπτική αναγραφή όσων ποιητικών βιβλίων έχω εντοπίσει ότι τυπώθηκαν στην Ερμούπολη· ας προσθέσω ότι δεν τα έχω δει όλα –και δεν ξέρω αν χρειάζεται– κι επομένως ότι ορισμένα ίσως θα πρέπει να αποκλεισθούν. Το 1828 έχουμε την εκτύπωση μιας έμμετρης ποιητικής μετάφρασης της *Φαίδρας* του Ρακίνα, έργο του Δημητρίου Μουρούζη, του δραστήριου δραγουμάνου που είχε αποκεφαλιστεί στα 1812· κανένα στοιχείο δεν μας διαφωτίζει ποιος είχε την πρωτοβουλία και σε τί αποσκοπούσε.⁴ 1831 επανέκδοση ενός αντικα-

3. Στηρίχτηκα στι βιβλιογραφίες των Γκίνη–Μέξα και Ηλιού–Πολέμη· συμπληρωματικά έλεγξα κάποιες ακόμη βιβλιογραφίες, καταλόγους εκδόσεων, βιβλιοθηκών, κλπ., καθώς και τα P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes*, Αθήνα 1989 και Μάρθα Καρποζήλου, *Κριτικά κείμενα σε περιοδικά του 19ου αιώνα. Τετράδια εργασίας Α' (1831-1863)*, Ιωάννινα 2005.

4. Πιθανολογώ πως συνδέεται αφενός με το ενδιαφέρον για το θέατρο που εκδηλώνεται

ποδιστριακού φυλλαδίου του Παν. Σούτσου, 1834 ο Μανουήλ Βερνάρδος, που βρίσκεται προσωρινά στη Σύρα τυπώνει μια σύντομη ρίμα όπου περιγράφει τα πάθη του. 1835 μια ριμάδα για τον θάνατο του Καραϊσκάκη, ενός Αθανάσιου Π. Π.[παπά] Παράσχου, από τη Νέα Φώκεια, αγνώστων λοιπών στοιχείων.⁵ 1837 ένας Γεώργιος Δ. Ρήγας τυπώνει τα *Ποιητικά του δοκίμια*, 90 σελίδες, 1838 ο Αθανάσιος Περλεγούδης τις *Ποιητικές του απαρχές*, 1839 ο Ιωάννης Καρασούτσας τη *Λύρα του*· είναι κι οι τρεις μαθητές τού Γυμνασίου –θα σχολιάσω τα έργα τους παρακάτω. Την ίδια χρονιά έχουμε τέσσερα ακόμα έργα, τα τρία αγνώστων από αλλού, και το πρώτο δημοσίευμα του Χρίστου Παρμενίδη –παιδικό το χαρακτηρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς⁶ που εκείνη την εποχή πρέπει να θρискόταν στη Σύρο και να επιχειρούσε να εκδώσει κάποια εφημερίδα,⁷ καθώς και την ανατύπωση, άγνωστο από ποιον, ενός παλιού αντιδιαφωτιστικού έργου, που όπως ξέρουμε κυκλοφορούσε αρκετά και χειρόγραφο ως αργά στον 19^ο αιώνα· πρόκειται για το *Φανάρι του Διογένους* του Αγάπιου Χαπίπη. Κρατάμε λοιπόν, 1839, 6 έργα. Από την επόμενη χρονιά γνωρίζουμε 3, το επόμενο του Καρασούτσα, *Μούσα δηλάζουσα*, μια ρίμα μιας κρητικοπούλας, που είτε βρέθηκε στην Ερμούπολη είτε την έστειλε από την Κρήτη ως πιο κοντινό μέρος τότε, κι ένα ενός επτανήσιου. Από το 1841 έως το 1845, ο αριθμός πέφτει πάλι, παρά τη συνεχή παρουσία του Καρασούτσα: 13 έργα –τα πέντε του Καρασούτσα, και τρία τουλάχιστον μαθητών τού Γυμνασίου–συνολικής όμως έκτασης 8,25 τ.φ. –ας πούμε 130 σελίδες σε σχήμα 8^ο, ή μέσος όρος 26 ανά έτος. Η επόμενη πενταετία, 1846-1850, είναι ακόμα πιο πενιχρή, καθώς ο Καρασούτσας έχει πια φύγει για την Αθήνα, 4 τίτλοι, συνολικά 3,5 τ.φ. –τα τρία τελευταία χρόνια η παραγωγή είχε πέσει στο μηδέν. 1851 με 1853 παρατηρούμε μια μικρή έξαρση: 1851 το πρώτο έργο του Βικέλα, δεκαεξάχρονου έφηβου, μια μετάφραση της *Εσθήρ* του Ρακίνα, συνοδευμένη από λιγοστά, άκρως ρομαντικά ποιήματα· την επόμενη χρονιά δύο έργα, τα «ψελλίσματα», ενός ακόμη μαθητή, του Κρητικού Μύρωνα Νικολαΐδη, καθώς και το

εκείνη την εποχή, αφετέρου με τον Γεώργιο Σερούιο, που διαπραγματευόταν τότε την έκδοση των δικών του θεατρικών μεταφράσεων (βλ. την αλληλογραφία του με τον Ιω. Πάγκαλο που θρискόταν στη Σύρα στο Βασ. Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος)*, σ. 178-179)· είναι πολύ πιθανό να διέθετε ένα αντίγραφο.

5. Θα πρέπει βέβαια να έχει κάποια σχέση με τον Θεόδωρο παπα-Παράσχο, γνωστό για τις άνδολογίες εκκλησιαστικών και κοσμικών ασμάτων, που είναι επίσης από τη Φώκεια.

6. Κ. Θ. Δημαράς, «Χρίστος Α. Παρμενίδης», *Δελτίο Ιονίου Ακαδημίας* 17 (1980), 65-66.

7. Φίλιππος Ηλιού, «Ελληνική Βιβλιογραφία», *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε.*, 4 (1983), αρ. 566, 589, 590.

πρώτο, τυπωμένο στην Αθήνα, φυλλάδιο ενός εικοσιπεντάχρονου Υδραίου, που πρέπει όμως να παρεπιδημεί στη Σύρα. Την ίδια χρονιά συναντάμε και μια ανθολογία για λαϊκή χρήση –στην Αθήνα, με ίσο ακόμη πληθυσμό, πάνω-κάτω, είχαν τυπωθεί έως τότε 16 ανάλογα βιβλιαράκια. Το 1853 ο ίδιος Υδραίος, που λέγεται Αναστ. Ν. Βότσης και είναι αξιωματικός του ναυτικού,⁸ τυπώνει στην Ερμούπολη τη συνέχεια, *Ο φιλόπατρις ναύτης*, μια επίσης ακραία ρομαντική ιστορία που συνέβη υποτίθεται στα χρόνια του Αγώνα. Έπειτα στα 1855 το βιβλίο ενός γνωστού λόγιου, του Ικέσιου Λάτρη, πού έζησε για ένα μικρό διάστημα τότε στην Ερμούπολη, και δυο βιβλία ακόμα έως τα 1863, ενός Εμμανουήλ, που θα τα παρουσιάσω κι αυτά παρακάτω. Σ' όλο το διάστημα 1864-1880 έχω εντοπίσει 14 ποιητικά βιβλία, συνολικού μεγέθους 32 περίπου τ.φ., 3 ποιητικές ανθολογίες, την ανατύπωση το 1874 ενός βιβλίου τού, πεδαμένου πια, Αλέξανδρου Σούτσου, και μερικές επι μέρους σκόρπιες δημοσιεύσεις. Αυτά είναι τα δεδομένα μας· προσδέτω, για να έχουμε και μια συνολικότερη εικόνα, πως τα περισσότερα βιβλία που τυπώνονταν στη Σύρα ήταν ποικίλα σχολικού τύπου –γραμματικές, λεξικά, διάλογοι, εμπορικά και ναυτικά εγχειρίδια– δρησκευτικά, δύο μόνο –αν δεν μου 'χει ξεφύγει κανένα– βιβλία νεότερης ιστορίας,⁹ και αρκετά μυθιστορήματα από το 1840 και ύστερα, μικρής έκτασης και στη συντριπτική πλειοψηφία τους μεταφράσεις.

Από τον κατάλογο τώρα των ποιητικών εκδόσεων συναντάμε στις ιστορίες της λογοτεχνίας μονάχα το όνομα του Ιωάννη Καρασούτσα, κυρίως για τα μεταγενέστερα έργα του· θα μας ενδιέφερε βέβαια περισσότερο η γνώμη των συγχρόνων: πώς αντιμετωπίστηκαν αυτά τα βιβλία όταν πρωτοκυκλο-

8. Ο Αναστάσιος Ν. Βότσης, 1827-1908, πρέπει να είναι γιος του Νικόλαου, Υδραίου αγωνιστή του '21 που πολέμησε στη Σφακτηρία, και πατέρας του Νικ. Βότση που τορπίλισε τον Οκτώβρη του 1912 το Φατίχ-Μπουλάντ στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ο Βότσης είχε καλή μόρφωση, συνεργάσθηκε με τον Λεωνίδα Παλάσκα στο *Ονοματολόγιον ναυτικόν*, Αθήνα 1858, το έργο που μετάφρασε σε αρχαία ελληνικά όλη τη ναυτική ορολογία –έτσι τα συνθήματα ακούγονταν πια σε καθαρή ελληνική γλώσσα· στον Βότση αποδίδεται το περίφημο ανέκδοτο: κάποια στιγμή, απαυδισμένος από την ασυνεννοησία που επικράτησε σε μια περίπτωση, είπε στον ανώτέρό του: «Σύγχυσις γλωσσών και ιδεών πλήρης· επιτρέψατε λαλήσω αλβανιστί». Το 1866 συμμετείχε στην Κρητική επανάσταση, και προς το τέλος της ζωής του φαίνεται ότι ασχολήθηκε με τη σατιρική ποίηση. Η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, από όπου οι πληροφορίες, δεν αναφέρει φυσικά τίποτε για την πρώιμη ποιητική του δραστηριότητα που μας απασχολεί εδώ.

9. Τα *Ευβοϊκά* του Ναθαναήλ Ιωάννου, 1857, και τα *Απομνημονεύματα πολιτικά* του Βαχίτ πασά περί Χίου, 1861.

φόρησαν –αν αντιμετωπίστηκαν, φυσικά, και δεν παρέμειναν ασχολίαστα, πράγμα πολύ πιθανό. Περιμένουμε να δημοσιευτεί σύντομα μια βιβλιογραφία των φιλολογικών κριτικών σε περιοδικά και βιβλία τού 19^{ου} αιώνα· το εγχειρίδιο αυτό θα προωθούσε τις γνώσεις μας, αλλά, ειδικά για τη Σύρο θα έπρεπε να συμπληρωθεί με μια δειγματοληπτική, έστω, έρευνα στις τοπικές εφημερίδες.¹⁰ Ωστόσο ούτε στις τρεις κύριες Ανθολογίες της εποχής, του Χαντζερή 1841, του Ραπτάρχη 1868, και του Ματαράγκα 1880, συνάντησα κάποιο ποίημα, έξω από κάποια του Καρασούτσα, πάλι.¹¹

Η ποιότητα της ερμουπολίτικης παραγωγής δεν κρίθηκε, άρα, ούτε και τότε άξια λόγου· εμείς όμως δεν ρωτάμε για την ποιότητα, μας ενδιαφέρει να διακρίνουμε προς τα πού ήταν στραμμένο το βλέμμα των, λιγοστών οπωσδήποτε, και νεαρών, επίσης, στιχοπλόκων που κατοικούσαν στη Σύρα. Τα κακότεχνα και αποτυχημένα λογοτεχνικά έργα είναι ιδιαίζόντως καλοί μάρτυρες της περιρρέουσας ατμόσφαιρας· φανερώνουν πιο καθαρά τις τάσεις και τα γούστα κάθε εποχής. Κατατάσσω λοιπόν το σύνολο σε τρεις βασικές κατηγορίες: μαθητές γυμνασίου, από τους οποίους μονάχα ο Καρασούτσας συνέχισε να ασχολείται με τη λογοτεχνία, Κρήτες πρόσφυγες ή άλλοι παρεπιδημούντες, και, τρίτη ομάδα, ένας μικρός αριθμός συγγραφέων κυρίως επικαιρικών πατριωτικών ή πολιτικών κειμένων, συγγραφέων όμως που σταμάτησαν μετά το πρώτο τους έργο –ενδέχεται να είναι κι αυτοί μαθητές, και για μερικούς το έχω διαπιστώσει– ενώ δύο μόνο προχώρησαν, ένας σε δεύτερο κι ένας και σε τρίτο έργο, αυτός όμως στην Αθήνα πια. Κοντά στην πρωτότυπη παραγωγή δύο παραπληρωματικές ομάδες, οι λιγοστές ανατυπώσεις αθηναϊκών έργων, και οι Ανθολογίες, δύο όλες κι όλες (η δεύτερη με δύο εκδόσεις), που δεν τις εξετάζω. Ας προσθέσουμε ακόμα ότι στην εικοσιεπταετία 1851-

10. Από τη μελέτη πάντως του Βασ. Βλ. Σφυρόερα, «Οι πρώτες εφημερίδες της Ερμούπολης: φιλολογικές και πολιτικές ανιχνεύσεις», *Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Αθήνα 1995, σ. 295-313, δεν φαίνεται να συζητήθηκε ιδιαίτερα κάποιο βιβλίο. Δύο έργα του Καρασούτσα, *Μούσα δηλάζουσα* και *Ωδή εις τους επαναστάntας Κρήτας* παρουσιάζονται στον *Ευρωπαϊκό Ερανοστή*, μπορούμε να υποθέσουμε από τον Αλ. Ρίζο Ραγκαβή,

11. Ο Κωνστ. Αλ. Χαντσερής, *Ελληνικός Νέος Παρνασσός*, Αθήνα 1841, σ. 38 ανθολογεί ένα ποίημα από τη *Μούσα δηλάζουσα*, την αφιέρωση στην βασίλισσα Αμαλία. Ο Ιωάννης Ραπτάρχης, *Παρνασσός*, Αθήνα 1868, σ. 452-480 αντλεί από τη *Βάρβιτο*, Αθήνα 1860 κι από μεταγενέστερη συλλογή· ο Παν. Ματαράγκας, *Παρνασσος*, Αθήνα 1880, σ. 363-404, επιλέγει ένα απόσπασμα από τη *Λύρα* (βλ. σ. 24). Ένας Γερμανός όμως, ο Th. Kind, *Neugriechische Anthologie*, Λιψία 1844, και 21847, σ. 134-151 αναδημοσιεύει και μεταφράζει το πρώτο τμήμα από *Τα Πανελλήνια*, 1842, και σχολιάζει θετικά (σ. 179-180) το πατριωτικό τους περιεχόμενο.

1877, δηλαδή κατά τη διάρκεια των περιφέρμων πανεπιστημιακών ποιητικών διαγωνισμών μονάχα ένα έργο Συριανού υποβλήθηκε.¹²

Αρχίζω από την πρώτη κατηγορία, τους μαθητές. Στο στόχαστρό μας είναι τέσσερα κυρίως έργα, τυπωμένα στο διάστημα 1837-1840. Πρώτα-πρώτα να ξεκαθαρίσουμε ότι μαθητής του Γυμνασίου εκείνη την εποχή σημαίνει πολλά: ηλικιακά θεωρείται αρκετά ώριμος· είναι μέλος της κοινωνίας, κάτι παραπάνω, επίλεκτο. Ο Γεώργιος Δ. Ρήγας, από του οποίου το έργο θα αρχίσουμε, πρέπει να ήταν τότε δεκαπέντε χρονών· είχε γεννηθεί στη Σμύρνη, όπου εμπορευόταν ο πηλιορείτης πατέρας του, και με την Επανάσταση, ή λίγο υστερότερα, η οικογένειά του καταφεύγει στην Τήνο και μετά το 1826 καταλήγει στη Σύρο. Ο νεαρός Ρήγας πρέπει να αποφοιτά το 1837 που εκδίδει τη συλλογή του ή την επόμενη χρονιά, οπότε εκδίδει μια εφημερίδα, τη *Μούσα*, και πεθαίνει το φθινόπωρο του 1839.¹³ Το βιβλίο του έχει 90 σελίδες, και οι προεγγραφές συνδρομητών δεν είναι λίγες· Σύρος κυρίως, αλλά και μετρημένοι από τα γύρω νησιά, την Κύπρο, την Κρήτη, Ναύπλιο, Τρίπολη, Κόρινθος –αυτό σημαίνει, πιστεύω, ότι η Ερμούπολη δεν έχει ακόμα διαφοροποιηθεί από τον υπόλοιπο εθνικό χώρο.¹⁴ Η ένδειξη αυτή στηρίζεται κι από το περιεχόμενο· είναι φανερές οι σχέσεις με την προεπαναστατική παράδοση: «Ω, τι νυξ πολλά γλυκεία! ω, τι νυξ πολλά τερπνή, | ω, τον Ζέφυρον ιδέτε πώς την Φύσιν εξυπνεί», ή μια μετάφρα-

12. Του Εμμανουήλ, για τον οποίο βλ. παρακάτω· όταν ο Καρασούτσας έλαβε μέρος στον ποιητικό διαγωνισμό ήταν πια Αθηναίος, όπως κι ο Μύρων Νικολαΐδης, που συμμετείχε ενόσω σπούδαζε στην Αθήνα. Το 1868 τυπώθηκε στην Ερμούπολη το ποίημα του Φίλιππου Α. Οικονομίδη *Εύελπς-Δύσελπς*, που είχε υποβληθεί το 1865, βλ. Moullas, *Les concours*, σ. 207· από τα λίγα βιογραφικά του Οικονομίδη που γνωρίζω (ήταν ανιψιός και μιμητής του Φίλιππου Ιωάννου) δεν έχω εντοπίσει κάποια σχέση του με τη Σύρο, γι' αυτό και δεν τον υπολογίζω. Δεν υπολογίζω επίσης τον Τιμολέοντα Αμπελά, μολοντί υπήρξε Συριανός για ένα διάστημα –εκπροσωπεί ωστόσο το κλίμα της πρωτεύουσας, όπως θα φανεί και παρακάτω.

13. Πληροφορίες του συμμαθητή του Ιω. Δ. Καρασούτσα, *Μούσα δηλάζουσα* Ερμούπολη 1840, σ. 76-78· (ο ίδιος ήταν ένα χρόνο νεότερος· θρήνησε ποιητικά τον θάνατο του φίλου του γράφοντας ένα «Ελεγείον εις τον θάνατον του φίλου μου Γ. Ρήγα», που το δημοσίεψε πολύ αργότερα στην *Βάρβιτο*, Αθήνα 1860, σ. 140-143). Βλ. και Ανδρέας Κ. Χούμης, *Περί τυπογραφίας εν Σύρω*, Ερμούπολη 1901, σ. 19 (ο οποίος σημειώνει ότι το τρίτο φύλλο της εφημερίδας κατασχέθηκε· πβ. και του ίδιου, «Συριανά εφημερίδες», *Εβδομάς* 8 (7 Δεκεμβρίου 1891), σ. 5), Χρήστος Λούκος και Δήμητρα Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός συριανού τοκιστή. Στέφανος Δ. Ρήγας*, Αθήνα 1991, σ. 7-8.

14. Το βιβλίο προσέχτηκε και από τον μαρκήσιο Queux de Saint Hilaire, που εντυπωσιάστηκε από τον αριθμό των συνδρομητών (βλ. Αλ. Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle*, Αθήνα 1980, σ. 89). Οι ευρωπαίοι φιλέλληνες, πάντως, συνέλεξαν ό,τι έπεφτε στα χέρια τους.

ση ανακρεοντική (παρόμοια συναντάμε και το 1817 από τον Ιωάννη Ζαμπέλιο), αλλά και με τον Αλέξανδρο Σούτσο. Τα θέματά του είναι είτε τα «ελαφρά» προεπαναστατικά, είτε σχετικά με την επανάσταση του '21· μερικά κείμενα είναι σε πεζό. Η ποιότητα βέβαια είναι εξαιρετικά χαμηλή –περιορίζομαι στο δίστιχο: «Φωτειν' ἦτον η νυξ [!] όταν εις κοιλάδα επλανώμην | κι είδα μίαν νεάνιδα με σπιδοβόλον κόμην». Με ενδιαφέρει όμως ένα άλλο ποίημα· έχει τον τίτλο: *Ο εχθρόμουσος πατήρ*, και αρχίζει έτσι: «Ο επταετής υιός μου γίνεται καλό παιδί | και νομίζω πως του φθάνει όση έμαδε σπουδή». Πρόκειται βέβαια για κοινό φιλολογικό τόπο, μπορεί όμως και να καθρεφτίζει το κλίμα της Ερμούπολης με ενάργεια.

Για τον συγγραφέα του δεύτερου βιβλίου γνωρίζουμε λίγα πράγματα· ο Αθανάσιος Περγλεούδης είχε γεννηθεί στο Αίθβαλί γύρω στα 1817-1818, γράφεται στο Γυμνάσιο της Σύρου το 1833 και αποφοιτά το 1838, χρονιά που εκδίδει το μοναδικό του ποιητικό βιβλίο· αργότερα εργάσθηκε ως καθηγήτης στη Χίο.¹⁵ Η συλλογή του έχει 96 σελίδες· την αφιερώνει στον γυμνασιάρχη του Γεώργιο Σερούιο και στους άλλους καθηγητές, που άλλωστε, όπως και οι συμμαθητές του, έχουν γραφτεί συνδρομητές. Η θεματολογία του είναι θούριοι, πατριωτικά, ερωτικά και βακχικά τραγουδάκια, που θυμίζουν Χριστόπουλο, Αλέξανδρο Σούτσο σε βαθμό αντιγραφής –τεκμήριο των αναγνώσεων, όχι μόνο των δικών του, αλλά και των άλλων μαθητών του Γυμνασίου. Είναι όμως και εδώ παρόν το αντιεμπορικό πνεύμα: «Ο φιλάργυρος και μισόμουσος πατήρ· παραδέτω πάλι ην αρχή: Τέκνον μου ηγαπημένον, | άφες, άφες το σχολείον | πήγαινε στο μαγαζιον | 'δέ πώς στο εμπορειον όλοι ευτυχούν | και δεν δυστυχούν».

Τρίτος έρχεται ο Ιωάννης Καρασούτσας, μαθητής κι αυτός δεκαπέντε ή δεκαέξι χρονών, ο μόνος που τελικά έγινε ποιητής. Η πρώτη συλλογή, 1839, έχει 44 σελίδες κι αφιερώνεται στις αρχές του τόπου: τον μητροπολίτη Άνθιμο, τον νομάρχη Δημ. Χρηστίδη, κ.ά., που θα ανταμείψουν την ευγένεια εγγραφόμενοι συνδρομητές για αρκετά αντίτυπα. Και εδώ συναντάμε την αντίληψη του Διαφωτισμού με ρητές αναφορές (Κοραής, Κούμας, Καΐρης), με ειρωνεία για τις πρόσφατες επανεκδόσεις του *Αγαθάγγελου*, και ρητές επιρροές από τα παιγνιώδη ποιήματα του Παναγιώτη Σούτσου, αλλά και τα πολιτικά του Αλέξανδρου –φαίνεται πως διέδετε σατιρική φλέβα ο νεαρός

15. Στεφ. Δ. Καββάδας, *Αθανάσιος Περγλεούδης*, Αθήνα 1979. Στα 1845 τυπώνονται στη Σμύρνη τα μαθητικά ποιήματα και οι ρητορικές ασκήσεις που εκφωνήθηκαν στις δημόσιες εξετάσεις του σχολείου που διευθύνει, βλ. ΓΜ *10459.

Καρασούτσας, γιατί ως σατιρικό τον μνημονεύει ο φίλος του Γ. Δ. Ρήγας,¹⁶ και ο έμμετρος πρόλογος της συλλογής δηλώνει πως δεν περιλαμβάνει σάτιρες κι «ατόμων εξυβρίσεις». Αλλά στο τελευταίο του ποίημα, *Ο τάφος*, θα αντικρίσουμε πια τον Ρομαντισμό: «Εις τα νερά του Μέλητος τας χείρας του εμβάψας,| και με αυτάς το μέτωπον δρησκευτικώς καθάψας,| ποιητικόν ανέλαβε μειρακιόθεν πνεύμα...», –αυτά όλα τα λέει η Λύρα του ποιητή μετά τον υποτιθέμενο θάνατό του.

Πραγματικά, το ρομαντικό πνεύμα κυριαρχεί πια στη δεύτερη συλλογή, *Μούσα θηλάζουσα*, 1840: πτώση του ανθρώπου, ύμνοι στη θεία δύναμη, τάφοι, κρανία νεκρών, δαίμονες, παράφραση ενός δαβιδικού ψαλμού, και μόνο προς το τέλος συναντάμε κάποια πιο ελαφρά θέματα, κατάλοιπα του παλιότερου εαυτού. Εντυπωσιακή αλλαγή, που ίσως επικροτήθηκε από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή –είχε βρεθεί περαστικός από την Ερμούπολη το προηγούμενο φθινόπωρο– κι ίσως να επισπεύσθηκε από τον θάνατο του αγαπημένου φίλου, του Γ. Ρήγα, μπορεί κι από την αναχώρηση των άλλων εταίρων, του Αθανάσιου Περγεούδη και του Χρήστου Αναστασιάδη για την Αθήνα.¹⁷ Ας προσθέσουμε πάντως ότι την ίδια χρονιά, 1840, τυπώνεται στην Ερμούπολη ένα μικρό, άκρως ρομαντικό ποιητικό φυλλάδιο από έναν Ι. Βλασσόπουλο, πιθανότατα επανήσιο.¹⁸

Λίγο πριν κλείσει η δεκαετία του 1830 λοιπόν, η Ερμούπολη φαίνεται συντονισμένη με την Αθήνα και το Ναύπλιο, με τις εθνικές πρωτεύουσες· μπορεί να μην έχει τα μεγάλα ονόματα, μπορεί η ποιητική παραγωγή να είναι πιο ολιγάριθμη, αλλά το κλίμα δεν διαφέρει. Ας θυμηθούμε την πρώιμη ανάπτυξη του θεάτρου, ακριβώς εκείνα τα χρόνια,¹⁹ ή πως όταν τον Δεκέμβρη

16. *Ποιητικά δοκίμια*, Ερμούπολη 1837, σ. 45.

17. Ο Χρ. Αναστασιάδης[-Παρμενίδης] βρισκόταν το 1839 στη Σύρο και σχεδίαζε να εκδώσει μια εφημερίδα· στην Ερμούπολη τυπώνονται τότε και δύο δικές του μεταφράσεις, βλ. Ηλιού, «Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863», σημ. 6· για την παρουσία του στην Ερμούπολη πβ. και ΓΜ 3174 (και τ. Γ', σελ. 539).

18. Δεν πρόρεσα να τον ταυτίσω με κάποιον από τις γνωστές επανησιακές οικογένειες· όμως το έργο αυτό το βιβλιογραφεί ο Em. Legrand στη *Bibliographie Ioniennne*, τ. I, Παρίσι 1910, αρ. 1334. Άλλο έργο του δεν γνωρίζω, ούτε αν ολοκληρώθηκε το ποίημά του με επόμενα φυλλάδια. Υποθέτω ότι είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Ι. Κ. Βλασσόπουλο, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, που το 1860 τύπωσε στην Πετρούπολη, ρωσικά και γαλλικά πληροφορίες για την Τήνο (φωτομηχανική επανέκδοση μαζί με ελληνική μετάφραση: Ιωάννης Κ. Βλασσόπουλος, *Στατιστικές σημειώσεις για το νησί Τήνος*, μετάφραση Πίτσα Ν. Μπλάνα, Αθήνα 1992).

19. Δημήτρης Σπάθης, «Η Ερμούπολη θεατρική πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους (1829-1839)», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Για τη Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο στην Ερμούπολη*, Αθήνα 1996, σ. 187-201, και γενικότερα τις άλλες μελέτες του τόμου.

του 1840 ο γάλλος μεσαιωνοδίφης Buchon περνάει από την πόλη, σημειώνει, για να δείξει πόσο έχει αναπτυχθεί, ότι συνάντησε σχολεία, θέατρο, μουσείο, καζίνο, δηλαδή Λέσχη, και έναν «λογοτεχνικό κύκλο». ²⁰ Σημαντική πληροφορία· αυτός ο «κύκλος» όμως μάλλον περιορίζεται σ' ένα μονάχα τμήμα της κοινωνίας, στους μαθητές του Γυμνασίου, και δεν απλώνεται περισσότερο. Στο δημόσιο Γυμνάσιο –που δεν ήταν το μόνο– διδάσκονταν αρχαία ελληνικά και λατινικά, γαλλικά, θεωρία ποιητικής, φιλολογία, φιλοσοφία, μαθηματικά· ²¹ κάθε Ιούνιο, με το τέλος της σχολικής χρονιάς, παρουσιάζονταν στις δημόσιες εξετάσεις ορισμένες εργασίες των τελειοφοίτων, και πολλές απ' αυτές ήταν ποιήματα. ²² Ίσως μάλιστα ο βασικός μοχλός αυτών των φανερωμάτων να είναι το καθηγητικό προσωπικό, μαζί με τους καλούς τους μαθητές –και τίποτ' άλλο. Ο Γεώργιος Σερούιος, ο γυμνασιάρχης, ένας γερόλυκος του Διαφωτισμού, μεγαλωμένος στο Φανάρι, μαθητής του Δωρόδεου Πρώιου και δάσκαλος εκεί στην οικογένεια των Σούτσων, μεταφραστής του Βολτέρου, συντάκτης της *Καλλιόπης*, δηλαδή μιας ποιητικής, ποιητής ο ίδιος. ²³ Δεν είναι ο μόνος· στη Σύρα βρίσκεται τότε κι ο Νεόφυτος Βάμβας, νομάρχης ήταν, είδαμε, ο Δημ. Χρηστίδης, οι φίλοι κι οι μαθητές του Κοραή είναι εκεί, κι η Επανάσταση είναι πρόσφατη –όπως κι η αντικαποδιστριακή δράση, άλλωστε.

20. J.-A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843, σ. 46.

21. Βλ. Γ. Σερούιος, *Λόγος εν Σύρω... 1840 Ιουνίου 23*, Ερμούπολη 1840, σ. 14· ο λόγος ανατυπώθηκε και στο Γ. Σερούιος, *Σκαλαθύρματα φιλολογικά*, Ερμούπολη 1846, σ. 80. Το έργο αυτό συγκεντρώνει λόγους και υπομνήματα του Σερούιου (έχει ενδιαφέρον η συχνή αναφορά στον Ι. Ι. Ρουσώ ως εκπροσώπου της δημοκρατικής σκέψης, π.χ. σελ. 234· άλλοτε πάλι αντικρούει τις απόψεις του, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Ο Γ. Σερούιος μεταφραστής του Βολτέρου», *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις*, Αθήνα 1993, σ. 77-81.

22. Το 1844 παρουσιάστηκαν 40 «γυμνάσματα» μαθητών, πεζά είτε έμμετρα, βλ. Σερούιος, *Σκαλαθύρματα*, σ. 188.

23. Ο Στέφανος Δ. Βάλθης, στην ομιλία-του για τον Καρασούτσα (τυπικό δείγμα του εξηρμένου ρητορικού λόγου), σημειώνει για τον Σερούιο: «Ο άξιος ούτος του Σιμωνίδου και Βακχυλίδου απόγονος, λανθάνει ίσως τινάς κρύπτων υπό τον στέφανον της σοφίας και την αειθαλή δάφνην του Παρνασσού. Εις τας ουδόλως ελάσσονας ουδενός των καλυτέρων σημειώνων-μας ποιημάτων ανεκδότους έτι του ανδρός τούτου ποιήσεις, πολλές των οποίων ηντυχήσαμεν και ημείς να ίδωμεν, επιφαίνεται πυρ ποιήσεως και φαντασίας λαμπράς, και νους δημιουργικός λέξεων με συνθέσεως και παραγωγής ευκολίαν αμίμητον. Ευχής έργον ήθελεν είσθαι αν εξεδίδοντο εις φως του θαφνηφάγου τούτου αιοιδού-μας τα ποιήματα, συνιστάμενα εις πλήθος ποικίλων Λυρικών ποιήσεων, και μέγαν αριθμόν επιγραμμάτων, και εις μεταφράσεις αρίστας τραγωδιών και άλλου είδους ποιήσεων», «Είς μαθητής Γυμνασίου προ πεντήκοντα τεσσάρων ετών», *Παρνασσός* 16 (1894-1895), 846. Δες και τη βιογραφία του, Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος*. Ότι υπήρξε μαθητής του Πρώιου το αναφέρει ο ίδιος, *Λόγος... 1840*, σ. 4

Καθώς όμως με τον καιρό η Ερμούπολη αποκτά τον δικό της χαρακτήρα, καθώς ανεβαίνει η οικονομική της ισχύς, η κοινωνία διαφοροποιείται ολοένα και περισσότερο. Τα μέλη της ζουν από το εμπόριο, δεν στηρίζονται στις δημόσιες θέσεις, όπως στις άλλες επαρχιακές πόλεις και στην Αθήνα, κι έτσι αρχίζουν να αδιαφορούν για την πολιτική· οι εθνικές βλέψεις, δηλαδή ο πόλεμος με τους Τούρκους, είναι βέβαιο πως θα τους βλάψουν. Φυσικά δεν πρέπει να περιμένουμε πως θα συναντήσουμε κάπου ρητή αντίθεση προς τις μεγαλοϊδεατικές διαθέσεις του κέντρου –αυτά τα πράγματα δεν λέγονται ποτέ ανοιχτά. Όταν όμως στα 1858 επιστρέφει για λίγες μέρες στο νησί, όπου κάποτε είχε την έδρα του ως νομάρχης Κυκλάδων, ο Δημ. Χρηστίδης, θα εντυπωσιαστεί: «Αδιάφορον προς αυτούς τις είναι ή τις έσεται υπουργός· δεν επιθυμούσιν ειμή το κοινόν καλόν»²⁴ και ακριβώς τα ίδια σημείωνε τότε, περιγράφοντας ειρωνικά τους καβγάδες στη Λέσχη της Ερμούπολης, κι ο Θεοδ. Ορφανίδης, που είχε ζήσει στη Σύρα τα μαθητικά του χρόνια: «Πλην δεν συνέβαινε (κι ειμί αυτόπτης αληθείας) | έν είδος αθηναϊκής εκεί φιλονεικίας·| διότι δεν αντήχησε κατά του υπουργείου | ποτέ αντιπολίτευσις. Εις άνδρας εμπορίου | είν' όλως αδιάφορον εάν καλώς ή φαύλως | το υπουργείον διοικεί ο Κώστας ή ο Παύλος,| αρκεί να είναι δίκαιος προς πάντας ο Τελώνης,| και ο Νομάρχης άξιος να μη φανεί αγχόνης».²⁵

Το κοινόν καλόν, μ' άλλα λόγια να μην μπλέκεται το κράτος στα πόδια τους –ακριβώς όπως κι ένας έλληνας τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη είχε πει, εκείνα τα χρόνια, στον Γάλλο Georges Perrot, «οι Τούρκοι δεν εμποδίζουν».²⁶

Όσο για τη λογοτεχνία, φαίνεται πως εδώ λειτουργεί διαφορετικά. Οι έμποροι δεν αρέσκονται στη μεγαλορημοσύνη και τις ρητορείες, ούτε στις ακραίες καταστάσεις με τις οποίες τρέφεται ο Ρομαντισμός. Δεν αισθάνονται το κενό και την ανασφάλεια που δημιουργούν στις συνειδήσεις τα μεγαλειώδη προτάγματα των ρομαντικών οραμάτων –Μεγάλη ιδέα, αρχαία δόξα, άγχος μήπως κι οι Ευρωπαίοι είναι, τελικά, καλύτεροί μας– ώστε δεν

(και *Σκαλαθύρματα*, ό.π., 68). Η *Καλλιόπη*, Ερμούπολη 1845, 110 σελ., πρόκειται για μια ποιητική της αρχαίας ποίησης, με ελάχιστες αναφορές σε νεότερα παραδείγματα, κυρίως για να παραβληθούν αρχαία μετρικά φαινόμενα με παράλληλα νεότερα.

24. Ανώνυμος [Δημ. Χρηστίδης], «Τετραήμερος αποδημία εις Σύραν», *Πανδώρα* 7 (1856-1857), 306-307.

25. Θεόδωρος Ορφανίδης, «Τίρι-λίρι ή το κυνηγέσιον εν νήσω Σύρω», *Άπαντα*, 1914, 22· το ποίημα είναι του 1857, συμπληρωμένο ίσως και το 1858.

26. Georges Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie mineur*, Παρίσι 1864, σ. 11· Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, Αθήνα ³2003, σ. 104-105.

έχουν λοιπόν ανάγκη από υποκατάστατα. Τους αρκεί το εμπόριο, η ευμάρεια, η μικρή τους καλά ρυθμισμένη κοινωνία· το βράδυ, μετά τη δουλειά –που ήταν σίγουρα πιο κουραστική και πιο γεμάτη από εκείνη ενός δημοσίου υπαλλήλου– τους χρειάζεται απλώς να ξεσκάσουν, ίσως-ίσως και ν' ανοιχτούν σ' έναν γοητευτικό καινούριο κόσμο, πλούσιο, όμορφο, περιπετειώδη –γι' αυτό και τα μυθιστορήματα. Υπάρχουν βέβαια πάντα οι λιγιστές εξαιρέσεις, που προσδιορίζονται απόλυτα από τον κοινό παρονομαστή κάθε ελλαδικής ποιητικής προσπάθειας, τη ρομαντική ρητορεία: ο νεαρός Βικέλας –αλλά κι εδώ τον ενθάρρυνε ο γυμνασιάρχης του–, ο μαθητής Μύρων Νικολαΐδης²⁷, ή ο Βότσης. Ας σταθούμε όμως σε μια λεπτομέρεια, όχι χωρίς σημασία: όταν αυτοί οι δύο τυπώνουν τα έργα τους, μονάχα Συριανοί εγγράφονται συνδρομητές· ακριβέστερα στον πρώτο και Κρητικοί συμπατριώτες του, στον δεύτερο και Υδραίοι (μαζί και λιγιστοί Αθηναίοι και Σαντορινιοί). Να πρόκειται για σύμπτωση, ή για τεκμήριο ότι η εντόπια παραγωγή έχει αποκοπεί από την υπόλοιπη Ελλάδα;

Ο Δημ. Χρηστίδης συναντήθηκε στο ταξίδι που λέγαμε παραπάνω, μ' έναν παλιό γνωστό του, που τον προσκάλεσε για μεσημεριανό: «Ίσως ενώ τρώγομεν σε καταπίεση να γίνεις έμπορος»», του λέει. «–“Τώρα έμπορος!” “Κι εγώ, επανέλαβεν, εμεγάλωσα με τα γράμματα ... αλλ' ούτε ο Όμηρος, ούτε ο Πλούταρχος, ούτε ο Αριστοτέλης, ούτε ο Τάκιτος κατόρθωσαν να γεμίσωσι την κοιλιάν μου, ως θα την γεμίσωμεν μετ' ολίγον. Και ότε μίαν των ημερών φυλλολογών Ιταλόν τινα συγγραφέα απήντησα τον στίχον τούτον, *Un asino sono, e con il mio sapere, | gli altri stan ritti ed io sto a sedere*, ακτίς φωτός έλαμψεν εις την κεφαλήν μου. Επέταξα και βιβλία, και τετράδια, και κονδύλια, και σήμερον εγώ μεν κάθομαι εξαπλωμένος με το σιτάρι μου και το σαπούνι μου και τα κάμπια μου, συ δε στέκεσαι ορθός με τα συγγράμματα των σοφών σου προγόνων”»». Κι ο άλλος επιστρέφοντας, και βλέποντας το πλήθος των εμπόρων πάνω στο πλοίο, αναλογίζεται μήπως «ο ιταλικός στίχος του ερμουπολίτου φίλου μου ήτο σοφότατος».²⁸ Περίπτωση αυτοκριτικής, ή της τόσο ευπρόσδεκτης κενής ρητορείας;

Τελευταίο μας παράδειγμα θα είναι ένα έργο που είχε γραφτεί την προηγούμενη χρονιά, 1857, και που απηχούσε τον πιο ακραιφνή ρομαντι-

27. Ο Μύρων Νικολαΐδης δημοσιεύει αρκετά ποιήματα στο περιοδικό *Ευτέρπη* από το 1853 έως το 1855· επίσης συμμετέχει και τον ποιητικό διαγωνισμό του 1856, και τυπώνει το ποιήμά του την ίδια χρονιά, αλλά στην Αθήνα· υποθέτω ότι είναι τα χρόνια που σπουδάζει ιατρική στην Αθήνα.

28. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 307-308.

σμό: πρόκειται για ένα έπος μετρίου μεγέθους, κάτι ανάμεσα στον *Οδοιπόρο* του Παναγιώτη και τον *Περιπλανώμενο* του Αλέξανδρου Σούτσου· θα ανιχνεύαμε κι αρκετές ομοιότητες και με τα πρώτα δραματικά έργα του Αλέξανδρου Ραγκαβή. Ο κεντρικός του ήρωας είναι ένας καλόγερος Χιώτης –όπως κι ο συγγραφέας του έργου, ένας Εμμανουήλ, δίχως μικρό όνομα (ή μήπως το Εμμανουήλ είναι το μικρό του και αγνοούμε το επώνυμο;)—²⁹ που σπουδάξει ιατρική στην Παβία, έρχεται εθελοντής στη δυτική Ελλάδα το 1821· εγκαταλείπει όμως τη μάχη, επειδή λαμβάνει μήνυμα πως η καλή του κινδυνεύει στη Χίο. Δεν καταφέρνει να τη σώσει, πληγώνει ωστόσο τον Τούρκο που θα την αρπάξει, και γλιτώνει τον θάνατο χάρη στην επέμβαση ενός άλλου Τούρκου γέροντα, τον οποίο είχε κάποτε ευεργετήσει ο πατέρας του. Ο ήρωάς μας περιφέρεται σ' όλη την Ευρώπη, άδλιος κι οδυρόμενος για την τύχη του· η περιπλάνηση όμως του δίνει την ευκαιρία να καταγγείλει τους Ευρωπαίους που έχουν συλήσει τα αρχαία μνημεία –ο Έλγιν αναφέρεται ρητά– και να πιστοποιήσει πως ό,τι καλόν είναι ελληνικής καταγωγής. Καταλήγει κάπου στην Κιλικία ή τη Συρία, εκεί γίνεται μοναχός σε μια πολιτεία όπου ο συγγραφέας θέλει να υπάρχει ανδούσα ελληνική κοινότητα, εξόχως καταπιεσμένη από τους βάρβαρους και άνομους Τούρκους. Καθώς γνωρίζει από γιατρική, τον φωνάζει ο πασάς του τόπου να τον γιατρέψει· εννοείται ότι ο πασάς είναι εκείνος ακριβώς ο Τούρκος που ο ήρωας

29. Ο συγγραφέας δηλώνει στον πρόλόγο-του (ένα γράμμα που απευθύνεται προς τον Ηλία Τανταλίδη) πως κατάγεται από Χιώτες πρόσφυγες, και πως, δεκαπενταετής, βρέθηκε περαστικός απ' την Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1846· καθώς ενδιαφερόταν από τότε για την ποίηση, σχετίσθηκε, όχι στενά πάντως, με τον Τανταλίδη· γνώριζε γαλλικά, κι ενδιαφερόταν να γραφτεί συνδρομητής σε γαλλικά βιβλία ποιητικής θεωρίας. Πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε πως γεννήθηκε στα 1830 ή εκεί γύρω. (Ας προσθέσω εδώ πως για άλλη μια φορά διαπίστωση εκ των υστέρων ότι ο Κ. Θ. Δημαράς είχε προσέξει και τον πρόλογο και το έργο του Εμμανουήλ, βλ. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 92000, σ. 747· η αναφορά εισάγεται στην 3η έκδ., 1964 και συμπληρώνεται στην 4η, 1968.) Από τον πρόλογο του δεύτερου βιβλίου του, για το οποίο θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω, βλέπουμε πως εθαύμαζε ιδιαίτερα τον λόγιο πατριάρχη Κωνσταντίο Α' τον από Σιναιίου, αλλά δεν κατόρθωσε να τον γνωρίσει: «Εκλαυσα καταρώμενος τον ανηλεή Ερμήν, τον εκσφενδονίσαντά-με αυθωρεί [από την Κωνσταντινούπολη] χωρίς να δυνηθώ να ιδω», κλπ. –ξαναπέρασε λοιπόν από την Πόλη λίγο πριν το 1859, βλ. *Ο απόστολος Σωφρόνιος*, Ερμούπολη 1861, σελ. ιδ', υποσημ. Φαίνεται επίσης, από τον δεύτερον αυτόν πρόλογο, ότι το 1858 βρέθηκε στα Μουδανιά (περιστασιακά; ή μήπως εμπορευόταν εκεί;) από όπου έστειλε μια επιστολή που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ένωσις* της Ερμούπολης (στον αρ. 310, βλ. *ό.π.*), καθώς και ότι διατηρούσε σχέσεις με την Κύπρο και πιθανότατα και με τη Ρωσία. Στο Παράρτημα Ι παρουσιάζω τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν σχετικά με του Συριανούς που φέρουν το επώνυμο «Εμμανουήλ»· κανένας δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον συγγραφέα μας.

είχε πληγώσει στη Χίο, και ο πόνος προέρχεται από τις ίδιες πληγές, ενώ η μνηστή του ήρωα βρίσκεται στο παλάτι, ως μέλλουσα σύζυγος του πασά. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες για να διαφύγουν και να σωθούν οι δύο ερωτευμένοι, όμως χάρη σε κάποια διαβολή του πασά, ο ήρωας απαγχονίζεται, κατόπιν η ερωμένη του αυτοκτονεί –στα νερά του Νείλου, σ’ ένα ταξίδι προς τη Μέκκα, όπου θα γινόταν μουσουλμάνα και θα παντρευόταν τον πασά–, και η τελική σκηνή παρουσιάζει τον πασά τυφλό και άθλιο να περιφέρεται βασανισμένος από τύψεις· θα μας αποκαλύψει μάλιστα ότι γεννήθηκε ελληνόπουλο και τον τούρκεψαν μικρό παρά τη θέλησή του. Αυτός είναι ο σκελετός· οι λεπτομέρειες είναι φορτωμένες με περισσότερα ρομαντικά στοιχεία, ας σημειώσουμε πάντως ότι πού και πού ανιχνεύουμε και ποιητικές εικόνες και επιτυχημένες ρίμες και κάποιες αρετές –το σύνολο όμως είναι πολύ κάτω του ανεκτού.³⁰

Αλλά αυτό το εντυπωσιακό δείγμα του άκρατου ρομαντισμού φέρει τον τίτλο *Ο έμπορος ποιητής*. Αρχίζει μάλιστα με έναν διάλογο ανάμεσα στον ποιητή και τις Μούσες, «με θυμάστε;», τις ρωτάει· ναι, τον θυμούνται, τώρα όμως τους τον έχει κλέψει ο Ερμής. Και τελειώνει μ’ ανάλογο τρόπο· μετά την ομολογία του πασά που αναφέραμε, ακολουθεί ένα εξάστιχο κενό –σημειώνεται με αποσιωπητικά– και κατόπιν:

*Μούσαι πότνια σταθείτε.. ίπτασθε, με παρατείτε;
Φεν δικαίως... αι γυρώσεις, συναλλάγματα, μεσίται,
Ναύλοι, πλοία, εκφορτώσεις, τιμολόγια, ταμεία,
Κι αριθμών αλληπαλλήλων γέμοντα μικρά διβλία
Σας εφόβησαν. Θεέ μου, έως τότε κυκλωμένος
με αυτά θα διαιτώμαι, των Μουσών παρητημένος ;
Έρχεσθε θεαί και πάλιν
Και εμπνεύσατέ μοι ύλην εθνικήν ακόμη άλλην.*

30. Το έργο υποβλήθηκε, δυο φορές μάλιστα, στον πανεπιστημιακό ποιητικό διαγωνισμό· πρώτη φορά το 1857, εκπρόθεσμο όμως, και γι’ αυτό δεν κρίθηκε, και πάλι το 1860 (μολονότι είχε εντωμεταξύ τυπωθεί), οπότε κρίθηκε ασήμαντο, βλ., *ό.π.*, 117, 148. Το 1860 εισηγητής ήταν ο Αλεξ. Ρ. Ραγκαβής· ως βασικά μειονεκτήματα του έργου θεώρησε τα πολλά γλωσσικά κι εκφραστικά λάθη, την άγνοια της «τέχνης της στιχουργίας, έστω και αυτής της ομοιοκαταληξίας», την έλλειψη «κάλλους των εικόνων», την έλλειψη «πυρός της ποιήσεως», την κακή πλοκή, βλ. *Πανδώρα* 11 (1860-1861), 25. Πάντως το ότι οι αθηναίοι κριτές προφανώς δεν γνώριζαν την εκτύπωση του έργου (τυπωμένα έργα, επώνυμα μάλιστα, δεν γίνονταν δεκτά) φανερώνει επίσης πως η τυπογραφική παραγωγή της Ερμούπολης δεν ήταν πια γνωστή στην πρωτεύουσα.

Ρόλος των Μουσών λοιπόν είναι να εμπνέουν *εθνική ύλη* στους μουσοληπτους. Με την αφέλειά του ο έμπορος ποιητής διατύπωσε ωραία τις πραγματικότητες της εποχής.

Δεν έμεινε στο ένα έργο ο έμπορος-ποιητής· λίγα χρόνια αργότερα αποτόλμησε μια δεύτερη προσπάθεια: *Ο απόστολος Σωφρόνιος*, που τυπώθηκε στην Ερμούπολη στα 1861 (ο πρόλογος χρονολογείται 27 Μαΐου 1860). Το θέμα είναι και πάλι η Επανάσταση· ειδικότερα η μύηση στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας –είμαστε γύρω στα 1815 κι ο Σωφρόνιος είναι απόστολος της Φιλικής. Μεταμφιεσμένος σε δερβίση συναντά επισκοπούς και δεσποτάδες για να άρει τους δισταγμούς και να ετοιμάσει τον αγώνα. Ο τόνος είναι και εδώ έντονα ρομαντικός· η αφήγηση γίνεται σε εξάστιχα, πολλά από τα οποία υποκαθίστανται από αποσιωπητικά –η διάθεση αποσιώπησης κι αποσπασματικού λόγου– και σταθερό μοτίβο η περιπλάνηση του δερβίση - Φιλικού σ' ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία, έως και στην Περσία. Παράλληλα συναντάμε και στοιχεία λογιουσύνης· ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη γαλλική μετάφραση της Οθωμανικής ιστορίας του Hammer, την *Ιστορία του Κούμα*, ενώ γνωρίζει και τον *Ύμνο του Σολωμού*.³¹

Το 1873, μάλλον, ο ποιητής Σπυρίδων Βασιλειάδης βρέθηκε με την ιδιότητα του δικηγόρου στη Σύρα. Συνάντησε εκεί τον Τιμολέοντα Αμπελά, και ως ομότεχνοι στα νομικά και την ποίηση συμπαθήθηκαν· ο Βασιλειάδης έγραψε δύο ποιήματα στο λεύκωμα του Αμπελά. Στη μεταθανάτια έκδοση των *Απάντων* του Βασιλειάδη συμπεριλήφθηκαν κι αυτά τα ποιήματα, μαζί με τα σχόλια του Αμπελά, απ' όπου και αντιγράφω: «Το πρώτον έγραψεν επί ποδός εν Σύρω, μετά εκδρομήν εις ξηράν και άγονον εξοχήν της νήσου. Μόλις επανήλθομεν εκ ταύτης, και ανεπαυόμεθα τη Λέσχη, ένθα περί τα ώτα μας εδόμβων στερεότυποι περί βαμβακίων και τόκων και δερμάτων ομιλίας. –“Δεν απεβλακώθεις ακόμη; μοι λέγει εγερθείς· δύο μήνας αν μείνω ενταύθα, γίνομαι ηλίθιος. Δός μοι αέρα, δός μοι ορίζοντα, δός μοι μίαν αττικήν εσπέραν, φέρε μοι κοινωνίαν αθηναϊκήν, αλλέως φεύγω αμέσως και κολυμβώ. Εις μάτην ζητώ ενταύθα αφορμήν μεγάλης τινος ή ευγενούς συγκινήσεως. Α! ιδού διατί οι Σύριοι, κατά τον Όμηρον ητυκτόνουν βαρυνόμενοι την μακράν ζωήν”. Ούτω χαριεντιζόμενος και ευφυολογών ήρχισε γράφων αυτό τούτο επί ποδός· αφού δε το έγραψε· –“Λάβε, είπε, την εικόνα μου, ουχί κατασκεύασμα φωτογράφου, αλλά της χειρός μου. Τον Σπύρον τον δικηγόρον γνωρίζεις καλά, αλλά πρέπει να γνωρίσεις και τον Ωρίω-

31. Βλ. σελ. 34, 1γ' (υποσ.) και 55, αντίστοιχα.

να”. Και μοι παρέδωσε τους ωραίους τούτους στίχους, γελών τον πολυσήμαντον εκείνον γέλωτά του.

»Σημείωσον ότι μεθ’ όλα ταύτα, ο Σπύρος ηγάπα και εξετίμα την καλήν Σύρον, ήν ονόμαζε φίλεργον μέλισσαν, μη ενοχλουμένην από κηφήνας, ως αλλαχού. Ελυπείτο δια το άμουσον και μέχρις αναλησσίας φιλήσυχον των κατοίκων, και την περί ανούσια παίγνια καθημερινήν ενδιατριβήν του ωραίου φίλου. “Είναι ζήτημα μοι είπεν, αν πρέπει να προτιμά τις τους φιλεργούς και προνοητικούς τούτους μύρμηκας των εν Αθήναις αεί αδόντων τεττίγων. Οπωσδήποτε και αν εκατομμύρια προσφέρει τοις κατοίκοις η μικρά αύτη Καλιφορνία, ας λείπουν και ταύτα, αν πρόκειται να ζήσω ισοβίως εντός πληκτικού χρυσωρυχείου”. Ηγάπα δε και εξετιμάτο υπό πλείστων ενταύθα συναδέλφων και φίλων· ουχί δε άπαξ χειροκρότησεν η πόλις τα ωραία δράματά του»³². Ο Αμπελάς πρέπει να παρέμεινε ώς τα 1877 στην Ερμούπολη· τότε ακριβώς όμως έγραψε το παρακάτω ποίημα δεν το γνωρίζω –πριν από το 1879, πάντως. Τίτλος, «Ποιητού αποχαιρετισμός προς την ποίησιν», κι αρχίζει έτσι: «Χαίρε, ω Μούσ’, απέρχομαι του θείου σου λυμένος | κι εις της πραγματικότητας βυθίζομαι τον πόντον. | Αν έως τώρα Βόσπορον διέπλεον ασμένως, | νυν εις την δίνην ρίπτομαι κυματισμών βόωντων. | | Αρκεί· καλός, εξαίσιος, ο Βόσπορός σου είναι, | πλην μόνον με τον Βόσπορον δεν περατούται βίος. | Φευ! πόσ’ εις τον διάπλουν μας και σκόπελοι και δίναι | το σκάφος απειλούν ημών και το κτυπούν αγριώς; | | Συγχώρει, Μούσα ευγενής, αν γίνω λιποτάκτης» και τα λοιπά –ακολουθούν πέντε ακόμα, εξίσου άμουσα τετράστιχα, που καταλήγουν με την πλήρη απόρριψη: «αν έμενον εις τα βασίλειά σου» ... «θα ήμην, Μούσα, όλβιος αν έζων εν απάτη»³³.

Η ιστορία της φιλολογίας έχει στηριχτεί από τη μια στα έργα που έδελξαν τους συγχρόνους τους κι από την άλλη στην αναγνωστική τους πρόσληψη: οι τύχες των έργων, των συγγραφέων, των ειδών. Μπορούμε νομίζω να

32. Σ. Ν. Βασιλειάδης, *Αττικάί νύκτες*, Γ’, Αθήνα 21882, σ. 194-198. Το 1873 το συμπεραίνω από την ίδρυση της Σχολής Απόρων Παίδων στην Ερμούπολη την επόμενη χρονιά· η ιδέα ήταν του Βασιλειάδη, και ο Αμπελάς αναμείχθηκε ενεργά. Ωρίων ήταν το ποιητικό ψευδώνυμο του Βασιλειάδη· τα υπογραμμισμένα και στο πρωτότυπο. Καλιφόρνια είχε ονομάσει την Ερμούπολη κι ο Ορφανίδης, που κι αυτός επισήμαινε το «φιλήσυχον» των κατοίκων, «Τίρι-λίρι», *ό.π.*, σ. 29 και 33.

33. Δεν έχω εντοπίσει την πρώτη δημοσίευση· αντλώ από την ανθολογία του Παν. Ματαράγκα, *Παρνασσός*, Αθήνα 1880, σ. 583-584. Η ανθολογία πρέπει να συντάχθηκε τον προηγούμενο χρόνο· ο πρόλογος υπογράφεται στις 18 Δεκεμβρίου 1879. Δεν μπόρεσα να εξακρι-

εμπλουτίσουμε το σχήμα, διευρύνοντάς το, να ανοιχτούμε και στα έργα που ούτε έδελξαν ούτε ίσως καν διαβάστηκαν –μας το επιτρέπει, ειδικά για τη νεοελληνική συνάφεια, ο μικρός αριθμός έργων και ανθρώπων. Θα τα προσεγγίσουμε βέβαια από μια άλλη σκοπιά· όχι ως λογοτεχνήματα, παρά ως δείκτες λογοτεχνικών προθέσεων· όχι τί πέτυχαν, παρά τί θα ήθελαν να πετύχουν –προσοχή όμως, γιατί εδώ δεν μας ενδιαφέρει πια ο συγγραφέας, μας ενδιαφέρει ο περιγυρός του. Ποια ήταν η εικόνα της λογοτεχνίας στον διανοητικό κόσμο των εγγραμμάτων, τί εννοούσαν οι Συριανοί, οι Σμυρνιοί, οι Κωνσταντινουπολίτες, όταν έλεγαν «ποίηση», όταν έλεγαν «μυθιστόρημα», τί περίμεναν ότι θα έβρισκαν ανοίγοντας ένα λογοτεχνικό βιβλίο; Γνώσεις, ηθικά διδάγματα, άνοιγμα της φαντασίας, υψηλούς τόνους, κολακευτική δημαγωγία περί του ελληνικού έθνους; Όλοι αυτοί οι μαθητές του γυμνασίου που τύπωναν –νομίζω πάντα με την απόλυτη ενθάρρυνση των δασκάλων τους– τα παιδικά τους ψελλίσματα, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε πίσω από τις άτεχνα περίπλοκες διατυπώσεις τους το τί σήμαινε λογοτεχνία και γι' αυτούς και για τους καθηγητές τους –άλλωστε για τον Σερούιο μπορούμε να δούμε και τα δικά του ποιήματα– και για την κοινωνία τους.

Μπορούμε έτσι συναθροίζοντας παραδείγματα να συγκροτήσουμε με τη φαντασία μας μια «πρακτική θεωρία» της λογοτεχνίας που ρητά δεν διατυπώθηκε, βέβαια –δεν ήταν δυνατόν να διατυπωθεί, επειδή ούτε το προσπάθησαν ούτε το μπορούσαν– άφησε όμως αρκετά χνάρια ώστε να την ιχνηλατήσουμε με αρκετή ασφάλεια. Θα μας λείπουν πάντα κάποια στοιχεία, είτε επειδή χάθηκαν είτε επειδή δεν κατορθώσαμε να τα δούμε –κι είναι πολλά στη δική μου προσέγγιση– είτε επειδή θα αγνοούμε πάντα κάποιες περιπτώσεις· ελπίζω όμως πως οι διαδοχικές προσεγγίσεις μας θα γίνονται ολοένα και ακριβέστερες. Η οπτική μας θα συμπεριλαμβάνει σταδιακά και την ιστορία –επιτυχίες κι αποτυχίες πλάι-πλάι– και την κοινωνιολογία της λογοτεχνίας· κι από αυτόν τον δρόμο ίσως κατανοήσουμε κάποτε τί μπορεί να συνέβη, ώστε ο ελλαδικός δέκατος ένατος αιώνας

βίωω τα βιογραφικά του Αμπελά· αφού πήρε το πτυχίο της νομικής δικηγόρησε στην Σύρο, και το 1877 διορίστηκε πρωτοδίκης σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει το *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, Ζ' (Συμπλήρωμα) Αθήνα 1902-1905, στο λήμμα. Πάντως τον Ιανουάριο του 1877, εκφωνεί τον επικήδειο του Δημ. Χρηστίδη, βουλευτή της Σύρου, και τον αποκαλεί «συμπολίτη», βλ. *Δημήτριος Χρηστίδης, Βιογραφική σημείωσις... Επιτάφιος λόγος υπό Τιμολέοντος Δ. Αμπελά*, Αθήνα 1877, σ. 8. (Στα λεξικά συναντάμε ως χρονολογία θανάτου το 1879: λάθος· το εξακρίβωσα ελέγχοντας τον τύπο της εποχής).

–κρατάω έξω τα Επτάνησα, ή μάλλον ένα μέρος τους– ενώ λάτρευε με επιμονή την ποίηση και τη λογοτεχνία, δεν κατόρθωσε να την προσεγγίσει παρά σε μετρημένες περιπτώσεις, και δράφηκε κυρίως με το υποκατάστατό της, τη ρητορεία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Ο ΣΥΡΙΑΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Ο ποιητής που εκδίδει τα δύο έργα με το όνομα Εμμανουήλ, δίχως να προσδιορίζεται το βαπτιστικό, ήταν γεννημένος στη Χίο γύρω στα 1830· το 1831, αν πάρουμε κατά γράμμα τις πληροφορίες που μας παρέχει ο ίδιος στον πρόλογο του πρώτου του βιβλίου, και εμπορευόταν στην Πόλη, ίσως και στη Ρωσία και την Κύπρο.

Από τα στοιχεία του «Δημοτολογίου Ερμουπόλεως» που πρόδυμα έδωσε στη διάθεσή μου ο Χρήστος Λούκος, διαπιστώνουμε ότι το επίθετο Εμμανουήλ είναι αρκετά κοινό: από τους 40 περίπου ομώνυμους Ερμουπολίτες γεννημένους στο διάστημα 1810-1830 συναντώ 7 εμπόρους, κανένας τους όμως δεν είναι από τη Χίο ή από γειτονικό μέρος (ένας μόνο, Λεωνίδας Χρ. Εμμανουήλ, γεννημένος το 1826 στην Αίγυπτο είναι πιθανός) –φυσικά δεν είναι υποχρεωτικό να ήταν πολιτογραφημένος στη Σύρα ο ποιητής, αλλά είναι το πιο πιθανό.

Ο Γεώργιος Σερούιος μνημονεύει έναν Εμμανουήλ στις εξετάσεις του Ιουνίου 1840, και για να τον μνημονεύει θα ήταν από τους επιμελείς μαθητές (βλ. Γ. Σερούιος, *Λόγος... 1840*, σ. 14, και *Σκαλαθύρματα*, σ. 80). Στο Δημοτολόγιο καταγράφεται ένας Ευάγγελος Εμμανουήλ γεννημένος το 1821-1822 ή λίγο αργότερα στη Σάμο, που τον Αύγουστο του 1846 εμφανίζεται ως φοιτητής (τότε δίνει τον όρκο του δημότη)· υποδέτω ότι σπούδαζε ιατρική, καθώς λίγο αργότερα ένας Ευάγγελος Εμμανουήλ είναι γιατρός στην Ερμούπολη, με πολλαπλές λόγιες δραστηριότητες, και υπολογίζω πως πρέπει να τον ταυτίσομε με εκείνον που μνημόνευε ως μαθητή ο Σερούιος το 1840.

Ο Ευάγγελος Εμμανουήλ έχει εγγραφεί ως συνδρομητής σε 13 βιβλία στο διάστημα 1837-1857, όλα τυπωμένα στη Σύρα: τρία ποιητικά, τη *Λύρα* και τη *Μούσα* του Καρασούτσα, καθώς και το *Ποιητικάί απαρχαί* του Περγλεγούδη, ένα *Λεξικό* του Σερούιου (ΓΜ *2841), ένα μυθιστόρημα, δυο θεατρικά, κάποια ακόμη λεξικά, κλπ. (τα ΓΜ 3100, 3268, 3320, 3481, 4035, 4043, 6253, 6549, 7260· ευχαριστώ την Πόπη Πολέμη, που προθυμοποιήθηκε, όπως πάντα, να μου παρουσιάσει τα δεδομένα αρκετών Συριανών συνδρομητών που φέρουν το όνομα Εμμανουήλ, αντλώντας από το υλικό που είχε συγκεντρώσει ο Φίλιππος Ηλιού).

Ο Ευάγγελος Εμμανουήλ τυπώνει επίσης τα εξής βιβλία, όλα στην Ερμούπολη:

1. *Λόγος συντεθείς και εκφωνηθείς την 25^{ην} Μαρτίου υπό Ευαγγέλου Εμμανουήλ*, 1842 [ΓΜ *10406] ΒΚΧ· Δεν κατόρθωσα να το δω· προφανώς εκφωνεί τον λόγο ως νεαρός φοιτητής.

2. *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως... επί τη θάσει του Γίβωνος και Σεγύρου υπό Ευαγγέλου Εμμανουήλ*, 1853 [ΓΜ *5974] ΓΕΝΝ, ΠΠΚ. Σχετικό με τα Κριμαϊκά. Επισήμανση του αρνητικού ρόλου των Αγγλογάλλων, αλλά και ελπίδα πως σύντομα θα μεταστραφούν. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος αναφέρεται ως Εμμανουήλ· λόγος για τη μάχη της Βάρνας και για τους λόγιους που κατέφυγαν στη Δύση (σελ. 36-37). Οι Συνδρομητές μάλλον όλοι Ερμουπολίτες· ανάμεσά-τους ένας Θεμιστοκλής Εμμανουήλ, ο Ροΐδης, ο Μύρων Νικολαΐδης.

3. *Ο ελληνικός καθολικισμός... υπό Ευαγγέλου Εμμανουήλ, Ιατρού*, 1862 [ΓΜ *9259] ΓΕΝΝ. Επίκοινα σημεία με το προηγούμενο: Εμμανουήλ ο Παλαιολόγος, αναφορά στη μάχη της Βάρνας, ίδια ονόματα λογίων που φεύγουν για τη Δύση (σελ. 94).

4. *Συνοπτική εξιστόρησης των αποκρύφων της Αυστριακής κυβερνήσεως, Ερανοσθείσα εκ της γαλλικής συγγραφής του Αλφρέδου Μισιέλ*, υπό Ευαγγέλου Εμμανουήλ, 1863 [ΓΜ *9929]. Δεν κατόρθωσα να το δω.

5. *Πραγματεία περί των κράσεων του ανθρώπου. Ερανοσθείσα εκ της ιταλιστί ... Μαυρικήου Βουφαλίνου... υπό Ευαγγέλου Εμμανουήλ Ιατρού*, 1864, (βλ. Χρήστος Λούκος, Τάινα Χιετάλα και Αγγελική Ψιλοπούλου, *Η βιβλιοθήκη του Σταύρου Ι. Βαφία*, Ερμούπολη 2001, σ. 61, αρ. 173· άλλο αντίτυπο στη ΓΕΝΝ.). Ο Εμμανουήλ προσδέτει τα δικά του σχόλια στα προλεγόμενα του έργου. Αντιγράφω από τη σελ. ιδ': «Δια τον αυτόν λόγον, ήτοι την έλλειψιν των αγαθών έξεων, η πολιτεία ουδόλως ή σμικρόν ωφελήθη σήμερον απότε των λεγομένων ή γραφομένων και διδασκομένων. Ο πρώην διευθυντής του ενταύθα Β[ασιλικού] Γυμνασίου κ. Α[ριστειδής] Κυπριανός [...] δια λόγου συντόμου μεν αλλά λίαν περιεσκεμμένου, απαγγελθέντος κατά τας δημοσίους εξετάσεις του παρελθόντος έτους, κατέδειξε την διττήν ταύτην ανάγκην προς την ηθοποίησιν του ανθρώπου, την του νοός καλλιέργειαν και την δι' ασκήσεως κτήσιν της αρετής. [...] Η περαιτέρω ανάπτυξις επί των προκειμένων ανήκει εις τον πολιτικόν και τον δημοσιογράφον, τα δύο ταύτα σπουδαιότατα όργανα εις μόρφωσιν πεφωτισμένης δημοσίας γνώμης και αγαθών αισθημάτων».

Κάνει εντύπωση ότι άλλοτε προστίθεται η ιδιότητα, ιατρός, αμέσως ύστερα από το όνομα, άλλοτε όχι· θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έχουμε δύο διαφορετικούς συγγραφείς, και δεν αποκλείεται κάτι τέτοιο. Πάντως τα κάποια επίκοινα σημεία ανάμεσα στον αρ. 2 και τον αρ. 3 μειώνουν την πιθανότητα οι συγγραφείς να είναι δύο. Απίθανη βρισκω και την –βολική για εμάς τους φιλολόγους– ταύτιση του ποιητή Εμμανουήλ με τον Ευάγγελο, αν και ο ποιητής εμφανίζει στον *Έμπορο ποιητή* τον κεντρικό ήρωα να έχει σπουδάσει γιατρός, ενώ στον *Απόστολο Σωφρόνιο* η ιατρική είναι παρούσα (βλ. σελ. 11). Για να την αποδεχθούμε, θα έπρεπε να θεωρήσουμε ότι ο ποιητής αυτοπαρουσιάζεται στα έργα του (και στους προλόγους) ως

έμπορος, φορώντας δηλαδή ένα προσωπίο όχι δικό του παρά των συμπατριωτών του, κάτι που οριακά θα μπορούσε να συμβαίνει. Τότε όμως γιατί να υπογράψει ως Εμμανουήλ, ένα όνομα που όλοι θα το αναγνώριζαν στη Σύρο; Κι εξάλλου, τα όσα σημειώνει ο ποιητής στους δύο προλόγους-του φαίνονται ολότελα αληθινά και καθόλου επινοήσεις. Μένουμε λοιπόν με έναν ποιητή για τον οποίο δεν γνωρίζουμε καμία εξωτερική μαρτυρία –για την ώρα, τουλάχιστον.

Επιστρέφω στον Ευάγγελο Εμμανουήλ –αν είναι κι αυτός ένα και όχι δύο πρόσωπα. Έχει ενδιαφέρον που ένας συγγραφέας γιατρός γράφεται συνδρομητής σε αρκετά λογοτεχνικά βιβλία· με εντυπωσιάζει ωστόσο η συμπεριφορά του: μονάχα βιβλία τυπωμένα στη Σύρο. Αδυναμία επικοινωνίας με την Αθήνα –ή τα άλλα κέντρα–, απλός τοπικισμός; Αγόραζε άραγε άλλα βιβλία, εννοώ ελληνικά; Μήπως η «συνδρομή» είναι κυρίως μια φιλική φιλοφρόνηση; Κάποια στιγμή, όταν με το καλό γίνουν προσιτοί οι Κατάλογοι των συνδρομητών του Φίλιππου Ηλιού, θα μπορέσουμε να συγκρίνουμε πολλές περιπτώσεις και ν' αποκτήσουμε ασφαλέστερες γνώσεις για τη συμπεριφορά του αγοραστικού κοινού. (Εδώ προσθέτω, τελείως παρενθετικά, ότι ανάμεσα στους Συριανούς συνδρομητές του δεύτερου βιβλίου του Αναστ. Βότση συναντάμε κι έναν Θ. Χ. Εμμανουήλ).

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α Ι Ι

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΟΙΗΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΥΠΩΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ

[Μετά τον τίτλο ο πρώτος αριθμός δηλώνει το τυπογραφικό σχήμα· ακολουθεί άνω και κάτω τελεία (:) κι έπειτα ο αριθμός των σελίδων. Το λατινικό ερωτηματικό (?) δηλώνει αμφιβολία αν είναι έμμετρο το έργο· ο αστερίσκος (*) ότι πρόκειται για μετάφραση· το σημάδι ☺ δηλώνει δικό μου σχόλιο. Δεν σημειώνω εδώ τις παραπομπές στις γνωστές βιβλιογραφίες, μόνο: **ΗΡΛ,19** = Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η Ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19^{ος} αιώνας. Βιβλιογραφική δοκιμή*, Αθήνα 2006. Με κατωφερή στοιχεία σημειώνεται στο τέλος κάθε λήμματος η βιβλιοθήκη από όπου έγινε η περιγραφή ή όπου έχει εντοπιστεί αντίτυπο (ενίοτε ακολουθεί το επίσημα). **ΑΠΘ** =Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ♦ **Βαφ** =Ιστορικό Αρχείο Κυκλάδων, συλλογή Βαφία ♦ **ΒΓΕρμ** =Ιστορικό Αρχείο Κυκλάδων, Βιβλιοθήκη Γυμνασίου ♦ **ΒΚΧ** =Βιβλιοθήκη Κοραή, Χίος ♦ **ΓΕΝΝ** =Γεννάδειος Βιβλιοθήκη ♦ **ΔΒΕρμ** =Δημοτική Βιβλιοθήκη της Ερμούπολης ♦ **ΔΒΘεσ** =Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης ♦ **ΕΒΕ** =Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ♦ **INS** =Institut Neohellénique à la Sorbonne, Παρίσι ♦ **ΚΝΕ** =Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε. ♦ **ΜΧ** =Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Μάνου Χαριτάτου ♦ **ΠΚΑρθ** =Πανεπιστήμιο Κρήτης, συλλογή Αρθανιτίδη ♦ **ΠΠΚ** =Πανεπιστήμιο Κρήτης, συλλογή Παπακώστα ♦ **ΦΜ** =Συλλογή Φάνη Μιχαλόπουλου]

1 8 2 8

-Γ. Σερούιος, *Τη σεπτή σκιά του... Μεσολογγίου*, Αίγινα 16:4+60 [ΓΜ *1799] ΠΠΚ

σελ. (3): [αποσπ. από Πίνδαρο], **σελ. 1-20:** Ωδή εις το Μεσολογγιον (αρχ.) Ω συ Παλλάδιον της Ελλάδος ! / τον όλεθρόν σου δεύρο υμνήσω· / δεύρο, αντίμολπα της Τρωάδος, / επί της τέφρας σου παιανίσω, τετραστ. σελ.21: *Ελεγεία*

[πβ. μνεία στο Σκαλαθύρματα, Ερμούπολη 1846, 17, και δείγμα, 19]

-Ρακίνας, *Φαίδρα*, μτφρ. Δημ. Μουρούζης, [ΓΜ *1803] ΠΚ.Αρθ

1 8 3 1

-Παν. Σούτσος, *Διαγωγή του Καποδίστρια. Μετατυπωθείσα*, 16:17 [ΓΜ *2042]_{ΦΜ}

σελ. 12, τέλος: *Εξ Ύδρας, 6 Σεπτεμβ. 1831.*

1834

–Μαν. Βερνάρδος, *Δεινολογία*, 16:32 [ΓΜ *2355]_{ΠΠΚ}

σελ. 3-30: *Δεινολογία Μ. Βερνάρδου του Κρητός 1833-34* (αρχ.) *Εις δάκρυα πικρότατα τον κάλαμον θα βάψω / ενός των ταξιδίων μου μέρος να περιγράψω* [Περιπετειώδες θαλασσινό ταξίδι πριν φτάσει στην Ερμούπολη. σελ. 4: ενσωματώνει προσευχή: (αρχ.) *Θεέ μου ευσπλαχνίσου / τα τέκνα σου τ' αγνά*, 20 στ. σελ. 4-5· ακολουθεί: (αρχ.) *Πέλαγος βλέπω συμφορών / και με ορμάς οδυνηρών*, 8 στ. σελ. 13 υποσ.: μνεία φωναχτής ανάγνωσης της *Δεινολογίας* ενώπιον ακροατών στη Νάξο.] **σελ. 30-32:** *Κατάλογος των φιλομούσων συνδρομητών* [πολλοί Ερμουπολίτες, αλλά όχι μαθητές ή καθηγητές του Γυμνασίου.]

–*Τρίτη Δημοσία Εξέτασις του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου*, Ερμούπολη [Ηλίου ΤΕ 4 Α2547]

σελ. 2: [δύο ύμνοι]_{ΙΕΕΕ}

1835

–Αθαν. Π. Π. Παράσχος Μ., *Στιχοιργία δραματική... εις μνημόσουν...*

Καραϊσκάκη, και λοιπών..., 12:14 [ΓΜ *2567]_{ΕΒΕ ΝΦ897, ΓΕΝΝ}

σελ. 3-7: *Η κατά τον Πειραιά συγκροτηθείσα υπέρ Αθηνών μάχη [...] εστιχοιργήθησαν υπό Αθανασίου Π. Π. Παράσχου Μ. του εκ Νέων Φωκών της Ιωνίας* (αρχ.) *Εις τας επτά και είκοσι και χίλια οκτακόσια / στου Απριλιού τες κοσιδυό κίνησα χείρα, γλώσσα / Σώμα Υδραίων και Κρητών, χωρίς να ερωτήσουν* [υποσημ.: *Η προς τους βαρβάρους ανυπόφορος εκδίκησις τους ενθουσίασε*] */ εις πόλεμον εκίνησαν εχθρόν-μας να νικήσουν*, 30 δίστιχα· ακολουθούν 24 δεκάστιχα δίστιχα, όπου η διαθήκη του Καραϊσκάκη: *Εις τον Υιόν μου, καλοί-μου φίλοι / τούτο αφήνω το καριοφύλι*. **σελ. 8-10:** *Θάνατος του αθανάτου ήρωος* (αρχ.) *Ήρωα γενναιοτάτε, της Ρούμελης Γεράκι / το γένος κλαίει και θρηνεί για Σε Καραϊσκάκη / Χάσαμεν τον ήρωάν μας / κι όλην την παρηγοριάν μας*, 15 δίστιχα με το δίστιχο τσάκισμά-τους. **σελ. 10-13:** 1835 Απριλίου 22. *Η ανακομιδή των λειψάνων του από την Σαλαμίνα* (αρχ.) *Και τώρα σπού ξέθαψαν κόνιν και τα οστά σου / Ήρωα, ενθυμήθηκαν τ' ανδραγαθήματά-σου / Η Σαλαμίνα έκλαυσεν, ο κόσμος ελυπήθη*, 30 δίστιχα (τα δύο είναι τρίστιχα). Αναφορά στην τιμή που απέδωσε ο Όθων με την παρουσία-του. **σελ. 13-14:** *Παράπονα θηρίων* (αρχ.) *Δομπρένα και στο Δίστομο οι Κόρακες φωνάζουν / μαζί μ' αυτούς κι οι Σταυραϊτοί από την πείναν σκάζουν / και τα θεριά ουρλιάζουνε, Λύκοι και τα σκυλιά / πείνα πολλή μας πλάκωσε σ' αυτήν την Επαρχία*, 12 δίστιχα. Τα θηρία θρηνούν γιατί μετά τον θάνατο του Κ. δεν βρίσκουν πια κουφάρια.

[© Λαϊκός ριμαδόρος. Π.Π.=Παπά; Μ.= μοναχός;]

1 8 3 6

–Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίας εκπαίδευσέως των αρρένων*, 8: 216 [ΓΜ *2700]_{ΔΒΕρμ}.

σελ. 203-204: Προσευχή δια τα κοράσια (αρχ.) Κύριε, Θεέ των όλων, φώτισόν μου την ψυχήν! δός μου καθαράν καρδίαν, άκουσόν μου την ευχήν, 22 δίστιχα. **σελ. 204:** Τραγώδια **σελ. 204-205:** Τραγώδιον επί της αθωότητος (αρχ.) Πάντα είναι ματαιότης / όταν λείπ' η αθωότης! και αυτή η ωραιότης / γίνεται μια αθλιότης, 18 δίστιχα. **σελ. 205:** Έτερον. Η συμβουλή (αρχ.) Νεανίδες μου καλά! συναχθείτ' εδώ πολλαί! να ακούσετε καλήν / ενός φίλου συμβουλήν, 20 δίστιχα. **σελ. 205-206:** Έτερον, Αλληγορία (αρχ.) Χρυσό πουλάκι χαριτωμένον! στα δάση μέσα αναδρεμμένον! πρόσεχε όταν πρωτοπετάς, 10 τρίστ. στρ. **σελ. 206-207:** Εις τας μητέρας (αρχ.) Ω μητέρες που ποθείτε / κι ακατάπαυστα ζητείτε / των παιδιών σας το καλόν, 16 τρίστ. στρ. **σελ. 207-208:** Εις τα κοράσια (αρχ.) Ω μικρά! ω μικρά / κοριτσάκια χαϊδεμένα, // Στα πολλά, / τα καλά / και στα χάρδια αναδρεμμένα, 16 τρίστ. στρ. **σελ. 208-210:** Έτερον. Εις τας γυναίκας (αρχ.) Ελλήνων σύζυγοι και μητέρες! και των ηρώων αι θυγατέρες! τώρα των Τούρκων ζυγός παρήλθε! και μακαρία εποχή ήλθε, 24 δίστιχα. **σελ. 210-211:** Έτερον και τελευταίν., Διαλλακτικόν (αρχ.) Νεάνιδες ωραιαί! και όλαι σεις αι νέαι! μην είσθε λυπηραί! // πως τάχα συμβουλευώ! τας νέας κι ερμηνεύω! να γένουν σοβαραί, 20 τρίστ. στρ. **σελ. 212-216:** Κατάλογος των Συνδρομητών [από Ερμούπολη, Αίγινα, Ναύπλιο, Τριπολιτσά, Πάτρα, Ύδρα, Αθήνα, Χαλκίδα, Νάξος, Κυδωνία, Λέσβιοι στην Κωνσταντινούπολη.]

1 8 3 7

–[Γεώργιος Δ. Ρήγας], *Ποιητικά δοκίμια*, 8:90 [ΓΜ *2878]_{ΕΒΕ, ΔΒΕρμ}
σελ. 2: (αρχ.) Μωρόν αν μ' είπουν ποιητήν· ας μ' είπουν· τι με μέλλει;, 3 δίστιχα.
σελ. 3: Τοις αρίστοις μοι φίλοις Βασιλείω Παγκώστα, Γαροφάλω Ι. Γαροφάλω και Σταματίω Δ. Κρίνω, τα ποιητικά μου ταύτα δοκίμια αφιερούνται παρά Γεωργίω Δ. Ρήγα. **σελ. 5-7:** Προοίμιο. (αρχ.) Όταν ήμουν έτι θρέφος, θρέφος, θρέφος λίγων χρόνων / κι εις τον θάλαμόν μου μόνον / εσυνέπαιξα αθώα / με μικράκια δύο ζώα, 41 στ. [Θέμα: από μικρός συνδέεται με ελευθερία, ποίηση και θάνατο. Ποικίλα μέτρα, όπως και σε πολλά ακόμα.] . **σελ. 9-12:** Ο Έλλην σκεπτόμενος [Πεζό· ποικίλες σκέψεις· αναφορά σε μάχες 1821, Βύρωνα, Βολταίρο, Καρτέσιο, αρχαίους κλπ. **σελ. 13-14:** Η Ελλάς λυτρωμένη (αρχ.) Φωτειν' ήτον η νυξ όταν εις κοιλάδα επλανώμην / κι είδα μίαν νεάνίδα με σπιθοβόλον κόμην / να δρηνεί και να στενάζει, 5 εξάστ. στρ. **σελ. 14-16:** Η έκτη Ιουλίου (αρχ.) Παρνασσιακόν στεφάνι εις την κεφαλήν μου βάλλω / και την έκτην Ιουλίου με την Μούσαν μου συμπάλλω [Αναφορά στη μάχη των Δερβενακίων.] **σελ. 17-18:** Το μικρόν μου φυτόν (αρχ.) Προ τριών μηνών ακόμα / έσπειρον επιταυτού / εις πολλά ολίγον χώμα / σπόρον εύμορφου φυτού. / Και κοιτάζω, τι τα δες / εις το εσπαρμένον μέρος, βλασταράκι χδες, προχδές, 4[;] εξάστ. στρ.

[Αλληγορικό· δεν πρόσεξε, «τσιμπάει» το βλαστάρι και το κατέστρεψε: έτσι και η Ελλάδα, κλπ.] **σελ. 18-19:** *Το νηπιακόν παιγνίδι* (αρχ.) *Δυο μικρά-μικρά παιδάκια έπαιζαν εχθές το θράδυ | ένα νόστιμον παιγνίδι εις κατάκομον [=κατάκοσμον;] λιβάδι. | Και εφώναζαν μαζί το παιγνίδι μας να ζει | τοπ! τοπ! τσιντζιρλόπ!, 5 εξάστ. στρ.*

[Αλληγορικό· κατά υπουργών, κλπ.] **σελ. 20-21:** *Το όνειρον* (αρχ.) *Εις του ύπνου επλανώμην τας μεγάλας χδες εκτάσεις | κι όνειρον μεγάλον είδα, 6 εξάστ. στρ.* **σελ. 22-23:** *Ο εχθρόμουσος πατήρ* (αρχ.) *Ο επταετής υίός μου γίνεται καλό παιδί | και νομίζω πως του φθάνει όση έμαδε σπουδή, 3 οκτάστ. στρ.* **σελ. 23-25:** *Ο ποντικός με το κολοκύνθι* (αρχ.) *Απ' την φωλεάν εκθήκαν κάποια νέα ποντικάκια, 4 οκτάστ. στρ.+ 1 τετράστ. στρ.* **σελ. 25-27:** *Ο Αλαζών* (αρχ.) *Εις συνάδροισιν φρονίμων ένας νέος αγενής | εκαυχάτο στην σοφίαν πως δεν τον περνά κανείς, 9 τετράστ. στρ.* **σελ. 28-30:** *Ο Αχιλλεύς* (αρχ.) *Μόνος μου κι εγώ δεν ξεύρω τι σ' εμέ ακολουθεί, 18 δίστιχα.* **σελ. 30-32:** *Ο Τέτιξ* (αρχ.) *Στην ελαίαν αναβαίνω με το πάτημα θραδύ | ένα τέτιγα να πιάσω που απάνω τραγουδεί, 15 δίστιχα.* **σελ. 32-33:** *Η ηθονική νυξ* (αρχ.) *Ω, τι νυξ πολλά γλυκεία! ω, τι νυξ πολλά τερπνή | ω, τον Ζέφυρον ιδέτε πώς την Φύσιν εξυπνεί, 9 δίστιχα.* **σελ. 34-35:** *Το ενύπνιον* (αρχ.) *Πικρό δάκρυ θαρέως ασθενούντος Νέου, [πεζό].* **σελ. 36-39:** *Εις το νεκρόν σου, ω Φειλομήδη!* (αρχ.) *Ο αδυσώπητος παμφάγος θάνατος αφήρηπασε και Σε ποθεινοτάτη [πεζό].* **σελ. 40-46:** *Τα καλά και κακά της νυκτός* (αρχ.) *Η ευφρόνη Νυξ θαδίζει εις άρμα εβενώδες, [πεζό· αναφορά στους Βασ. Παγκώστα και Γαρ. Ι. Γαρόφαλο, στον Χουρμούζη («Νέε Αριστοφάνη», σελ. 44), στον ποιητή και σατιρικό Ιωάννη Δ. Καρατζούτσα (=Καρασουτσα, σελ. 45)].* **σελ. 47-55:** *Ο Κυνηγός* (αρχ.) *Η Σελήνη εκρύπτετο, το σκοτεινόν δεν εκάλυπτε πλέον τον Αιθέρα και την Γην [πεζό].* **σελ. 56-60:** *Προς τους Νέους Ελλήνων* (αρχ.) *Η εκ των θαρέων αλύσων της απαλλαχθείσα Ελλάς [πεζό· σελ. 57: αναφορά στον Ιωάννη Νικολάου, τον μεταφρ. του Πλουτάρχου, «άνδρα φιλογενέστατον» και στην μτφρ. «με ύφος αφελές, ακριβές και χαριέν»].* **σελ. 61:** *Συλλογή μύθων [ψευδοτίτλος].* **σελ. 61:** *Περί κομπαστού* (αρχ.) *Από ταξίδιον ελθών ανήρ οηματίας, 3 δίστιχα.* **σελ. 61-62:** *Περί ναυαγηθέντος* (αρχ.) *Είς τι πλοίον | το οποίον | έμελλε να ναυαγήσει, 6 τρίστ. στρ.* **σελ. 62:** *Περί εφίππου και αγροίκου* (αρχ.) *Από αγροίκον εφίππος λαγόν τινα ζητούσεν, 4 στ.* **σελ. 62:** *Περί δειλού κυνηγού* (αρχ.) *Δειλότατός τις κυνηγός έλεγεν εις ποιμένα, 4 στ.* **σελ. 63-64:** *Περί μάντεως* (αρχ.) *Ένας μάντις μιαν φοράν | έστεκεν στην αγοράν, 10 δίστιχα.* **σελ. 64:** *Περί αστεροσκόπου* (αρχ.) *Αστεροσκόπος θεωρών τον ουρανόν το θράδυ, 6 στ.* **σελ. 64:** *Περί ανδρός κακοποιού* (αρχ.) *Την της κεφαλής του χάλην εκλαβών ποτέ πανώλην, 6 στ.* **σελ. 65:** *Περί γέροντος και θανάτου* (αρχ.) *Είς τι όρος ένας γέρων, 5 δίστιχα.* **σελ. 65-66:** *Περί ιέρακος και αηδόνος* (αρχ.) *Επί δένδρου καθημένη έφαλλέ τις αηδών, 6 δίστιχα.* **σελ. 66:** *Περί αδύνατα υποσχομένου* (αρχ.) *Τους θεούς επαρακάλει μέλλων τις να αποθάνει, 5 δίστιχα.* **σελ. 66-67:** *Περί ιατρού και ασθενούς* (αρχ.) *Στην άλλην στείλας ιατρός ζωήν τον ασθενή του, 3 δίστιχα.* **σελ. 67:**

Περί αλώπεκος και τράγου (αρχ.) Τράγος κι αλωπού διψώντες, 9 δίστιχα. **σελ. 68:** Περί οδοιπόρου (αρχ.) Περιτρέχων οδοιπόρος / από έν εις άλλο όρος, 8 στ. **σελ. 68-69:** Περί γεωργού και των τέκνων του (αρχ.) Γεωργός τις γηραλέος έμελλε να αποδάνει, 12 στ. **σελ. 69:** Περί αλώπεκος και λεαίνης (αρχ.) Αλωπού κατηγορούσε, 5 στ. **σελ. 69:** Περί γάτας και ποντικών αρχ.) Έστεκον εις ένα οίκον χιλιάδες ποντικοί, 6 δίστιχα. **σελ. 70:** Περί δύο εχθρών (αρχ.) Δυο εχθροί εις ένα πλοίον έπλεον χειμώνος ώραν, 5 δίστιχα. **σελ.70:** Περί Μαύρου (αρχ.) Αγοράσας άνθρωπός τις δούλον μαύρον μια φορά, 4 στ. **σελ. 70-71:** Περί δύο βατράχων (αρχ.) Εξούσαν δύο βάτραχοι εις ένα ρηχονέρι, 8 στ. **σελ. 71-72:** Περί κολοβού αλώπεκος (αρχ.) Αλωπού τις εις παγίδα την ουράν της είχε κόψειν, 8 δίστιχα. **σελ. 72-73:** Περί παγωνίτου και κορώνης (αρχ.) Τα κοινά / πετεινά / τ' ουρανού τα ωραία, 8 τρίστ. στρ. **σελ. 74-77:** Ωδή των υπέρ πατρίδος μαχομένων Ελλήνων (αρχ.) Φήμη, θεά χαλκόστηθη, που νύκτα και ημέραν / ως άλλη Ίρις πτερωτή γυρίζεις εις την σφαίραν, 40 δίστιχα. **σελ. 78-79:** Ωδή εις την Γυναίκα κατά μίμησιν του Ανακρέοντος (αρχ.) Έλα ζωγράφε άριστε, έλα να ζωγραφίσεις, 19 δίστιχα. **σελ. 80-81:** Πρόποσις (αρχ.) Άνδρες αποφασίσατε όλοι με προθυμίαν / σ' όλων της Γης των γυναικών να πιούμε την υγείαν. / Και βουκάλια ας γυρίζουν / τα ποτήρι' ας ξεχειλίζουν, 37 στ. **σελ. 82:** * Par les plus grands forfaits / Υπό φρικτών κακουργιών η γη ήτον γεμάτη, 2 δίστιχα από τον Voltaire, Zadig, [πβ. 1819]. **σελ. 83-90:** [Κατάλογος συνδρομητών· κυρίως Σύρος, νησιά, λίγοι Κύπρο, Κρήτη, Ναύπλιο, Τρίπολη, Κόρινθο]. **Εξωφ. I:** [Ο τίτλος συντομευμένος, αλλά και η ένδειξη:] Μέρος πρώτον. [© Συχνά τα μέτρα παραλλάσσουν περισσότερο από όσο φαίνεται στα δείγματα. Αρκετά ορθογραφικά (ή τυπογραφικά;) λάθη. Φανερή η επίδραση του Αλέξ. Σούτσου.]

1 8 3 8

–Αθανάσιος Περλεγούδης, *Ποιητικάί απαρχαί*, 8:84, [ΓΜ *3029] ΓΕΝΝ,

ΔΒΕρμ

σελ. γ': [Αφιέρωση στον Γεώργιο Σερούιο & λοιπούς καθηγητές Γυμνασίου] **σελ. δ':** [Χωρίο από Φαίδρο] **σελ. ε'-ς':** [Περί της αφιέρωσης] (αρχ.) Σεβαστοί! **σελ. ζ'-ια':** [Προλογικά] (αρχ.) Φιλόμουσος Νεολαία! / Δεν πρέπει να σοι φαίνεται παράξενον, εάν, μειράκιον έτι ων ετόλμησα να δημοσιεύσω [Κοινοί τόποι, αναφορές στην αρχαιότητα, αλλά ενδιαφέρει για συμπεριφορές.] **σελ. 1-17:** Γύμνασμα ρητορικό και ποιητικόν, εκφωνηθέν εις την έναρξιν των δημοσίων εξετάσεων του 1838 έτους. / Εγκώμιον εις τον Θρασύβουλον [Πεζό **σελ. 10:** (αρχ.) Όσοι είσθε, ω γενναίοι! / στην Φυλήν συνηθροισμένοι, 34 στ. [βρίθει κοινών τόπων Θουριών]. **σελ. 13:** (αρχ.) Όλοι ενθουσιασθέντες φθάνουν μετά προθυμίας / εις του Πειραιώς τα τείχη, πλήρεις δε αταραξίας, 13 δίστιχα· ακολουθούν αποσπάσματα από Ησίοδο, Θεογονία και Όμηρο και ύστερα άλλα 50 δίστιχα· συνεχίζει: Δεύτε ουν άσωμεν πάντες δικαίως / όστις ενίκησεν εχθρούς γενναίως, / και τους υπέταξε υφ' εαυτόν, 9 τρίστ. στρ.] **σελ. 18:** Ελεγείου

υπόδεσις / Παίς τις δεκαετής, αναχωρήσας της πατρίδος του ήλθεν εις Μασσαλίαν, εις την οποίαν διέμεινε μέχρις ανδρικής ηλικίας, επιθυμήσας δεν να ιδει τους γονείς του επανήλθεν εις την φιλιτάτην του πατρίδα, και επειδή δεν έδωσεν γνώρισιν εις τους διεστραμμένους και φιλαργύρους γονείς του, εθανατώθη νομισθείς ως ξένος. / Τα πρόσωπα / Φρόνησις / Ευθύγλωσσος / Πατήρ / Μητήρ / Υιός / Πλοίαρχος **σελ. 19-35:** Ελεγείον (αρχ.) Φρόνησις / Φρόνησιν επί γης με ονομάζουν, / των ανθρώπων θεάν εμέ δοξάζουν / φρουρούσαν, σκέπτουσαν [=σκέπουσαν;] ευνοϊκώς. [Εναλλαγή ενδεκα-σύλλαβων και δεκαπεντασύλλαβων δίστιχων· **σελ. 32-33:** Πατήρ / Τι ώρα! τι αθλία! / τις πάλιν δυστυχία / επάνω μας να τρέχει / και να μας κατατρέχει; 20 δίστιχα, ακολουθούν δεκαπεντασύλλαβοι· **σελ. 35:** αναφορά σε Θεόφιλο [Καίρη], Βάμβα, Οικομόμο, Σερούιο, Γεννάδιο, Ευστράτιο [δάσκαλο στην Τήνο, προφανώς Κυδωνία], [Νεόφυτο] Δούκα]. **σελ. 36:** Διάφορα / Προτροπή εις παιδείαν (αρχ.) Φίλοι συνηλικιώται! / θ' αμελώμεν έως τότε; / δεν αρχίζωμεν συμφώνως; / μελετώντες καθείς μόνος; 16 δίστιχα. **σελ. 37:** Οι υπέρ πατρίδος αγωνιζόμενοι (αρχ.) Ω συ θεά χρυσόπτερος μηνύτρια της Ήρας; / δράμε, ειπέ, εχώνευσαν οι υπουργοί τα λίρας, 12 δίστιχα. **σελ. 38:** Οι υπέρ πατρίδος αγωνισθέντες (αρχ.) Όταν ημείς αρχίσαμεν τον ιερόν αγώνα / για να ιδούν τα τέκνα μας καν τον χρυσούν αιώνα, 12 δίστιχα. **σελ. 39:** Ο ενδουσιασμένος στρατιώτης (αρχ.) Αχ, Τούρκε, θα σκοπεύσεις / ημάς να κυριεύσεις; / να κόπτεις και να σφάζεις / και να παραβιάζεις; 20 δίστιχα. **σελ. 40:** Ο φιλάργυρος και μισόμουσος πατήρ (αρχ.) Τέκνον μου ηγαπημένον; / άφες, άφες το σχολείον / πήγαινε στο μαγαζιον / 'δέ πώς στο εμπορείον όλοι ευτυχούν / και δεν δυστυχούν, 3 εξάστ. στρ. **σελ. 41:** Απόκρισις του υιού προς τον ειρημένον πατέρα (αρχ.) Επειδή και σύ, ω πάτερ, εύρες εποχήν του πλούτου, 10 δίστιχα. **σελ. 42-43:** Παράπονα αγάμων νεανιδων (αρχ.) Όλα τα κάλλη της κλεινής θεάς μας Αφροδίτης / επάνω μας συνήχθησαν καθώς και το παιδί της, 32 δίστιχα. **σελ. 44:** Ο ενδουσιασμένος ιππεύς (αρχ.) Σπαδί, όταν σ' ακούω να κλιγκλίζεις / και σε, ω άλογον, να χρεμετιζεις, / τότε ενδουσιάζομαι / αμέσως ετοιμάζομαι / και σε καβαλικεύω / προθύμως προστατεύω, 9 εξάστ. στρ. **σελ. 45-46:** Ο μεγαλαυχής υιός (αρχ.) Χδες, προχθές μας ήλθεν ένας άνθρωπος ουτιδανός / και μας φαίνεται να ήτον ένας άνθρωπος ουτιδανός [έχω αντιγράψει σωστά;] 23 δίστιχα + 3 τρίστ. στρ. με σύντομα μέτρα. **σελ. 47:** Άλωσις των Κυδωνιών (αρχ.) Στα χίλια οκτακόσια είκοσι έν, τον μήνα Απρίλλιον, εφόρμησεν επί τας Κυδωνίας, 32 στ. **σελ. 48-49:** Ο Θεόδωρος Γρίβας την 2 Αυγούστου του 1821 έτους κυριεύει μετά του Καρατσά το Γηροκομείον και θανατώνει υπέρ τους εκατό Τούρκους (αρχ.) Γρίβας Θεόδωρος, άνδρας γενναίος / και μη φοβούμενος ως θαρραλέος / το πλήθος των Τουρκών, / έχων τινάς Γραικών / εκ των τολμηρών, 8 πεντάστ. στρ. **σελ. 50:** Ο γενναίος και ησυχότατος των Ελλήνων Κ. Κανάρης, ευρισκομένου του εχθρικού στόλου [κλπ.] (αρχ.) Η Ελλάς μας ανυψώθη εις την δόξαν την προτέραν / μολονότι νυν κατέχει γην της τότε μικροτέραν. Νέος Θεμιστοκλής / και άλλος Περικλής / απέδειξεν ο Άρης / πως είναι ο Κανάρης, 4 εξάστ. στρ. + 8 συντομότεροι στ. **σελ. 51:**

Εις τας 7 Αυγούστου του 1821 έτους, η Αούστρια βοηθεί την Τουρκίαν (αρχ.) Στα χίλια οκτακόσια και στα εικοσιένα / βλέπομεν Αουστριακά πλοία σ' ένα λιμένα, 8 δίστιχα. **σελ. 52-53:** Αθανάσιος Κανακάρης (Θάνος) εις τας 15 Ιουλίου του 1821, νικά τον Ισούφ Πασάν στρατοπεδεύσαντα εις τον ποταμόν Λεύκαν άντικρυ του Σαραβαλίου (αρχ.) Εις τας δεκαπέντε ήτον οπού ήλθεν, Ιουλίου / Ο Ισούφ Πασάς κι αμέσως άντικρυ Σαραβαλίου, 10 δίστιχα **σελ. 54:** Ερωτικά / Ενύπνιον (αρχ.) Χθες, προχθές όταν κοιώμην / βλέπω πως εβασταζόμην, 13 δίστιχα. **σελ. 55:** Η Ψυχή (αρχ.) Η Παφία, μίαν νέαν, σεμνοτάτην και ωραίαν, 20 δίστιχα. **σελ. 56-58:** Εξακολούθησις (αρχ.) Ήλδον αι αδελφαί της / στο όρος να θρηνησουν, / Ψυχήν την αδελφήν-τους, 72 στ. **σελ. 59:** Απόφασις (αρχ.) Απεφάσισα / πηγαίνω. / –Καν ολίγον; / –Δεν προσμένω / –Καλέ φίλε πού πηγαίνεις / και τους φίλους δεν προσμένεις;, 7 εξάστ. στρ. + 4 στ. **σελ. 60:** Ξυλισμός (αρχ.) Η Χάρις Αγλαΐα / κι άλλη η Θαλία / τολμούν διά να δείρουν τέκνον της Αφροδίτης, 18 στ. **σελ. 61:** Η έφηβος ηλικία (αρχ.) Αθανάσιε αρχίζει / η νεότης σου ν' αυξάνει / πρόσεχε, παρακαλώ σε, 12 στ. **σελ. 62:** Μανία (αρχ.) Με απήνητησεν ο Έρωσ, / με δαγκάνει στην καρδίαν, 36 στ. **σελ. 63:** Σπουδή (αρχ.) Φίλε, συ που κοπιάζεις / και την ποίησιν σπουδάξεις, 9 δίστιχα. **σελ. 64 :** Οπαδός (αρχ.) Τον Έρωτα δ' αρχίσω / τώρα ν' ακολουθήσω, 25 στ. με σταθερή ομοιοκαταληξία· στο τέλος της σελ: Τέλος των Ερωτικών **σελ. 65:** Βακχικά / Μελέτη. (αρχ.) Μη μελέτα, μη μελέτα, / στο ανάθεμα ειπέ τα, 6 εξάστ. στρ. **σελ. 65:** Παράκλησις (αρχ.) Θεέ Διμήτωρ / τεχθείς εκ της Σεμέλης / σώσον ταχέως / μη ν' αποθάνω θέλεις, 16 στ. **σελ. 66:** Ποτήρι (αρχ.) Το ποτήριον γεμάτων / ας το πιούμεν ως τον πάτον, 7 δίστιχα. **σελ. 67:** Συμβουλή (αρχ.) Τον Απόλλωνα και Μούσας / τας το πνεύμα σκοτιζούσας, 10 δίστιχα. **σελ. 67:** Μεθύσι (αρχ.) Θα πηγαίνω. / –Φίλε, στάσου / και ελδέ στα λογικά σου / –Όχι, όχι, 5 τρίστιχες στρ. **σελ. 68:** Λιτανεία (αρχ.) Συ, όστις τας μυρίας / δίδεις κακοτυχίας, 8 δίστιχα. **σελ. 69:** Θάνατος (αρχ.) Πώποτε δεν δ' αποθάνω / εις τον κόσμον το επάνω / μεθυσμένος δε να ζω, 6 τρίστ. στρ. **σελ. 69:** Αύγουστος (αρχ.) Τις άλλος χαριέστατος, / τις άλλος ευειδέστατος / εις άνθη και εις κάλλη; , 6 τρίστ. στρ. **σελ. 70:** Ο ποιητής (αρχ.) Χθες πηγαίνω στο σχολείον, / βλέπω έν μικρόν παιδίον, 11 δίστιχα. **σελ. 71 :** Τρύγος (αρχ.) Ω, νεανίδες μου καλαί, / ελδέτε αδροισμένα, / απ' τ' απαλά χεράκια σας / ούσαι όλαι πιασμένα, 24 στ. **σελ. 72:** Σκέψις (αρχ.) Έκθαμβος μένω, απορώ, / όταν τους νέους θεωρώ / όλους να μελετώσι, / Βάκχον να λησμονώσι, 4 τετραστ. στρ. **σελ. 73-80:** Σημειώματα [επεξηγούνται μυθολογικά πρόσωπα κλπ.] **σελ. 80:** Παροράματα. **σελ. 81-84:** Κατάλογος των φιλομούσων συνδρομητών [Κυρίως Ερμούπολη, όλιοι οι καθηγητές και συμμαθητές του, κ.ά. **εξωφ. I-II** [λείπει από το αντ. ΔΒΕρμ] **εξωφ. III:** [λευκό] **εξωφ. IV:** Ευρίσκειται εν Ερμούπολει παρά των ιδίω εκδότη, τω τυπογράφω κ. Γ. Μελισταγή· και τω βιβλιοπωλείω κ. Γκαρπολά. / –Αθήναις, παρά τω βιβλιοπωλείω του αυτού. / –Πάτραις, παρά τω βιβλιοπωλείω του αυτού. / –Ναυπλίω παρά τω βιβλιοπωλείω του αυτού και τοις τυπογράφοις Κ. Τόμπρα και Κ. Ιωαννίδη / –Άνδρω παρά τω κυρίω Γρηγορίω Δεσπο-

τοπούλω. / –Γήνω παρά των Κ. Ν. Πίσσα. / Εις δε τα λοιπά μέρη παρά τοις διβλι-
πώλαις. / Η τιμή του διβλίου προσδιορίζεται δραχμὴν 1 και λεπτά 50. [© Οι ομοιότη-
τες με Θούριους, Χριστόπουλο, Αλεξ. Σούτσο, στα όρια της αντιγραφής. Αρκετά ορθο-
γραφικά (ή τυπογραφικά;) λάθη.]

1 8 3 9

–Βασίλ. Δ. Πανάς, *Άνθος ασμάτων*, 8:72 [ΓΜ 3084]

–[Αγάπιος Χαπίπης], *Επάνοδος ήτοι το Φανάρι του Διογένους*, 8:40 [ΓΜ *3123]

σελ 3: [τίτλος] **σελ. 4:** *Τα πρόσωπα. σελ. 5-40:* [κείμενο]. [© Κ. Θ. Δημαράς, «Βιο-
γραφικά Αγάπιου Χαπίπη», *Ιστορικά Φροντίσματα*, Α', Αθήνα. 1992, 103-112. Νεότερη
έκδοση, Βάλτερ Πούχνερ, *Μυθολογικές και φιλοσοφικές σάτιρες στο ελληνικό προ-
επαναστατικό θέατρο*, Αθήνα 2004, 157-203.]

–Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Λύρα*, 8: (2)+iii+34+iii [ΓΜ *3136]_{ΓΕΝΝ, ΠΠΚ}

122874, ΔΒΕρμ., Βαφ.

σελ. (2): (αρχ.) *Δεν υπόσχονται ατόμων εξυβρίσεις και σατίρας / οι αδωίοι στίχοι ταύ-
της της νεανική μου λύρας*, 8 στ. **σελ. i-iii:** *Αφιέρωσις προς τας εν Ερμουπόλει
ελληνικάς αρχάς* (αρχ.) *Εις Σε τας πρώτας απαρχάς των νεαρών μου χρόνων, / εις Σε
ανδρών δαφνοστεφών χορέ αφιερώνων*, 32 δίστιχα [μνημονεύεται ρητά ο Άνθμος
Κυκλάδων, ο (νομάρχης Δημ.) Χρησιτίδης, ο (ταμίας; Νικ.) Πρασσακάκης, οι δάσκαλοι,
εξάιρεται της Ερμούπολης.] **σελ. α'-γ':** *Πρόλογος* [επιστροφή των Μουσών και της παι-
δείας στην Ελλάδα. Τα ποιήματά του «προς ιδιαίτεραν μόνον γύμνασιν συντεθέντα».
Είναι 15-16 χρονών.] **σελ. 1-4:** *Η προς τους ευεργέτας της Ελλάδος ευγνωμοσύνη-
μας, ή ο σοφός Αδαμάντιος Κοραΐς* (αρχ.) *Εκ χρυσού και εξ αργύρου ανδριάντας
στήσατέ του, / και προς μνήμην του μεγάλου της Ελλάδος ευεργέτου / πανελληνίως
κατ' έτος εορτή ας συστηθεί*, 6 δεκάστ. στρ., με παρεμβολή ενός οκτασύλλαβου στ.
στην ένατη θέση. **σελ. 4-7:** *Ο χειμών (1838 Νοέμβριος)* (αρχ.) *Το φθινόπωρον ο χρό-
νος αφαιρών από την γην, / τον χειμώνα ανακράζει μ' ευταξίαν και σιγήν / Εις τας
χώρας μας το "χαίρε" το φθινόπωρον αφίνει*, 14 εξάστ. στρ. με παρεμβολή ενός οκτα-
σύλ. στ. στην πέμπτη θέση. **σελ. 7-9:** *Ο γέρων εικονοπώλης ή αι αναμνήσεις του εθνι-
κού αγώνος μας* [παράδεμα: 5 στ. από Πλάστιγγα Α. Σούτσου, (αρχ.) *Του εθνικού
αγώνος μας αι τόσαι αναμνήσεις*] (αρχ.) *Της επαναστάσεώς μας της λαμπράς εκεί-
νης όλης τυπωμένους έχω, φίλοι, τους περικλεείς αγώνας, (έκραξε μεγαλοφώνως
γέρων τις εικονοπώλης, τας ποικίλας του εκθέτων εις την αγοράν εικόνας)*, (τέλ.) *Τας
ημέρας του αγώνος επεσκίασεν η λήθη, / κι από τ' ανδρικά μας στήθη / απ' ολίγον
κατ' ολίγον ο ελληνισμός εκλείπει*, 6 δεκάστ. στρ. αβαβ, με παρεμβολή ενός οκτασύλ.
στ. στην έκτη θέση. **σελ. 9-12:** *Η παρά την Ύδραν νυκτερινή μου θαλασσοπορεία*
(αρχ.) *Ω νυξ, πιστή ακόλουθε της φωτεινής ημέρας / την γην μ' αυτάς σκιάζουσα τας*

μαύρας πτέρυγας σου, 12 εξάστ. στρ. **σελ. 12-14:** *Ο Σκενδέρβης* [παράδεμα: 5 στ. από Κιθάρρα Π. Σούτσου, (αρχ.) *Μία μόνη φουστανέλα φαίνεται στα σύνορά των* (αρχ.) *Το Κοράνιον κρατούσα και την σπάδην εις τας χείρας!* η από την Αραβίαν εξελθούσα βαρβαρότης, 4 δωδεκάστ. Στρ. με παρεμβολές τριών οκτασύλ. **σελ. 14-15:** *Η μετάνοιά μου ή προτέρα μου πλάνη* [παράδεμα: Φωκυλ. Παιριν.] (αρχ.) *Χθες έτι παιδαριωδώς τον κόσμον εθεώρουν!* τον πλούσιον εθαύμαζα, την δόξαν του ηπόρουν / και την μεγαλειότητα, 6 εξάστ. στρ. **σελ. 15-17:** *Κατ' όνειρον* [παράδεμα: Ησίοδος (αρχ.) *Και κεραμεύς κεραμεί!* (αρχ.) *Χθες προχθές ονειρευόμην / ότι τάχα εσκεπτόμην / ποίον δρόμον να εκλέξω,* 23 διστ. **σελ. 17-18:** *Το έτος 1840* (αρχ.) *Τας ολίγας μας ημέρας να χαρούμεν έλα, φώς μου / η συντέλεια, κοιτάξεις, επλησίασεν του κόσμου,* 15 διστ. [αναφορά σε κομήτη, υπεράσπιση Ορφανοτροφείο Καίρη, μνεία εκδόσεων Αγαθαγγέλου, κ.ά.] **σελ. 18-19:** *Η ερωμένη μου ποιήτρια* (αρχ.) *Η σεμνή μου ερωμένη, η χρυσή παρήγορός μου!* με προσφέρει προ ολίγου κλώνον δάφνης ηδυσμού / και βαστάζουσα χαρτί, 4 εξάστ. [Να μην γράφει ποιήματα που υμνούν υπουργούς, αλλά μόνον ερωτικά.] στρ. **σελ. 19-20:** *Ο πανταχού παρών* (αρχ.) *Εις ανδρόστρωτόν τι μέρος / ο μικρός πανούργος Έρως,* 12 δίστιχα + ένα τρίστιχο. **σελ. 20-22:** *Αι παιδικαί-μου μελαγχολία* (αρχ.) *Της πατρίδος μου πολλάκις η ανάμνησις μονήρη / προς τα θάδη των κοιλάδων και των εξοχών με σύρει!* κι η ψυχή μου απαντά, 6 εξάστ. στρ. **σελ. 22-23:** *Ο Κούμας* (αρχ.) *Ελλάς επί του τάφου του δικαίως τώρα χύνεις / ποταμηδόν τα δάκρυα θερμής ευγνωμοσύνης!* ναι του πολλού κλαυθμού μας / είν' άξιος, του έθνους μας ο ενεργέτης Κούμας, 12 τετράστ. στρ. **σελ 24:** *Αι επιθυμίας μου* (αρχ.) *Αηδόνας επεδύμουν ν' ανελάμβανον μορφήν!* και καθήμενος εις δάφνης χρυσωμένην κορυφήν, 5 τετράστ. στρ. **σελ. 24-26:** *Ποιητικά εμπνεύσεις* (αρχ.) *Δεν εγεννήθην μεν υιός αρχόντων και πλουσίων!* ουδ' εις αυλάς πριγκίπων! να ζήσω παις επέπρωτο μαλθακωμένον θίον, 8 τετράστ.+10 διστ. στρ. **σελ. 26-29:** *Η δικαία αγανάκτησις* [υποσημ. *Κατά των συκοφαντών της Ελλάδος*] (αρχ.) *Τον χείμαρόν του φέροντα εν μέσω των Αιώνων!* ιδών τον ταχυπτέρυγον και πνευματώδη χρόνον, 34 δίστιχα [αναφορά στον: Ερώστρατο= Ηρόστρατο !] **σελ. 29-30:** *Οι δισταγμοί των θνητών* [παράδεμα: Φωκυλ. Παιριν.] (αρχ.) *Ω πάντων μήτερ και τροφός μυστηριώδης φύσις!* μετά τοσούτων τέκνων-σου να με συναριδημίσεις! οπότεν απεφάσισες, 6 εξάστ. στρ. **σελ. 30-32:** *Ο τάφος* [παράδεμα: Πλάτ. Απ. Σωκρ.] (αρχ.) *Την ρομφαίαν του θανάτου, / και το μόνον όνομά του, / μετά θλίψεως, και φρίκης, και καρδιάς στεναζούσης,* 4 οκτάστ. στρ. **σελ. 32-34:** *Προς την λύραν μου* (αρχ.) «*Εις τα νερά του Μέλητος τας χείρας του εμβάψας!* και με αυτάς το μέτωπον θρησκευτικώς καθάψας! ποιητικόν ανέλαβε μειρακιόθεν πνεύμα, 44 δίστιχα [αυτά τα λέει η Λύρα του μετά θάνατον. Ακραιφνώς ρομαντικό, ίσως το μόνο.] **σελ. i-iii:** *Κατάλογος των φιλομούσων συνδρομητών* [Ο Κυκλάδων Άνθιμος (5 σώματα), Δημ. Χρηστίδης (5 σ.), Νικ. Πρασσακάκης (3 σ.), Γ. Σερούιους (3 σ.), Ιακ. Πιτσιπιός (3 σ.), Σουρίας (2 σ.), Ι. Ν. Βαλέτας, Γ. Δ. Ρήγας (10 σ.).] [© Πολύς Διαφωτισμός, ενώ δεν υπάρχει πολύς θεός και

καθόλου ορθοδοξία. **ΑΝΘΟΛΟΓΗΣΗ:** Ματαράγκας, *Παρνασσός*, 1880, 364-365, αποσπάσματα (6 τετράστιχα) από τις σελ.24-26.]

-Χρ. Αναστασιάδης [Παρμενίδης], *Ο λαιμοτομούμενος*, 8:15 [ΓΜ 3174+*Γ'539]_{ΜΧ}

-Ε.Π., *Τραγώδια του Νέου Παρνασσού*, 16:92 [ΓΜ 3210]

-Αλεξ. Αντωνιάδης, *Ύμνοι εις τους περί τον Γ. Καραϊσκάκη*, 8:16 [ΓΜ *3213]_{ΕΒΕ}

σελ. 2: [παράδεμα από: *Βίων, Ειδυλ. ιγ'*] **σελ. 3:** *Τω σεβαστώ-μοι διδασκάλω Κ. Γ. Σερούιου ευγνωμοσύνης ένεκα ο ευπειθής μαθητής Αλέξανδρος Αντωνιάδης* **σελ. 5:** *Ύμνος εις... κλπ. [παράδεμα από: Θεοκρ. Ειδυλ. ΙΖ'] (αρχ.) Ω, τί χαρμόσυνος ημέρα / της αναστάσεως των Ελλήνων! / πόσον ηγάλλετο τότε' η σφαίρα / αντί των πρώτων δουλειών δρῆνων!*, 70 τετραστ. στρ. (μερικές με δίστιχη επωδό).

1 8 4 0

-Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Μούσα δηλάζουσα*, 16:4+δ'+110 [ΓΜ *3348]_{ΕΒΕ},

ΔΒΕρμ

σελ. (3): *Τη μεγαλειοτάτη βασιλίση της Ελλάδος Αμαλία Ιερόν. σελ. α'-γ': (αρχ.) Σπάνιον έχουν, βασιλίσ, τον λίθον οι Δαναοί! Δεν ομοιάζουσι λαούς τινάς της Εσπερίας! Τον έχουν διά να καεί / εις του Υψίστου τους ναούς και της Ελευθερίας, 7 τετράστ. στρ. σελ. 1-7: Πρόλογος [Γενικά, περί ποιήσεως, περί σάτιρας· στο τέλος: Ιω. Δ. Καρασούτσας] σελ. 9-12: Επιστολή του Α. Ρ. Ραγκαβή προς τον εκδότην της Λύρας [Ακρως επαινετική, προτροπή να συνεχίσει. Πολύ δετική αναφορά στον «Μουσηγέτην Γυμνασιάρχην σας». Δύο υποσημειώσεις του συγγρ., η α': είχε προσφέρει στον Α. Ρ. Ρ. τη Λύρα τον προηγούμενο φθινόπωρο· Ο Α. Ρ. Ρ. θρισκόταν στη Σύρο, η β': έπαινος Σερούιου.] σελ. 13-25: Η απολεσθείσα του Ανθρώπου ευδαιμονία. Ασμάτιον Α' (αρχ.) Δεν τέρπεται εις φυλακής χρυσίνης θεωρίαν! το στερδέν την πρώτην του πτηνόν ελευθερίαν! ουδέ το ατιθάσσευτον θηρίον των ορέων! εις πόλεως παράδεισον περικλεισθέν ωραίον! με δουλικήν ποτέ τροφήν την λήθην ανταλλάσει / της βιωδείσης εις δρυμούς ζωής αυτού και δάση, χωρισμένο σε 6 ασμάτια, 30 εξάστ. στρ. [Θεός, πτώση ανθρώπου, ρομαντισμός.] **σελ. 26-35:** *Εις τον αιφνίδιον χειμόνα του 1839 (αρχ.) Τας χώρας τας επιρρεπείς / προς νότον, χαιρετήσας! ο Φοίβος, μεγαλοπρεπής! προς τας λησμονηθείσας / να συστραφή δεν όκνει, (τελ.) Και συ που φέρεσ' επ' αυτού / διά καμπών μυρίων! Υιέ θνητέ πατρός θνητού! εις το νεκροταφείον / και συ θα καταντήσεις!, 28 πεντάστ. στρ. **σελ. 36-42:** *Η θερινή νυξ (αρχ.) Το άρμα ήδη προς δυσμάς του Φοίβου είχε κλίνει! / ο ζέφυρος τας κορυφάς των ελαιών εκίνει (τελ.) Ναι, είδον ολοφάνερα μακρά εις τας κοιλάδας! να επορχούνται δαίμονες με αναμμένες δάδας! και με φρικτούς ολολυγμούς και με τυμπάνων κρότους! και με χειρών και με ποδών κινήσεις αλλοκότους! τους τάφους ανορύττοντες μετά χειρών βεβήλων!***

Νεκρών κρανία και οστά να ρίπτουν κατ' αλλήλων! // Πλην τον σταυρόν μου έκαμα...και τρέμω κι αλλοιούμαι! *οσάκις της στιγμής αυτής την φρίκην ενδυμούμαι, 8 εξάστιχες + 4 εξασύλλαβες πεντάστ. στρ. + 12 δίστιχα. σελ. 43-45: Εις το κιθαρωδούν κοράσιον (αρχ.) Κοράσιον αδών, ευπρόσωπον, αγχίνουν!* *οπόταν την κιθάραν εις χείρας σου λαμβάνεις, 8 τετραστ. στρ. αβαβ. σελ. 46-52: Η καλλονή (αρχ.) Ω καλλονή της φύσεως, του Πλάστου θεϊόν δώρον!* *ω ανεπίσρακτον καλόν και ζηλωτόν εξίσου, 22 τετράστ. στρ. αβαβ. σελ. 53-59: Επιστολή προς τον κύριον Αλέξανδρον Ρ. Ραγκαθήν (αρχ.) Ουδέ η γη ματά μακράν του τέλους ανομβρία!* *του φθινοπώρου δέχεται μα τόσην προδυμίαν / τον καρποφόρον υετόν, 15 εξάστ. στρ. σελ. 60-75: Τα Ερμουπολίτικα / Ποίημα εκφωνηθέν κατά την εν τω Μουσείω της Ερμουπόλεως γενομένην συνεδρίασιν προς εκλογήν νέων Εφόρων, μετά την λαμπράν του καταστήματος τούτου επισκευήν (αρχ.) Εις τους αρχαίους κι ευτυχείς εκείνους-των αιώνων!* *εις ώρας συνερχόμενοι του έτους ορισμένας / οι πρόγονοί μας υψηλούς πνευματικούς αγώνας / συνίστων, και με κεφαλάς δαφνοστεφανωμένας. [πρόλογος και τρία μέρη· στο α' Έλλην πατριώτης περιπλανάται προ 25 ετών στην δούλη Ελλάδα και θρηνεί, στο β' ο συγγραφέας περιγράφει αλληγορικά την επανάσταση και αυτοβιογραφείται, στο γ' έπαινος Ερμούπολης,σελ.69: Εις τους ωραίους κήπους σου, ω Σμύρνη, ω Πατρίς-μου! Εις ευωδίας μυρσινών και ρόδου και υάσμου!* *εκεί την πρώτην έλαβον ακτίνα της ζωής μου, και τας ημέρας έζησα εκεί τας παιδικάς μου. // Αλλά με είλκυσεν μικρόν η έλξις η μεγάλη / της γενικής πατρίδος μας· και τα του Ελικώνος / και Παρνασσού αδάνατα επιδυμήσας κάλλη!* *εις ποντοπόρου πτέρυγας εφέρθην αλκυόνος. σελ. 71-72: (αν κάποιος ξένος) ελθών εις τα Γυμνάσια, τον τόσον ιδη ζήλον / των διδασκόντων εις αυτά, και των διδασκομένων την εξαισίαν πρόοδον [...]* *Ας ιδει την ακάδεκτον ημών μουσομανίαν!* *ο προ μικρού κτηνών ημάς αποκαλών αγέλην!* *ας μάθει τις της λέξεως η σημασία ΕΛΛΗΝ], σελ. 76-83: Το φθινόπωρον και αι αναμνήσεις του φίλου μου Γ. Δ. Ρήγα [υποσημ.: Εις το πλειότερον ίσως των αναγνωστών-μας μέρος είναι γνωστός ο μακαρίτης Γ. Δ. Ρήγας, Σμυρναίος, κλπ. Σύntonος έπαινος και εργογραφία: Δοκίμια ποιητικά, εφημ. Μούσα, την οποίαν θαρέως ασθενών εξηκολούθει έτι να εκδίδει, κλπ.] (αρχ.) Του παγετώδους γέροντος και του χιονοφόρου / ιδού ο κρύος πρόδρομος με όλα του τα δώρα! / η ετησία ώρα / ιδού του φθινοπώρου, (τέλ.) Ας φυτευθεί τριγύρω μας ανθών πυκνή φυτεία κι επάνω εις τον τάφον μας αντί επιτυμβίου!* *ας γράψωσι, ΦΙΝΤΙΟΥ / ΚΑΙ ΔΑΜΩΝΟΣ ΦΙΛΙΑ, 23 τετράστ. στρ. [σελ. 78: Ο Ρήγας ήταν 17 χρονών όταν πέθανε.] σελ. 84-86: Στιγμαί μελαγχολικά (αρχ.) Του πιεζομένου σόγγου το υγρός καθώς εκρέει!* *ούτω χύνει των δακρύων το υγρόν και ούτω κλαίει, 40 στ. [απόλυτος ρομαντισμός.] σελ. 87-91: Απόσπασμα επιστολής προς τον εν Αθήναις φίλον μου Χ. Α. (αρχ.) Οπόταν ανυπόμονος να φθάσεις εις Αθήνας!* *ώρας νομίζον τας στιγμάς και τας ημέρας μήνας, [Χρήστος Αναστασιάδης Παρμενίδης, που πήγε να σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο· σελ. 90 αναφέρεται ο Λέσβιος Π... αυτού συμμαθητής σου / ο φίλος μου ο ακριβός και φίλος σου εξίσου!* *μελεγχο-*

λίας μ' έστειλεν επιστολή του πλήρη, προφανώς ο Περγλεγούδης.] **σελ. 92-97:** *Ο ργ΄ Ψαλμός του Προφητάνακτος* (αρχ.) *Ψυχή, ευλόγει τον Θεόν· τον Κύριον υμνήσω!* *Θεέ, μεγαλοπρέπειαν και δόξαν ενεδύσω, (τέλ.) Αμαρτωλοί και άνομοι ας μην υπάρχουν πλέον!* *Ψυχή, ευλόγει τον Θεόν μετά ψαλμών ενθέων, [παράφραση]* **σελ. 98-102:** *Νυξ χειμερινή. Ή η εστία της διαφθοράς* (αρχ.) *Νυξ χειμώνος ψυχροτάτη, και μανία των ανέμων!* *! Εις τους σκοτεινούς αιθέρας κανέν άστρο δεν φωτίζει, [Διεφδαρμένος νέος και γυναίκα του στη Λέσχη.]* **σελ. 103-105:** *Μεταβολή* (αρχ.) *Τί έγινε της πρώτης!* *! ζώης μας η φαιδρότης!* *και της ψυχής εκείνη!* *η άδολος γαλήνη!* *η άδολος χαρά;*; 6 πεντάστ. στρ. **σελ. 105-106:** *Προδοσία* (αρχ.) *Του ταχυπέρου έρωτος!* *άκόλουθος απτέρωτος!* *στα ύψη εφερόμην, 3 εξάστ. στρ.* **σελ. 107-110:** *Κατάλογος των φιλομούσων συνδρομητών, Ερμούπολη (Ανθιμος 10 σώματα, Χρηστίδης 5, Σερούιος 5, Σουρίας 3, Ευάγγελος Εμμανουήλ), Αθήνα (οι περισσότεροι από Λέσβο, Α. Ρ. Ραγκαβής), Άνδρος, Μύκονος.* **Εξωφ. IV:** *Τιμάται Δραχ. 1 και ημίσειαν.* [© Ββκρ. Ευρωπαϊκός Εραμιστής, 1 τχ. 4 (1840) 443-446.]

– Ι. Βλασσόπουλος, *Ο τάφος της ερωμένης μου ή αι μελαγχολικάί-μου αναμνήσεις... Φυλλάδιον πρώτον*, 8:16, [ΓΜ 3361+Γ΄540, Legr. Ion. 1334]_{ΒΚΧ}

(αρχ.) *Μόλις η νυξ τον μέλανα πέπλον-της εξαπλώσει.*

– Αντωνούσα Ι. Καμπουροπούλου, *Ποιήματα τραγικά...της Κρήτης*, 8: 2+β΄+106 [ΓΜ *3372]_{ΓΕΝΝ. Geogr. 2979, ΕΒΕ ΝΦ 622, INS}
σελ. 1 χ.α.: *Αγγελία* (αρχ.) *Στέρησης πατρίδος και θαδεία λύπη της στερήσεως του φιλάτου μονογενούς υιού μου με ηνάγκασαν να καταφύγ εις διασκεδάσιν τινα, εξιστορούσα τα τραγικά.* **σελ. α΄-β΄:** *Προς τον διοικητήν Σύρου Κύριον Δημήτριον Χρηστίδην* (αρχ.) *Ο κάθε ένας χρεωστεί καλό να ενεργήσει!* *πάντοτε στην πατρίδα του και να την ωφελήσει, 20 δίστιχα.* **σελ. 1-?:** *Ιστορία της Κρήτης* (αρχ.) *Θεέ μου δώσ' μου λογισμός και αίσθησιν ν' αρχίσω!* *την δυστυχή πατρίδα-μου με λύπη να θρηνήσω, [ατελής περιγραφή.]*

1 8 4 1

– Σ. Κατσάρης, *Το εγκόλπιον του Έλληνος ή εικοστή πέμπτη Μαρτίου*, 8:4+64 [ΓΜ *3557]

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Ωδή εις τους επαναστάντας Κρήτας*, 8:7 [ΓΜ *3573]_{ΠΠΚ 140198}

σελ. 1-7: *Ωδή εις...[παράδεμα: Πινδ. Ίσθμ.]* (αρχ.) *Ο ποντοπορών πλησίον της πατρίδος των Τιτάνων, ! εν καιρώ νυκτός θαδείας ήχους ήκουσε τυμπάνων!* *και διέκρινε μακρόθεν, επί γειτνιώντος όρους, 18 οκτάστ. στρ. με παρεμβολή ενός οκτασύλλαβου στ. στην έβδομη θέση.* [© Ββκρ. Ευρωπαϊκός Εραμιστής, 3 τχ. 3 (1841) 298.]

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, «Αι Κυκλάδες», *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, 3 (1841) 84-88

[© Το όνομα ορθογραφείται (στη γενική): Καραστούστου. Προηγείται (σ. 82-84) σχόλιο.]

1 8 4 2

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Τα Πανελλήνια...αφιέρωται τω αοιδώ Παναγιώτη Σούτσω*, 8:8 [ΓΜ *3719] ΠΠΚ, ΠΚΑρβ.3289 (αντίτυπο του Ι. Ι. Σκυλίτση)

εξωφ. Ι: [ο τίτλος]. **σελ. Ι:** *Τα Πανελλήνια... Α'. Με του Παρνασσού την δάφνην, την οποίαν δεν μαραΐνει / η πνοή, χειμώνος ώραν, του βορρά η παγωμένη, (τέλ.) Συ [Ελληνα] δ' ενδύς την λεοντήν του, και αναλαβών το στέμμα / του μεγάλου Κωνσταντίνου / της Ανατολής ο μέγας Αυτοκράτωρ πάλι γίνου, 20 οκτάστ. στρ. με παρεμβολή ενός οκτασύλλαβου στ. στην έβδομη θέση. **σελ. 8:** *Εν Ερμούπολει την 25 Μαρτίου 1842. Εκ της φιλελευθέρας τυπογραφίας του Παύλου Ησαΐ[α.]**

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Ελεγείον εις τους... Ζωσιμάδας*, 16:16 [ΓΜ *3609] ΠΠΚ 122945

σελ. Ι: εξωφ. **σελ. 3:** *Ελεγείον...(αρχ.) Α'. Φοίθη χρυσή αντανακλά εις της Αχερουσίας / τα ύδατα, μαρμαρυγάς ποικίλας και πλουσίας. / Ζεφύρου ελαφρά πνοή, 25 επτάστ. στρ. με παρεμβολή δύο οκτασύλλαβων στ. στην τρίτη και έβδομη θέση, ααβγγβ. **σελ. 16:** εξωφ. *Τιμάται λεπ. 50.**

– Γρηγ. Ι. Φωτεινός, *Ύμνος εις τον Θεόν*, 8:8 [ΓΜ *3725]_{ΔΒΕρμ.}
σελ. 2: *Χίοισι φίλοις, Θεοίο τόνδε ύμνον / ανατίθημι προφρόνως μουσπόλοις. // Ο Συμπολ. Γ. Φ. **σελ. 3-8:** Ύμνος εις τον Θεόν [μότο από ψαλμό ρις'] (αρχ.) Σε αινούμεν υψιμέδων, όστις ναΐει εις αιθέρα / ένθα σέλας φεγγοβόλον και ανέσπερος ημέρα (τέλ.) Και μεγάλη τη φωνή / Ζήτω το ένθος των Ελλήνων το αρχέτυπον σοφίας / Ζήτω ζεύγος των ανάκτων, φίλον θείας Ευνομίας / ζήτω, ζήτω προσφωνεί! ΤΕΛΟΣ. [Αναφορές σε μυθολογία και Δωδεκάθεο. © Ο συγγρ. Χιώτης, μαθητής.]*

1 8 4 3

– Δημ. Α. Σκανδαλίδης, *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου*, 8:16 [ΓΜ *3786]
σελ. 2: Αφιέρωση στον γυμνασιάρχη Γ. Σερούιο, υπογραφή: *ο ευπειθής μαθητής **σελ. 3-16:** Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου [μόττο: Όστις γαρ ουκ είθδε γεύεσθαι κακών [...]] το γαρ ζην μη καλώς μέγας πόνος. (Ευριπ.) (αρχ.) Ω Φοΐβε τας ακτίνας-σου τας ροδοχρόους ρίπτων / εις την Ελλάδα άλλοτε, οποίαν λύπν κρύπτων / στον φασεφόρον δίσκον σου διέβαινες δρομαίως, 148 δίστιχα. Καταγγέλλεται η τουρκική βαρβαρότητα, επισημαίνεται η προσωρινή υποχώρηση της ελληνικής δόξας. Στη σελ. 8 ο Όδων χαρακτηρίζεται φιλόμουσος, φιλόλαος, ανδρείος, φιλόκαλος· στη σελ. 9 κατηγορούνται οι Ευρωπαίοι για τα στενά όρια του κράτους. [© Αξιοσημείωτοι οι χαρακτηρισμοί του Όδωνα: φίλος των Μουσών και ανδρείος: η οπτική του Γυμνασίου, όχι της πόλης.]*

– Φώτιος Σιμωνίδης, *Θάνατος ένδοξος του ενδόξου Καραϊσκάκη*, 16:48 [ΓΜ *3804]

[© Ο συγγρ. μαθητής και τυφλός· πβ. ΓΜ *4016.]

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Ο Ευαγγελισμός της Ελλάδος ή η εικοστή πέμπτη Μαρτίου άσμα πατριωτικόν*, 8:15 [ΓΜ *3859]_{ΠΠΚ 122984}

σελ. 3: *Ταις ιεραίς σκιαίς των υπέρ αναστάσεως της Ελλάδος πεσόντων ηρώων.*
σελ. 5-6: *Πρόλογος (αρχ.) Σήμερον τριών αιώνων πληρώθησαν οι πόδοι / η αναί-
δεια, το κράτος του βαρβάρου κατελύθη, 1 τετραστ. [ακολουθεί πεζό, όπου εξηγεί ότι
το τετραστ. είναι δικό του, και τελειώνει με επί το εθνικό παράφραση δρασκευτικού
ύμνου: Χαίρε του πεσόντος Γραικού η ανάστασις. / Χαίρε των δακρύων της Ελλάδος
η λύτρωσις, 6 στ.]* **σελ. 7-15:** *Ο ευαγγελισμός..., παράδειμα Πινδ. Ίσθμια] (αρχ.) Α'.
Εις την χείρα του βαστάζων κρίνον εκ του Παραδείσου, / και στολήν ημφιεσμένους ες
εσθήτος διαχρύσου, 17 οκτάστ. στρ. με παρεμβολή ενός οκτασύλλαβου στ. στην έβδο-
μη θέση.*

– Τηλεμ. Αγγελίδης, *Ο θρίαμβος της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 8:γ'+7 [ΓΜ 3860]

[© Ο συγγρ. μαθητής· πβ. ΓΜ *4020.]

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Ο θρίαμβος του Συντάγματος*, 16:14 [ΓΜ *3861]_{ΠΠΚ 122 983}

σελ. 3: *Τοις δαφνοστεφεσί προμάχοις του Συντάγματος. Καλλέργη και Μακρυγιάν-
νη [αφιέρωση]* **σελ. 5-6:** *Προσίμιον* **σελ. 7-14:** *Ο θρίαμβος του Συντάγματος άσμα
πατριωτικόν ποιηθέν υπό Ιωάννου Δ. Καρασούτσα (αρχ.) Έγειρε το από δάφνας
εστεμμένον μέτωπόν σου / και την προ πολλού σιγώσαν κρούσε πάλιν βάρβιτόν σου /
κι εύφρανε με την γλυκείαν μουσική σου τας καρδιάς / Ω θεά των αισθημάτων και
της θείας αρμονίας, (τελ.) και προς σε το βλέμμα στρέφουν ως εις οδηγόν αστέρα /
οι λαοί οι κατοικούντες Ήπειρον, Μακεδονίαν / Θεσσαλίαν Θράκην, Σάμον, Κρήτην
και Μικράν Ασίαν, / αναμένοντες να θραύσεις τας θαρείας των αλύσεις / και εις
στάδιον γενναίον δόξης να τους οδηγήσεις!, 70 ομοιοκ. δίστιχα χωρισμένα σε 16 ενό-
τητες.*

– Αλεξ. Δ. Μπων, *Ύμνος εις τον ύπιστον*, 12: 26 [ΓΜ 3919+Γ'541]_{ΕΒΕ, ΒΚΧ}

– [Γεώργιος Σερούιος;], [άτιτλο επιτύμβιο], *Εφημερίς των Αγγελιών*
(Ερμούπολη 13.3.1843)

(αρχ.) *Πατρίς αι Σέρραι, πατρίς Θεσσαλονίκη / πατρίς η Ερμούπολις, τρεις αύται
πόλεις, 9 στ. [Βασ. Φρ. Τωμαδάκης, Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος). (1783-1849),
Αθήνα 1977, 76, όπου όλο το κείμενο.]*

– [Ιω. Δ. Καρασούτσας], [2 άτιτλα επιτύμβια], *Εφημερίς των Αγγελιών* (Ερμούπολη 13.3.1843)

[Βασ. Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούσιος (ή Σέρβιος)*. (1783-1849), Αθήνα 1977, 76.]

1 8 4 4

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Διάλογος εν Ηλυσίοις περί αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, 16:16 [ΓΜ *3969]_{ΠΠΚ 123001}

σελ. 3-4: Πρόλογος. **σελ. 5-15:** *Διάλογος...* (αρχ.) Κοραΐς, Σωκράτης, Διογένης και Ερμής. *Διογένης (καθ' εαυτόν) | Ιδού πάλιν ο Σωκράτης με τον Κοραή πηγαίνει | πάντοτε μαζί οι δύο, πάντοτε συννεωμένοι.* **σελ. 16:** *τιμάται λεπ. 50.* [© Κατά της διάκρισης ετεροχθόνων.]

– Γεώργιος Α. Συγγρός, [Άτιτλο, αφιέρωση στην μνήμη του Ζαννή Ν. Λαγωνίκου]

Florian, *Ο Γονζάλθης Κορδούβιος*, μτφρ. Γ. Α. Συγγρός, [ΓΜ 4044+Γ', 542· Ντεν. 62]_{ΔΒΕρμ, Βαφ}

(αρχ.) *Τέρπου, τέρπου εν ειρήνη, εις μονάς τας των μακάρων | προ ολίγου όπου χρόνου σ' απεβίβασεν ο χάρων | Ω ψυχή του Λαγωνίκου, 8 τριστ. στρ.*

–* Florian, [Διάφορα, ενταγμένα στο μυθιστόρημα], [Ο Γονζάλθης Κορδούβιος, μτφρ. Γ. Α. Συγγρός, [ό.π.]

[1.] (αρχ.) *Της φρονήσεως ο έρωσ ας κατέχει την ψυχήν σας | οι επίβουλοι συχνάκις εμποδίζουν την ισχίν σας | μαχηταί χρηστοί, γενναίοι | ερασταί τρυφεροί νέοι, 5 τετράστ. στρ., Α', 16.* [2.] (αρχ.) *Το αυστηρόν μου βλέμμα συ φοβού εγκληματία, 3 δίστιχα, Α', 37.* [3.] (αρχ.) *Εδώ η χάρις και η κομψότης | αι παιδιαί, η χαρά συνάμα, 8 πεντάστ. στρ., Α', 37-38.* [4.] *Έρωσ και γάμε, ω θεία δώρα | Σεις ουρανία ευεργεσία, 6 τετράστ. στρ., Α', 48-49.* [5.] (αρχ.) *Εις τα όπλα κράζ' η σάλπιγξ κι οι πολεμικοί της ήχοι, 6 τετράστ. στρ.+3 στ., Α', 71-72.* [6.] (αρχ.) *Ω ροδή μου, ω ροδή μου, υπό σου πώς εδελγόμην, 4 τετράστ. στρ., 94-95.* [7.] (αρχ.) *Α, σκιά σου λαμπροτάτη και λαμπροφεγγής σελήνη | φίλη νυξ το μυστικόν μου του δειλού μου κράτει ζήλου, 4 πεντάστ. στρ., Α', 129-130.* [8.] *Ο Βράχος των δύο εραστών. Μυθολόγος ωδή [Σε πεζό· αναφέρεται ως γραναδική μυθολόγος ωδή, προφανώς λαϊκή μπαλάντα, Β', 7-8.* [9.] (αρχ.) *Την ωραιάν που λατρεύω να ιδώ μέλλω και πάλιν | υπό ηδονής ωραιάς η ψυχή μου να πληρούται, 6 τετράστ. στρ., υποτίθεται μτφρ. από αραβικά, Β', 31.* [10.] (αρχ.) *Στρατιώτα, που στην λόγχην στηριγμένος την μακράν σου | άγρυπνος εις τας επάλξεις, 6 δίστιχα, Β', 70.* [11.] (αρχ.) *Τον Ισμαήλ θρήνει, φυλή, τον ήρώά σου θρήνει | τον μέγαν αδελφόν σου | τον ύπιστον θεόν σου | η αρετή του υπέρ σου εις έλεος εκίνει, 6 τετράστ. στρ., αραβικός ύμνος, τραγουδούν κόρες, Β', 92.* [12.] (αρχ.) *Του έρωτός σου,*

ω νέον δύμα/ ψυχή, ω μόνη αγαπητή μου/ ακαταπαύστως διά σε κλαίω, 18 στ., Β', 111-112. [Σελ. α'-ε': συνδρομητές, κυρίως Ερμούπολη, λίγοι Τεργέστη, Αλεξάνδρεια, νησιά, Σμύρνη, Βουκουρέστι· Αθήνα μόνον 4. Χαρτί μετριώς καλό, τύπωμα καθαρό. [© Στέση Αθήνη, «Οι πρώτες ελληνικές μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά*, 45 (1995) 320.]

– Γ. Μακαρώνας, *Ποίημα του Συντάγματος*, μφ. [ΓΜ *4063]

(αρχ.) *Η αρχή του Συνταγμάτου και ο διοργανισμός/ τους αιτίους να φυλάττη ο πανάγαδος Θεός.*

1 8 4 5

– Ιω. Δ. Καρασούτσας, *Τα Πανελλήνια. Άσμα δεύτερον*, 8:8 [ΓΜ*4250]_{ΓΕΝΝ}, ΠΚ.ΠΠΚ 122915

σελ. 1-8: *Τα πανελλήνια... τω πολυτίμω φίλω-μου και φίλω των Μουσών Κυρίω Νικολάω Νάξω. Α' Ιδού και πάλιν δια σε, Ελλάς πατρίς μου φίλη/ ανοίγονται της Μούσης μου τα τεθλιμμένα χείλη, 22 οκτάστ. στρ. με παρεμβολή ενός οκτασύλλαβου στ. στην έκτη θέση.*

– Γ[εώργιος] Σερούιος, *Έκφρασις ειλικρινής...[προς] Ν. Αριστάρχη*, 8:4 [ΓΜ *10476]

[© Έμμετρα και πεζά.]

– Γ[εώργιος] Σερούιος, *Καλλιόπη*, 8:110 [ΓΜ *4164]_{ΔΒΕΡμ}

[Ποιητική της αρχαίας ποίησης, με ελάχιστες αναφορές σε νεότερα παραδείγματα, κυρίως για να παραβληθούν αρχαία μετρικά φαινόμενα με παράλληλα νεότερα.] **σελ. 5:** *το ελεγείον του Δραγωμανάκη [...]. Τι μεγάλη συμφορά! Τι ημέρα, τι ειδήσεις! / πρέπει πια να με θρηνεί και ανατολή και Δύσις* **σελ. 6:** *από κοιλάδων των Καρπαδίων/ ομιχλωδών μου καταγωγίων/ από του πάγου των και βορβόρου/ ακόμη πέπρωται να σας κράξω/ ακόμη πέπρωται να στενάξω/ τα άχθη πόδου του στηθοδόρου // Πλατύτατή μου θάλασσα οπού ποτάμια πίνεις/ πιες τούτα μου τα δάκρυα πλατύτερη να γίνεις/ και αν στα περιάλια σου (σικ) κατέβη η θεά μου/ πες ότι επλημμύρησες από τα δάκρυά μου//* **σελ. 7:** *Εσυνέθη της Ελένης της καλής η αρπαγή/ των τοσοούτων συμφορών μας πολυστένακτος πηγή* **σελ 92:** (Ορέστης προς Πυλάδην) *Φίλε πού είν' ο καιρός της ευτυχούς μοι εκείνης / παρακοπής των φρενών καθ' ήν νεκρόζωος έξων / Πόσων δυστυχών ήμην ευτυχέστερος τότε! / Πυλάδη, τί μ' ωφελεί η αναφρόνησις αύτη! Τί κόσμος ούτος Κίρκης, τί Φάρος ούτος Πρωτέως // Εσυνέθη, κλπ. (βλ. σελ. 7) // Συχνά περιπλανώμενος την παραθαλασσίαν / άλλον δεν έχω σύντροφον παρά την ερημίαν. // Ω γενναίοι Έλληνες, τέκνα πατρίδος/ έως πότε θάσασα της τυραννίδος! σελ. 93 [το να δοξάζουν όμως οι τοιούτοι με τα σωστά των, [ο Α. Ρ. Ραγκαβής, κλπ.] ότι η ελληνική γλώσσα ετονίζετο ούτως όπως αυτοί την τονίζουν, τούτο είναι πάντως πάντη αφιλόλογον* **σελ. 109-110:** *Κατάλογος των συνδραμόντων εδελοντών*

άνευ αγγελίας [Κ/πολη, Βουκουρέστι, Ιάσι (οι 3 αδελφοί Σούτσοι: 300), Αλεξάνδρεια, Ερμούπολη (ο Κυκλάδων Δανιήλ: 20, ο Ιω. Σούτσος, διοικητής: 20, οι καθηγητές: 20, οι μαθητές των 3 τάξεων του Γυμν.: 120)].

– Ι. Ι. Σ. [=Σκυλίτσης], «Τω επιστηθίω φίλω-μοι Ν. Α. Ν., αυτόχθονι Έλληनि», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, 1, τχ. 2 (Ιαν. 1845) 31-32

(αρχ.) Όταν ο θούριος ύμνος του Ρήγα / το αίμα ήναψε παντός Γραικού! Έλλην ελεύθερε, μαζί σου επήγα! Τότε δεν μ' έλεγες: –Συ είσαι Ίων / Θραξ, Τραπεζούντιος ή Μακεδών.

– [], «Η υπό τους Τούκους πτώσις του Έλληνοις», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, 1, τχ. 3 (Φεβρ. 1845) 46-47

(αρχ.) Εις την έρημον η όρνις γοερότατα εδρήνει

–[Γεώργ. Ρουσιιάδης], «Ποίημα προς την Ελλάδα», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, 1, τχ. 8 (Ιούλ. 1845) 118-120

(αρχ.) Ελλάς λαμπρά, σεπτή και μακαρία [βλ. Ομήρου *Ιλιάς*, Βιέννη 1817.]

1 8 4 6

–Γεωργ. Α. Ανδρεόπουλος, *Ο Ευαγγελισμός. Ποιητική μελέτη*, 16:16 [ΓΜ 4393]

[© Την ίδια χρονιά: Γεώργ. Α. Ανδρεόπουλος, *Επιτομή ιατροδικαστικής*, Ερμούπολη. ΓΕΝΝ]

–Σόλων Αξιώτης, *Ωδή εις τον αείδιμον Ρήγαν*, 8:12 [ΓΜ *10515]_{ΒΚορ.Χίου}
[© Ο συγγρ. μαθητής.]

–Γ[εώργιος] Σ[ερούιος], *Αποχαιρετισμός*, εφημ. *Ο Αίολος*, (Ερμούπολη 24.8.1846)

(αρχ.) Λοιπόν ανάγκη ν' αναχωρήσω / Λοιπόν απόφασις να κινησω! / Τί ευτυχία, τί συμφορά! / Από φιλάτων προς φίλτατά μου / ένδακρυ<ς> στρέφω τα όμματά μου· / τερπνή οδύνη, στυγνή χαρά!, 10 εξάστ.+9 τετράστ. στρ. [Βασ. Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος)*. (1783-1849), Αθήνα 1977, 75.]

–Γ[εώργιος] Σ[ερούιος], *Αγγελία*, εφημ. *Ο Αίολος*, (Ερμούπολη 16.11.1846)

(δείγμα, οι στ. 21-24:) Είναι έν ουχ ήττον μέγα έτι και να κατατάξη / εν υπουργικού συμβούλου συνεδρία τε και τάξει / ένα εκ των περιπύστων / ημετέρων ομοπίστων, 44 στ. [ύμνος στον Νικόλαο Αριστάρχη, που διορίστηκε μέλος του ανωτάτου συμβουλίου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Βασ. Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος)*. (1783-1849), Αθήνα 1977, 75.]

– I[ακ]. Ρ. Ρ[αγκαβής], «Διάφοροι ποιήσεις», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, 2, τχ.16 (Απρ. 1846) 58-59^{ΔΒΕρμ}
 [1.] *Το έαρ (αρχ.) Παρήλθαν τα δεινά μας, ανάσανεν η φύσις·! ο τύραννος ο γέρων ιδού εκθρονισμένος*, 12 τετράστ. στρ. αβαβ. * [2.] *Ο βουρκόλακας (αρχ.) Ποίοι είναι που στ' άγριο σκότος γυρνούν;! Υιός και πατέρας το δάσος περνούν!* ... «Παιδάκι μου, έλα· εγώ σ' οδηγώ! Παιγνίδια πολλά θα σε δώσω εγώ (τελ.) και μόλις στον οίκον τους φθάνουν μαζί, που βλέπει πως , αχ! Το παιδί του δεν ξει, 8 τετράστ. στρ. [3.] *Η χαρά (αρχ.) Ζητώ την χαράν πόν' εδώ, πόν' εκεί·! πού είναι, ειπέτε με, πού κατοικεί;*, 6 τετράστ. στρ. [Η υπογραφή I. Ρ. Ρ. στο τέλος. © I: I. Ρ. Ραγκαβής, *Ποιήματα*, Β', Αθήνα 1836, 232-234 (όπου τα τετράστ. είναι περισσότερα, 22). 2: μτφρ. του «Erlkönig» του Goethe.]

1 8 4 7

?–Μιχ. Κωνσταντινίδης, *Μελέτη ποιητική. Ο οδοιπόρος και το φάντασμα*, 8:16 [ΓΜ *4592] ^{ΕΒΕ ΝΦ 680}

[© Προφανώς ο δάσκαλος των μαθηματικών που είχε διοριστεί το 1835 στη Χαλκίδα, βλ. επιστολή του Αλ. Ρ. Ραγκαβή προς Σερούιο, Βασ. Φρ. Τομαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος)*, Αθήνα 1977, 201-202· πβ. άλλον λόγο-του, 1846, για μεγαλείο της φύσεως, ΓΜ *10505. Από την Σκύρο.]

– Κ. Α. Ανδρεάδης, [Ποιήματα] στο: *Αλξίρα ή οι Αμερικανοί* [Voltaire], [ΓΜ 4501+Β'500]

[σελ. γ': Κ. Α. Ανδρεάδης, *Τω φιλομούσω και φιλοκάλω της Ερμουπόλεως Δήμω*, έμμετρα αφιέρωση. **σελ. ε'-δ'**: *Έλληνες του ιδ' αιώνας*: έμμετρο; Ο συγγρ. μαθητής.]

– Γεωργ. Κουιμζέλης, *Ωδή ή ο πρωθυπουργός της Ελλάδος*, 8:16 [ΓΜ *4663]
 [© Ο συγγρ. μαθητής.]

–* «Α' μύθος του ρώσου ποιητού Κριλλώφ. Ο αετός και η αράχνη», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, 1, τχ. 5 (Νοεμ. 1847) 89-90.
 [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19*, Α2.]

–* «Β' μύθος του ρώσου ποιητού Κριλλώφ. Χήνες», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, 1, τχ. 6 (Δεκ. 1847) 1005-106.
 [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19*, Α3.]

1 8 4 8

–[Ανώνυμος], *Το νέον της Ελλάδος πολιτικόν δίκαιον*, μφ. [ΓΜ 4874]

–* «Γ' μύθος του ρώσου ποιητού Κριλλώφ. Η κυνοφιλία», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, 2, τχ. 7 (Ιαν. 1848) 24.
 [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19*, Α4.]

–* «Δ' μύθος του ρώσου ποιητού Κριλλώφ. Η θήλεια του κούκου», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 8 (Φεβρ. 1848) 45.ΠΚ

(αρχ.) *Η άσφατος η σύζυγος του κούκου επί κλόνου / ιτέας ότ' εκάθησεν και γοερώς εδρήνη*, 9 τετράστ., ομοιοκατ. πλεχτή. [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19, Α5.*]

–* «Ε' μύθος του ρώσου ποιητού Κριλλώφ. Ο ελέφας, ο λύκος και τα πρόβατα», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 9 (Μάρτ. 1848) 64-65.ΠΚ

(αρχ.) *θαρύς ελέφας έθνοϋς εβασίλευσε προβάτων, / και της κυβερνήσεός του υποργούς μεν είχε λύκους*, 6 τετράστ., ομοιοκατ. πλεχτή. [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19, Α6.*]

–*«Μύθος Στ', [του Κρυλώφ] Οι βάτραχοι», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 11 (Μάιος 1848) 113-114.ΠΚ

(αρχ.) *Κατά τον χρυσούν εκείνον και μακάριον αιώνα! ότ' εσκέπτοντο τα ζώα και εδιοικούντο μόνα*, 17 δίστιχα. [© μτφρ. Κ. Τσορβατζόγλου, βλ. *ΗΡΛ,19, Α8.*]

–Γρηγόριος Φωτεινός «Ύμνος εις την Υγείαν», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 13 (Ιουλ. 1848) 162.

(αρχ.) *Σε υμνώ και μακαρίζω, μακαρία, ερασμία! παμβασίλεια υγεία*, 12 δίστιχα.

–Δημοσθένης Δ. Βαλαβάνης, «Μελαγχολικάί σκέψεις», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 14 (Αύγουστος 1848) 188.

(αρχ.) *Ο ερημίτης, το πτηνόν όπου στα σκότη άδει! στενάζον με παράπονον ως γείτονα κοιτάζει*, 4 οκτάστ. στρ.

1 8 5 1

–Δημ. Βικέλας, *Εσθήρ... και διάφορα ποιήματα*, 8:96 [ΓΜ*5428] ΓΕΝΝ

MGL 651

σελ. 3-4: [Προσφώνηση του λυκειάρχη Χρ. Ευαγγελίδη] (αρχ.) *Αγαπητέ μοι Δημήτριε Βικέλα, Ελληνικόν Λύκειον 12 Ιανουαρίου 1851. Η Τραγωδία Εσθήρ την οποίαν μετέφρασες εκ του γαλλικού* [Ετοιμάζεται παράστασή της στο σχολείο, αναφέρονται οι μαθητές που θα παίξουν και ποιον ρόλο κρατούν. Ο Βικέλας δεν έχει κλείσει τα 17. Η πρωτοβουλία της έκδοσης ανήκει στον Ευαγγελίδη.] **σελ. 5:** [Αφιέρωση του συγγραφέα] (αρχ.) *Εις τον κόσμον να φανώ, πρώτος με παρακινείτε! Ω Διδάσκαλε, δεχθείτε*, 3 δίστιχα. Σελ. 7-66 [η μετάφραση του γαλλικού κειμένου] **σελ. 67:** [Μεσότιτλος] *Διάφορα ποιήματα* **σελ. 69-76:** *Ο εξόριστος* (αρχ.) *Έρημος στην οικουμένη! κι εις τον κόσμον όλος ξένος / δυστυχής εξορισμένος* [Στροφές με ποικίλο αριθμό στίχων, με κατακλείδα *Παντού είμ' ερημωμένος / παντού μόνος, παντού ξένος*, η οποία ενίοτε παραλλάζει. Ο *Εξόριστος* τέρπεται από τη Φύση και την Ποίηση· κεντρική ιδέα: όλοι

είμαστε παντού πάντα ξένοι.] **σελ. 77-78:** *Εις τον θάνατον νέας κόρης (αρχ.) Μίαν
θερινήν ημέραν, η ψυχή μου λυπημένη / με οδήγησ' εις εκείνο το ιερωμένον μέρος /
όπου κείνται αμερίμνωσ οι ψυχροί αποθαμένοι.* **σελ. 79-81:** *Η αηδών (αρχ.) Η νύκτα
είναι ήρεμος – Του ουρανού ο θόλος / πεποικιλμένος με λαμπρούς αστέρας είναι
όλος [ποικίλα μέτρα και στροφές].* **σελ. 82-83:** *Η άνοιξις (αρχ.) Φίλη ωραία και τερ-
πνή! Η άνοιξις αρχίζει Ιτα δώρα της τα δάλλοντα πάλιν να μας χαρίζει.* **σελ. 84-86:**
*Ο θνήσκων νέος (αρχ.) Ω νέα κόρη, φίλη μου, κοντεύω να σ' αφήσω! Ω, πόσον απελ-
πίζομαι φρικτά όπου σε χάνω, 12 τετράστ. στρ. * **σελ. 87-93:** Σαπφώ. Ελεγείον αρχαί-
ον υπό Λαμαρτίνου (αρχ.) Στα κύματα επρόβαλεν ο ήλιος ν' ανατείλει / κι επί της
όχθης η Σαπφώ ορδή αυτά ομίλει. * **σελ. 94-96:** Η σκιά του Ανακρέοντος υπό
Βεραγγέρου [Beranger] (αρχ.) Είς νέος Έλλην μεταξύ μνημείων κι ερειπίων / φωνά-
ζει Νίκη. [☺ Κάτοχος του αντιτύπου ΓΕΝΝ: Όθων Τίμπαρ, 1861.]*

1 8 5 2

–Μύρων Νικολαΐδης, *Ο νεοσσός*, 8:56 [ΓΜ *5786]_{ΔΒΘΕΘ}

σελ. 3: [αφιέρωση στον Μύρωνα Μελιδονάκη] **σελ. 5-6:** *Πρόλογος [Μαθητής της δ'
τάξης του Γυμνασίου (προφανώς του Ευαγγελίδη, βλ. τους συνδρομητές): δικαιολογεί-
ται για τα «ψελλίσματα». Χρονολογία: Ιαν. 1852.]* **σελ. 7-29:** *Ο νεκρός ετερόχθων
[μόττο: Αρετά πολύμοχθε γένει θροτειώ κλπ., Αριστοτέλης] (αρχ.) Α'. Πόσον εύθυμος
η όρνις της πρώιας κελαρύζει! / την ανάστασιν η Φύσις της Ηούς πανηγυρίζει! Κι η
θεά εποχουμένη / εκ των άκρων του Ολύμπου φωτοβόλος αναβαίνει!, 45 στρ. οι περισ-
σότερες οκτάστ. [Κατά του αυτοχθονισμού· ρομαντισμός, αρχαιομανία, πατριωτισμός.]*
σελ. 30-42: *Σκιαί [μόττο: Ευριπίδης] (αρχ.) Ατμώδη θύσσον νεφελών φορούσα η
σελήνη / εις τον παγκόσμιον ναόν μαρμαρυγάς εκχύνει, ποικίλα μέτρα και στροφές.*
σελ. 43-48: *Ελεγείον (αρχ.) Θρηνώδους ιτέας δακρύνοντας κλώνας / Ω λύρα μου,
άφες, ω λύρα πιστή! / Θρηνώσας, φευ! άκουε τας αηδόνας / και ψάλλε δακρύνων και
θρήνων μεστή, 18 τετράστ. **σελ. 49-51:** Η Αυγή (αρχ.) Της πρώιας ο πέπλος σημαί-
νει / τ' άνθη λούει γλυκεία σταγών / και ο Φοίβος ροδόεις προβαίνει / διφρηλάτης εν
μέσω φλογών, 8 τετραστ.+1 εξαστ. **σελ. 52:** *Σημειώσεις* **σελ. 53-55:** [Συνδρομητές·
από Σύρο και Κρήτη. Ο Μύρων Μελιδονάκης χρηματοδοτεί την έκδοση εγγραφόμενος
για 50 αντίτυπα· 10 αντ. ο Χρ. Ευαγγελίδης, 2 ο Σουρίας, 1 ο Εμμ. Ροΐδης. ☺ Ο συγ-
γραφέας Κρητικός, 1835;-1898· εγκατέλειψε νωρίς την ποίηση (και επανήλθε σε ώριμη
ηλικία). Βλ. και ΓΜ *6996, από αυτήν τη συλλογή ο Ματαράγκας, *Παρνασσός*, 1880,
870-872· πθ. Μανόλης Ε. Δετοράκης, «Ο ηρακλειώτης γιατρός και ποιητής Μύρων
Νικολαΐδης», *Παλίμψηστον*, 14-15 (1994-95) 135-158.]*

–Αναστ. Ν. Βότσης, *Φιλόπατρις ναύτης*, Αθήνα, 8:31 [ΓΜ *5872]_{ΕΒΕ, ΓΕΝΝ}

σελ. 2: [Πρόλογος] (αρχ.) *Εις κεραυνός σκληρότατος εκ θόλου ουρανού, 6 δίστιχα
[αφηγείται ο ήρωας (αλλά είναι ο συγγραφέας): αδιαφορεί για την κρίση των Αθηναίων*

ποιητών.] **σελ. 3:** *Προς την Αυτού Μεγαλειότητα τον Βασιλέα Όθωνα τον Α' (αρχ.) Βασιλεύ των απογόνων / του μεγάλου Ηρακλέους, 23 τετράστ. σσελ. 7-10: Προς τους αναγνώστας [Πεζό· για την παρακμή της Ύδρας.]* **σελ. 11-15:** *Υμνωδός του 1829 [παρατίθεται περίληψη της υπόθεσης] Κεφάλαιον πρώτον (αρχ.) Φοίβε αποδεωμένη, ποιητά αρχαίων χρόνων / ιδού τόλμησα να ψάλλω, αλλά μην μ' αφήσεις μόνον* **σελ. 15-18:** *Σημειώσεις. σελ. 19-28: Κεφάλαιον δεύτερον (αρχ.) Την δαφνοστεφή σου νήσον ένας γέρων του Αγώνος / περιέπλεε βραδέως, ενθυμούμενος συγχρόνως. σελ. 29-31: Κεφάλαιον τρίτον (αρχ.) Ω νεφέλη, μετεπλάσθης, κι εγώ έρριψα έν βλέμμα / εις τους ουρανούς, πατρίς μου, ανυψώνεσο ηρέμα, σελ. 32:* [αναγγέλλεται συνέχεια].

– Φόρμιγξ ήτοι διάφορα...ερωτικά, ηρωικά και βακχικά τα πλείστα... ανέκδοτα, 16: 240+ζ', [ΓΜ 5873+Γ'551]

1 8 5 3

– Αναστ. Ν. Βότσης, *Φιλόπατρις ναύτης... αριθ 2, 8: 4+ζ'+141* [ΓΜ *6149]

ΕΒΕ, ΓΕΝΝ

σελ. (2): [Πρόλογος] (αρχ.) *Εις κεραυνός σκληρότατος εκ θόλου ουρανού, 6 δίστιχα [αφηγείται ο ήρωας (αλλά είναι ο συγγραφέας): αδιαφορεί για την κρίση των Αθηναίων ποιητών.]* **σελ. (3):** [Αφιέρωση στους κατά δάλασσαν αγωνιστές] **σελ. (4):** [μόττο: Ηρόδοτος, Η', 59α] **σελ. α'-ζ':** *Πρόλογος [Παρακμή των τριών ναυτικών νησιών· ο συγγραφέας γράφει για να καταδείξει τις αρετές τους.]* **σελ. 1-2:** *Ναυμάχος. Τόμος Α'. (από του ναυαγίου του μέχρι της εκ του θαράδρου εκβολής του) [Ακολουθεί επανάληψη του ίδιου μόττο] Υπόθεσις [σε πεζό]* **σελ. 3-103:** (αρχ.) *Μήτηρ! Μουσών Μνημοσύνη! Θεά! Θεαινών πρώτη! / Της λήθης τα κατάμαυρα, τα ζοφερά τα σκότη. [Ο Ναυμάχος αιχμαλωτίζεται στη ναυμαχία της Σφακτηρίας μαζί με την αγαπημένη του Σάρρα· το πλοίο ναυαγεί κοντά στην Ύδρα· κάποιοι κακοί τον πετούν σ' ένα θάραδρο· εμφανίζεται η Σάρρα.]* **σελ. 105-136:** *Σημειώσεις [Παρεμβάλλονται και στίχοι.]* σελ. 137-141: [Συνδρομητές: Αθήνα, Ύδρα, Ερμούπολη (οι περισσότεροι), Θήρα, Κρήτη. Δύο εκτός κειμένου εικόνες του Μιαούλη και του Λάζαρου Κουντουριώτη.] [☺ Ακραίος ρομαντισμός. Επόμενο φυλλάδιο δεν είναι γνωστό.]

– Πέτρος Μιχαλόπουλος Σπαρτιάτης, *Προς τους συμπολίτας μου ορθοδόξους, 8: 8* [ΓΜ 10693]_{UHarv}

– Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Η νεότης», *Ευτέρπη, 6* (1.5.1853) 381-382 (αρχ.) *Του έαρός μας ανθηροί / πώς φεύγετε, ω χρόνοι, 8 εξάστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]*

– Μύρων Νικολαΐδης, «Ο τάφος του ποιητού», *Ευτέρπη, 6* (1.5.1853) 382-383

(αρχ.) *Όταν το φάσμα της νυκτός το πέπλον του συστέλλει / και διφρηλάτης*

αγλαός ο Φοίβος ανατέλλει, 9 δεκάστ. ή εννεάστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων Νικολαΐδης, «Αι αναμνήσεις», *Ευτέρπη*, 6 (1.6.1853) 425

(αρχ.) *Ωκεανόν αβέβαιον περώ καρδιοπάλλον / και μόνον των κυμάτων του και θόρυβον και σάλον*, 4 δεκάστ. ή εννεάστ. + 1 εξάστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος, Χρονολογία: Μάρτιος 1853.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η ευδαιμονία», *Ευτέρπη*, 6 (15.6.1853) 454

(αρχ.) *Δυστυχή θνητέ! Ως φύλλον δένδρου, έρμαιον χειμωνός / εν των μέσω μένεις δύο μυστηριωδών δαιμόνων*, 9 οκτάστ.στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Τα άνθη», *Ευτέρπη*, 6 (1.7.1853) 481

(αρχ.) *Όπου θροτός το βέβηλον / ποτέ δεν φέρει βλέμμα / και μόνον δειόν ίπταται / κελάδημα πτηνού*, 8 οκτάστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η κόρη των αγρών», *Ευτέρπη*, 6 (1.8.1853) 528-529

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Τη κυρία Σ. Κ.», *Ευτέρπη*, 6 (1.8.1853) 529

(αρχ.) *Εις την θέαν σου, παρθένε, η ζηλότυπός μου Μούσα / εδραπέτευσε δρομαία προς ερήμους σκοτεινάς*, 2 τετράστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η μάγισσα», *Ευτέρπη*, 6 (1.9.1853) 569

(αρχ.) *Τί 'χεις αηδόνι λιγυρό και δεν ξυπνάς τα δάση / τώρα που μάγευσε τη γη / του παραδείσου η αυγή*, 6 τετράστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η εσχάτη νυξ», *Ευτέρπη*, 6 (1.9.1853) 569-570

(αρχ.) *Τας μελαινας πτέρυγας του της νυκτός το φάσμα τείνον / περιθάλλει σιγαλέον τους αστέρας νεοσσούς*, 12 τετράστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Τη κυρία Ε. Γ.», *Ευτέρπη*, 7 (1.10.1853) 20

(αρχ.) *Πώς εγώ, θνητός, τα ύψη των αιθέρων σου να φθάσω; / Σ' ατενίζω, αλλά μάτην αγωνίζομαι να θλάσω / τον δεσμόν μου τον θνητόν*, 8 στ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μ. Θ. Μ., «Ασμάτιον», *Ευτέρπη*, 7 (1.10.1853) 20

(αρχ.) *Άνθος εκ θελγήτρων θρύον / αλλά ως η πέτρα κρύον / φευ, ματαίως σε φωνάζω*, 2 εξάστ.+2 πεντάστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Ο βοσκός», *Ευτέρπη*, 7 (15.10.1853) 44

(αρχ.) *Πάυσε, βοσκέ, την κάδα σου κι ο Χάρος κατεβαίνει / βαστά δρεπάνι κοφτερό*, 8 τετράστ. στρ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]

* [Charles-Hubert Millevoye] Κ. Μιλλεβός, «Τα πίπτοντα φύλλα», μτφρ. Μύρων [Νικολαΐδης], *Ευτέρπη*, 7 (1.12.1853) 118-119

(αρχ.) *Το δάσος κρύπτουν τα ωχρά του φθινοπώρου φύλλα / το πέπλον έριψεν η γη· σιγά η φιλομήλα, 35 στ. [Με την ένδειξη: Εκ του γαλλικού Τοπομνηολογία: Σύρος, 6 Σεπτ. © Τίτλος πρωτοτύπου: «La chute des feuilles», βλ. Κωστής Δανόπουλος και Λίτσα Χατζοπούλου, Η Ευτέρπη, Θεσσαλονίκη 1997, 159.]*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η κρήνη», *Ευτέρπη, 7 (15.12.1853) 139*

(αρχ.) *Ο αρραβών του έαρος, της φύσως τελείται / κι η φύσις νύμφη τρυφερά, 12 τετράστ. στρ. [Τοπομνηολογία: Σύρος 11 Σεπτ.]*

1 8 5 4

– Μύρων Νικολαΐδης, «Ο θνήσκων ποιητής», *Ευτέρπη, 7 (15.1.1854) 190-191*

(αρχ.) *Την πτήσιν κράτει, θάνατε, στιγμήν εισέτι μίαν / να κρούσω την παρήγορον της λύρας αρμονίαν, 120 στ. [Με την ένδειξη: Σύρος.]*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Τα έπη μου», *Ευτέρπη, 7 (1.5.1854) 259-260*

(αρχ.) *Αλλοίωσις οι χείμαρροι δεν είναι των χιόνων / ότε τα νώτα θλίβουσι των υψηλών ορέων; 6 εξάστ. στρ.*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Παράπονα», *Ευτέρπη, 7 (1.5.1854) 358-359*

(αρχ.) *Σκοτίας φάσμα / δακρύων πλάσμα / λύραν παρήγον των αγρών, 12 εξάστ. στρ.*

– Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου, «Το μύχιον άλγος», *Ευτέρπη, 7 (15.5.1854) 378*

(αρχ.) *Υπάρχουν πόνοι της ψυχής, μυστηριώδεις πόνοι / ους εν τη ενδοτέρα της διατηρεί πτυχή, 7 τετράστ. στρ. [Τοποχρονολογία: Σύρος, Φεβρ. 1854.]*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Ελεγείον», *Ευτέρπη, 7 (1.6.1854) 409*

(αρχ.) *Της ειρκτής του ζειν δεσμώτης, ανυψώ θρηνώδες όμμα / εις των ουρανών το δώμα, 5 τετράστ. στρ.*

– Ε. Σ. [Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου], «Ασμάτια Α΄, Β΄», *Ευτέρπη, 7 (1.9.1854) 552-553*

1. (αρχ.) *Έφυγες, αλλά ματαίως / Όσον μάλλον σε στερούμαι / τόσον μάλλον σε ποθώ, 3 εξάστ. στρ. 2. (αρχ.) Άνευ εμού ο βίος / ειπέ μου αν σ' ευφραίνει, 3 εξάστ. στρ. [Με τη σημείωση: Τα ποιήματα ταύτα εποιήθησαν ίνα τονισθώσιν· ήτο δ' ευχής έργον αν είχομεν και μουσικούς ώστε να πλουτίσωσιν και δι' ήχων πρωτοτύπων την εισέτι αμόρφωτον εθνικήν ημών μουσικήν.]*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Η νεότης», *Ευτέρπη, 8 (15.11.1854) 71*

(αρχ.) *Εις άλσος όθεν άρωμα λατρείας απευθύνει / προς την αυγήν ο νάρκισσος, το ρόδον, η μυρσίνη, 74 στ.*

1855

– [Ικέσιος Λάτρης], *Πανελληνίς πόνημα στιχηρόν υπό Ευθύφρονος*, 8:μ'+160 [ΓΜ *6509] ΔΒΕρμ, Βαφ.

σελ. 6': [Αφιέρωση στους Ερμούπολίτες, στους Έλληνες και στους φιλέλληνες] **σελ. 7'**: *Προλεγόμενα* (αρχ.) *Ούτε ποιητική ικανότητα επαγγέλλομαι, ούτε ποιήματα γράφω συνήθως.* [στο τέλος τοποχρονολογία: Ερμούπολη, 15.3.1855.] **σελ 1-120**: *Πανελληνίς* (αρχ.) *Ιδού υπέρ της αρετής και υπέρ της Πατρίδος! ήρωσ και μάρτυρς φύεται αήττητος ο Έλλην, ανομοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι, διαιρεμένο σε 24 (Α-Ω) τμήματα. **σελ. 121-160**: *Σημειώσεις.* [© Πεζολογία, ακραία ελληνολατρία, μεγάλο ιδεολογικό ενδιαφέρον, σχετικό με Κριμαϊκό πόλεμο. Ββκρ. *Πανδώρα*, 6 (1.12.1855) 456-457.]*

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Το ξίφος του μάρτυρος», *Ευτέρπη*, 8 (15.1.1855) 167

(αρχ.) *Εκεί πέρα εις του δούλου Πηνειού την δούλην χώραν! Αμαζών πλανάται, λέγουν, εις μεσονυκτίαν ώραν*, 6 εξάστ. στρ.

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Ο έρωσ», *Ευτέρπη*, 8 (1.4.1855) 292

(αρχ.) *Της ανοίξεωσ η όρνις / αν εις δάση πτερυγίζει*, 5 οκτάστ.+ 1 τετράστ. στρ.

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Έρχεται. Τη κυρία Ε. Β...», *Ευτέρπη*, 8 (15.6.1855) 398-399

(αρχ.) *Των αιθέρων τας τριόδους, τους αστέρας, την σελήνην! άφες, άφες, οφθαλμέ-μου και ιδέ την Ευφροσύνην*, 3 εξάστ. στρ.

– Μύρων [Νικολαΐδης], «Ο έρωσ δεν κοιμάται», *Ευτέρπη*, 8 (30.6.1855) 427

(αρχ.) *Ανατέλεισ ωραία σελήν! Στήθι, στήθι ολίγον ακόμη*, 4 εξάστ. στρ.

1856

– Μύρων Ν. [Νικολαΐδης], *Ο Έλλην της Ίδης*, Αθήνα 8:ια'+13-43 [ΓΜ *6996] ΕΒΕ Ν.Φ. 816, ΠΚ

σελ. 7': [αφιέωση:] *Ταισ σεπταίς σκιαίς των πρωταθλητών της Κρήτης.* **σελ. 8'-ια'**: *Προς τους κριτάς [απάντηση στις κριτικές της εισηγητικής επιτροπής του Ράλλειου Ποιητικού διαγωνισμού]* **σελ. 13-43**: *Ο Έλλην της Ίδης* (αρχ.) *Βλέπει δεσμώτις εκεί αμαζών εν τω μέσω τουτ πόντου! ήσ η φωνή στεναγμός και το βλέμμα πα ράπονον είναι*, 701 εξάμετροι στ., χωρισμένοι σε δύο Άσματα, το Α' με 10 μέρη, το Β' με 8.

1858

– Εμμανουήλ. *Ο έμπορος ποιητής. Ποίημα αποβληθέν εκ...*, 8:ι'+58 [ΓΜ *7662] ΕΒΕ, ΝΦ535, ΠΚ 214028, ΒΓΕρμ

1 8 6 1

–Εμμανουήλ, *Ο απόστολος Σωφρόνιος*, 8: ις'+66 [ΓΜ *8779]_{ΕΒΕ ΝΦ535c},

ΔΒΘεσ

σελ. ε': *Τω σοφώ σιωνίτη πατρί και καθηγητή Διονυσίω Κλεόπα ανατίθησιν | Ο Γράφας***** **σελ. ς'**: [μόττο, από Όμηρο]... *αμύνεσθαι περί πάτρης* **σελ. ζ'-ις'**: *Σεβαστέ Πάτερ και Καθηγητά Κ. Δ. Κλεόπα κ.τ.λ. εις Κύπρον* [πρόλογος] **σελ. 1-66**: [Το κείμενο· σε εξάστιχα. Πολλά εξάστιχα σημειώνονται μόνο με αποσιωπητικά.]

–Αλέξανδρος Ζωηρός, *Δράματα δύο και λυρική ποιήσεις*, 8:136 [ΓΜ *8528]_{ΑΠΘ, INS Βr.82.22}

σελ. 3-16: *Πρόλογος* [Εκπτώση των αναγνωστικών ηθών, καταγγελία μυθιστορημάτων, ανάγκη εθνικού θεάτρου, περί των παραστάσεων των έργων του. Ο συγγρ. (1842-1917) είναι γιατρός. Τοποχρονολογία: Ερμούπολη, Μάρτιος 1861.] **σελ. 17-69**: *Α'. Είς απόγονος του Τιμολέοντος. Ήτοι, Πατρίς, μήτηρ, έρως. Δράμα εις πέντε πράξεις* [πεξό.] **σελ. 71-109**: *Β'. Οι τριακόσιοι. Ήτοι, Ο χαρακτήρ του αρχαίου Έλληνας. Δράμα εις τρεις πράξεις* [πεξό.] **σελ. 111-136**: *Γ'. Λυρική ποιήσεις* [ψευδοτίτλος] **σελ. 113-115**: *Φωνή δεσμούτου (αρχ.) Φθινοπώρου ην εσπέρα· χλιαρά, γλυκεία αύρα, 7 δεκάστ. στρ.* [τοποχρονολογία: 20.10.1859, εν τη Φυλακή.] **σελ. 116-117**: *Η φωνή του Πανελληνίου (αρχ.) Ω πατρίς μου, φιλάτη πατρίς μου, 4 οκτάστ. στρ.* **σελ. 117-118**: *Πατρίς και μνηστή (αρχ.) Τρομερούς, μεμακρυσμένους, αντελάλουν τα όρη κρότους, 4 οκτάστ. στρ.* [χρονολ: Ιούλιος 1860.] **σελ. 119**: *Η πρώτη συνάντησις (αρχ.) Ωραία ήτον έαρως αστεραυγής εσπέρα, 3 δεκάστ. στρ.* [χρονολ: Μάρτιος 1860.] **σελ. 120-121**: *Εωθινόν άσμα(αρχ.) Ω, μην κοιμάσαι, ξύπνησε! ψυχή χαριτωμένη! ο κόσμος Σε το άστροντου! ποδεί και περιμένει! Οι κρίνοι, τα τραντάφυλλα, 3 δωδεκάστ. στρ.* [χρονολ: Μάιος 1860.] **σελ. 122-123**: *Του έρωτος το πυρ (αρχ.) Δεν τρέχω ν' ακροάζομαι | στα δάση την εσπέρα, 4 δεκάστ. στρ.* **σελ. 123-124**: *Η χελιδών (αρχ.) Χελιδών τεθλιμμένη | ποία λύπη σε μαραίνει;, 6 εξάστ. στρ.* [χρονολ: Μάιος 1860.] **σελ. 125-127**: *Αναμνήσεις και ευχή (αρχ.) Αι στιγμαί του έαρός μου | έρημοι και μαύραι τρέχουν, 3 δεκατριάστ. στρ.* [χρονολ: Αύγ. 1860.] **σελ. 127-128**: *Όναρ ο βίος (αρχ.) Λησμονημένη κι άγνωστος | πριν ήτον η ζωή μου, 2 δεκατετράστ. στρ.* **σελ. 128-129**: *Τον θάνατον ζητώ (αρχ.) Με λύπας και με θάσανα | παρέρχετ' η ζωή μου, 4 οκτάστ. στρ.* **σελ. 129-132**: *Το δάκρυ (αρχ.) Οπόταν βλέμμα έρωτος | ή λόγος τις φιλίας, 8 δεκάστ. στρ.* [χρονολ: Μάιος 1860.] **σελ. 133-134**: *Η βαρκούλα (αρχ.) Τρέχα, πέτα, ω βαρκούλα! μας προσμένει η ξανθούλα, 5 οκτάστ. στρ.* [χρονολ: Σεπτ. 1860.] **σελ. 134-135**: *Όρκος (αρχ.) Πατρίς φιλάτη, έδαφος δείον! του έαρός μου ωραίον όναρ, 4 οκτάστ. στρ.* [χρονολ: Μάιος 1854.] **σελ. 136**: *Η εξωκείλασα (κατά τον V. Hugo) (αρχ.) Ω, ποτέ μην εξυθρίσεις την αδλίαν ήτις πίπτει, 10 δίστιχα* [χρονολ: Ιούνιος 1859.] [© Βθκρ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Φιλίστωρ*, 2, τχ. 19-20 (15-30.10.1861) 367-368. Βλ και Ν. Α. Βέης, «Το τραγούδι “Ω, μη κοιμάσαι! Ξύπνησε ψυχή χαριτωμένη” και ο ποιητής του», *Νέα Εστία*, 21 (1937) 164-166.]

1 8 6 2

– Αλέξανδρος Ζωηρός, *Δράματα δύο και λυρική ποίησης*, ²Κέρκυρα, 8:136 [ΓΜ *8955]_{ΚΝΕ Φ.4253}

[☺ βλ. 1861. Η έκδοση δεν έχει, όσο ξέρω, ενταχθεί στην Ιονική Βιβλιογραφία.]

1 8 6 3

– Αλέξανδρος Ρίζος, λοχαγός του μηχανικού, *Λόγος και ωδή Εθνοφύλακος...*, 8:14 [ΓΜ *9737]

1 8 6 4

– Αλέξανδρος Ρίζος, λοχαγός του μηχανικού, *Ζήτω η πατρίς. Ο χαιρετισμός του εθνοφύλακος εις την έλευσιν Γεωργίου Α΄... Άσμα*, 8:14 [ΗΠ 1864.159· πβ. Κ. Α. Διαμάντης, *Τα περιεχόμενα των Γ.Α.Κ.*, 14^α, Αθήνα 1975, 608, αρ. 30]

– Αλέξανδρος Ρίζος, λοχαγός του μηχανικού, *Είς στεναγμός... εις μνήμην του αποβιώσαντος ανθυπολοχαγού του μηχανικού Νικολάου Τρέβεζα*, ;;; [ΗΠ.1864.100]

1 8 6 5

– Εμ. Βεκερέλης, *Η παράφρων*, ;:39, [ΗΠ 1865.249]

[☺ μαθητής.]

1 8 6 6

?– Κ. Βελεφάντης, *Ο Τάνταλος*, 8:ή+ 14 [ΗΠ 1866.367]_{ΜΧ}

[☺ ανθυπολοχαγός]

– Δημοσθ. Ν. Λυμπέριος, *Απόκρυφα ης Σύρου. Μυθιστορία*, Α΄, 8:2+76 **σελ. 13:** (αρχ.) *Οπότεν νέφη άχροα τον Ουρανόν σκιάσουν / κι η Γη μανδύαν ενδυθεί πικράς μελαγχολίας*, 8 στ. πλεχτή ομοιοκ. [τραγούδι που συνδέεται η ηρωίδα Πηνελόπη, την κατηγορούν ως άπιστη και έχει σχεδόν τρελαθεί.] **σελ. 55:** (αρχ.) *Ω λουλούδι του Μαΐου, / δροσερό και μυρωμένο, / πλάσμα είσαι αγαπημένο / εις αυτή τη γειτονιά!*, 4 στ. [το τραγουδάει ερωτευμένος.] [☺ ελευθεροτέκτων, βλ. ΗΠ 1867.55 και 153.]

– Αλέξ. Ι. Σαλβατώρ, *Σάλπισμα εθνεγερτήριον... υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων*, 8:14 [ΗΠ 1866.435]

[☺ Πιθανόν ανατυπώνεται (ολόκληρο ή εν μέρει) στο: Στ. Οικονόμου, *Συλλογή ποιημάτων και ασμάτων...*, Τεργέστη 1868{ΗΠ 1868.544}, 43-48: (αρχ.) *Πατρίς μη πλέον κάδευδε ως υπό μανδραγόρα, ποικίλα μέτρα.*]

1 8 6 7

– *Ποίημα μιας Τουρκοπούλας, εξ Ηρακλείου*, 8:(2)+8, [ΗΠ 1867.385]
σελ. 1: *Η εις Κρήτην απόβασις του αρχηγού Πετροπούλακη...*

– Γ. Ι. Κ[ουκουλάς], *Συλλογή διαφόρων ασμάτων προς χρήσιν των νηπιακών και αλληλοδιδασκτικών σχολείων*, 8:16, [ΗΠ 1867.448]

– [Τιμ. Αμπελάς;], *Η πρώτη λάμψις άστρου γεννωμένου, εφημ. Ερμούπολις*

[© Moullas, 230.]

1 8 6 8

– [Φίλιππος Α. Οικονομίδης], *Δύσελπις-Εύελπις ή ο άγνωστος ποιητής*, 8:η'48, [ΗΠ 1868.94· Moullas, 207.]

– Ιωάν. Κωνσταντινίδης, Κρης, *Η εκστρατεία του Ομέρ πασά κατά του Λασιδίου*, 8:(8)+71, [ΗΠ 1868.201] Βαφ

σελ. (1): [τίτλος] σελ.(3): [αφιέρωση στην Καλλιόπη Θ. Καραγιαννάκη, φιλοπατρίας ένεκα.] σελ. (5)-(6): *Σεβαστή Κυρία! Το επικόν τότε ποίημα ανατιθείς [βοηθάει πρόσφυγες, εμψυχώνει, κλπ.] σελ.(7)-(8): Αγγελία (αρχ.) Παραμένων εν Τήνω ως εις των ταλαιπώρων προσφύγων Κρητών και άνευ έργου ων, ησυχολούμην εις την σύνταξιν ολιγοστίχων ποιηματίων...εδημοσίευσον αυτά ανωνύμως δια της Κρητικής καταστάσης εφημερίδος «Νόμου»...* [Τα επαινούσαν· έτσι συνέταξε μεγαλύτερο, 2.500 περίπου στ., τον προτρέπει ο Αντ. Ι. Αντωνιάδης, γυμνασιάρχης και αξιόλογος ποιητής κλπ.] σελ. 1-69: [κείμενο] (αρχ.) *Όλα μπορούν οι ρήτορες κι οι ποιηταί να πούνε/ στον κόσμον όσα γίνηκαν, και μέλλουν να γενούνε./ Μα πάλι κι όλα αν τα πουν κι ο κόσμος να τα μάθει./ των Κρητικών θα μένουνε αστόριστα τα πάθη.* σελ. 71: [Τα ονόματα των συνδρομητών δεν έφθασαν.] εξωφ. I-II: [σκισμένο] εξωφ. IV: [Τιμή: οι συνδρομητές 1,5 δρχ., 2 δρχ. οι άλλοι.] [Από σελ. 5 κε.: άκοπες οι σελ. Ρίμα, με πολλά κρητικά γλωσσικά στοιχεία, ενίοτε και λόγια στοιχεία. Νύξεις κατά Φράγκων, φλύαρες περιγραφές δίχως γνώση ειδικών λεπτομερειών, ρητορεία. Κόρακας κ.ά. καπετάνιοι. σελ. 31: αναφορά στον Γουσταύο Φλουράνης. σελ. 41: αναφορά στον Μισιρλή Ισμαήλ πασά {Φερίκ}. Αναμιγνύει ερωτικές ιστορίες, κ.ά.] [© Τον αναφέρει τιμητικά ο Ιωάννης Λοβέρδος, *Τα τραγούδια της αυγής*, Λονδίνο 1872· ο Κωνσταντινίδης του είχε γράψει ένα πολύ κολακευτικό ποίημα, που ο Λοβέρδος το δημοσιεύει στην αρχή της συλλογής του.]

– *Τραγούδι του ταξιδεύσαντος εις Τήνον Κρητικού*, 8:8, [ΗΠ 1868.610]ΣΩΒ

– Π. Ν. Λυμπέριος, *Φύλλα δάφνης*, 8:28 [ΗΠ 1868.631]ΜΧ

1 8 6 9

– Μιχ. Σ. Μαργαρίτης, *Νάξιος, Ναυμαχία Ενώσεως... και ο αυτοχειριασθείς μαθητής*, 8: 28 [ΗΠ 1869.321]

1 8 7 2

– *Νέον έτος 1872*, μφ. [Βιβλιοδ. Βαφία, αρ. 254]

(αρχ.) *Νέον έτος εις του βίου αναβαίνει την σκηνήν/ και ανοίγει έναντί-μας νέου δράματος σελίδας*, 3 τεράστ. στρ. [Οι κλητήρες της Δημαρχίας ζητούν ενίσχυση με την ευκαιρία της πρωτοχρονιάς.]

1 8 7 3

– Π. Ν. Λυμπέριος, *Ακτίνες, Λυρικοί ποιήσεις*, 16: 32 [ΗΠ 1873.23]_{ΑΠΘεσ, ΕΒΕ, ΒΒ, ΦΣΠαν}

– Χριστοδ. Χ. Ιωάννου, *Στίχοι υμνωδοί του αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου*, 16: 14 [ΗΠ 1873.610]_{ΠΠΚ 124088}

σελ. 2: [εικόνα του αγίου] **σελ. 3** *Στίχοι...* [τίτλος] (αρχ.) *Άγιε μου Γεώργη αφέντη-μου και πρωτοκαβαλάρη / αρματωμένε με σταυρό και ολόχρυσο κοντάρι, / όλοι θερμώς προσπίπτωμεν, γονυκλιτών και λέμε / με του Θεού τη δύναμη έλα και λύτρωσέ-με.* **σελ. 14:** *Τέλος. Αυτοδίδακτον ποίημα Χριστόδουλου Χ. Ιωάννου. / Εν Ερμούπολει Σύρου, 1873. (© Στο αντίτυπο ΠΠΚ, σελ. 1: (κτητορικό) Περικλής Γ. Ζερλέντης. σελ. 14: (με το ίδιο χέρι): Ο άθλιος ιδιοποιήθη το δημοτικόν άσμα παρ' εμού σχεδόν το ίδιον από του 1868 εν τη συλλογή μου. (Δεν έχω εντοπίσει τη συλλογή.)]*

1 8 7 5

– Εμμανουήλ Βεκερέλλης, *Ο ποιητής και τ' άπορα. Ποίησης. Μνημόσυ-νον...Βασιλειάδου*, 12: 19, [ΗΠ 1875.545]

– Αλ. Σούτσος, *Πανόραμα της Ελλάδος*, β' έκδ. Βιογραφία υπό Ε. Ιωαννίδου, 8: λβ'+128 [ΗΠ 1875.28]

– Π. Γ. Μαίμος, *Ανθολογία ήτοι συλλογή διαφόρων ασμάτων...*, β' έκδ. 8: 280 [ΗΠ 1875.39]

1 8 7 7

– Χριστοδ. Χ. Ιωάννου, *Στίχοι υμνωδοί του αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου*, 24: 14 [ΗΠ 1877.606]_{ΕΒΕ}

1 8 7 9

– Ν. Μελισουργός, *Λυρικοί ποιήσεις. Βιβλίον Α΄*, 8:48 [ΗΠ 1879.540]_{ΒΓΕΡμ}

(άκοπο)

σελ. 3-5: *Εις μνήμην του Γ. Παπαγιαννοπούλου* (αρχ.) *Εσείς που αναβαίνετε ψηλά στα κορφοβούνια*, [Ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος σκοτώθηκε στη Μακρινίτσα· μετείχε στο εκστρατευτικό σώμα του Συριανού Α. Πετρίτση. Τοποχρονολογία, Σύρος 20.5.1878 [© Σε γλώσσα δημοτική· συχνά τρόποι δημοτικού τραγουδιού. Πατριωτισμός, ελεγεία σε νεκρούς φίλους, αλλά και ερωτικά ή ελαφράς θεματικής ποιήματα. Στο εξωφ. Ιὺ εικόνα του Απόλλωνα με λύρα, και *τιμάται φρ. 1.*]

– Φραγκίσκος Π. Σαρρής, *Φαίδων και Αύρα*, 8: ζ΄+5-56 [ΗΠ 1879.900]_{Βαφ}

σελ. γ΄: [αφιέρωση στον δήμαρχο Δ. Βαφειαδάκη] *σελ. ε΄-ς΄:* [Προσφώνηση στον Βαφειαδάκη] *σελ. 5-46:* [κείμενο] (αρχ.) *Έστι νησίς εν τω μέσω του κάτω ημών Παραδείσου* όπου *οικούσιν αι νύμφαι, φυγούσαι της πριν κατοικίας*, [σε πέντε τμήματα, Α΄-Ε΄ και σε εξάμετρο. Αφηγηματικό ποίημα, στην Πρίγκηπο, υπόθεση ερωτική: οι γονείς αρνούνται γάμο, ο Φαίδων πάει να γίνει μοναχός, πολεμά στη Θεσσαλία με τον Χατζη Πέτρο, σκοτώνεται· στο τέλος ο πατέρας παραφρονεί.] **σελ. 47-56:** *Κατάλογος των κ.κ. συνδρομητών* [όλοι σχεδόν Ερμούπολη].

– Π.Γ. Μαίμος, *Ανθολογία ήτοι συλλογή, γ΄ έκδ.* 12: 280 [αβιβλιογράφητο· αντλώ από: «Κουλτούρα» *Εκδόσεις-Γκαλερί-Εκθεσεις Κατάλογος έκθεσης... Το Δημοτικό τραγούδι... Αθήνα 1978*, αρ.124]

1 8 8 0

– Ανδρέας Π. Σαρρής, *Λευκάνθεμα Πατήρ και θυγάτηρ Δράμα Απόλλων και Το έγκλημα Διηγήματα πεζά Ο όρκος Ποίημα...*, 8:(6)+241 [ΗΠ 1880.455]

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΙΚΕΛΑΣ. ΕΝΑΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΗΣ;
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΕΝΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Αν η ανακοίνωση που ακολουθεί και έχει ως αντίκειμενό της τον Δημήτριο Βικέλα στρέφεται προς την Ερμούπολη, είναι σκόπιμο να διευκρινιστεί εξ αρχής ότι ο προσανατολισμός της προήλθε από το πλαίσιο του διήμερου αυτού εργαστηρίου. Άλλου είδους ερευνητικά ζητούμενα με έφεραν εμένα προς τον πολυσχιδή Βικέλα και το έργο του, αλλά η Ερμούπολη είναι το θέμα των συζητήσεων μας, γι' αυτό είναι εύλογο η σχέση του Βικέλα με την Ερμούπολη να έρχεται εδώ στο προσκήνιο.

Το ερωτηματικό του τίτλου υποδηλώνει μια απορία που μπορεί να αφορά τόσο την ταυτότητα του Βικέλα όσο και της Ερμούπολης: τι σημαίνει να είναι κανείς Ερμούπολίτης, ιδίως κατά τον 19^ο αι., ίσως δεν είναι ένα ερώτημα τόσο απλό να απαντηθεί. Μπορεί άραγε η σχέση του Βικέλα με την Ερμούπολη να ρίξει ένα κάποιο πλάγιο φως στην ίδια την Ερμούπολη και την ιστορία της; Αυτό μένει να φανεί στο τέλος.

Όσο για τον Βικέλα –αντικείμενο έρευνας για μένα νέο και ομολογουμένως γοητευτικό– μια συμπερασματική διαπίστωση του Άλκη Αγγέλου επενέργησε καθησυχαστικά: ο Βικέλας, τόνιζε ο Αγγέλου με δέρμη πριν λίγα χρόνια, εκδίδοντας τα *Άπαντά* του, είναι μια περίπτωση λογίου προκλητική για τις έρευνές μας, αλλά κλείνοντας την σαραντασέλιδη εισαγωγή του κατέληγε: «έχω τη συνήθεια να χαρακτηρίζω τις εργασίες μου συχνά δοκιμιογραφικές. Στην περίπτωση Βικέλα ας μην απορήσει ο αναγνώστης, αν οπισθοδατήσω κατά ένα βήμα: θα χαρακτηρίσω την εισαγωγή μου σκαρίφημα δοκιμίου. Εκεί πιστεύω ότι βρισκόμαστε σήμερα με τον Βικέλα».¹ Από τότε, το 1997, έχουν γίνει οπωσδήποτε βήματα,² αλλά δεν νομίζω ότι το

1. Άλκης Αγγέλου, «Ο Βικέλας σήμερα», στο Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα*, τ. Α': *Αυτοβιογραφία*, επιμέλεια Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1997, σ. 42*.

2. Βλ. κυρίως τη μελέτη της Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιάννου, «Ο Δημήτριος Βικέλας και ο παροικιακός ελληνισμός στην Αγγλία», *Η Μελέτη*, τ. Α', περ. Β', 2004, σ. 143-163. Στην περιεκτική αυτή μελέτη η Χατζηγιάννου επισκέπτεται το όλο θέμα Βικέλας, για να αναδείξει πώς ο Δημήτριος Βικέλας γίνεται ένας από τους κύριους εκφραστές της μεγάλης οικονομικής αναδιοργάνωσης στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα των Ελλήνων εμπόρων-επιχειρηματιών, κυρίως των Χίων, φωτίζοντας τα σημεία που τον συνδέουν με ό,τι η ίδια εύστοχα αποκαλεί «χιακό επιχειρηματικό δαύμα». Η Ερμούπολη είναι στη μελέτη της παρούσα, εύλογα ωστό-

τοπίο των ιστορικών ερευνών ως προς τον Βικέλα έχει αλλάξει δραστικά. Όσα ακολουθούν ας θεωρηθούν λοιπόν μια ακόμη δοκιμή γνωριμίας με τον Βικέλα μέσα από μια ιδιότυπη πύλη εισόδου, τη γενέτειρά του, δηλαδή την Ερμούπολη: γιατί εκεί ως γνωστόν γεννήθηκε το 1835, «εις την οικίαν του εκ μητρός πάππου [τ]ου Γεωργίου Μελά, κειμένην επί της σήμερον πλατείας του Θεάτρου».³

Ο Βικέλας, άλλωστε, έχει διεκδικηθεί εγκαίρως από την Ερμούπολη: η προτομή του θρίσκειται εδώ και δεκαετίες στην ίδια πλατεία, πλάι σε εκείνην του Εμμανουήλ Ροΐδη, με τον οποίο εξάλλου υπήρξαν συμμαθητές, για μια χρονιά, στο Λύκειο του Ευαγγελίδη, όπου μάλιστα συνδέθηκαν «δια πρώιμου φιλολογικής συνεργασίας».⁴ Αρκούν όμως αυτά για να θεωρηθεί ο Βικέλας Ερμουπολίτης;

Τελείως συμπτωματικά, μια είδηση στις εφημερίδες της περασμένης μόλις Κυριακής (*Το Βήμα*, 3 Ιουλίου 2005), έφερε στην επικαιρότητα ακριβώς το ζήτημα της καταγωγής, της εντοπιότητας, του Βικέλα: η πόλη της Βέροιας μόλις ίδρυσε ένα νέο δημοτικό νομικό πρόσωπο, την «Πνευματική και Ολυμπιακή Στέγη Δημητρίου Βικέλα». Όπως η ονομασία του προδίδει πρόκειται για μια καθυστερημένη διεκδίκηση που μπορεί να θεωρηθεί υποπροϊόν της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων από την Αθήνα, αν και ο προσορισμός του ιδρύματος δεν είναι μόνο η ανάμειξη του Βικέλα στην αναβίωση του ολυμπισμού. Μία στέγη για τον Βικέλα, τον πολυσχιδή Βικέλα, φιλοδοξεί να δημιουργήσει στη Βέροια ο δήμος με τη σύμπραξη ενός δραστήριου Μητροπολίτη που διαθέτει τον χώρο και το έργο φαίνεται να έχει τη στήριξη και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Δεν είναι λοιπόν απίθανο, χωρίς βεβαίως να είναι πολύ πιθανό, να γνωρίσει ο Βικέλας μια νέα δημοσιότητα, πλάι και σε προέκταση εκείνης που του έδωσαν, δικαιο-

σο υποταγμένη στην κατεχοχήν χιώτικη παράμετρο της γένεσής της. Πβ. επίσης: D. Tziouvas «Dimitrios Vikelas in the Diaspora: Memory, Character Formation and Language», *Kambos, Cambridge Papers in Modern Greek* 6 (1998) και Michael Llewellyn Smith, «The Exemplary Life of Dimitrios Vikelas (1833-1908)», *The Historical Review* 3 (2006), 7-32.

3. Δ. Βικέλας, *Άπαντα*, τ. Α': *Αυτοβιογραφία*, Επιμέλεια: Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1997, σ. 5 (εφεξής, *Άπαντα Α'*). Η αυτοβιογραφία του Βικέλα γράφτηκε σε δύο φάσεις και δύο μέρη, το πρώτο μέσα στο έτος 1898 και το δεύτερο μεταξύ 1901-1907. Τα δύο μέρη εκδόθηκαν για πρώτη φορά από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων το 1908 με τον τίτλο *Η Ζωή μου*. Την έκδοση είχε επιμεληθεί ο ίδιος, δεν πρόλαβε όμως να δει την τελική εκτύπωσή της, αφού πέθανε τον Ιούνιο του 1908.

4. Με το φλεγματικό αυτό σχόλιο αναφέρεται στην από κοινού με τον Ροΐδη σύνταξη χειρόγραφης σχολικής εφημερίδας, στο *ίδιο*, σ. 80.

λογημένα αλλά μάλλον παραμορφωτικά, οι Ολυμπιακοί Αγώνες και μαζί της να αποκτήσει, εκ των υστέρων, μια νέα και ισχυρή εντοπιότητα. Από αυτή τη σκοπιά, το ερώτημα που εδώ με απασχολεί φαίνεται να αποκτά μια αναπάντεχη, έστω τοπικής κλίμακας, επικαιρότητα.

Πάντως, η διεκδίκηση της Βέροιας, ανεξαρτήτως του συγκεκριμένου πλαισίου μέσα στο οποίο συντελείται, διεκδίκηση ευεξήγητη, αφού μπορεί ωραία να ενταχθεί στις αυξανόμενες ζητήσεις τοπικής ταυτότητας και τοπικής τουριστικοπολιτιστικής κληρονομιάς της τελευταίας εικοσαετίας, είναι οπωσδήποτε μια νόμιμη διεκδίκηση. Όχι μόνο γιατί ο Βικέλας πράγματι προέρχεται εκ πατρός από τη Βέροια, από την παλαιά οικογένεια Μπικέλα, αλλά γιατί όπως ο ίδιος γράφει –πριν ακόμη επισκεφθεί τη Βέροια το 1901– στην αυτοβιογραφία του *Η ζωή μου*: «αισθάνομαι ότι, εάν ήτο δυνατόν να στήσω την σκηνή μου εις Βέροϊαν, εκεί ήθελα ανεύρει την πατρίδα, καθόσον εκεί συγκεντρώνονται αι οικογενειακές παραδόσεις. Δεν λησμονούμεν ότι εκείθεν καταγόμεθα. Επί του τάφου του πατρός μου, εις το νεκροταφείον των Αθηνών, υπό το όνομά του εχαράξαμεν τας λέξεις “εκ Βεροΐας”· ο αδελφός μου ενέγραψεν εις το σχολείον τον πρωτότοκόν του ως Μακεδόνα την καταγωγήν, και εγώ δε μεταξύ των Μακεδόνων πάντοτε συγκαταλέγομαι. Ατυχώς δεν κατόρθωσα εισέτι να επισκεφθώ την Βέροϊαν».⁵ Δεν είναι περιττό να υποσημειωθεί η εποχή που γράφονται αυτές οι σκέψεις, τι σημαίνει δηλαδή εθνικά και πολιτικά η Μακεδονία, ούτε όμως πρέπει να αποκλεισθεί και μια πιο προσωπική χροιά στην επιλογή της Βέροιας. Μέσα από τη διεκδίκηση της εκ πατρός καταγωγής, μέσα από την απόδοση τιμής προς το όνομα που φέρει, ενδεχομένως ο Βικέλας διαμορφώνει ένα αντίβαρο ατομικής ταυτότητας απέναντι στην εκ μητρός οικογένεια Μελά, που περίπου τον υιοθέτησε και με την οικονομική ισχύ της οποίας συνέδεσε τα επιχειρηματικά του βήματα, αντίβαρο ίσως απέναντι και στη μεγάλη συνοδοιπόρο της ζωής του, στη νεαρή μητέρα του, που υπήρξε γι’ αυτόν «ο πολικός αστήρ ο διευδύνων και ρυθμίζων τα βήματά [τ]ου εις τον δρόμον της ζωής, το κέντρο περί το οποίον εστρέφετο η ύπαρξις [τ]ου».⁶ Οπωσδήποτε, εκπληρώνει μια πράξη οφειλής προς το πρόσωπο που για να τους υποστηρίξει υπήρξε πάντοτε μακριά του, σχεδόν στη σκιά:

5. Στο *ίδιο*, σ. 6. Για την επίσκεψη στη Βέροια βλ. *Άπαντα Α΄*, Παράρτημα Α΄, σ. 244. Η Χατζηγιωάννου επισημαίνει επίσης την επιλογή της μακεδονικής καταγωγής, την οποία κατανοεί ως ξεχωριστή ιστορική καταγωγή, ικανή να αντιπαρατεθεί στο δυνατό οικονομικό κύκλωμα των Χίων.

6. Στο *ίδιο*, σ. 104.

τον πατέρα του, που καταστράφηκε δύο φορές οικονομικά και επιβίωσε, που εξουδετερώθηκε πρόωρα καθώς έμεινε παράλυτος σχεδόν μία δεκαετία πριν να πεθάνει το 1869· πάντως χωρίς χρέη, όπως τόνιζε ο Βικέλας: αφήνοντάς του μόνη κληρονομιά ένα έντιμο όνομα.

Αντίθετα, ως προς τη σχέση του με την Ερμούπολη ο Βικέλας είναι λιγότερο κατηγορηματικός, σχεδόν διφορούμενος. «Αι παιδικαί αναμνήσεις και αι του μαθητικού μου, εν μέρει, βίου καθιστούν οπωσδήποτε προσφιλή δι' εμέ την Σύραν, αλλά δεν με προσκολλά εις την ξηράν εκείνην νήσον το παρελθόν της οικογενείας μου, ούτε με συνέδεσεν η μετέπειτα ζωή μου προς τον τόπον της γεννήσεώς μου. Εάν οι γονείς μου έμεναν εκεί διαρκώς, εάν είχα πατρικήν ιδιοκτησίαν εις Σύραν, θα εγινόμην πράγματι Ερμουπολίτης».⁷ Σε αυτή τη φράση αποτυπώνεται, από τη σκοπιά του ίδιου του Βικέλα, η σχέση του με τη Σύρα: ας μην περάσει απαρατήρητη η λέξη «Ερμουπολίτης», που έστω υπό αίρεση, χρησιμοποιεί για τον ίδιο ο Βικέλας.

Ωστόσο, το δικό μας ερώτημα σχετικά με τη σχέση του Βικέλα με την Ερμούπολη, όπως είναι ευνόητο, δεν αφορά το στενό ζήτημα της γεωγραφικής καταγωγής του.

Πιο χρήσιμη, αλλά όχι εντελώς ξένη προς τη σχέση του με την Ερμούπολη, όπως ελπίζω στη συνέχεια να φανεί, πρέπει να θεωρηθεί μια τρίτη δική του διατύπωση από τα ίδια αυτοβιογραφικά συμφραζόμενα: «ο πλάνης, εκ γενετής σχεδόν, βίος μου μού αφήρεσεν πάσαν αφορμήν προς ανάπτυξιν τοπικού πατριωτισμού».⁸ Μπορεί εκεί να βρίσκεται ένα κλειδί για την κατανόησή του Βικέλα, ίσως μαζί και το κλειδί για τον εντοπισμό μιας νέου τύπου ατομικής αυτοσυνείδησης στην οποία συμμετέχει. Το κρίσιμο ερώτημα για να αναδειχθεί σε κλειδί η «απουσία ανάπτυξης τοπικού πατριωτισμού» είναι το συμπληρωματικό: η συγκεκριμένη αυτή απουσία πώς και από τι αναπληρώνεται;

Ασφαλώς, οι περιστάσεις ενός πλάνητος βίου συμβάλλουν ώστε να μην ευοδωθεί η ανάπτυξη «τοπικού πατριωτισμού», αν και η συχνά η εμπειρία της κινητικότητας και της παροικιακής δραστηριότητας γέννησε μια συμπληρωματική ενίσχυση του αισθήματος της τοπικής καταγωγής και συν-

7. Στο ίδιο, σ. 6.

8. Στο ίδιο (η έμφαση δική μου). Αξίζει σε αυτό σημείο να υπενθυμίσουμε την τρίτη πόλη, πέρα από την Αθήνα, με την οποία συνέδεσε ο ίδιος το όνομά του με τη διαθήκη: το Ηράκλειο, προς τον δήμο του οποίου δώρισε με τη διαθήκη του τη βιβλιοθήκη του. Οι ακριβείς λόγοι που τον οδήγησαν στη συγκεκριμένη επιλογή παραμένουν για μένα αδιευκρίνιστοι. Επιβεβαιώνουν όμως έμπρακτα την ομολογία της απόστασης του Βικέλα από κάθε έννοια τοπικού πατριωτισμού.

δέθηκε με προσδέσεις και προσφορά στον τόπο καταγωγής. Η φράση αυτή στον λόγο του Βικέλα μπορεί να αξιοποιηθεί παραγωγικότερα από εμάς αν την αποσυνδέσουμε κάπως από τις συμπτώσεις ενός ατομικού βίου. Αν δηλαδή, αντιθέτως, τη συσχετίσουμε κυρίως με τη νέα συνθήκη που οριοθετεί τον Βικέλα, αλλά και μεγάλο μέρος της γενιάς του, από τους παλαιότερους: η απόσταση από τον τοπικό πατριωτισμό μήπως –θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει– εκπροσωπεί μια νέα δυνατότητα που αναδύεται μαζί με τη γενιά του, μεταξύ δηλαδή εκείνων που βλέπουν το φως, σε όσους γεννιούνται ή μεγαλώνουν, στο ελεύθερο ελληνικό κράτος –ανεξαρτήτως εάν μένουν σε αυτό ή μετακινούνται; Η περίπτωση του Βικέλα μπορεί ενδεχομένως να ρίξει φως στον τρόπο που συγκροτείται η «πρωτότυπη» αυτή γενιά, η πρώτη γενιά Ελλήνων πολιτών.

Προς ενίσχυση αυτής της υπόθεσης θα ήθελα να φέρω εμβόλιμη εδώ μια φράση ενός άλλου απομνημονευματογράφου, ομότεχνου στο επάγγελμα και της ίδιας γενιάς. Σημειώνω τη φράση όπως βγήκε από την πένα του, ενώ εξιστορούσε ένα μικροεπεισόδιο νεανικής σύγκρουσης στην ελληνική επιχείρηση της Κωνσταντινούπολης όπου είχε πρωτοπροσληφθεί: «εγώ δε, ζωηρός ως ήμην και ανατεδραμμένος υπό Συνταγματικόν ουρανόν...». ⁹ Υπό Συνταγματικόν ουρανόν: να μια προοπτική που διαφέρει –υπονομεύοντας το νόημά του– από εκείνη του «τοπικού πατριωτισμού». Τα λόγια ανήκουν στον Συγγρό. Γεννημένος καθώς είναι κι αυτός το 1830, στην Κωνσταντινούπολη ωστόσο, με τα παιδικά του χρόνια στην Άνδρο αλλά με μαθητικό βίο και γονείς εγκατεστημένους στην Ερμούπολη, θα μπορούσε να αφορά και αυτόν εξίσου το ερώτημα που μας απασχολεί ως προς τον Βικέλα. Πόσο Ερμούπολίτης είναι ο Ανδρέας Συγγρός; ¹⁰

Το γενικότερο ερώτημα που προβάλλει αφορά το κατά πόσο λοιπόν η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, η νεοπαγής αυτή ιδιότητα λειτουργεί τελικά, για ορισμένους από όσους γεννιούνται και διαπλάθονται σε αυτό το νέο μετεπαναστατικό περιβάλλον του ελεύθερου κράτους, σαν μια ταυτότητα που αρκεί, άρα μπορεί και να συνιστά συνθήκη ικανή, προκειμένου να υποσκελιστεί η αξία που κατείχε ο «τοπικός πατριωτισμός»; ¹¹ Αυτό το γενικό-

9. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 128. Αθήνα 1998. Πρβλ. μια άλλη παραπλήσια διατύπωση «...εγώ δε μετά της αυθαδείας του “Έλληνος συνταγματικού πολίτη”...», στο *ίδιο*, σ. 98.

10. Ας σημειωθεί ότι αργότερα εξελέγη βουλευτής Σύρου.

11. Δεν υπονοείται εδώ ότι ο τοπικός πατριωτισμός εξαλείφεται με τη δημιουργία του κράτους, ή ότι δεν γνωρίζει η εντοπιότητα, η τοπικότητα και η καταγωγή τις δικές της μεταμορφώ-

τερο και αδιερεύνητο, όσο γνωρίζω, ερώτημα νομίζω ότι αξίζει να το συσχετίσουμε με ένα ειδικότερο δεύτερο, το οποίο αφορά ακριβώς την πιθανή ιδιαιτερότητα της Ερμούπολης ως κατεξοχήν ελληνικής πόλης. Μπορεί η νεόδμητη, προσφυγική και προκομμένη Ερμούπολη, καταφύγιο και σταυροδρόμι, αποκούμπι και εφιαλτήριο μαζί, να λειτουργεί ως ένας τέτοιος τόπος που αντί να δημιουργεί, να «φτιάχνει» τοπικότητα, την αποδαρώνει, επειδή φτιάχνει δεσμούς νέου τύπου ανάμεσα στα άτομα και την κοινωνία: ή –ας το διακινδυνεύσω ως υπόθεση– μήπως αυτή η χωρίς αυτόχθονες πόλη «φτιάχνει» ευθέως «ελληνικότητα»;

Ας επιστρέψουμε ωστόσο στην προσεκτική τοποθέτηση του Βικέλα απέναντι στο ζήτημα της σχέσης του «με την προσφιλή ξηρά νήσο», γιατί μπορεί να χρησιμεύσει ως αφορμή για έναν κατά το δυνατόν συνοπτικό πραγματολογικό έλεγχο της σχέσης του με την Ερμούπολη.¹² Ας τονιστεί ότι η σχέση αυτή ξεκινάει πριν από τη γέννησή του: οι παππούδες του, όπως και οι γονείς του, φτάνουν εκεί χωριστά σε διαφορετικές στιγμές, πάντως μέσα στη δεκαετία του Αγώνα, ως πρόσφυγες. Οι γονείς του εκεί γνωρίζονται, μνηστεύονται και παντρεύονται. Ο Δημήτριος μπορεί να γεννιέται στην οικία του παππού του, ο οποίος έχει διοριστεί από τον Καποδίστρια πρόεδρος του Εμποροδικείου, αλλά τον επόμενο χρόνο ο πατέρας του που αναπτύσσει την εμπορική του δράση αγοράζει δικό του σπίτι: ο μικρός Βικέλας ζει τα πρώτα τέσσερα χρόνια της ζωής «εις μικράν οικίαν, εις την οδόν την άγουσαν προς την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, η οποία εκρέματο, τρόπον τινά, επί της θαλάσσης».¹³ Από τότε και για δέκα χρόνια η οικογένεια Βικέλα μετακινείται (Ναύπλιο, Αθήνα, κυρίως Κωνσταντινούπολη και Οδησός): το σπίτι της Ερμούπολης πωλείται. Οι επιχειρήσεις κρατούν τον πατέρα στην Οδησό, αλλά ο Δημήτριος επιστρέφει εκ νέου (1850-1852) με τη μητέρα και τις αδερφές του στην Ερμούπολη, σε ενοικιαζόμενη αυτή τη φορά οικία: θα φοιτήσει για δύο περίπου χρονιές στο Λύκειο του Ευαγγελίδη. Εκεί σε διάστημα λίγο μηνών θα πεθάνουν οι δύο από

σεις και τη δική της ανάπτυξη στο πλαίσιο του νεότερου εθνικού κράτους, και πάλι στην ηγεμονική παρουσία του εθνικού πατριωτισμού. Αυτό που επιχειρείται να διερευνηθεί είναι η εμφάνιση μιας νέας, επιπλέον δυνατότητας σε αυτές τις νέες συνθήκες του δημοκρατικού και ευνομούμενου κράτους, της δυνατότητας να μην υπάρχει ισχυρισμός τοπικής ταυτότητας.

12. Η ανασκόπηση αυτή στηρίζεται στην αυτοβιογραφία του, αλλά αξιοποιεί και τη συστηματική εργασία της Μαρίας Τερδήμου, *Χρονολόγιο Δημητρίου Βικέλα*, Ηράκλειο 1991 (εργασία που έχει με τη σειρά της διευκολυνθεί από την πληρέστερη μέχρι τότε βιογραφία του Βικέλα: Αλ. Οικονόμου, *Τρεις Άνθρωποι*, τ. Β': Δημήτριος Μ. Βικέλας, Αθήνα 1953). Πρβλ. επίσης και τη Βιο-εργογραφία που προτάσσει ο Αγγέλου στα *Άπαντα Α'*, σ. 48*-57*.

13. *Άπαντα Α'*, σ. 14.

τις μικρότερες αδερφές του. Ταυτόχρονα, η οικονομική καταστροφή του πατέρα θα οδηγήσει αφενός πίσω στην Κωνσταντινούπολη την οικογένεια και αφετέρου στην εσπευσμένη είσοδο του Δημητρίου στο εμπορικό στάδιο, στην επιχείρηση των εκ μητρός θείων του, Βασιλείου και Λέοντος Μελά, στο Λονδίνο από το 1852, όπου εργάζεται (και μελετά) για περισσότερο από είκοσι χρόνια (έως το 1876). Εν τω μεταξύ όμως, το 1855 η οικογένειά του έχει μετεγκατασταθεί και πάλι στην Ερμούπολη, όπου ο πατέρας του εμπορεύεται μέχρι τον οριστικό κλονισμό της υγείας του το 1860, οπότε μετακινούνται αναγκαστικά πια στην Αθήνα: ο Βικέλας μέχρι τότε επισκέπτεται τη Σύρα τακτικά ανά διαστήματα. Ούτε λίγη ούτε πολλή, ασταθής αλλά επανερχόμενη: αυτή πάντως υπήρξε η σχέση του με την Ερμούπολη, ενώ ο δυναμισμός των οικογενειών και των επιχειρήσεων Μελά-Βικέλα καθιστά, μετά το Λονδίνο, την Αθήνα, με άλλα λόγια την πρωτεύουσα, τον αυτονόητο, αλλά σχεδόν σισύφειο στην περίπτωσή του τόπο επιστροφής –λόγω της περιπέτειας της ψυχικής υγείας της, επί μακρόν νοσηλεύμενης, γυναίκας του: τελικώς ο Βικέλας θα βρεθεί να μένει (και να γράφει) στο Παρίσι, αλλά αυτό είναι μια άλλη πτυχή του πράγματος. Μένοντας στα βιογραφικά πάντα, η σχέση με την Ερμούπολη διατηρείται και ενισχύεται, όπως επιβάλλεται να προσδέσει κανείς, και από έναν πρόσδετο δρόμο: από το Λονδίνο, τόπο εγκατάστασης και συμπόρευσης τόσων και τόσων Χιωτών-Ερμούπολιτών.

Οφείλεται όμως μια τελευταία συμπλήρωση, ποιοτική τώρα, για τους δεσμούς του Βικέλα με την πόλη: ως μαθητής στην Ερμούπολη θα γνωρίσει την πρώτη, και μάλλον πρόωρη, φιλολογική επιτυχία της ζωής του: η μετάφρασή του της Εσθήρ του Ρακίνα δίνει την αφορμή να ανέβει στο σχολείο θεατρική παράσταση, γεγονός πρώτης τάξεως για τη ζωή της πόλης. Στη συνέχεια η Εσθήρ του, μαζί με ορισμένα ποιήματα, εκδίδεται –στην Ερμούπολη εννοείται–σε βιβλίο: ώστε, όπως σημειώνει αργότερα ο Βικέλας, μπορεί ήδη από το 1851, σε ηλικία μόλις 16 χρονών, να συγκαταλέγεται –χάρη στην Ερμούπολη, ας προσδέσουμε– από πολύ νωρίς μεταξύ των Ελλήνων συγγραφέων. Και αφού έχουμε κάπως ανοίξει μια συγκριτική ματιά προς τον Συγγρό αξίζει εδώ μια παρατήρηση: και για τους δύο εφήβους η Ερμούπολη λειτούργησε διαπλαστικά, το εμπόριο για τον έναν (οι εικόνες από το μέτρο των παράδων, για τον αυτοβιογραφούμενο Συγγρό), οι εκπαιδευτικοί νεωτερισμοί και η τυπογραφία για τον άλλο (η μαγεία της διόρθωσης τυπογραφικών δοκιμών, για τον αυτοβιογραφούμενο Βικέλα). Τα στιγμιότυπα αυτά μπορούν από τη δική μας σκοπιά να υπογραμμιστούν τώρα καθώς αναδεικνύουν, έστω ανεπίγνωστα, την Ερμούπολη τόπο ευκαιριών,

τόπο ανάπτυξης των ατομικών κλίσεων –ή ας διακινδυνεύσουμε γενικεύοντας εκ δύο περιπτώσεων, τόπο εκκόλαψης ατομικών σχεδίων, ανοιχτής ή συγκαλυμμένης ανυπακοής προς σχέδια οικογενειακά.

Με αυτά τα δεδομένα, δεν αποτελεί έκπληξη η παρουσία της Ερμούπολης στο έργο του Βικέλα. Δεν εννοώ βεβαίως στο αυτοβιογραφικό έργο, *Η Ζωή μου*, όπου, όπως είναι ευνόητο, ποικίλες προσωπικές αναμνήσεις και πληροφορίες για την πόλη και τους κατοίκους της βρίσκουν εκεί μία ορισμένη θέση.¹⁴ Ως προς αυτό, ωστόσο, τα απομνημονεύματα του Συγγρού, θα έλεγα, διαφέρουν και ίσως υπερέχουν: η Ερμούπολη του Συγγρού προσφέρει μια μαρτυρία πρώτης γραμμής για την οικονομική και κοινωνική ζωή της νέας και γεμάτης σφρίγος πόλης, δεν υπάρχει ωστόσο ο χρόνος να την εντάξουμε εδώ, ούτε να τις συγκρίνουμε.

Η αναζήτηση του ίχνους της Ερμούπολης στο κυρίως λογοτεχνικό έργο του Βικέλα μπορεί αντίθετα να αποδειχθεί ιδιαίτερος παραγωγική. Η Ερμούπολη είναι εκείνη ανάμεσα στις πόλεις του ελληνικού βασιλείου, την οποία ο πειραματιζόμενος συγγραφέας γνωρίζει καλύτερα μέχρι και την έκδοση των *Διηγημάτων* του το 1886, εκείνη στην οποία έχει διαβιώσει για μακρύτερο χρόνο. Αυτός ο προφανής δεσμός του με την πόλη, γίνεται εφόδιο ισχυρό και αναντικατάστατο για κάποιον που ανοίγει τον δρόμο προς διηγήματα «ελληνικά». Ως προς αυτό το τελευταίο, ενδιαφέρει η γνώμη, η πρόσληψη όπως το λέμε τώρα, της εποχής του, γιατί σε αυτή ανήκει τόσο η αναζήτηση όσο και ο όρος. Αρκεί μια νύξη από την ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Παλαμά για τον σεβασμό με τον οποίο περιβάλλουν τον Βικέλα όχι μόνο ο ίδιος, αλλά και όλοι «εκ των της συγχρόνου νεότητας, της πνευματικώς εργαζομένης»: Αναφερόμενος ειδικώς στην εμφάνιση του «ελληνικού διηγήματος», ο Παλαμάς παρατηρεί πως «στον Βικέλα επεφυλάσσετο να ρίξει το σύνθημα».¹⁵ Ακριβώς αυτή η συσχέτιση της λογοτεχνικής παραγω-

14. Με εισιτήριο ακριβώς τα απομνημονεύματά του (ένα κεφάλαιο από το *Η ζωή μου*) βρήκε ο Βικέλας την αυτονόητη θέση του στην ανθολογία για την Ερμούπολη της σειράς «Μια πόλη στη λογοτεχνία» του εκδοτικού οίκου Μεταίχιμο: *Ερμούπολη, επιλογή κειμένων*: Μάνος Ελευθερίου, Αθήνα 2003, σ. 48-57.

15. Κ. Παλαμάς, «Εξ αφορμής άρθρου της *Revue de deux mondes*», στο Δ. Βικέλας *Άπαντα*, τ. Α', Αθήνα 1997, σ. 354. Πρβλ. και τις ανάλογες διατυπώσεις του Γρηγορίου Ξενοπούλου: «Διηγήματα ελληνικά δεν εγράφοντο τότε. [...] Πρώτος ο κ. Βικέλας έγραψε διήγημα ελληνικόν, πραγματικόν, έχον ήρωας ανθρώπους γήινους και απεικονίζον σκηνάς εκ του αληθούς», «Ο Λουκής Λάρας», *Εστία* 32 (1891), 368-369, όπως ανθολογούνται στις «Κρίσεις για τον Λουκή Λάρα» στο Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, Επιμέλεια: Μαριάννα Δήτσα, Αθήνα 2000, σ. 242.

γής του Βικέλα με την Ερμούπολη, που καταλήγει ευθέως σε «διηγήματα ελληνικά» (και όχι τοπικά) επιτρέπει να παραμείνει ο προβληματισμός μας στο πλαίσιο που έδωσαν οι προηγούμενες παρατηρήσεις περί της απουσίας «τοπικού πατριωτισμού» και να διατηρηθεί ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσον και με ποιο τρόπο είναι τελικά ο λογοτέχνης Βικέλας Ερμούπολίτης. Πού όμως βρίσκεται και ποια είναι η Ερμούπολη του Βικέλα;

Φυσικά, ο πρώτος και υποχρεωτικός σταθμός είναι το «πρώτο ελληνικό διήγημα», ο *Λουκής Λάρας* (α΄ έκδοση: 1879). Χωρίς να ανοίξω τη συζήτηση για τον *Λουκή Λάρα*, και αποφεύγοντας τον πειρασμό να σκαλίσω το προκλητικό, από την σκοπιά της ιστορίας, θέμα της προσήλωσης και αφοσίωσης του Βικέλα στην Ελληνική Επανάσταση, και στο ρόλο του στην πανευρωπαϊκή ανάδειξή της πενήντα χρόνια μετά το γεγονός, θα περιοριστώ στην παρουσία της Ερμούπολης εκεί απομονώνοντας ένα μόνο χωρίο:

Ο πληθυσμός της Σύρου περιωρίζετο τότε εντός της αποτόμου εκείνης και πενιχράς κορυφής. Καθ' όλην την έκτασιν, την οποία καλύπτει η πλουσία Ερμούπολις, δεν έβλεπες ή θράχους γυμνούς. Μόνον εκεί οπού σήμερα, επί λιδοστρώτου πλατείας, παιανίζει η μουσική και σύρουν αι κυρίαί τας μεταξωτάς ουράς των, κήποι τινές και ολίγα δένδρα εμαρτύρουν των πτωχών κατοίκων την φιλοπονίαν. Έν εκκλησίδιον δυτικόν και τρεις τέσσαρες αποθήκαι δια τους οίνους ήσαν τα μόνα επί της ακτής κτίρια. Πλησίον αυτών, επί του αιγιαλού, είχε νεωστί οικοδομηθή πενιχρόν καφενείον, χρησιμεύον και ως ξενοδοχείον, και ως γραφείον, και ως χρηματιστήριον. Ολίγον δε μακρύτερα, εκεί όπου σήμερα ναυπηγούνται πλοία και ακούγεται εύρυθμος της σφύρας κρότος, κατέκειτο τότε, παρά τον έρημον αιγιαλόν, σκάφος ναυαγήσαντος πλοίου.¹⁶

Δεν πρόκειται για ένα χωρίο απλώς. Η συγκλονιστική στην πυκνότητά της εικόνα (και έμμεση μαρτυρία)¹⁷ που προσφέρει η αφήγηση του Βικέλα για τη γένεση της Ερμούπολης το 1822, και η κομβική σημασία που έχει αυτή η πόλη για την πλοκή και την ευτυχή τροπή της ιστορίας του *Λουκή Λάρα*, δεν θα είχε το ίδιο νόημα αν δεν υπήρχε εκτός, αλλά και εντός του κειμένου, η πλουσία Ερμούπολις της «σήμερα», δηλαδή η ακμαία πόλη του 1879, με τις μουσικές, τα μεταξωτά ενδύματα, τα λιδοστρωτά της, με το ναυπηγείο, τους τεχνίτες του και τον εύρυθμο κρότο των σφυριών τους. Η

16. Στο *ίδιο*, σ. 166.

17. Βλ. τη βάση της μαρτυρίας για την κατάσταση της Ερμούπολης, όπως παραδίδεται στο χειρόγραφο του Λουκά Ζίφου, το οποίο δημοσιεύει η Δήτσα, στο *ίδιο*, σ. ιβ΄-ιγ΄.

αφαιρετική υπόμνηση της Ερμούπολης «της σήμερα» προσφέρει προς τον αναγνώστη υπαινιγμό ικανό για την ευρέως γνωστή για την προκοπή της και προ πολλού καταξιωμένη ελληνική πόλη.

Γιατί μαζί με την κυριαρχική παρουσία της Επανάστασης στο διήγημα η Ερμούπολη αποτελεί τον αφανή συμπρωταγωνιστή του *Λουκή Λάρα*. Η Ερμούπολη, γέννημα του «ανεμοστρόβιλου της Επανάστασης», δημιουργημά εκ του μηδενός, συμπυκνώνει, φευγαλέα αλλά ευθύβολα, μέσα στο διήγημα την εκ των υστέρων δικαίωση της Επανάστασης: η σύγκριση του τότε με το τώρα, του 1822 με το 1879, δηλαδή η ιστορία της πόλης γίνεται εμμέσως το μέτρο της επιτυχίας του 1821. Η «Ερμούπολη της σήμερα», αντί του κρατιδίου, όπως εισέρχεται μέσα στην αφήγηση συνιστά ζωτικό σημείο αναφοράς. Προσφέρει, ούτε λίγο ούτε πολύ, την ασφαλή εκείνη προοπτική του παρόντος χρόνου, το «εκ των υστέρων», μέσα από την οποία αποκτά για τον Βικέλα το ιστορικό της νόημα η Ελληνική Επανάσταση, όπως επίσης αποκτά και το ίδιο το βιβλίο, ο *Λουκής Λάρας*, τον λόγο της πανευρωπαϊκής επιτυχίας του: γιατί το πρώτο ελληνικό διήγημα είναι γραμμένο σε γλώσσα μεταφράσιμη, σε μια «κοινή ευρωπαϊκή».

Αν στον *Λουκή Λάρα* η Ερμούπολη ισοδυναμεί με την Επανάσταση και γίνεται το συνώνυμο της αλλαγής, ακριβέστερα της «προόδου και της ευημερίας», που η Επανάσταση επιφέρει, σε ένα άλλο, λιγότερο γνωστό, έργο του Βικέλα μπορεί να απομονωθεί μια ακόμη Ερμούπολη. Αυτή τη φορά, νομίζω, η λογοτεχνική παρουσία της προσφέρει μια εικόνα πιο πολύπλοκη, πιο αντιφατική, πιο κριτική, όχι όμως λιγότερο δραστική. Αναφέρομαι στην Ερμούπολη του «Φιλίππου Μάρθα», της ιστορίας δηλαδή, αν έπρεπε να τη συνοψίσουμε, μιας μοντέρνας αργής αυτοκτονίας (το ατομικό δρομολόγιο του ήρωα εδώ, θα μπορούσε κανείς να πει, είναι το αντίθετο από εκείνο του *Λουκή Λάρα*: αντί της επιβίωσης μέσα από τις αντιξοότητες, αντί της επιτυχίας, ο Φίλιππος Μάρθας ενσαρκώνει τη μελαγχολία, την απόσυρση, την περιθωριοποίηση μέσα στην πόλη, τελικά μια όχι λιγότερα μοντέρνα πορεία αυτοκαταστροφής). Θα περιοριστώ και πάλι σε ένα και μόνο χωρίο. Προέρχεται από την Ερμούπολη του ενδιάμεσου χρόνου, κάπου στο μέσον της ιστορικής της διαδρομής από το 1822 στο 1880, εποχή κατά την οποία η Ερμούπολη, συγκρινόμενη με την Αθήνα, ακόμη τότε την παραβγαίνει. Είναι πιο εύρωστη, πιο πλούσια, πιο μοντέρνα και «προχωρημένη»:

Ο ερχόμενος εκ των άλλων μερών της Ελλάδος εις Σύραν, έβλεπεν εκεί εξωτερικά σημεία φραγκισμού, τα οποία εις μάτην ήθελεν τότε να αναζητήσει αλλαχού.

Τούτο εξηγείται ευκόλως. Οι συνοικισταί της Ερμούπόλεως, εκριζωθέντες των εστιών από τον ανεμοστρόβιλο της Επανάστασεως και μεταφερθέντες επί νέου εδάφους, ηδύναντο δι' αυτό να μεταβάλωσιν ευκολώτερον των άλλων Ελλήνων, τα προγονικά ήθη και έθιμα. Άλλως δε οι πλείστοι ανήκον εις τα εμπορικά τάξεις, πολλοί εξ αυτών επεσκέφθησαν οι ίδιοι τα ξένα ή είχαν συγγενείς εκεί αποκατασταθέντας, ώστε δεν άργησαν να συγκεντρώσουσιν εις την νήσον εκείνην το εμπόριον της Ελλάδος και να αποκαταστήσουσιν την Ερμούπολιν *το πρώτον σημείον ενώσεως μεταξύ του αρτισυστάτου κράτους και της λοιπής Ευρώπης.*

Άληθώς ο αποκτηθείς ούτως εξευρωπαϊσμός έφερε τον διπλούν τύπον και της *βίας*, με την οποίαν μετηνέχθη έξωθεν, και της *ανεπαρκείας* των μέσων δια των οποίων επραγματοποιείτο η εφαρμογή του. Οι νέοι εκείνοι Ευρωπαίοι εφείνοντο μη λαβόντες εισέτι τον καιρόν να συνηθίσουν εις τα ξένα ήθη και εις τα νέα φορέματά των.¹⁸

Το περιεκτικό χωρίο αξίζει μεγαλύτερης προσοχής. Από τη σκοπιά μας, αρκεί νομίζω να διαπιστώσουμε ότι ο Βικέλας ανοίγει και πάλι ένα παράθυρο για να αντιληφθούμε εναργέστερα την έξοδο των ανθρώπων από τις τοπικές ταυτότητες με την οποία συνδέθηκε από την ίδρυσή της η Ερμούπολη –όπως εξάλλου συνέβη και με τον δικό του πλάνητα βίος– μια έξοδο που αποτέλεσε ταυτόχρονα πράξη εισόδου και συντονισμού με τη μεγαλύτερη και ηδελυμένη μεταβολή: το «αρτισύστατο κράτος». Στην Ερμούπολη αποδίδεται τώρα η θέση του προκεχωρημένου φυλακίου στην ένωση της Ελλάδας με τη «λοιπή Ευρώπη» –ας υπογραμμιστεί η φράση, που ωστόσο δεν καινοτομεί.¹⁹ Υπογράμμιση χρειάζεται το γεγονός ότι η οπτική γωνία του παρατηρητηρίου που στήνει ο Βικέλας προς την Ερμούπολη του Φίλιππου Μάρθα –από τη σκοπιά του «ερχομένου εκ των άλλων μερών της Ελλάδος»– αφήνει εξαρχής με προθυμία να φανούν και τα όρια της «ένωσης» (ο διπλός τύπος της *βίας* και της *ανεπάρκειας* των μέσων).

Άς μην υπάρξει όμως παρεξήγηση. Δεν υπάρχει περιφρόνηση ή δυσπιστία σε αυτή την περιγραφή των αμήχανων αλλά πάντως νέων Ευρωπαίων της Ερμούπολης: ο Βικέλας είχε εμπιστοσύνη στο μέλλον τους, όπως είχε

18. «Φίλιππος Μάρθα», Δ. Βικέλας, *Άπαντα*, τ. Β', Αθήνα 1997, σ. 194. (Η έμφαση δική μου).

19. Η φράση, όπως και η παραλλαγή της «αλλογενείς Ευρωπαίοι», γνωστή τουλάχιστον από τον Κοραή, (φίλο, ας υπενθυμιστεί εν παρόδω, του εκ μητρός προπάππου –οικογένεια Βασιλείου– του Βικέλα), εντοπίζεται ωρίτερα και στον Δημήτριο Καταρτζή, για το θέμα πθ. Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 2, Αθήνα 2003, ιδίως σ. 67 και 73-74.

εμπιστοσύνη στο μέλλον της Ελλάδος. Δεν τον φόβιζε η αλλαγή, την προσδοκούσε, την επεδίωκε ποικιλοτρόπως και γι' αυτό ήξερε και να την παρατηρεί –ως είχε· αλλά ήξερε και να την περιμένει. Η εμπιστοσύνη στο μέλλον, η αφοσιωμένη εργασία για να ανοίξει δρόμος στο μέλλον, ίσως αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά γνωρίσματα του Δημήτριου Βικέλα. Όπως αλλού σημείωνε, με αφορμή και πάλι το επανερχόμενο θέμα του, την Επανάσταση: «δια να ριζώσει ο σπόρος απαιτείται καιρός. Η τρίτη και η τέταρτη γενιά θα απολαύσει τους καρπούς».

Οι Ερμουπολίτες λοιπόν, δηλαδή οι νέοι Ευρωπαίοι· ή απλώς οι Έλληνες; Ο Βικέλας, εκπρόσωπος κατ' αυτόν της δεύτερης γενιάς την Επανάστασης, ή της πρώτης γενιάς των Ελλήνων συνταγματικών πολιτών, ήταν με το μέρος τους, επειδή ήταν ένας από αυτούς. Ένας χαρακτηριστικός άνθρωπος του ευρωπαϊκού 19^{ου} αιώνα.

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ.
ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ;

Η Ερμούπολη της Σύρου με το λιμάνι της, διαμετακομιστικό, εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο, με καθοριστικές για τη διαμόρφωσή της προσμίξεις πληθυσμών από ελληνικά νησιά, αλλά και τόπος κατοικίας αλλοεθνών, Γάλλων, Γερμανών, Ιταλών και άλλων, με σημαντική οικονομική αλλά και πολιτιστική ανάπτυξη, ήταν κατά τον 19^ο αιώνα εκτός από σημείο συνάντησης εμπόρων και επιχειρηματιών και ένα σημείο συνάντησης διαφόρων κοινωνιών και πολιτισμών.

Το ερώτημα «ελληνικότητα ή κοσμοπολιτισμός» για την Ερμούπολη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20^{ού}, προέκυψε ως υπόθεση εργασίας, με δεδομένη τη δημογραφική ιδιαιτερότητα της νεότευκτης πόλης και με άξονα ανάλογα δείγματα άλλων πόλεων του ευρύτερου ελλαδικού χώρου (Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη) που παρουσίαζαν αντίστοιχα ανοίγματα προς την οικονομική και εμπορική ανάπτυξη αλλά και προς την προσέγγιση ξένων πολιτισμών. Η χρονική τοποθέτηση της αναζήτησης αυτής, μέσα στο πλαίσιο πάντα μιας υπόθεσης εργασίας, παρακολουθεί την Ερμούπολη στα χρόνια της μεγάλης της ανάπτυξης αλλά και της διαμόρφωσης των εθνικισμών, αλλά και αργότερα, στα χρόνια του μεσοπολέμου, περίοδος η οποία κατ'εξοχήν έδωσε με οξύτητα το ζήτημα της «ελληνικότητας» σε αντιδιαστολή με τον «κοσμοπολιτισμό», το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας και ιδιουσυστασίας σε αντιπαράθεση με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Εργαλείο στην αναζήτηση αυτή είναι τα λογοτεχνικά κείμενα και ειδικότερα η πεζογραφική παραγωγή με θέμα την πόλη της Ερμούπολης αλλά και το νησί της Σύρας.¹ Η χρήση της λογοτεχνίας ως εργαλείου για τη διερεύνηση πολιτισμικών φαινομένων βασίζεται στην άποψη ότι η λογοτεχνία, μέσα από τις συμβολικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, τη διωματική πρόσληψη του χώρου και της κοινωνίας, ακόμη και μέσα από τη μυθο-

1. Πολύ χρήσιμη είναι η συναγωγή κειμένων για τη Σύρα του Μιχαήλ Π. Χατζηγεωργίου, *Η Σύρα και οι νεοέλληνες λογοτέχνες 1827-1945*, Ερμούπολη 2003. Επίσης, η ανθολογία *Ερμούπολη*, σειρά: *Μια πόλη στη λογοτεχνία*, Επιλογή Κειμένων: Μάνος Ελευθερίου, Αθήνα 2003.

πλαστική αναβίωση της ιστορίας, μπορεί να αποβεί ένας σημαντικός εκφραστής τάσεων, ατομικής ή και συλλογικής οπτικής, διαμόρφωσης κοινωνικών ή και εθνικών στερεοτύπων αλλά και να αποκαλύψει αθέατες όψεις της κοινωνίας και των πολιτισμικών διεργασιών που την καθορίζουν. Η λογοτεχνία διαμορφώνεται άλλωστε μέσα στην κοινωνία και δεν μπορεί παρά να απηχεί τα κοινωνικά φαινόμενα και τις ιδεολογικές τους συνιστώσες.²

Είναι σαφές ωστόσο ότι το υλικό είναι ποικίλο και οδηγεί προς πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους κατευθύνσεις. Έναν κεντρικό άξονα σε μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσαν να αποτελούν οι διάφορες εκδοχές της αναζήτησης ή της έκφρασης μιας ταυτότητας αναφορικά με τον γενικότερο γεωγραφικό αλλά και τον εθνικό χώρο. Τα έργα που γεννιούνται, για παράδειγμα, με αφορμή ένα ταξίδι, τα έργα που στηρίζονται στην επικοινωνία και στην επαφή, που περιγράφουν τον χώρο ως δικό τους ή ως ξένο, που περιγράφουν τις σχέσεις με τον «άλλο», ή ακόμη και τα έργα που απορρέουν από την εμπειρία του εκπατρισμένου, μετανάστη ή εξόριστου, συχνά θέτουν το ζήτημα της ταυτότητας, εθνικής και πολιτισμικής, ατομικής και συλλογικής. Μία τέτοιου τύπου προσέγγιση της λογοτεχνίας θα ήταν δυνατόν να αποκαλύψει τη ροή αντιλήψεων και στερεοτύπων σε μια συγχρονική ή και διαχρονική οπτική στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών και του πολιτισμού.³

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα το ερώτημα «κοσμοπολιτισμός ή ελληνικότητα» δεν έχει ακόμη διατυπωθεί με αυτούς ακριβώς τους όρους αλλά κυρίως εκφράζει αφενός τον εκσυγχρονισμό με το άνοιγμα προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα και αφετέρου την ξενοφοβία και τον ελληνοκεντισμό.⁴ Το ερώτημα, ή το δίλημμα, προϋποθέτει άλλωστε τη διαμορφωμένη συνείδηση και των δύο όρων του. Η έννοια του ελληνισμού διαχωρίστηκε από την αρχαία σημασία της μόλις κατά τον 19^ο αιώνα και πήρε σχήμα κυρίως με την *Ιστορία του ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Τότε, ο ελληνισμός ανάγεται σε μια «ηθική και πνευματική ενότητα του διχοτομημένου έθνους σε ελεύθερους και υπόδουλους Έλληνες», βασίζεται στη γλώσσα και στη συνείδηση εθνικής ταυτότητας.⁵ Η πολιτισμι-

2. Βλ. σχετικά, Andrew Milner, *Literature, Culture and Society*, Λονδίνο 1996.

3. Για ένα σχετικό προβληματισμό, βλ. André Karatson και Jean Bessière, *Déracinement et Littérature*, Université de Lille III, 1982.

4. Βλ. σχετικά Δημήτρης Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, «Εισαγωγή», Αθήνα 2003, σ. 11 κ.ε.

5. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989, σ. 33.

κή και ιδεατή αυτή ενοποίηση του ελληνισμού σαφώς υπερβαίνει τα στενά γεωγραφικά όρια του ελληνικού κράτους και συνυφαίνεται με τη Μεγάλη Ιδέα, ενώ συγχρόνως με το περιεχόμενο που αποκτά προσεγγίζει τη λίγο μεταγενέστερη έννοια της ελληνικότητας.⁶

Ας θυμίσουμε επίσης ότι το 1880, έγινε στην Ελλάδα η μετάφραση της *Νανάς* του Émile Zola από τον Ιωάννη Καμπούρογλου με το ψευδώνυμο Φλοξ,⁷ η οποία ξεσήκωσε δύολλα αντιδράσεων και συζητήσεων.⁸ Στην έκδοση του κειμένου του Zola δημοσιεύθηκε και η γνωστή «Επιστολιμαία διατριβή αντί προλόγου»,⁹ που υπογράφει ο Α[γνησίλαος] Γ[ιαννόπουλος] Η[πειρώτης], νεαρός λόγιος, έμπορος από το Μπάρι της Ιταλίας. Στο κείμενό του αυτό, ο Γιαννόπουλος σκιαγραφεί την αμφιταλάντευση της ελληνικής κοινωνίας γύρω από το δίπολο ελληνοκεντρισμός ή / και ευρωπαϊσμός - κοσμοπολιτισμός, που ταλάνιζε ήδη την πνευματική ζωή. «Παρά τοις πλείστοις των λαών η ζωή σήμερον προσκτάται κοσμοπολιτικήν τινα χροϊάν, ηθικόν φαινόμενον γενικού τινος αισθήματος, εις ο υπείκει η ανθρωπότης, και όπερ τείνει να καταστήση την ιδέαν της πατρίδος ευρείαν όσον ο κόσμος.» Για τον Γιαννόπουλο, ο κοσμοπολιτισμός είναι φαινόμενο ηθικό, όπου η ηθική είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της πατρίδας και της εθνικής παράδοσης. Εδώ εντοπίζεται ωστόσο ο πάγιος και διττός φόβος της νεοελληνικής κοινωνίας: από τη μια είναι ο φόβος για την αλλοίωση του εθνικού χαρακτήρα από τις ευρωπαϊκές επιδράσεις, από την άλλη όμως είναι ο φόβος για τον εθνικό απομονωτισμό, για την απομάκρυνση από την πρόοδο και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη.¹⁰ Ο Γιαννόπουλος τελικά τοποθετείται σαφώς υπέρ του ανοίγματος προς τα ευρωπαϊκά ρεύματα, επιμένοντας ωστόσο ότι οι ελληνικές δημιουργίες είναι και πρέπει να παραμείνουν γνήσια ελληνικές: «Αδύνατον ημείς να περικλεισθώμεν εν τη ιδία ημών

6. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά: Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 31-53.

7. Αιμίλιος Ζολά, *Νανά. Μυθιστόρημα πολύκροτον της φυσιολογικής σχολής, μεταγλωττισθέν εις την ελληνικήν υπό Φλοξ*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1880.

8. Η μετάφραση πρωτοδημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ραμπάγας* το 1879. Η πρώτη έντονη αρνητική αντίδραση σημειώθηκε από τον Άγγελο Βλάχο που δημοσίευσε αμέσως επιστολή στο περιοδικό *Εστία*, με τίτλο: «Η φυσιολογική σχολή και ο Ζολά. Επιστολή προς επαρχιώτην. Τω κυρίω Χ**, εις Σύρον. Εν Αθήναις, τη 26 Νοεμβρίου 1879».

9. Την «Επιστολιμαία διατριβή αντί προλόγου» αναδημοσιεύει ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, σε Παράρτημα, στο: *Ο ζητιάνος του Καρκαβίτσα*, Εισαγωγή-κείμενο-γλωσσάριο, Αθήνα 1996, σ. 271-297.

10. Για τη συζήτηση αυτή και για τη γενική αμφιδυμία που τη διακρίνει, βλ. Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι*, «Εισαγωγή», σ. 9-20.

ατμοσφαίρα, να ζήσομεν μόνοι και δι' ίδιον μόνον λογαριασμόν, να σταματήσωμεν εν τω παρόντι, όπως καλλίτερον συνδέσωμεν την χθες προς την αύριον. [...] Πρέπει να ζήσωμεν εν τω κόσμω και μετά του κόσμου, πυρέσσοντες ή χασμώμενοι ως αυτός, σκεπτόμενοι και μελετώντες υπέρ αυτού [...] Ό,τι όμως είναι Ελληνικόν, οφείλει ν' απομείνη και δ' απομείνη αιωνίως τοιούτον, ως φέρον εν εαυτώ τα στοιχεία του φωτός και του αέρος, άτινα διαυγέστερα, λεπτότερα, ήττον υλικά, ούτως ειπείν, επί της γης ταύτης απλούνται και προσπνέουσιν».¹¹

Τελικά, η γενιά του 1880 διαμορφώνεται και μέσα από τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική πνευματική ζωή άντλησε από την ευρωπαϊκή, προκειμένου να βρει τα απαραίτητα ιδεολογικά επιχειρήματα αλλά και τα εργαλεία για να χαράξει, μέσα από τον συγκερασμό των τάσεων, τον δρόμο της προς μια νέα εθνική ταυτότητα. Τα διλήμματα φυσικά δεν έπαψαν να υπάρχουν, ο ευρωπαϊσμός δεν σταμάτησε να θεωρείται απειλή για την ελληνική πολιτισμική συνοχή ενώ το ζήτημα της γλώσσας δίχαζε, με μορφή και ένταση κοινωνικού κινήματος, εκσυγχρονιστές και παραδοσιακούς. Κεντρική συνισταμένη είναι όμως πάντα το εθνικό ζήτημα, κοινό μέλημα είναι η συγκρότηση της εθνικής αυτοσυνειδησίας και βέβαια η δημιουργία μιας απόλυτα εθνικοποιημένης λογοτεχνίας.¹² Τον ρόλο αυτό, κατά την τελευταία εικοσαετία του 20ού αιώνα, έπαιξε η ηθογραφία.

Το ζήτημα της σχέσης του ελληνικού πολιτισμού με τον ευρωπαϊκό αποκρυσταλλώθηκε θεωρητικά αρκετά χρόνια αργότερα, με το έργο της γενιάς του τριάντα. Η σχέση αυτή διατυπώθηκε ως ένα αίτημα για την υπέρβαση των διαφορών, για την υπέρβαση του ηθογραφικού τοπικισμού και για τη διεκδίκηση του «ελεύθερου πνεύματος» ευρύτερης εμβέλειας, ικανού όχι μόνο να αφομοιώσει τα ρεύματα της Ευρώπης, μέρος της οποίας αποτελεί και η Ελλάδα, αλλά και να παρουσιάσει έργα οικουμενικά, χωρίς εθνικό προβληματισμό αλλά γενικότερα ανθρωπιστικό. Το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά, δημοσιευμένο το 1929, διεκδίκησε ένα ελεύθερο πνεύμα δημιουργίας, απαλλαγμένο από εθνικούς προσδιορισμούς και περιορισμούς, προσανατολισμένο στα οικουμενικά προβλήματα του ανθρώπου.

Στην πράξη όμως, κατά τα πρώτα τρία τέταρτα του 19^{ου} αιώνα, την εποχή της ανάπτυξης των εθνικισμών, ο κοσμοπολιτισμός εκφράζεται μέσα

11. «Επιστολιμαία διατριβή αντί Προλόγου», στο Μαστροδημήτρης, *ό.π.*, σ. 280.

12. Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλέξης Πολίτης, «Λογοτεχνία και διανόηση. 1880: μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 5, Αθήνα 2004, σ. 231-246 και ειδικότερα σ. 231-234.

από πολυπολιτισμικές συνθήκες διαβίωσης που επιτρέπουν την προσέγγιση με το ξένο, την αποδοχή και αφομοίωση ξένων τρόπων ζωής. Τέτοιες συνθήκες υπήρχαν σε πολυεθνικά αστικά κέντρα όπως η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια, η Θεσσαλονίκη αλλά και η Ερμούπολη της Σύρου. Εκφράζεται επίσης μέσα από ατομικές περιπτώσεις, από τη ζωή, δηλαδή, κάποιων ανδρών, επιχειρηματιών και εμπόρων που μετακινούνταν συνεχώς για την ανάπτυξη της παρουσίας τους που εδραιώνεται όχι τόσο στην Ελλάδα αλλά κυρίως σε κέντρα του εξωτερικού. Επιχειρηματίες που έρχονται σε επαφή με ξένους λαούς, ζουν στα μεγάλα κοσμοπολιτικά κέντρα του εξωτερικού και απομακρύνονται πολιτισμικά από τον τόπο προέλευσής τους, χωρίς ωστόσο να αποποιούνται την εθνική τους ταυτότητα.¹³ Ο κοσμοπολιτισμός δηλαδή τον 19^ο αιώνα, δεν εκφράστηκε τόσο ως η φιλοσοφική ή και ηθική κοσμοθεωρία του πολίτη του κόσμου αλλά ως υπέρβαση των εθνικών ορίων μέσα από ένα γενικότερα εξευρωπαϊσμένο τρόπο ζωής, επιβεβλημένο κατά κύριο λόγο από την οικονομία και τις ιστορικές συνθήκες.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η απάντηση στο ερώτημα ελληνικότητα ή κοσμοπολιτισμός για την περίπτωση της Ερμούπολης, είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Η περίπτωση ωστόσο της Ερμούπολης είναι ιδιότυπη και ξεχωριστή στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής και η ιδιοτυπία της αυτή εκφράζεται καθαρά μέσα από τα κείμενα.

«Η Ερμούπολη είχε άνθηση, αλλά άνθηση υλική και περιστασιακή» παρατηρούσε ο ερμουπολίτης Κωστής Μπασιτιάς το 1932.¹⁴ Η φράση αυτή του Κ. Μπασιτιά υπογραμμίζει το γεγονός ότι κεντρικός μοχλός στην ανάπτυξη της Ερμούπολης υπήρξε η οικονομική της ευμάρεια, μια ευμάρεια όμως περιστασιακή, χωρίς παράδοση και χωρίς αντίστοιχη συνέχεια. Η υλική και περιστασιακή άνθηση της Ερμούπολης πράγματι εκφράζεται στα κείμενα και αιτιολογεί την ιδιότυπη εικόνα της τοπικής κοινωνίας στις γραπτές της περιγραφές. Τόσο τα κείμενα της μυθοπλασίας, εκείνα (τα λιγότερα) δηλαδή που τοποθετούν την πλοκή τους στην πόλη της Ερμούπολης, όσο και τα κείμενα της μαρτυρίας, δεν πιστοποιούν ούτε μια ξεκάθαρη ελληνοκεντρική προσέγγιση, μια προσέγγιση δηλαδή που θα τοποθετούσε οργανικά την Ερμούπολη στο εθνικό και πολιτισμικό πλαίσιο του ελληνισμού, ούτε αναδεικνύουν ένα ξεκάθαρο κοσμοπολιτικό πνεύμα, έναν κο-

13. Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι*, «Εισαγωγή», σ. 10.

14. Στεριές και θάλασσες, Αθήνα 1932. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *Η Σύρα και οι νεοέλληνες λογοτέχνες*, σ. 225.

σμοπολιτικό τρόπο ζωής, εννοούμενο όχι σαν μια κοσμοθεωρία με φιλοσοφικές διαστάσεις, αλλά κυρίως ως αποδοχή της διαφορετικότητας, εύκολη προσαρμογή προς τις εκτός συνόρων κοινωνίες και υιοθέτηση των πολιτισμικών προτύπων των πολυεθνικών κυρίως μεγαλουπόλεων.¹⁵ Η εικόνα που κυριαρχεί στα κείμενα είναι η ίδια η Ερμούπολη με τις αντιφάσεις της: με τη δική της πληθυσμιακή ποικιλότητα και πολιτισμική ιδιαιτερότητα, με τη δική της δυνατότητα διατήρησης ή αμφισβήτησης των τοπικών παραδόσεων αλλά και με την πολύβουη ζωντάνια του νέου εξευρωπαϊσμένου αστικού εμπορικού κέντρου.

Η κοινωνία της Ερμούπολης είχε διαμορφωθεί γύρω από την επιχειρηματικότητα, την οικονομική ανάπτυξη, το κέρδος και συνεπώς γύρω από τη σύνεση και το πρακτικό πνεύμα. Ο Νικόλαος Δραγούμης έζησε στη Σύρα δύο χρόνια, γύρω στο 1837, και επισκέφτηκε ξανά την Ερμούπολη το 1857. Έγραψε σχετικά στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1865 (δημ. 1866): «Διατρίψας εν Σύρα άλλοτε έτη δύο, ηγάπησα τους κατοίκους αυτής και διά την προς τους νόμους υποταγήν, και την περί της τάξεως μέριμναν, και την περί τα του δήμου προθυμίαν, και μάλιστα διά την προς τον πρακτικόν βίον ροπήν, ροπήν αξιάγαστον, πορίζουσαν μεν ύπαρξιν ανεξάρτητον, καθιστάσαν δε μετριοπαθείς τας περί των κοινών κρίσεις και αποστρεφομένην τας διαίας μεταβολάς. Την κλίσιν ταύτην επανέυρον εν Ερμουπόλει και είκοσιν έτη μετά ταύτα, το 1857, ότε επεσκέφθην αυτήν, τρεις μόνον ημέρας διατρίψας εκεί... Τούτο λοιπόν εθαύμασα εν Ερμουπόλει ότι οι πατέρες, εκπαιδευόντες τα ίδια τέκνα, φροντίζουσιν ταυτοχρόνως να διευδύνωνται και αι καρδιάι αυτών προς ελλόγους επιθυμίας, και να μην υπερπηδώσιν ωρισμένον τινά κύκλον, ον χαράττουσι περίξ αυτών. Διό, σπανίως μαθητής του εν Σύρα Γυμνασίου προσέρχεται εις το Πανεπιστήμιον. Πάντες, αποφοιτώντες, αποδύονται εις το στάδιον του πρακτικού βίου, γινόμενοι ούτω χρησιμότεροι προς τε εαυτούς και την πατρίδα».¹⁶

Μπορεί πράγματι η συντηρητική κοινωνία της Ερμούπολης που περιγράφει ο Δραγούμης να αποστρέφεται τις μεταβολές και να διδάσκει στη νεολαία τη μετριοπάθεια, την εσωστρέφεια και τη σύνεση, ωστόσο η ευμάρεια και οι ποικίλες επαφές των Ερμουπολιτών με το εξωτερικό, είχαν παράλληλα σαν αποτέλεσμα την αστικοποίηση του τρόπου ζωής τους και φαι-

15. Πέτρος Κουλλάσης, *Οι πολίτες του κόσμου. Ιστορία του κοσμοπολιτισμού*, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα 1997, σ. 364 κ.ε.

16. Νικόλαος Δραγούμης, *Πανδώρα* 16 (1866), 53-55. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σ. 28.

νόμενα μιμητισμού των προτύπων κοινωνικής συμπεριφοράς των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Η μόδα στην ενδυμασία και η μόδα στους χορούς έμειναν παροιμιώδεις και αποτυπώθηκαν στα κείμενα με διάχυτη σατιρική διάθεση. Ο ποικίλης προέλευσης πληθυσμός της Ερμούπολης, με διαφορετικές αλλά ακόμη ζωντανές παραδόσεις και καταβολές, καθώς και η πολύ σύντομη διάρκεια της αναπτυξιακής της περιόδου δεν επέτρεψαν την πραγματική αφομοίωση των ξένων προτύπων συμπεριφοράς που παρέμειναν σε ένα επιφανειακό επίπεδο. Ο Εμμανουήλ Ροΐδης στο «Ψυχολογία συριανού συζύγου» καυτηριάζει τέτοια φαινόμενα μιμητισμού, μέσα όμως από μια έμμεσα αξιολογική προσέγγιση που αντιμετωπίζει την κοινωνία της Σύρου αφενός ως ένα επαρχιακό κακέκτυπο της προηγμένης Ευρώπης και αφετέρου με τις ηθικές καταβολές μιας συντηρητικής κοινωνίας που ακόμη ανθίσταται στα ελευθεριάζοντα δυτικότερα ήδη.

Ο Ιάκωβος Πιτζιπίος ή Πιτσιπίος, άνθρωπος της μετακίνησης και των πολλαπλών αναζητήσεων, στο πέρασμά του από τη Σύρο, δημοσιεύει στην Ερμούπολη τον *Πίθηκο Ξουθ*,¹⁷ το 1848, σε επτά συνέχειες, στο περιοδικό που εξέδιδε ο ίδιος, την *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*. Ίσως το κοινωνικό περιβάλλον της Ερμούπολης στα 1848 να έπαιξε ένα κάποιο ρόλο ως προς το γεγονός ότι ο πίθηκος Ξουθ, ο μεταμορφωμένος περιηγητής Μπαρτόλντι, μέσα από τη σάτιρα και την παρωδία, μεταξύ άλλων ασκεί κριτική και στον μιμητισμό-πιθηκισμό των Ελλήνων που υιοθετούν με επιπόλαιο τρόπο, δυτικού και ευρωπαϊκού τύπου συμπεριφορές. Ο Ανδρέας Συγγρός, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Σύρο με την οικογένειά του το 1840, γράφει στα απομνημονεύματά του για τις συνήθειες ακριβώς εκείνης της εποχής κατά την οποία διαδραματίζεται και ο Πίθηκος Ξουθ: «Εν ω, ως είπον, η φειδώ περί την τροφήν έφθανε μέχρις υπερβολής, ως προς την περιβολήν, και μάλιστα των Κυριών, αι δαπάναι ήσαν δυσανάλογοι προς τα μέσα των κατοίκων. Οι συρμοί της Εσπερίας παρηκολουθούντο, ούτως ειπείν, κατά θήμα και πλείσται των εν Σύρω δεσποινών εκόμιζον τους ματισμούς και τα 'καπελλίνα' και τα της υποδήσεως ακόμη εκ της Εσπερίας, οι μεν μεγαλέμποροι διά των εκεί ανταποκριτών αυτών, οι δε ναυτικοί διά των πλοίων των. Η μεσαία τάξις επρομηθεύετο εξ αυτών των εν Σύρω 'εμπορικών', των οποίων οι προϊστάμενοι, εκμεταλλεζόμενοι φυσικώς την αδυναμίαν των κατοίκων, επλούτιζον τα καταστήματα αυτών εισκομίζοντες

17. Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής. Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήδη του αιώνας*, Εισαγωγή και φιλολογική επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995.

παντοία είδη πολυτελείας, των οποίων εύρισκον αφθόνους αγοραστάς και εκ των οποίων και πολλοί εσημάτισαν σπουδαίας περιουσίας».¹⁸ Πρόκειται γι' αυτό που ο Εμμανουήλ Ροΐδης, στο διήγημά του «Ιστορία μιας γάτας» αποκάλυψε «μετασχηματισμό των Συριανών εις Ευρωπαίους, τον οποίον ωνόμαζον, με συμπάθειο, 'ξεβράκωμα'. Αι φέσσαι και αι βράκai εξηφανίζοντο αλλεπάλληλοι, ως τα πρωινά άστρα, υπό τας ακτίνας του εσπερίου πολιτισμού».¹⁹

Στο «κοσμοπολιτικό» αυτό πνεύμα συμβάλλουν και οι ξένοι κάτοικοι της Σύρου, γάλλοι οικοδιδάσκαλοι και πληθώρα Ιταλών που συνέρευσαν στο νησί μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1848. Η παρουσία τους ωστόσο, έτσι όπως περιγράφεται από τον Ροΐδη στο διήγημά του «Ιστορία ενός σκύλου», μάλλον λίγα προσφέρει στην προσπάθεια εξευρωπαϊσμού των Ερμούπολιτών: «Οι Ιταλοί ήσαν οι πλείστοι ακονηταί ξυραφίων, καθαρισταί κηλίδων, συγκολληταί σπασμένων πινακίων, ανακαινισταί παλαιών υποδημάτων, διακοσμηταί των νεκρικών φερέτρων, ευνουχισταί πετεινών, υπαίδριροι τηγανισταί σμαρίδων και πάντες ανεξαιρέτως οι ζωγράφοι, λιθοξόοι, χοροδιδάσκαλοι και μουσικοί. Αι αξιώσεις των καλλιτεχνών τούτων περιωρίζοντο εις το να μην αποθάνωσι της πείνης, ο δε βίος δεν ήτο τότε όπως σήμερον ακριβώς».²⁰

Μολοντί την εποχή αυτή μεταφράζονται και εκδίδονται στην Ερμούπολη ξενόγλωσσα έργα, μολοντί τα γαλλικά και τα αγγλικά διδάσκονται στα σχολεία,²¹ η επαφή ωστόσο με το σύγχρονο ευρωπαϊκό στοιχείο παραμένει επιφανειακή. Η *Αμάλθεια* της Σμύρνης, σύμφωνα πάντα με τον Ανδρέα Συγγρό, ήταν η μόνη εφημερίδα του εξωτερικού που μπορούσε κανείς να διαβάσει την εποχή αυτή, ενώ «μόνον κατά το 1843 εγένετο η θυσία της εισαγωγής εις το αναγνωστήριον [της Χιακής Λέσχης] του *Séraphore de Marseille*, της εβδομαδιαίας εκδόσεως».²² Ο «συριανός πολιτισμός» όπως τον έχει χαρακτηρίσει ο Κωστής Μπαστιάς, «στα καλύτερα χρόνια του στάθηκε κακέκτυπη μίμηση μεγαλοαστικής ζωής με προσα-

18. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, τόμος Α', Αθήνα 1998, σ. 63.

19. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Ιστορία μιας γάτας», *Αφηγήματα*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 89-90.

20. Εμμ. Ροΐδης, «Ιστορία ενός σκύλου», *Αφηγήματα*, σ. 64.

21. Βίκυ Πάτσιου, «“Εξωτερικά σημεία φραγκισμού και σπουδή της γαλλικής” στην αναπτυσσόμενη Ερμούπολη», *Συριανά Γράμματα* 16 (1990), 26-31.

22. Συγγρός, *ό.π.*, σ. 65.

νατολισμούς προς τις Τουγιερύ και τις Βερσαλίες, χωρίς έρμα ουσίας». ²³ Ο Δημήτριος Βικέλας, στο εισαγωγικό μέρος του διηγήματος «Φίλιππος Μάρδας», είχε ήδη αποτυπώσει κριτικά τον εξευρωπαϊσμό αυτό της Ερμούπολης: «Αληθώς ο αποκτηθείς ούτως εξευρωπαϊσμός έφερε τον διπλόν τύπον και της βίας με την οποίαν μετηνέχθη έξωθεν, και της ανεπαρκείας των μέσων δια των οποίων επραγματοποιείτο η εφαρμογή του. Οι νέοι εκείνοι Ευρωπαίοι εφάινοντο μη λαβόντες εισέτι τον καιρόν να συνηθίσουν εις τα ξένα ήθη και εις τα νέα φορέματά των». ²⁴ Το αποτέλεσμα της τάσης αυτής ήταν η Ερμούπολη να διαμορφώσει μια ιδιαίτερη κοινωνία που ομοιά της δεν υπήρχε πουθενά αλλού στην ελληνική επικράτεια. Ο Νικόλαος Δραγούμης, στο άρθρο του στην Πανδώρα, το 1865 έγραφε: «Οι ενταύθα διάγουσι βίον όλως διάφορον του των άλλων κατοίκων της Ελλάδος· διό η κοινωνία της Ερμουπόλεως κατέστη εντός της άλλης ελληνικής κοινωνίας *une société à part*». ²⁵ Και ο Βικέλας διαπιστώνει και αυτός ότι «ο ερχόμενος εκ των άλλων μερών της Ελλάδος εις Σύραν, έβλεπεν εκεί εξωτερικά σημεία φραγκισμού, τα οποία εις μάτην ήθελε τότε αναζητήσει αλλαχού [...] Εν συνόλω, εις την κοινωνίαν εκείνην, της οποίας τα συστατικά ήσαν ετερογενή και ποικίλα, αι δε περιστάσεις ανώμαλοι και εισέτι δυσχερείς, υπήρχε τι το ασυνάρτητον, το ιδιόρρυθμον,δος δ' ειπείν και το αλλόκοτον». ²⁶ Πολύ αργότερα, στα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο Μ. Καραγάτσης θα πει περίπου τα ίδια πράγματα: «Κάτω όμως από τούτη τη βιτρίνα, τα πάθη που γεννάει η έλλειψη βαθύτερης καλλιέργειας σαλεύουν παντοδύναμα. Δεύτερη συνέπεια της γνωστικής φτώχιας, είναι ένας άκρατος μοντερνισμός κι ένας αδιάλλαχτος κοσμοπολιτισμός, που φυτρωμένοι σ' ένα έδαφος ανέτοιμο να τους δεχτή δημιουργούν στενόχωρες τραγελαφικότητες». ²⁷

Για να εκτιμήσουμε ωστόσο πληρέστερα τις κρίσεις που διατυπώθηκαν, θα πρέπει να πούμε ότι ο κοσμοπολιτισμός στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, εννοούμενος ως μια ανοικτή και αφομοιωτική οπτική προς τον ευρωπαϊκό αστικό τρόπο ζωής, αρχίζει στην Ελλάδα να αποκτά μια ιδεολογική χροιά, που

23. Κωστής Μπαστιάς, *Στεριές και δάλασσες*, Αθήνα 1932. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σ. 225.

24. Δημήτριος Βικέλας, «Φίλιππος Μάρδας», στο *Λουκής Λάρας και διηγήματα*, Επιμέλεια: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2000, σ. 342.

25. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σ. 30.

26. Βικέλας, «Φίλιππος Μάρδας», σ. 342.

27. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σ. 259.

τον αποκηρύσσει ως μιμητισμό και τον φέρνει αντιμέτωπο με το οξύ αίσθημα και αίτημα φιλοπατρίας. Στην «Επιστολμαία Διατριβή», ο Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος γράφει: «Έχουσιν δίκαιον όσοι δια τους λόγους τούτους κηρύσσονται εχθροί κατά παντός ό,τι εκ της Εσπερίας παρ' ημίν εισάγεται, αλλοιούν κατά μικρόν τον ημέτερον εθνικόν χαρακτήρα και οιονεί τάφρον τινά ανασκάπττον μεταξύ των παραδόσεων της χθες και του βίου της σήμερον, μεταξύ των ημετέρων γονέων και ημών αυτών, οίτινες προσόμοιοι εκείνοις οφείλομεν δια των αυτών μέσων να εξακολουθήσωμεν το ατελές έτι έργον».²⁸ Στην Ερμούπολη ωστόσο, που κατοικείται από πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων, πολλοί από τους οποίους θα την εγκαταλείψουν για άλλους πλέον κερδοφόρους τόπους, ο εθνικός χαρακτήρας παραμένει κάπως ασαφής ενώ οι προγονικές και τοπικές παραδόσεις δύσκολα διατηρούνται. Ο Δημήτριος Βικέλας εξηγεί στον «Φίλιππο Μάρδα» ότι «οι συνοικισταί της Ερμούπολεως, εκριζωθέντες των εστιών των από τον ανεμοστρόβιλον της Επανάστασεως και μεταφερθέντες επί νέου εδάφους, ηδύναντο δι' αυτό τούτο να μεταβάλωσιν, ευκολώτερον των άλλων Ελλήνων, τα προγονικά ήδη και έδιμα».²⁹

Έτσι, σε γενικές γραμμές, οι όψεις που παρουσιάζει η Ερμούπολη στα κείμενα του 19^{ου} αιώνα είναι οι όψεις του εμπορίου, της προκοπής, της οικονομικής ανάπτυξης και της μιμητικής υιοθέτησης ξένων προτύπων συμπεριφοράς. Στις περιγραφές της Ερμούπολης κυριαρχεί η πολύβουη ζωή του λιμανιού και της αγοράς. Η ελληνικότητα της πόλης ασφαλώς δεν αμφισβητείται αλλά ούτε προβάλλεται. Η Ερμούπολη δεν αναδεικνύει έναν υπερτοπικό ελληνικό χαρακτήρα και δεν συνιστά τυπικό εθνικό δείγμα πολιτισμού αλλά ούτε μοναδικό και ιδιότυπο παράδειγμα προς μίμηση, ένα παράδειγμα αστικής και εμπορικής ευμάρειας και προκοπής.

Τα ίδια αυτά δεδομένα ωστόσο, γύρω στα 1940, όταν πια η Ερμούπολη θα έχει ήδη χάσει την ακμή της, ο Μ. Καραγάτσης στη *Μεγάλη Χίμαιρα*, θα τα δει ως νομοτελειικούς παράγοντες ηθικής παρακμής. «Δεν ήταν πολιτεία αυτή· ήταν κάτι σαν ακλόνητη απόδειξη γεωμετρικού θεωρήματος: σα δογματική σύλληψη μεταφυσικού στοχασμού, εφαρμοσμένη πάνω σ' έναν ξερό βράχο, που αντλούσε χάρη κι ομορφιά από το ψέμα ενός μαγικού φωτός».³⁰ Για τη γαλλίδα ηρωίδα του μυθιστορήματος, η Σύρα και η

28. «Επιστολμαία διατριβή αντί Προλόγου», στο Μαστροδημήτρης, *ό.π.*, σ. 280.

29. Βικέλας, «Φίλιππος Μάρδας», σ. 342.

30. Αναφέρεται από τον Χατζηγεωργίου, *ό.π.*, σ. 256.

Ερμούπολη θα παραμείνουν ένας ξένος τόπος στον οποίο δεν θα κατορθώσει ποτέ να ενσωματωθεί.

Την εποχή του Μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα, όταν οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις των λογοτεχνών που αναζητούν ενδείξεις της ελληνικότητάς τους στις ελληνικές θάλασσες και στα νησιά, κατακλύζουν τον εκδοτικό χώρο, το βλέμμα όσων επισκέπτονται και τη Σύρα παραμένει σταθερά κλυμμένο από τον ίσκιο της άλλοτε ακμάζουσας Ερμούπολης. Η εικόνα που κυριαρχεί είναι εκείνη της απουσίας και του μαρασμού. Η εικόνα του παρόντος διαμορφώνεται αποκλειστικά μέσα από τη μακρινή αντανάκλαση του παρελθόντος. Άλλωστε, όπως το έχει σημειώσει και ο Κωστής Μπασιάς, το «Σίτυ της εμπορικής ναυτιλίας» ή το «Μάντσεστερ του Αιγαίου» μετά από την ανάπτυξη του Πειραιά, θα διατηρήσει μόνο το εξωτερικό του κάλλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος διαλέγει να περιγράψει μια νυχτερινή εικόνα της Ερμούπολης: «Τα όμορφα σπίτια και τα μεγάλα, μουδιασμένα, ναρκωμένα, αφώτιστα, τα κοιμίζε στην αγκαλιά της η σιωπή. [...] Επήρα μαζί μου την εντύπωση ενός χώρου ονείρου, που τον κυβερνούσε η απουσία».³¹ Ο Αντρέας Καραντώνης σημειώνει: «Αλλά μια ήρεμη θλίψη αναβλύζει απ' όλη αυτή την καλοδιατηρημένη μα σαν ακατοίκητη αρχοντιά. Η θλίψη της εσωτερικής μεταβολής».³² Ο Κώστας Ουράνης μιλάει για την «παλιά καθολική Σύρο» αποστρέφοντας το βλέμμα από την Ερμούπολη, που είναι «μια πόλη ευπρόσωπη - και ξεπεσμένη», μια «σύγχρονη πόλη, εμπορική και νεοπλουτική». Με ρομαντικές καταβολές, αναζητώντας το παρελθόν που χάθηκε, «τον ίσκιο μιας εποχής που πέρασε», ο Κώστας Ουράνης αγάπησε «την παλιά καθολική Σύρο, που πεθαίνει σιγά-νά κάτω από τον ίσκιο της γέρικης μητρόπολής της - αγνάντια στη θάλασσα που δεν τη διαπλέουν πια οι γαλέρες της Βενετίας και της Γένοβας [...] η παλιά Σύρος απομένει σιωπηλή και σχεδόν σκοτεινή. Ίσως να ήταν μια εποχή που η ζωή της νέας πολιτείας να τη γέμιζε ζήλεια και πικρία. Σήμερα όμως αισθάνεται κανείς ότι την αφήνει αδιάφορη. Έχει την υπέρτατη αδιαφορία των ανθρώπων που, χωρίς ακόμα να έχουν πεθάνει, έχουν παύσει ν' ανήκουν στη ζωή...».³³

Οι λογοτέχνες που διασχίζουν το Αιγαίο ανιχνεύοντας τα σημάδια του αρχαίου και νεώτερου ελληνικού πολιτισμού, που αναζητούν στην κυκλαδί-

31. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Μορφές της ελληνικής γης*, Αθήνα 2^η1988 (α' έκδοση Αθήνα 1959), στο *Ερμούπολη. Μια πόλη στη λογοτεχνία*, σ. 185.

32. Αντρέας Καραντώνης, «Στην Ερμούπολη», *Ελληνικοί χώροι*, Αθήνα 1979, σ. 376.

33. Κώστας Ουράνης, *Ταξίδια. Ελλάδα*, Αθήνα 8^η1998, σ. 223-227.

τική αισθητική και στο θαλασσινό τοπίο την πεμπουσία της ελληνικότητάς τους, δεν είναι δυνατόν να φορτίσουν με μια τέτοια ιδεολογική χροιά την πόλη του Ερμή και του εμπορίου. Απλώς την παρακάμπτουν. Εξάιρεση αποτελεί ο Αντρέας Καραντώνης: «Όταν μελετηθεί κάποτε η νεοελληνική ιστορία και οι φάσεις της αναπτύξεως της ζωής σ' όλη την Ελλάδα, θα τονιστεί χωριστά το πώς ξεπετάχτηκε αυτή η πολιτεία και πώς σκέπασε συμμετρικά αυτούς τους λόφους τους γυμνούς, το πώς άνθισε αυτή η ζωή μέσα από ένα έρημο νησί». Μια «παράξενη έκφραση ζωής και πολιτισμού» είναι για τον Αντρέα Καραντώνη η εικόνα της Ερμούπολης από τη θάλασσα. Το ηχητικό πλαίσιο της εικόνας αυτής είναι από τη μια μεριά ένα φορηγό πλοίο που το σφυροκοπούν οι εργάτες μες στο μεσημέρι και από την άλλη η φωνή των «πουλητάδων του συριανού λουκουμιού», ό,τι απόμεινε δηλαδή «για να θυμίσει την παλιά οικονομική και εμπορική δόξα της Σύρας».³⁴ Αυτά τα περασμένα μεγαλεία αναζητά στους δρόμους της Ερμούπολης και διαβάζει στα αρχοντικά της την ιστορία της αλλαγής, την πορεία από το λαμπρό παρελθόν στο παρόν της αξιοπρέπειας και της αρχοντιάς, σαν μια ανθρώπινη περιπέτεια, σαν ένα δείγμα ανθρωπιάς. Και επειδή ο Αντρέας Καραντώνης ανήκει στη γενιά των λογοτεχνών του Αιγαίου και είναι ένας άνθρωπος του καιρού του, θα βρει τελικά στη Σύρα τον δρόμο της ελληνικότητας μέσα από αυτήν ακριβώς την ανθρωπιά της αλλαγής και της ιστορικής μεταβολής. Μέσα στο καφενείο «Η Άνδρος» της Ερμούπολης αναλογίζεται τη σημασία «της ύπαρξης ισχυρού εθνικού χαρακτήρα με εσωτερική ενότητα, διαμορφωμένου από τις ιστορικές περιπέτειες και τις πολυαίωνες δοκιμασίες του Γένους. Αυτός ο χαρακτήρας διατηρεί το άτομο στα αληθινά μέτρα του ανθρώπου που έχει συνείδηση της ανθρωπιάς του, του εαυτού του, της διαφοράς του από τους άλλους, και που μπορεί να 'διαλέγεται' ακόμη με τους διπλανούς του, σαν αρχαίος Έλληνας, ήρεμα και μετρημένα. Εκείνη τη στιγμή, μέσα στο «Καφενείο η Άνδρος» της Σύρας, ο εθνικός μας χαρακτήρας παίρνει στα μάτια μου μια θαυμαστή καθαρότητα. Και παραγγέλνω άλλο ένα ούζο».³⁵

34. Καραντώνης, «Μπροστά στη Σύρα», *Ελληνικοί χώροι*, σ. 368.

35. Καραντώνης, «Στην Ερμούπολη», σ. 374.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Σύρος και Ερμούπολη.

Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 18^{ος}-20^{ος} αι.

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ

ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ:

ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»

ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2008

κείμενα των

ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ
ΙΟΛΗΣ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ
ΝΑΣΙΑΣ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΘΩΜΑ ΔΡΙΚΟΥ
ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΛΟΥΚΟΥ
ΜΑΡΙΑΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ
ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΛΗΔΑΣ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ
ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΤΟΛΙΑ
ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΦΕΝΕΡΛΗ
ΜΑΡΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ

